Шамырат Таганов

ГАРА ЙЫЛГЫН

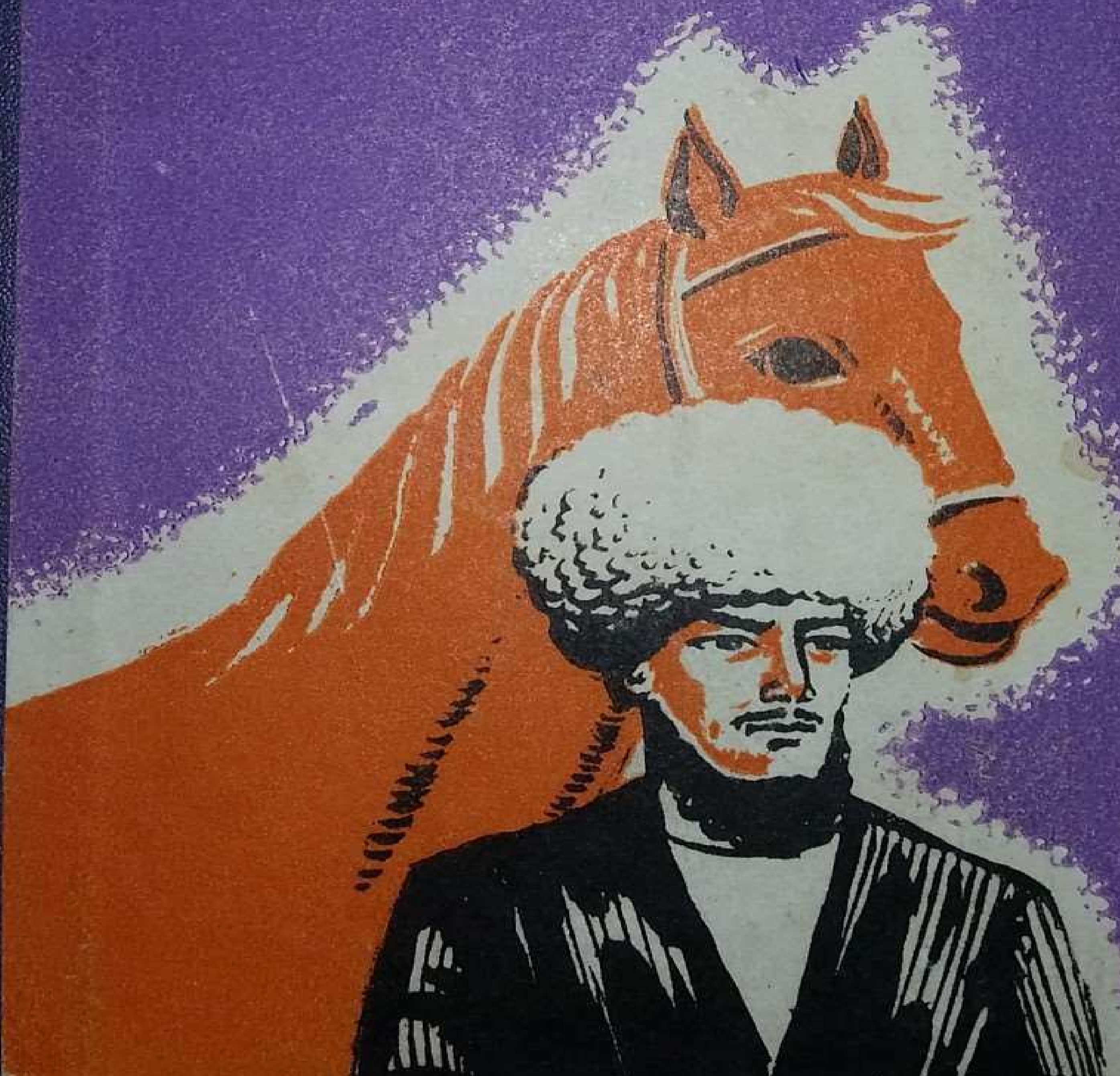

Шамырат Таганов

ГАРА ЙЫЛГЫН

Тарыхы роман

Ашгабат
«Түркменистан»
1989

ББК 84.Түр7
Т15

Таганов Ш.
Т15 Гара Йылгын. Роман. — А.: Түркменистан, 1989.

ISBN 5-8320-0212-1

Гечмиши билмесең шу гүнки гүне — яшайша нырх кесип боланок. Языжы Шамырат Тагановың «Гара Йылгын» атлы романыны окасаң велин, түркмен халкының Руссия бирикмезинден өң нәхили яшандыгына, дурмуша нәхили гарандыгына акыл етирйәрсиң. Шонда шу гүнки яшайшымыза, деңлигимизе, доганлык-достлугымыза болан сөйги гошаланяр. Образларың җанлылыгы, вакаларың ынандырыжылыгы, романың баш гахрыманы Гара Йылгының адамкәрчилиги, пайхасы окыжыны езүне бенди эдйәр.

Т $\frac{4702590201 - 000}{М551(14) - 89}$ 69 — 89 ББК 84.Түр7

ISBN 5-8320-0212-1 © «Түркменистан» 1989

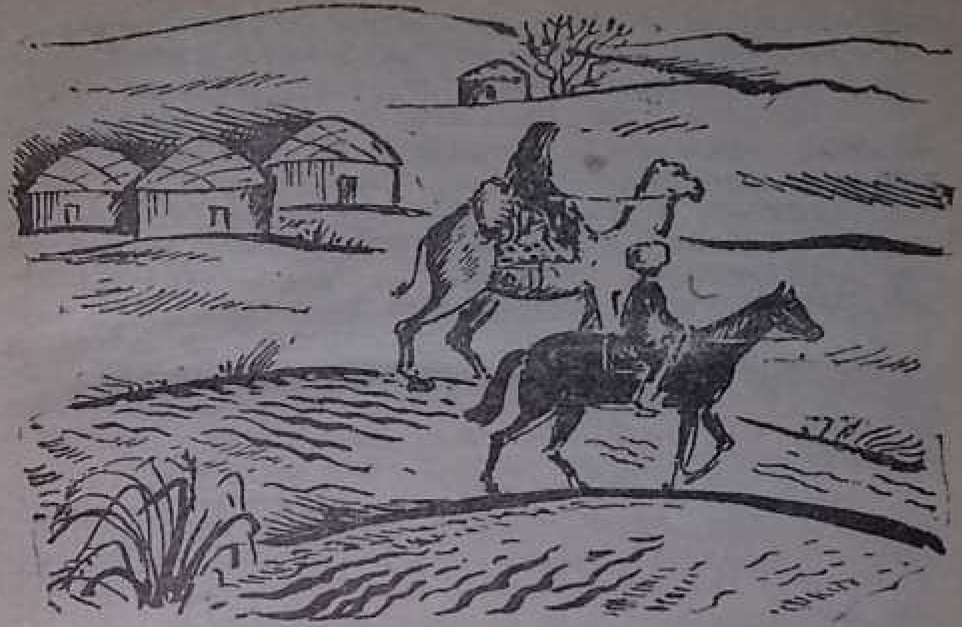

Булут ере гачайжак болярды. Кә ерде бәш-үч өйли, кә ерде он-он ики өйли болуп отуран Өкүзлер обасының үстүни даңа голай үмүр гаплап алды. Голай-янындакы зады сайгармак кыналды. Шейле-де болса, обаның бир четиндәки күлбә гирип-чыкян аял билен эркегиң гөзи төверегиндеди. Олар кә эглип, кә диңширгенишип, ичериден нәмедир бир зат алып чыкярдылар. Дашарык чыкаран затларының чувала салар ялысыны чувала салып, даңар ялысыны даңярдылар.

Гөзлери гочак, гарагыйчак гөрмегей гелин ене гаранкы өе гирип чыкды-да:

— Ичерде меңки болсун диер ялы оңлы зат галмады — дийип, чувалың агзыны гөзәп дуран орта бойлы, этли-ганлы, гараягыз бердашлы йигиде йүзленди. — Гара, инди сен дүйәни гетир. Эгленме, тиз бол!

— Хәзир, хәзир, Зерей җан — дийип, Гара өйүң гайрасына тарап гитди-де, үсти ховутлы бугурчыны идип гетирди.

— Чөк! — дийип, ювашжа сесленип, оны ишикде чөкерди.

Бугурчы йүке верзиш экени. Җанавар йүк йүклененде-де, үстүне Зерей мүненде-де сесини чыкармаз

отырды. Гара бөврүне депип: — Чүв, жанавар! — диен-де велин ыҥрылжырады. Шонда дүйәниҥ үстүнде отуран Зерей төверегине ялт-юлт эдип, якасына элини етиренини хем дуймады. Гиже гараҥкы болансоҥ, Гара онуҥ херекетлерини гөрмеди. Онда-да ол Зерейиҥ алада эдйәнини, үшенйәнини аҥды:

— Горкма, Зерей жан, хич зат боласы ёк.

Гара дүйәни ёла салып, ябысыны эерләнсоҥ ики ян тарапы гамышлык, хышалык ёда дүшүп, гүнбатара тарап барян дүесиниҥ ызындан етди.

Эсли ёл гечип, обадан сайланансоҥлар үмүр совлуп, асманыҥ булуды сырылды, төверек ягтылан ялы болды. Зерейиҥ дүнйәси гиҥәп гитди. Паллап, элини агзына етирди, соҥра йүзүни ашак салып барян адамсыны агыр ойдан чыкармак ниети билен дилленди.

— Эй, вей-эй, бу нәхили гүн болды, Гара?!

— Нәтжек, ягдай шейле-дә — дийип, Гара башыны галдырып, аялына жогап берди — Обадан чыкып гайданымызы хич ким дуймады, шоҥа йүз мүҥ шүкүр эдели, Зерей.

— О диййәниҥ догры велин...

Гара эгниниҥ үсташыры ызына серетди.

— Велиниҥ нәме?

— Вай-эй, экин экйәнже атызымыз, яшаян жайжагазымызам галды — дийип, Зерей зейренди. — Инди биз нәхили экленеркәк, ниреде саяларкак?

— Азар гөрмесек, экленжиҥ бир зады болар, Зерей жан. Сен зады гайгы этме — дийип, Гара аялына гөвүнлик берди. — Өҥки айдышым ялы, Бабыш бегиҥ янына барар-да чатмамызы дикерис.

— Олам өзүҥ ялы өйкени гөрнүп дуранмы?

— Өзүмиз ялылаҥ шейле дәли бармы, Зерей жан.

— Ах, шу гарыплык гурасын-да.

Гара сесини чыкармады, эсли йөрәнсоҥ:

— Гарыбам болса гөвни ачыкдыр, Бабышыҥ. Гөвни ачыклык — улы байлыкдыр, Зерей жан — дийди.

— Оларыҥ обасы дашмыдыр? — дийип, Зерей сорады.

— Сен ол достуҥы иҥ соҥкы гезек хачан гөрүпдиҥ, Гара?

— Достумы гөрмәниме бир йыл боланыны өҥ айдыпдым ахырын — дийип, Гара аялыныҥ бейлеки сорагына жогап берди. — Шу гидишимизе гидип отурсак, ара атып, эртир агшам яссынлар етерис, эншалла. Нәме улудан демини алдыҥ, Зерей жан, я ядадыҥмы?

— Ёк-ла. Гайта ачык хова чыкып, мениҥ-ә гөвнүм ачылайды.

Шей дийсе-де узын гиже ятман гошлары тайярламак, дүйәниҥ үстүнде отурмак Зерейиҥ эндам-жаныны овупды. Ол кәсе дек гара гөзлерини балкылдадып, алыслара середйәрди. Бу вагт Гүн гызарып догуп геләйәрди. Азажык вагтдан соҥ ол нан ялы тегеленип, ерден ёкары сайланды. Онуҥ дарайы шәхлеси Зерейиҥ гараягыз йүзүне, балкылдаян гара гөзлерине дүшди. Сәхериҥ мымыжак шемалы болса онуҥ яҥакларынын йүзүнде товланып ятан зүлплерини ойнады. Гара онуҥ бу жемалына гуванып, өз янындан мылайым сесленди.

— Зерей жан, мен аҥян, сен ядансыҥ. Хол аландан гечип йүк яздыралы. Чай ичип, дем-дынч алалы.

— Ёк, ёк. Ол болмаз, онда ысса галарыс — дийип, Зерей аргынлыгыны билдирмезлиге чалышды. — Мен ядамок, Гара.

Гара гүрлемәге пурсат болмады. Өҥдәки аланыҥ үстүнде үсти өй гошлы тиркелги үч дүе, ябы гошулан араба гөрүнди. Оларыҥ ыз янындан ене ики эшекли, бир ябылы адам пейда болды.

«Кимкә би? Өз-ә барлырак адам болмага чемели. Язлага барярлармыка?» дийип, Гара ичини геплетди.

— Гара, бу гелйәнлер нәхили адамларка? — дийип, Зерей гөзлерини тегеледи. Себәби оларыҥ элинде гылыч барды. Гара бу ягдайы геҥиргәп, аялына жогап бермән, гелйәнлери үнсли сынлаярды. Тиркегли дүелериҥ ызрагындан гелйән ябылы адам өңе гечди. Ол ябысыны дебсиләп, гылыжыны ыкжамлады. Зерей якасыны тутуп йыгрылды. Гара-да ябысыныҥ башыны чекип ыкжамланды.

Ол адам голай гелип, ябыныҥ башыны чекди. Шонда Гараныҥ бүтин сүҥни пагш-пара болуп, элинден уяны гачды. Аҥырдан гелениҥ хем ягдайы Гараныҥкыдан эҥайы болмады. Ол аз салым үшерилип дурды-да, бирден:

— Вә-ә, б-нә! Вейт-вейт! — дийди. Гара-да онуҥкы ялы геплләп:

— Бабыш агам, бу сенми? — дийип, шадыян дилленди.

Бабыш ябысындан товсуп ере дүшүп, Гара тарап

ылгады. Оны гужаклап диен ялы ябысындан дүшүрип, багрына басды.

Ызрага чекилип, бири-бирлерине тәзеден серетдилер. Соңра толгунмакдан яңа бирселлем ювдунышып дурдулар.

Ахыры Бабыш:

— Гара, сен нире, бу ерлер нире? — дийди.

Гара дүйәниң үстүнде доңан ялы болуп отуран Зерее гөзүниң гыйтагыны айлап жогап берди.

— Биз-ә, агам сениң яныңа баряс.

— Мениң яныма?!

Бабышың геңиргенмекденми я башга себәпденми, гөзлери тегеленди. Бирденем ол болуп дуршуна утанды, өзүни әле алды.

— Пах-хай, бизиң угурсыздыгымызы, чай-чөрек ичип-ичмән, дем-дынч алманам хей хабар соралармы. Бейле биэдеплик ёмуда гелишмез — дийди-де, ызындан гелйәнлере гыгырды.

— Маллары ёлдан бир гыра совуң-да йүклери яздырың. Басым чай гайнадып, нахар тайярлаң. Бежит болуң.

Олар Бабышың небересиди. Огуллары, аялы, инилери, оларың гелинлери хем чагаларыды.

Олар машгала башының нәме үчин шейле перман берйәндигини билжек болман, айдыланыны бержай эдип башладылар. Гара хем дүесини идип бәрден барды. Бабыш олары машгаласы билен танышдырды-да:

— Гара, иним, чай-нахар тайяр болянча икимиз йөр, бирсалым гезим эдели-ле — дийди.

Гошдан сайланансоңлар Гара сакланып билмән, ене дилленжек болды. Эмма ене Бабыш өңүртди-де:

— Гара, иним, догруданам, сен мениң яныма гөчүп барянмы? — дийди.

Гара улудан демини алып жогап берди.

— Хава.

— О гарагыйчак гелнем шол өйлендим диййән гелниңми?

— Хә.

— Гөчүп гайтмагыңам шол өңки айданларың үчинми?

— Хава.

— Ханы, сен шо ягдайы ене бир гүррүң берсене.

Гара улудан демини алды. «Мениң гүррүң беренимягшы велин, сен нирә баряң? Гөчүп баряна меңзейәң-

-ле» дийип ичини геплетди-де, соражак болды. Эмма йүрегине басалык берип:

— Мениң гөчүп бармагымың себәбини айдып түкедер ялы дәл, агам — дийди-де гүрләп уграды.

• • •

Он докузынжы асырың орталарыды. Белли бир хәкимиети болмадык түркмен халкы дагыныкды. Гүн, гүверан гөрмек хем улы хыллаллады. Гүн гүйчлүниңки, говурга дишлиниңкиди. Гарып халкы бир янындан байлар, барлылар хорласа, икинжи тарапдан диндарлар оларың энтер-пелегини өвүрйәрдилер.

«Бизиң анрымыз янып дуран отдур. Биз алланың назар салан адамларыдырыс. Сиз бизе гүррүңсиз боюн эгәймелисиңиз. Бизе гаршы гидени алла язгарар» дийшип, олар дүшүнжесиз гарып халкы ынандырярдылар. «Бу ягдайлар алланың эрадасы билен боляндыр. Сиз алланың гарамаяк гулусыңыз. Шонуң үчин сизе «гарамаяк, гарачы» дийилйәндир. Сиз өз орнуңызы билмелисиңиз» дийип, оларың дашына тор гурярдылар.

Шейле вагыз, несихат эдйән диндарлар демиргазык күнжекде яшаян түркменлериң арасында хас-да кәнди. Оларың бирине Шажан ишан диердилер. Ол инче йүзли, гечи сакгаллы шиллиң узын адамды. Онуң Бибихажар атлы йүзи готраклы, гараягыз гызы барды.

Бибихажар кемала гелипди. Йигрими бәш яшапды. Эмма савчы гелмейәрди. Себәби байлар, дин хадымлары Бибихажарың гөркүне-гөрмегине ат дакярды. Гарыплар: «Биз гарамаяк. Бизиң хакымыз ёк» дийип дүшүнйәрди.

Шажан ишан бу ягдайы билйәрди. Ол гызының яшының өтүшип баряндыгына гынанып:

— Гарамаяклардан савчылыга гелселерем кабул эдәели — дийип, аялына сала салярды.

— Өзүмиз идин бермесек, олар гапымызданам гарап билмезлер — дийип, аялы улудан демини алып алада эдйәрди: — О ягдаям нәдип иле дуйдуржак. Ил дуйса бизде абрай галармы, бизиң сөзүмизе онсоң питива эден тапыларммы?!

— Нәмеде болса, гараз, сен угруны тапжак бол-да.

Аялы ойланярды. Ахыры бир гүн ол:

— Сары мәреме гарындашрак Гара диен бир гарып

йигит бар. Өйленип билмән йөрмүш. Кабул этжегимизи билсе, шол йигит эмедеклэп гелер — дийди.

— Онда сен шоңа сыздыр — дийип, Шаҗан ишан аялына табшырды.

Ишаның аялы ашаклык билен бу хабары Гараның гулагына етирди. Айдылышы ялы Гара бегенип, ики болуп билмеди. Узак вагт гечмэнкэ-де обада гүйчли ишан хасапланян Шаҗан ишаның гызына гарамаяк гарып йигит Гара өйленди отурыберди. Ишанларың, ахунларың вагыз-несихатындан гөзлери горкан, вакадан бихабар адамлар якаларыны тутдулар.

— Келлэң гызан чагы гөвнүңе гелениңи эдибермели дэл. Этжек ишиң соңуна-да пэхим-пайхас бермели. «Хер ким өз дециңи гашар» дийипдирлер. Гара ким, Шаҗан ишан ким. Өзүң гарамаяк болубам, хей-де дили догалының гызына өйленерлерми?

— «Пэл азман, баша бела гелмез» диенлери-дэ, Гара аял аланок, башына беланы сатын алды. Ынха гөрерсиңиз, Гараның өмүр-өмүр дырнага йүзи дүшмэнлер гечер. Өлмесек гөрерис — дийдилер.

Гара велин сесини чыкармаярды, өз иши билен гүмра болуп йөрди. Йөне гыбаткешлериң айдышы ялы, Бибихаҗар догурмаярды.

Йыллар гечди. Онуң гелни догурмады. Ене-де гыбаткешлериң хышы-вушусы гүйҗэп башлады.

— Көп адамлар ынанмаҗагам боляды. Гөрйэңизми, гурбаны болдугымың гудратыны! Гара хетдини билмеди.

— Гара, нэме, ишаның гызыны басып алдымы-айт. Ишан өз эли билен берипдир ахырын.

— Хава, хава, хут шейлемиш. Ишаның аялы Гараның якыныммыш. Сары мэрем дагыдан-да.

— Гараның өзи-хэ говы адам. Иши-пишеси ер депмек. Дабан азабына яшаян оглан. Ата-энеден иррэк галды. Болса-да өзүни дүрседи. Элбетде, чагасы болмазлыгам алланың ишидир-дэ. Башы яш, гаррап бармы хэли.

Йыллар гечип, Гара отуз ики, отуз үч яша гадам басыпды.

Ол перзент күйсейэрди. Бибихаҗар хем бир ерде отурып билмейэрди. Өвлүйэлере айланярды, өзүни тебибе гөркезйэрди. Эмма пейдасы ёкды.

— Сең какаң гүйчли ишан, шоңа тутунсак нэдйэ? — дийип, Гара чыкалга гөзлейэрди.

— Дэдемиң маңа догасы йөремейэр — дийип, Бибихаҗар какасындан эшиденлерини айдярды.

Бу хакыкатдан хем шейледи. Дүшүнҗесиз адамлары алдап йөрен ишан сырының ачылҗагыны сызса бир бахана тапярды.

«Сен мениң перзендим. Сен мениң гарындашым... өзүмиңкэ өзүмиң демим дүшмейэр» дийип, ишан чете чекилйэрди.

Гүнлер гечйэрди. Гара аялының догурмаяныны себэбини билжек болуп көсенйэрди.

«Порхан ойнатдым. Энчеме молладан дога-тумар алдым. Көне түммеклере айладым. Эмма хич биринден пейда тапмадым» дийип, ол соңа-бака гыбаткешлериң айдан сөзлерини ятлап уграды. «Хер ким дециңи гашар. Гара ким, Шаҗан ишан ким?! Өзүң гарамаяк болуп, дили догалының гызына өйленмек...»

Шу айдыланлар Гараның келлесини токмаклаярды. Ол улудан демини алып:

«Мен ялңышыпдырын. Зүрят өнмейэнлиги өз дециими гашаманлыгымдандыр» дийип, эден ишине өкүнип тоба эдйэрди.

Шу ягдай оны алдым-бердиме салярды. Өзүни гүнэкэр сайып, өйүнде аркайын отурып билмейэрди.

— Алла мениң гөзүме гөркезди. Акмак болмасам ишаның гызына өйленермидим. Мен бир гарамаяк, гарачы ахырын. Олар болса алланың назар салан адамлары. Хей, онсоң мениң зүрядa гөзүм дүшерми! — дийип, Гара ашакы додагыны дишлэп, башыны яйкап: — Нэме иш этмели? — дийип, өз-өзүне сораг берйэрди.

Шулар ялы ягдайда ол кэте гума, кэте сэхра гидерди. Чола ерде аглап, алладан гүнэсини багышламагыны сорарды. Бу гүнем ол чөле чыкмагы йүрегине дүвүп, ериндeн турҗак болды велин, он-он ики яшлыжа огланжык гелип:

— Гара дэде, Сары мэремиң аялы Уз дайза сени чагырля — дийди-де, гелши ялы чалт гитди.

Алада, гайгы-хасрата батып отуран Гара гелен огланың йүзүнем сайгарып билмеди, нэме үчин чагырыляндыгыны сорамагы унудып, ябысына атланды-да:

— Дүнйэниң шейле-де говгасы гыт дэл. Гүже-гүндиз ер дөрсеңем гарның нандан доянок, эшигиңи абатлап

боланок. Хасылың дөртден бирини «пена хакы» дийип мәрем аля, ондан бирини «хүшүр-зекат» дийип ишан-моллалар гарнына гапгаряр, «баш питирәни бер» дийип, ене бири гелйәр. Гараз, аңсат дәл-дә — дийип, сәхрадакы депелериң бириниң үстүне чыкып, өз-өзи билен гүрлешип башлады: — Оба оба билен, гоңшы гоңшы билен душман. Бу затлары эдйәнлерем, обаны оба, гоңшусыны гоңша күшгүрйәнлерем элини ыссы сувдан совук сува батырмаянлар. Ер экип, хасыл алып, машгала эклэнлериниден хер хили иш эденлерини говы гөрйән азгынлар.

Ери, шейле ягдайда зүрятсызлык нәме дийсене?! Я...

Ол: «Шу ягдайда, шу дүзгүнлерде зүрядың гереги бир бармыка?!» дийҗек болды. Гара өңем энчеме гезек бу сорагы берипди. «Белки, герегем дәлдир, гара башың гайгыка» дийипди. Эмма чаганың мылайым кешби, «кака» диен нәзиҗек сеси Гараны гүнүне гойманды.

— Деңлиге етмек, пайыңы алмак үчин арка герек, арка — дийипди.

Ол шу сөзлери гайталап отырка ирден гелип гиден огланҗык гөзүниң өңүне гелип, онуң: «Сары мәремиң аялы Уз дайза чагыря» диени гулагына эшидилен ялы болды.

Сары етмиши аяклап барян адамды. Ол обаның кетхудасыды. Кетхудалыга-да мәрем дийилйәрди. Барлылар, байлар, ишанлар, моллалар оны өз араларындан сайлаярдылар. Көпленҗем несил ызарлан болярдылар.

Сарының какасы гурплы адамды. Ол ёмутларың иң ири тайпаларының бири — өкүзлериң ичинде сөзи йөрейән байды. Шонуң үчин ол обаның мәреми болупды. Ол арадан чыкансоң әхли байлык оглы Сара галды. Ине, шонуң үчинем өңки мәремиң оглы Сары мәрем болды. Ол халкың хасабына атлы, яраглы энчеме адамы саклаярды.

Онуң үч аялы барды. Үчүнҗи иң яш аялына Уз диердилер. Гара шол Узуң дашгынрак гарындашыды. Эмма Гараның шол гарындашлыкдан гөрйән пейдасы ёкды. Шонуң үчин ол Сары мәремлере кән бармаярды. Бу гүн велин, Гара сәхра айланды-айланды-да, Сары мәремлере тарап угради.

«Ол мени нәме үчин чагырярка? Гума — оҗара гитмелимикә? Ишигинде хызматкәри кән ахыры» дийип, Гара ичини гепледип, Узуң өйүне барды.

Сары мәремиң аялларының херсиниң өзбашына секиз ганат өйи барды. Сары мәрем хем көпленч кичи аялы Узуң янында болярды. Бу гүн Гараның багтына ол өйде ёкды.

— Гел, доганым — дийип, Уз Гараны төре гечирип, өңүне сачак атды, чай демледи. Соңра белет болса-да, онуң машгала ягдайыны соран болды.

— Сең оның хенизем догурман йөрми?

— Ай, догурҗагам дәл өйдйән.

Гара шей дийди-де чаганың болмаяныны ишаның гызыны аланлыгындан гөрүп:

— Алла мениң гөзүме гөркезди — дийип, йүзүне ашак салды.

Уз элини салгап гойберди.

— Оңа ынанма, доган.

— Онда нәмеденкә?

— Аял кыркдан соң аңсат догурмаз.

Бибихаҗар Гарадан улуды. Йөне нәче яш улудыгыны Гара билмейәрди.

— Бе-э, Бибихаҗар кырк яшайдымыкан! — дийип, Гара халының гөлүни дырмады.

— Оңа мен белет. Сен огланкаңам ишаның гызының шу дуркуды — дийип, Уз төверегине гаранҗаклап, гүррүңини довам этди: — Доган, демиң ичиңде болсун. Мен саңа бир маслахат берейин. Шоны этсең төверегиң зүрятдан долар.

Гараның башы дикелди. Ол Узуң йүзүне чиңерилип:

— Айт, доган айт! — дийип гыссанды.

— Айтсам, сен ол аялың талагыны бер.

Гараның гөзлери петреди.

— Айдяның нәме! — дийининде сеси ховсалалы чыкды: — Шейтсем ишан мениң ишими гөрер, гүмләр.

Уз дәл дийип билмеди. Азаҗык салым ойланып отурды-да:

— Боля, гой ол отурсын, йөне сен өйлен — дийди.

— Киме? — Гараның бүтин дуркы гулага өврүлди. — Айтсана, киме өйленейин?

Сары мәремиң кичи аялы Узың өйүнде өйденчир болуп, Зерей атлы бир гыз яшаярды. Ол он яшындака эҗеси билен бу оба есир дүшүпди. Сары мәремиң аялларының «тур-отур, керсен гетириди». Йөне Зерейиң

эжеси узак яшамады. Гызы гөзе гөрнүп уграпда ол багтыгара арадан чыкды.

Зерей етишипди. Йигрими яшапды. Сары мәрем оны гөзүниң астына алмаян болса, ол он үч, он дөрт яшында сатылмалыды. Бу затлары Уз билип ынжалыксызланярды.

Зерей бу өе гелели бәри элини кесеви, сачыны сүбсе этди. Онуң ийиәни Сары мәремиң аялларының агзындан галаныды, гейиәни-де оларың көнесиди. Шонуң үчин Зерейиң геймлери я узын, я гысга, я дар, я гиң боларды. Бу затлары Уз билгешлейин эдйәрди.

«Әримиң Зерейде гөзи эгленмесин» дийип, өз янындан ойлап тапан болян затларыды.

Сары мәреме бу затлар ярамаярды. Ол аялы Узаı

— Зерей кемала гелипдир. Инди ол йыртык, ямалы эшик гейип йөрсе гелшикли дәл. Бизиң адымыза, абрайымыза-да ягшы дәл. Оңа тәзе эшик гейдириң — диййәрди.

Гаррылыгыны билдирмежек болуп, атына чаласын мүнүп, товсуп дүшен болярды, сакгалыны гырып боярды, хөкүрлигини билдирмежек болуп, гайшарылып йөрейәрди.

«Сен чал пыглыңы бете дүвенсиң велин, о ниетиңе етәймесең герек» дийип, Уз гелин ичини гепледип, эрине жорт атярды. Икичәк отуранларында эриниң гулагыны газаярды. Оглы Мухамметвелә-де геп өвредйәрди.

«Дәдеңе Зерейи өйүмизден ков дий, оглум. Зерей шу өйде болса, мен гидерин дий, оглум» дийип, геплежек гепини салгы берйәрди.

Узуң оглы Мухамметвели эжесиниң өвредиши ялы геплейәрди. Эмма гарры мәрем сесини чыкармаярды. Уз шоны аңып, бир гүн әри билен чынлакай гүрлешди.

— Мен шу гырнакдан горкян. Бирден бир болмаз иш болайса сыздырмансың диерсиң. Шу гырнага хырыдар чыкан тапылса тизрәк уграт. Сатып пулуны ал. Соңкы гүнлерде шунуң аяк уршуны халамок. Ким билйәр, бир гезип йөрен саяк-сандыракдан гөврели болуп, абрайымызы күл эдәймесин. Диңлейәрмиң мең айдянларымы?

Мәрем ене сесини чыкармады. «Бе-э» дийип гөзүни бир нокада дикди.

— Нәме, я муңа өйленмек хыялың бармы? Айт, шонуң ялы ниетиң бар болса-ха — дийип. Уз парахат әхенде соран болды. Шол вагт Мухамметвели гелип:

— Ханы, шол гырнагы дәдем гелин этсин гөрейин. Мен өйден чыкып гидерин — дийип, йүзүни асып өйкеледи. Шондан соң Сары мәрем җаны янса-да оглуның, яш аялының терсине гидип билмән:

— Кейваны, сениң бу гүррүңлериң җаны ёк дәл. Сатын алма гырнакларың шоңа меңзеш ишлери эдәймеси бардыр. Элбетде, о затлар бизиң ат-абрайымыза ярашмаз — дийди.

— Хава, какасы, мен саңа шу затлары йөне ердеи айдян дәлдирин. Ийдирип, гейдирип йигрими яшатдың. Муңа меңзешлер эййәм ики-үч чагалы болды. Биз гүнә галып йөрүс. Гыз машгаланы нәче тиз уграт саң шонча согап бор.

Сары мәрем аграсланды.

— Идәп гелинмесе, элтип бержекми? — дийип, кесе бакды.

Узуң гушы учды. Ол йырш-йырш эдип:

— Какасы, Зерейи сен берсең алмага адам тапылар — дийди.

Сары мәрем силкме поссунына бүренип, яссыга башыны гойды. «Бе, бу ничик болды-айт, Зерее өйленсек, Мухамметвелиң эжесине якҗак дәл-ов. Бу яшдан соң мунуң гөвнүне дегсек, о-да болҗак дәл. Мухамметвели-де эжесини говы гөрйә. Гөвнүне дегсең, улалансоңам ядындан чыкармаз» дийип, ол ичини гепледип, иркилип башлады.

Ол ниетинден дәнмеги өрән ирник гөрйәрди. Яш гөзелиң гойнуна гирмек гөр нәхили хезилди. Онда-да Зерей ялы гөзелиң. Онуң отурышы-туршы, эдеп-экрамы-да бир гыза дегйәрди. Гөзлери баг чебшининки ялыды. Эти, ганы ербе-ер гарагөзелек гызды. Шонуң үчин Сары мәрем уклан болярды. Бу гүррүңи унутмакларыны ислейәрди. Эмма Уз өз үстүне аял алдырҗак аяллардан дәлди.

— Сен нәме ятырсың, ханы турсана — дийип, ол ене эриниң гулагыны газап башлады: — Ханы, җогап берсене, нәдерис?

Мәрем башыны галдырман хүңүрдеди.

— Мен айтдым айтҗагымы.

— Онда өзүм оңа ер тапыберейинми?

Мәрем җогап бермеди. Җогап бермесе-де аялының

эденине гаршы болмажагы беллиди. Оны Уз говы билйәрди. Себәби Сары мәреми гаррылык басмарлаярды.

Уз бу ягдайлары Гара айтмады-да:

— Мен сени Зерее өерейин, доган. Бир көпүк пулуңам герек дәл — дийди.

Гара Зерейи кәте дашракдан гөрйәрди. Онуң бичак сыратлы, гөрмегей машгаладыгыны билйәрди. Шейле гөзелиң өзүне яр болжагына ол ынанмады.

— Нәме сесиңи чыкараңок, я күрт, гырнак дийжек боляңмы? — дийип, Уз чытылжырады.

— Вах, ёк-ла — дийип, Гара голларыны герди: — Хей, шейле машгала мен ат дакарынмы?! Йөне...

— Хә, нәме?

— Онуң маңа яр болжагына ынанамок.

— Мен сизи душушдырарын.

Уз айдышы ялы этди.

Олар чолажа ерде душушдылар. Сары мәреме аял болмалыдыр өйдүп йөрен Зерей Гараны гөрениинден бегенди, разылыгыны дуйдурды. Олар якын гүнлерде никалашмагы вадалашдылар.

* * *

Гара Зерейиң янындан башы асмана етип гайдан кем болса, өйүне голайланда эгилди.

«Нәме иш этмели, нәдип Бибихажара айтмалы» дийип, башыны ашак салып өйүне гирди. Эмма узак отурмага карары етмеди. Зерейиң зер чайылан ялы кешби, мәхирли гарайшы оңа дүнйәни унутдырды. Ол аялының йүзүне гарады-да:

— Бибихажар, икимиз инди галан өмрүмизи шейдип, бир-биримизе бакышып гечирмели борусмы? Бизем ил ялы меле гулпаклы бәбегиң боюна гуванармыкак? — дийди.

Бибихажарың гөзлери петреди. Ол:

— Вай, бу сөзүңи сен мени якып өлдүрмек үчин айдярсың. Мен алладан перзентсиз гечмеклиги дилäпмидим. Багрымы кебап эдиң, өңки янанларым азмыды? Дердимиң үстүне бейдип, бурчлы дуз гуйянчаң өлдүр мени — дийип меңңурди.

Гара аялының сесине чыдаман, өйүнден чыкып гитди. Бибихажар гыгырды, багырды, аглады, динди. Дашарык чыкды, ичерик гирди. Ёргана бүренип, узын гүн галман, аглап ятды. Мал-гараңын, газан-табагың янына-да бармады. Үч-дөрт гүнләп башыны дарамады, хич зат иййп-ичмеди. Йөне бу затлар Гараны пәлинден гайтармады.

«Нәме этжек болсаң эт, кейпден чык. Онсоң гезеги маңа берерсиң» дийип, ол ичини гепледип, иши билен болуберди.

Йүзи гара-өрт болан Бибихажар Гараның өйленжегине гөзүни долы етирди. Онсоң ол атасы өйүне йыгы-йыгыдан гатнамагы чыкарды. Ата-энеси бир затлар дийип, йүрегине басалык берендир-дә, соңа-бака гүн-гүнден көшешип башлады.

«Үстүме өйленсең, өйлен бакалы. Гүнүдешимден болаҗ чаганы ызыңа тиркәп, атыз-чилиңе айланаймасаң герек» дийип, ол ичини хүмледйәрди. Ата-энесиниң маслахатларыны өвран-өвран ятлаярды.

Шу имисалалыга эсасланып, Гара бир гүн Бибихажарың йүзүне диканлап серетди-де:

— Бибихажар, мен сенден гизлин иш этжек дәл. Ол гизләр ялы ишем дәл — дийип, мылайымлык билен гүрләп уграды: — Бибихажар, өзүң гөрүп дурсуң, яш гидип баряр. Зүрятсызлык эрбет зат. Сен ак гөвүн билен маңа ругсат бер. Мен ене бир өйленип гөрейин, белки, чагам болар.

Бибихажар геплемеди, доңан ялы болуп отурды.

— Гөзел гөвнүң, кейпиң келләңде — дийип, Гара гүррүңини довам этди: — Айрылжак дийсеңем мен гаршы дәл. Икиң бири болуп отурмага разы болсаң, мен сени элимиң үстүнде саклайын. Алжак гелнимем сең хызматкәриң болар. Мен...

Бибихажар өвхүлдәп галыберҗек ялы херекет этди, эмма гыкылык этмеди-де:

— Ким ол алжак гелниң? — дийип, агы гатышыклы сеслениди: — Нireден ол? Адына ким диййәрлер?

— Нәме, ол... хол... немелердәки Зерей.

— Зерей! — Бибихажар будуна шапбатлады: — Болды. Дүшнүкли. Узуң эдип йөрен ишидир — дийип ериңден турды, гашларыны гапышдырып: — Өйлен, өйлен — дийип тасанжырап өйден чыкып, атасының янына гитди. Ожагың башында отуран Гара йүзүни ашак салып пикире батды.

— Нәме иш этмели? Бибихажарың разылыгыны алман өйленсем, ол бизиң ашымыза авы гатар. Онуң

атасам обада сөзи диңленйән адам. Бех!.. — Гара улудан демини алып хашлады, элини маңлайына етирип:

— Бибихажар разы болжага меңземейәр. Ол разы болмазам. Менем-ә... Яш гидип баряр. Бу дүнйәден несил галдырман гидибермели бормы? — Гара шу сорагына жогап гайтарян ялы эсли отурды. Бирденем: — Ек, бейтмек болмаз. Мен зүрятлы болмагың аладасыны эдейин. Бибихажара ене ялбарайын, аягына йыкылайын, разычылыгыны алып, Зерее өйленейин, белки, перзендим болар. Хөкман болар — дийип, тарса еринден туруп, Бибихажарың ызындан гитжек болды. Шол вагт Бибихажар гелди. Гара онуң элини элине алып:

— Бибихажар, ялбарян. Сен маңа рехим эт. Ак гөвүн билен өйленмәге ругсат эт. Биз сениң хызматыңда боларыс. Сени ынжытман сакларыс. Багтым чүвүп, зүрядым болса, ислесең оны саңа берерис. Сен эне боларсың — дийип эпилип-бүкүлип ялбарды.

— Мен саңа өң айтдым ахырын айтжагымы. Өйлен, өйлен — дийип, Бибихажар башындакы бүренжегини дула оклап, өз отурян ерине, ожагың саг тарапына гечип, кесерәк бакып отурды. Онуң ак гөвүн билен ругсат бермейәнлиги көре хаса болса-да, Гара билмедиксирән болуп гүрледи.

— Онда мен-ә тойы тижежек, Бибихажар.

Жогап болмады.

— Сизиңкилен хеммесини тоя чагыржак. Какаңа, әжеңе болса йөрите өзүм айдып гелжек.

Бибихажарың эгинлери гымылдап, бейиклиги ярым метр бөрүкли келлеси ыранып башлады.

— Бибихажар, адыңа дөнейин, нәме аглаяң? Агламасана, эзизим! — дийип, Гара онуң ягырнысыны сыпады: — Ругсат берйәң герек? «Ругсат» дийәйсене, болямы? — дийип өзеленди.

— Вай, мени өз гүнүме гой. Ханха Зерей гырнак, ханхада сен, максадыңыза етиң — дийип, Бибихажар үстүне ёрган чекип гышарды.

Гара ягдайың шу болшундан үйтгемежегини аңып, эртеси гүн Зерейи алып гелди. Дең-душларыны, гоңшуларыны чагырып, кичижик той этди.

Гараның гаража өйүниң ишигинде кичижик кепбеси-де барды. Гыш айлары бичак совук болаймаса, онуң ичинде яшамаярдылар. Кепбәниң ичиниң ховасы агыр диййәрдилер. Кәди-көвер, арпа-бугдай диен ялы затлары шонуң ичинде гойярдылар. Дең-душлары, гоңшулары тойдан соң Гара билен Зерейи кепбә салып ятырдылар.

Йылгындан өрүлип, дикелдилип, диңе дашы сувалан кепбәниң ичиниң ховасы бу гүн еңилди, арассады. Чүнки узын бойлы, балкылдап дуран уллакан гара гөзли, яңаклары нар ялы гысык билли, гүр гашлы гарагайчак гыз Гараның гужагына долупды.

— Зерей жан! — дийип, Гара онуң жана якымлы ысындан нәче ысгаса-да ганмаярды, багрына басярды. Зерей онуң дөшүне келлесини гоюп, бойнундан гужаклапды.

Яшлыкдан есир дүшүп, етим өсен чага үчин хоссарлы, ховандарлы болмак гөр нәхили улы багт!

— Аркадагым, Гара, ховандарым, Гара! — дийип, Зерей бегенжинден толгунып, кәсе дек гөзлерини сүзйәрди. Ол өз өмрүнде гөрен гөргүлерини гүррүң бержек болса-да башармаярды...

Бирден гапы батлы юмрукланып башлады. Зерей тисгинип, Гараның бойнундан голларыны айырды. Ювашжа гепләп:

— Гара, бу нәме? — дийди.

— Горкма, Зерей жан, таныш юмругымың сеси ол — дийип, Гара ишиги ачды.

Ишикде сөм гара болуп Бибихажар дурды. Онуң сачлары хүжжерип, топбусындан чыкып дурды. Элешанды. Гара ыза чекилжек ялы этди-де сакланып:

— Хә, Бибихажар, бу нә болуш! Нәме болды, нәме герек? — дийди.

Бибихажар ики гөзде бир яш болуп дуршуна гепледи.

— Өе бар. Еке өзүм байгуш ялы болуп, о жайда ятып билжек дәл.

— О затлар барада сениң билен өң геплешипдиг-ә.

— Геплешенем болсак, инди болмаяр. Йөр, йөр!..

Ол Гараның көйнегиниң этегине япышды. Гара онуң элини дөзүмлирәк итип:

— Болшуң нәхили сең! Бар, өйүңе гит-де ят — дийди.

— Ятман, еке ятман — дийип, Бибихажар сесине бат берип уграды: — Я сен мениң билен гидерсиң, ёгса-да шу гиже мен сениң билен беллисини эдерин. Сен о гырнак билен...

— Гой!

— Гойжак дәл.

Гара онуң агзыны эли билен тутуп гүрледи.

— Сениң максадың нәме?

— Мениң максадым сен шо гырнак билен болмарсың.

Гараның сүңңи сандырап гитди. Гепләнде-де сеси эндиреди.

— Мен Зерей билен яшарын, Бибихажар.

— Шейтсең мен хәзир шу кепбәни отларын!

Гара иң соңкы сөзүни айданынам дуйман галды.

— Сен менден бош. Талак, талак, талак!

— Вай! — Бибихажар бир янлыгына гышарып уграды. Эмма Гараның текге бермежегини деррев дуюп:

— Хәзир дәдемлере гидйән. Гайдыбам гапыңдан гелмейән. Әхли затдан хакымы бөлүп бер. Зерей сениң муган болсун — дийип, гайтадан узын сесини эдип мөңңүрмәге башлады.

— Бар, нирә гитсең шоңа гит. Эртир даң атансоң гел-де, шу түнекдәки затлаң барыны әкит. Атаң икиңизиң гара небсиңизден башга билйән задыңыз ёк — дийди-де, Гара ичерик гирип, кепбәниң гапысыны батлы япды. Ичинден пугта теммеледи.

Шол вагт Бибихажарың атасы-энеси, атасының гарры бажысы ишаның өйүнде отырдылар. Бибихажар шол ере барды велин, Шажан ишан еринден турды-да:

— Пикир этмәң, олар мениң гызымың өйүнде хезил эдип аркайын яшар дийип, мен дири гезсем Гара күрре билен Зерей гырнагы байнатман. Ким билен оюн этмелидигини олара билдирин — дийип, сесине бат берип дашарык чыкды.

— Гиҗәниң бир вагты болды. Бейдип сесиңде барыңы гыгырып дурма. Эшиденлер нәме диер? Этҗегиң ичинде болсун — дийип, ишаның аялы әрине середип яшмагыны чекди.

— Сениң первайыңа дәл, гызың әхли затдан эл ювуп барья. Гараның Бибихажары учлы йүп бермән, уградҗагыны билйән мен. Онуң аркасында Сары мәрем бар, Уз гелин бар. Сен билеңок, ол шолары сөенип, бу ишлери эдип йөр. Ёгсам Гара Зерей берилйәрми.

— Гыгыраның билен, ханы, шу вагт сениң элиңден нәме гелйәр. Гиҗәниң ичинде сесиң аллаоварра гидйә.

— Сенде өт ёк. Ар-намысы ювдан адам сен. Барып ятан бигайрат сен — дийип, ишан гахарыны аялындан

чыкарҗак болуп ажысыны пүркүп, болмажысы болды. Ишаның дул бажысы, ишиге тарап элини узадып:

— Гой, Шажан, ар алҗак адам бейдип сесиңде барыны гыгырмаз. Бири-бириңизиң гөвнүңизе дегениңиз галар. Мениң диенними этсеңиз, гүррүңиң әхлиси шу тайда галсын. Гайдыбам шолар барада геп-гүррүң гозгамаң. Әхлисини өзүм ягдан гыл согурлан ялы эдйән. Бибихажар җан, сен-де бейдип аглап-эңрәп, өзүңи хорлап йөрме. Сиз инди диңе мениң җанымың саглыгыны диләң. Олара меңзешлери бир гүн гүлениниң орнуна мүң гүн агладарын — дийип, пәхимлисирәп гүрледи. Бу сөзе ишаның бирнеме йүреги басылгды. Шондан соң ол башыны ашак салып, өйүне гирди. Ятҗакдыгыны айтды. Шондан соңра оларың хеммеси ёргана гирдилер. Эмма ишан эсли вагтлап уклап билмеди. Бибихажар хем аглап-эңрәп, ики яна тогаланды, келлесине гор гуйлан ялы болды. Шейле-де болса ол ир оянды. Өмрүнде гушлук болман еринден галмадык ишаның гызы гүн догманка еринден туруп, дашарык чыкды. Узак вагт гечмәнкә оларың хеммеси оянып, бир җая йыгнандылар. Ишан, ишаның аялы, ишаның дул бажысы Бибихажары ара алып, оңа сапак берип башладылар.

— Вай, ол мениң талагымы берди, талагымы! Инди мен нәдип о ере барайын? — дийип, Бибихажар агламҗырады.

Шажан ишаның тилкиниңки ялы гөзлери йылпылдады.

— Гой, оң ялы гүррүң этме — дийип, ол гызына гатырганды-да сорады. — Талагыңы беренде ким барды яныңызда?

— Икимизден башга адам ёкды.

— Онда онуң ялы талак кабул болмаз. Үч адамың янында айтмалы. Онсоңам сен талагымы берди дийип, элиңи ювуп отурыберҗекми? Ики элиңи бурнуңа сокуп гайдыберҗекми?

Гара өйкени гөрнүп дуран гарыпды. Бөлежик еринден йылда песинден ики хасыл алансоң гүнүни гөрйәрди. Ийҗегини, гейҗегини кемип, гысып бир ябы билен дүежик хем эдинипди. Бу ягдайлары ишан говы билйәрди. Онда-да ол ене зат хакында гүррүң эденсоң, Бибихажар сакланып билмән, гөнүсинден гелди.

— Ай, дәде, ол тозан түнекде алар ялы оңлы задам ёк-ла — дийди.
— Зады бардыр. Йылда ики хасыл берйән атызы зат дәлми? — дийип, ишан гызына саргады: — Йөне хәзир о затлар билен сениң ишиң болмасын. Хич зат болмадык ялы, өйүңе бар-да отур. Нәме иш этмелидигини биз саңа айдар дурарыс. Өйүң, задың ыгтыярынам өз элиңде сакла. Гырнагы ашыңа-сувуңа-да голайлашдырма.

Өврединлиши ялы Бибихажар хич зат болмадык ялы болуп гапыдан гирди. Агзыбирлигиң тарапдары Гара бу ягдая монча болды. Ол өтен агшамкы гахарлананыны, гахарына «талак» диенини багышламагыны Бибихажардан хайыш этди. Бибихажар разылыгыны дуйдурян әхеңде башыны атды. Гараның гушы учды.
«Сесини чыкарман, азар бермән гезсе боля» дийип, ол Зерее-де Бибихажарың хызматына чулум болмагыны табшырды.
Гөзүни ачып гөрени агыр зәхмет болансоң, Зерейиң арзувы сүйҗи сөз эшитмекди. Хошамат сөз эшитсе, ол башы билен даш дашамага кайылды.
— Агзалачылык яман затдыр, Гара. Агзыбирчилик говы затдыр, Гара — дийип, Зерей йүрегиндәкини эриңе айтды: — Мен Бибихажарың гөвнүни йыкмажак болуп, нәче юмуш буюрса ишләрин. Мен онуң гөвнүни йыкмарын — диййәрди.
Эмма Бибихажарың гөвнүни тапмак кынды.
Шейле ягдайда гүнлер гечйәрди. Йөне йүклүҗе гечйәрди. Гара өйүң агзыбирлигини сакламак үчин элинден гелениңи эдйәрди. Өйүң беемчиси Бибихажарың гөвнүни тапмак үчин Зерей билен Гара мүшгүл гүне галярдылар. Зерей бу өйүң әхли ишини өз үстүне алярды. Эмма Зерейиң бу болшы-да Бибихажара ярамаярды. Гөвнүне Зерей өйүне эе болуп барян ялыды.
Бир гүн Зерей үвемек үчин гапдан җөвен алып отырды. Бибихажар бихабар отуран гелниң эгининден тутуп батлы чекди. Зерей диң аркан йыкылды. Бибихажара аларлып серетди.
— Нәме, галла аңсатлык билен тапылярмы? Даш-төверегиң дөкән-сачан, не бир дәнәни гара ере дөкүп отырсың. Гарагың гапыкмы? Ил иймәге зат тапман, атчокай, ёрунҗа, селме ийип оңнут эдип йөр. Бу өйде зат көп. Бол боланда бейдип харама чыкарыбермелимн? — дийип, Бибихажар ырсарады. Зерей кемшерип ериңден турды-да:
— Ханы гөркез ерә гачан дәнәни! Мениң төверегимде харпык билен чандан башга зат бармы. Хер бир адам мениң ялы дәнәниң гадырыны билсе-де, юртда мунуң ялы гытчылык болмазды — дийип, гөзүне яш айлады. Эртеси Зерей ики өвсүм бугдайы үвәп, хамыр этди. Ол нанлык хамыр ёлуп тайярлан махалы Бибихажар гелип, олары санады. Шонда Зерей Бибихажарың йүзүне есер серетди. Бибихажар элини быкынына урупː
— Нәме аларылып середйәрсиң? Гөзүң гурасын! Сениң элиң деген задыңда берекет ёк. Аш биширсең-де, нан япсаң-да шейле — дийип, гайра чекилди.

Бибихажар шол гүнден башлап, наны гара сандыгына салып гулплап гойды. «Ачлык нәме ийдирмез, меслик нәме дийдирмез» дийлиши ялы, Зерей ачлыга чыдамады. Ол «Сары мәреме залым адам дийселер-де, шонуң өйүндәки гүнүм мундан говы экени» дийип агларды. «Гара айтсам Бибихажара гахарланар. Дава болар» дийип горкды. Онсоң ол шол гүнден башлап, нан биширилҗек хамырларың херсинден икбаш ялы хамыры бөлүп алып, өзи үчин бирҗе наны артык биширйәрди. Аҗыган вагты иййәрди. Артаныны ортасындан дешип, ушлып өтүрип бойнундан асарды. Нанлары көйнегиниң ич йүзүнден гойберип дөшүнде саклаярды. Долмач гелниң гөвүслериниң арасында ол көкеҗиклер билдирибем дуранокды.
Гара соңкы гүнлерде ичерсинде болян вакалары юваш-ювашдан сызып башлады. Шол гүнлериң биринде ол:
— Гөвни халан тәзе геймлери геймекден-ә гечен, бу бендәниң гара гарны берин галкынсын, етирип билмән дуран задың болса айт, ынсан баласында ынсап диенем бир зат болмалы ахбетин. Сенде о затданам нам-нышан ёк. Бейле-де бир забунлык бормы? Сениң бу болуп йөршүң агзыбирчилигиң нышанасы дәл — дийип, Бибихажара гыңралды.
— Вай-эй, мен бу хелее нәме дийипдирин. Мүлкүме эе эдип гойдум. Бар-ёк байлыгым мунуң элинде. Мундан башга мен ене нәме эдейин? Инди мен өлүп дынаймасам болмады — дийип, Бибихажар какыны тутан болуп, ёргана гирди-де, йүзүни бүрәп, сүйнүп ятды.

Гара башыны яйкап, жөвен экжек ерини депмәге гитди.

Бибихаҗар ысырганярды. Ахыры ол Зерейиң артан-сүйшен наплары бойнундан асып йөренини билди. Эли билен барлап гөрәймәге Гарадан чекинди. Зерей хем соңкы гүнлерде, өңкә гөрә, бирнеме меникленип башлады. Шу аралыкда Бибихаҗар онуң билен сач ёлды ойнамага сынанышды. Ол юмругыны дүвүп, Зерейиң үстүне сүрүнди. Зерей Бибихаҗарың билегинден шапба тутды. Нереме-нәзик Бибихаҗарың ысгынсыз пөкги билеги Зерейиң хызматда ган-габарчак болан пенжесине дүшенде, Бибихаҗар йүзүни чытып:

— Вай! — диенини дуйман галды. Зерей Бибихаҗарың чемели ериинден пенҗеләп, оны гымылдатмаярды. Махласы, Зерей Бибихаҗардан бир шапбадам иймеди.

... Гүнүдешлериң сене-мене эдишенлерине он бәш гүн болупды. Бибихаҗар Зерейиң йүзүне йылгырып серетди-де:

— Зерей, мениң эдйән ишлеримиң барысы ялңыш экени. Гел икимиз шундан бейләк гүлүп-ойнап, агзыбир яшалы. Бейдип или үстүмизден гүлдүрип йөрмәли — дийди.

Зерейиң йүзи ягтылып гитди, «Муңа бейле говы акылы ким өвретдикә?» дийип, ичини геплетди-де:

— Бибихаҗар, менден саңа жиннек ялы яманлык ёкдур. Мен хич хачан, хич киме яманлык эдйән дәлдирин — дийди.

Дашындан гөрәймәге ылалашыклы гүнлер башлады. Шол гүнлериң биринде Зерейиң айы, гүни долуп огул бәбежиги дүнйә инди. Йөне шол гүн нәме үчиндир Бибихаҗар сыркавлады. Бирнәче гүнләп ериинден галман ятды.

Оба болуп йыгнанып, онуң йүзүне серелип отурдылар. Бибихаҗарың ишдәси ачыкды. Укусыны алярды, эмма хыкгылдысы гүйчлүди. Шажан ишан-да гызының башужуны алып, эсли гүн отурды. Гараны ишан-моллаларыңка иберип, дога-тумар гетиртди. Өйде адам ёк вагты болса Бибихаҗары окатды. Бибихаҗара этмели ишлерини айдып, оны юваш-ювашдан аяга галдырды. Шондан соң Бибихаҗар ене атасы өйүне тиз-тизден гатнап башлады. «Эжеми гөржек, какам бир ерден гелипдир, маңа совгат гетирендир, жигимиң гөзи

агыряр, эжекәмиң келлеси айланып йыкылыпдыр» баханасы билен бир аягы атасы өйүнде болды. Махласы, соңкы гүнлерде атасы өйүне гатнамакда тараның мәкисине дөнди.

Бибихаҗар бирденем атасы өйүнден аягыны чекди-де, Зерейиң бәбегини багрына басып, хамраксырап башлады. Чаганы ювуп-ардып, гүнде биркүч ёла гундагыны тәзеләп, гурҗак ялы эдип саклады. Машгаланың башы бириген пурсаты, огулҗыгы геплетди.

«Мен Гаяның оглы дәл, Зеейиң-де. Мен эжемиң оглы. Гая оглы Зеей ене догруп бейсин».

Гара билен Зерей Бибихаҗарың бу болшуна бегенип, ики болуп билмедилер.

«Алла еңсесинден урды, хернә, узагындан гувандырсын» дийип, олар ичлерини гепледйәрдилер. Зерей болса, «Мен огул догурдым» дийип, екеже гүнем голуны говшурып отурмады. Өйүң юмшунам, атыз-чилиң ишинем этди. Махласы, Бибихаҗарың чага ыхлас эдип башланыны аңан Гара билен Зерейиң ини-бойы яйрап, гөвүнлери гиңеди, иенлери-ичеңлери инлерине сиңип, йүзлери ачылып башлады.

Бибихаҗар бәбежиги гөтерип, гоңшы өйлере-де гидйәрди. Гара билен Зерей болса, Бибихаҗарың азары етмесе оңярдылар. Шол гүнлериң биринде Гара бир оба тоя гитди. Зерей мейданда яндак күделәп йөрди.

Ишаның үч әрден талагыны алан гарры уясы агасы биллен эсли вагт хышы-вышы этди-де, Гараның өйүне бака гыялап уграды. Бибихаҗар эййәм улы газаны буз ялы совук сувдан долдурып гоюпды. Ол эжекесиниң гелерине сабырсызлык билен гарашярды. Кемпир терне огурлажак күмсүк ялы бүкүдип гелшине ишикден гирди-де:

— Ханы, тайынмын? — дийди.

— Тайяр — дийип, Бибихаҗар товсуп ериинден турды:

— Тохумы күле дөнмүш, ызы йитени ялаңачлап албер бәри!

Бибихаҗар чаганы чыгырдып, кемпире узатды. Кемпир бәбежиги бүргүт пенжелән ялы эдип алды-да:

— Бисмилла рахман рахым, Гара билен Зерейиң өленине өмүр берсин, дирисине гыргын дегсин, ыргалы атлы болсун, өзлери пыяда галсын, етдим-етдим диенде йыкылсынлар — дийип, чаганы улы газандакы буз ялы совук сува басды. Бибихаҗар гарап дуруп

билмән, зңырсына бакды. Кемпириң-де гыргының пенҗеси ялы сиңирдамар болан бармаклары сандырап башлады. Бирденем бәбек кемпириң элинден сыпып, сувуң йүзүне чыкды. Чиркин сес билен җынссыз гыгырып аглады. Кемпир билен Бибихаҗарың гулагына чаганың чиркин сеси бүтин обаны яңландырып гиден ялы болды. Кемпир өзүни растлап, чаганың алкымындан пенҗеледи-де, гайтадан сува башашак гөмди. Шондан соң сувуң йүзи ызы үзнүксиз дүвмеләп уграды. Соңра көпүрҗиклер пейда болды. Арадан эсли салым гечди. Чаганың херекетден галаныны аныклан кемпир оны сувдан чыкарып, деррев ёргана долады. Соңра ол ызына гараман, өйүне бакан бүкүрдини берди. Бибихаҗар сесинде барыны багырып даш чыкды. Гоңшы-голамлары өрүзди. Шол вагт Гара-да өе етип гелйәрди. Бибихаҗарың гыкылыгына зәхреси ярылан дек болан Зерей-де өе бакан ылгады. Бибихаҗар элини чарпып, сесинде барыны багырып:

— Яңыҗа укладып, гөлә бир пенҗе от ташлап гелдим. Гөвнүме бир зат хыкгылдаян ялы болды. Ёрганы ачып гөрсем чагаҗыгымың йүзи гөк далак болайыпдыр, ызлы-ызына бирки ёла хыркылдады. Соң дем алмасы-да кесилйәйди. Багтым ятды, яңыҗа эле тутак болан чагамдан айрылдым, инди нәдерин! — дийип, гайтадан улы или билен аглап башлады. Йынананлар деррев Шаҗан ишана оглан ылгатдылар. Шаҗан ишан өйүнде: «Чага өлмән галайды өйдйән, бу нәме дым-дырслык, Гараның өйүниң төверегинде сес ёк-ла. Я-да бизиң самсык гызымыз булашдырдымыка» дийип, отурып-туруп ынҗалып билмән, сиңеклән ит ялы какынып дурды. Гелсин сесини эшиденден ылгап гайтды. Гелип ёрганы ачып чага серетди.

— Ханы, хеммәңиз мейдана чыкың, анык болды. Огланы арвах какыпдыр. Чага эрбет ягдайда чалыгыпдыр — дийип, өйүң ичиндәкилериң хеммесини дашарык чыкарып, нәмедир бир затлар окап башлады. Ишаның гөзүне чага гымылдан ялы болды. Ишан бу ягдая тисгинип гитди. Ол алахасырды болуп, чаганың агзыны, бурнуны аясы билен басып демикдирип, эсли вагт ишиге середип отурды. Өз яныңдан чаганы демикдирип өлдүрен болды. Ол бәбек болса, бир эййәм җан таглым эдипди — өлүпди. Шоны долы аңан ишан дашардакы адамлары ичерик чагырды,

— Нерессәниң өмри гысга экен-дә. Өвез оглуны берсин. Алланың өзүне герек болса этҗек алаҗын ёк — дийип, йүзүни үркен эшегиң йүзи ялы эдип, торсарылып чыкып өйүне гайтды. Гоңшы өйүң аяллары:

— Дүйн өйлән бизе элтенде-де алла нәмеҗеди. Шу ики арада нәме болайдыка?

— А гыз, шу гүн ир биленем энеси гөтерип, бизе гелип гитди-ле.

— Беласындан өзи сакласын — дийип, ювашҗадан чаганың гарнына какып гөрдүлер, аркасыны овкаладылар. Гулагының ичини ялап гөрдүлер. Чага сув сил болуп ятыр. Көпи гөрен гоңшы дайзаның бири Бибихаҗара гарап:

— Бәбеҗиги сува зада гачыраяна дәлсиң-дә? — дийди.

Бибихаҗар бу аяла чиңңерилип серетди.

— Ёг-эй, худай саклаверсин. Бу тайда акып ятан салма бармы?

— Хер нәме дийсеңем чагаң сува гачыпдыр.

— Гояверн, ниредәкини тапмаверн. Мен бу чаганы бу гүн өйден чыкарамок ахырын.

Гоңшы аял чаганы гөтерип, онуң башыны ашак тутды. Чаганың агзындан гөк сув ызы үзүлмән шарлап акыберди.

— Сува гачмадык болса, чаганың ичинде мунча сув нәме ишлейә?

Бибихаҗар гыссанды. Башга нәме дийҗегини билмән:

— Ызлы-ызына биркүч ёла сув-а бердим. Ичи гывыпмы-нәмеми, шол сувы зат галдырман ичди ол — дийди.

— Чага мунча сувы өз эркине ичип билмез. Биби җан, яман гөрме, догрыңдан гел, чагаң сува гачыпдыр.

Отуранларың әхлисиниң гөзи Бибихаҗарың йүзүнде. Онуң агзындан гуш тутҗак ялы, оңа сиңе-сиңе середйәрдилер. Бибихаҗар башагай болуберди.

— Вай-эй, мени ер чексин-эй. Мен өңденем билйәрдим, шу чага бир зат болса менден гөрүлҗегини. Инди мен өлүп дынаймасам болмады — дийип, аглап башлады. Деррев хем чашан болуп гыгылдап йыкылды.

Зерей болса ики гөзде бир яш болуп, бар-бар багырып, өзүни юмруклап, гөзүни чыкарып барярды. Хә-

иниден бәри нәдерини билмән додагыны ялап отуран Гара-да:

— Адамлар, мен бу затларың хеммесини өз багтымдан, маңлайымдан гөрйән — дийип, ериңден галжак болуп энтирекледи.

Бибихажар зат билмедиксирәп, ёрганы келлесине бүрәп даш-төверегиниң гүррүңини диңләп ятырды. Зерей бәбегиниң жеседини багрына басып аглаярды. Онуң аглай-аглай сеси богулды. Гөзлериниң ичине-де лаплама гуйлан ялы болды. Бибихажарың әҗеси яшмагыны чекип:

— Дурмажак чага-да. Дүнйә гелени яп-яңыды вели, әййәм эп-эсли болайыпдыр. Ата-энеси саг болсун. Өвез оглуны берсин. Ене-де болар-да — дийип, гөзүни сүзүп, гаршысында отуран аяла серетди.

Хер ничигем болса, аялларың херси бир зат дийип, гөвүндәкини айтдылар. Гөз ачып юмасы салымда саг чаганың өз ажалына өленине ынанан аз болды. Отуранларың аграмлы тарапының гөвнүне гүман гитди. Эмма белли бир нетижә гелинмән галды. Шажан ишаның, Бибихажарың, энесиниң Гарадан эден тамалары хем терсине болуп чыкды. Бу чаганың арадан чыкмагы билен Гараның Зерейден гөвни совамалыды. Гайтам Гара оны өңкүсинденем эзиз гөрүп башлады. Гара хер нәче ялбарып япышса-да, гөзүни ачып гөрен илкинжи чагасындан айра дүшен Зерейиң гөз яшыны кепдирмек гаты кын болды. Ол отурып-турса-да, ишлесе-де улудан демини алып «ах» чекди йөрди. Зерей илкинжи баласының бейле ягдайда өлүп гитмегини хич хачан унудып билжек дәлди. Хачан гөрсең яңагында яш дамжалары тогаланышып дурды, ылайта-да Гараның йүзүне йүзи дүшенде, Зерейиң гөз яшы пайрап өтәгидйәрди. Гара-да көп вагтлап обаның той-мәрекесине гатнашман гезди.

Вагт гарашмаяр. Гүнлер кервени гечип гидип барярды. Зерей ене гөврели болупды. Бу ягдайы гөрүп, Бибихажар көпбилмишлик эдип:

— Гара, мен атам өйүме гитжек. Чагаң дүнйә инсе, оңа ене бир зат болса менден гөрерсиңиз — дийди.

— Онуң ялы гүррүң этме, Бибихажар. Мен өңки оглумың өлүмини сенден гөремок — дийип, Гара оңа ялбарды. Зерей хем хайыш этди. Эмма Бибихажар олара гулак асман, атасының өйүне гитди.

Шондан соң узак вагт гечмәнкә Зерейиң икинжи чагасы хем дүнйә инди. Топ ялы огул бәбекди. Гара бегенип, Бибихажара бушлукчы иберип, онуң өйүне гелмегини хайыш этди. Эмма Бибихажар: «Ярамок» дийип гелмеди.

Бәбек гутламага гелйәнлерем Бибихажары сораярды. — О нәме үчин гелмейәркә? — дийип, Зерей хем дилленди.

— Ай, мен-ә инди шу Бибихажара нәме дийжегими билемок — дийип, Гара өз пикирини яңзытды. — Өз йүзүне зат диймесемем мен Бибихажары халамок, Зерей. Гөвнүме болмаса...

— Гүман имандан айрар диййә моллалар. Анык билмесең бир зат дийип болмаз, Гара.

— Ол шейле-ле, онда-да...

— Ек, ёк. Бейле пикир этме. Ол пикирлериңи зың. Хей, адам болан юмрук ялы чага каст эдерми.

Гара жогап бермән йүзүни ашак салды. «Догрудан, мениң Бибихажара мүңкүр болмагыма эсас ёк, хас догрусы, субутнамам ёк. Онсоң...» дийип ичини геплетди.

— Бәбеги гутламага геленлериң херси бир зат диййәр. Олар «Ханы Бибихажар?» дийип сораярлар. Ругсат берсең, мен онуң ызындан ене чакылыкчы ибержек.

— Өзүң бил, Зерей жан, йөне мениң Бибихажара гөвнүм етенок. Шоны бил.

— Хер ничигем болса, Бибихажары алып гайдайын. «Бу гырнак гелди-де, Бибихажары өйүнден жыда эдәйди» диен теенели гүррүңиң эеси болмайын.

— Зерей, мен сениң билен өлмәге-де тайяр.

Зерей чагасыны гоңшы аяла табшырып, Бибихажарың ызындан гитди. Ол ишаның ишигинден гирип, гүлүп саламлашып, Бибихажара голай отурды.

— Хи-ви, Бибихажар, саңа нәме болды? Тутан өйүң, гуран гошуң, өй-де сениңки, огул-гызда сениңки, өе бар — дийип, Бибихажара ялбарып-япышып, оны өз эркине гоймады. Бибихажар гөзяш эден болуп:

— Өңки нерессәни, хамала, мен өлдүрен ялы болдум. Маңа хич зат герек дәл. Өйүм-илим болжак болан-да чагам болмазмыды мениң — дийип, бурнуна салып аглады.

— Ек, бейле дәл, Бибихажар. Биз бу затларың хеммесини алладан гөрйәрис. Ажалы етсе өлмежек

барны, чепи тукеңендир. Йөр, чагаңа ээ бол. Бу оглуңа шол өңки огланың адыны дак-да сөйүбер — диййп, Зерей Бибихажара төвелла барыны эдип, хөреләп-көшеләп алып гайтды.

Бибихажар ишикден гиренинден чаганы гарбап алып багрына басды. Чаганың маңлайындан тогап этди. Зерее йүзленип:

— Гара яман гөрмесе, мундан бейләк үчүмиз бир өйде болуберели. Чагажыгымы яныма алып ятжак. Агласа эмдирмели боларсың. Гиҗәниң ичинде ызыңдан о жая алып барып йөрмәйин — дийди.

— Боляр — дийип, Зерей калбы пәклик билен ылалашды.

Гара гаршы болуп дурмады.

Ылалашыклы гүнлер башланды. Эмма «Гөрериң сени. Мениң гөзүмиң өңүнде шу гырнак билен хезил эдип яйнап яшап, огул-гызыңа гуванасың гелйәндир. Мен дири гезсем гуванманлар гечерсиң» дийип, Бибихажар ичини гепледийәрди.

Гараның соңкы гүнлерде өйүнден узага гидеси гелмейәрди. Чагасыны тиз-тизден гөрмесе йүреги ховлугыберйәрди. Эмма ол бу сырыны өйдәкилере сыздырмазлыга чалышярды, ики аялың арасына тов дүшүрмезлигиң хем аладасыны эдйәрди. Гара: «Бир гүнки вагырды, кырк гүнки рысгала зыян эдйәр» диен акыла гуллук эдйәрди. Машгаланың соңкы дөвүрдәки агзыбирчилигине гуванып, ики болуп билмән йөрди.

Эмма бу агзыбирчилик ил йүзүнеди. Бибихажар хер хепдеде диен ялы атасының янына барып, аглап-энрәп болмажысыны болуп гайдярды. Олардан бет ишине хемаят ислейәрди. Ишан тилкилик эдип, оңайына гараярды. Себәби, Гараның чагасы үчин келлесини бермәге-де тайярдыгыны ишан бәш бармагы ялы билйәрди. Шонуң үчин гызы хер сапар аглап баранда:

— Хер бир ишиң өз оңайлы вагты болар. Энтек тагапыл эт — дийип, уградып гойберйәрди.

Шажан ишаның обасында яшаян бир йигидиң бойны, эллериниң аркасы ала-мулады. Тене менек дүшмеги үйтгешик, горкулы, ёканч кесел болмаса-да ишан-моллалар, диндарлар халкы горкузмак үчин о кеселе «Пис» диердилер. «Алланың йигренени шейле кеселе сезевар боляр» дийип, халкы горкузардылар. Шонуң үчин эндамына ак тегмилт дүшен йигит хем дүнйә сыг-

маярды. Ол кән вагтлардан бәри Шажан ишандан шыпа исләп, онуң янына гатнаярды. Бир гүн ишан оңа шейле дийди.

— Балам, сениң менден битмели ишлериң бары битди. Алла бизден тая болса, бу дердиңден тизара халас боларсың. Йөне сен ене-де бир еңилжек иши этмелисиң. Ана, онсоң эдил өңкиң ялы болуп ачылышып гидерсиң. Аркайын бол. Илиң менден шыпа исләп гелениниң хенизе ченли хайыр тапман гидени ёкдур.

— Йүз яша, пирим, оглуң-гызың эйгилигини гөр. Шу кеселден халас этсең дүнйә малым сениңки. Тә өлйәнчәм гапыңы сырмага-да тайяр.

Ишан гөзүни ойнаклатды.

— Мениң диеними этсең, эншалла, даг ялы дердиң дары ялы болар.

— Нәме хызматың болса, айт, пирим. Элимден гелен зады сенден гайгырман.

— Балам, бу хызмат мениңки дәл-де, сениңки. Икимиз инди нireден болса-да, гошулан никадан доглан бир огул бәбек тапмалы. Шоны гүмлесең согабына етме ёкдур. Алла сениң дердиңи деп эдер.

— Гошулан ника нәме боляр, пирим?

— Ики тарапы деӊ болмадык, меселемки, бир яны түркмен, бир яны күрт болса, оңа гошулан ника диерлер. Сен шейле никадан эмеле гелен огул бәбеги гүмлесең эншалла тениң гүл ялы болар.

Огланың гөзлери петрәп, агзы ачылды.

— Пирим, маңа өрән кын эм буюрдыңыз! Хей мунуң башгарак дерманы ёкмы? Мен бу эмиңизи оңаржак дәл.

— Оглан, сен горкаклык этжек болма. Сен дагы хич, хер бир, хер бир кетхуда адамлар-да дертлеринден халас болмак үчин мундан бетеррәк затлара-да башыны уряндыр. Доңзуң, торсугың, итиң этини иййәрләр, өлен адамларың сүмегини майдалап чилиме салып чекйәрлер. Саңа буйрулан бу иш ол затлардан әрбет дәлдир.

Йигит ойланып көп отурды. Нәхили чыкалга тапжагыны билмән:

— Тагсыр, мен чага тапарын дийсем яланчы болярын — диенде сеси хассаныңкы ялы чыкды.

— Илде гошулан никадан доглан чагадан көп зат ёкдур.

— Эй, пирим, гошулан ника болсун, гошулмадык ника болсун, мен шо ише йүрек эдип билжек дәл.
— Онда ала-мула бол-да гезибер — дийип, ишан гахарланды.
— Пирим, чаганы өзүң тап! Гөлели сыгрымы-да аклык берейин.
— Тур гөтерил! Хәй, пәли азан дийсәни! Ненең маңа шей дийип билдиң. Доганы терсине окап, эндам-жаныңы акып дурар ялы эдәерин-ә!
Йигит аглап, ишаның аягына йыкылды.
— Гүнәми өт, пирим, мен бир чәресиз, элимден гелжек зат ёк. Садагаң болайын, шу кеселден халас болсам, дайымың гунан тайыны-да саңа алып берейин. Дайым билен соң хасаплашарын.
Бу сөзе ишаның гөзи йылдырап гитди. Ол инди ики товшаны бир окда урян болды. Нәсаг огланың айдян гунан тайы юрды баглан тохум атың несилинденди. Ишан шоңа гарашярды.
— Хәйк, дөзүмсизлик гурсун. Мен бир ил адамы-да. Ызыма дүшсең, өзүм алажыны эдерин. Йөне аклыгы нагт этмесең шыпасы дегмез.
Йигит ыкжамланды.
— Боляр, гунаны шу гүн өйлән гетирейин.
Ишан агзыны сыпады.
— Сен эртир гүн гушлук болар вели, Гараның өйүниң илери йүзүндәки өсгүн жигирдеклигиң ашагына бар-да отурыбер. Маңа гараш. Яның билен нан әкит. Хич киме гөрүнмәвери. Вагтында гелмеди дийип гидиберме. Гөрйәң-ә мениң идегим кән. Тәсгенмегим мүмкин. Мениң хачан баржагымың беллиси ёк — дийип, ишан огланы хүжүресинден чыкарып уградды.
Шол гүнүң эртеси Бибихажар атасының өйүне, Гара хем жуваза яг гетирмәге гитди. Зерей малларың өркүни үйтгетмек үчин чагасыны гара өйүң төрүндәки салланчага салды-да, хүвдүләп башлады. Чагажык деррев меймирәп ука гитди. Дерчиген чаганың йүзүне нур чайылан ялыды. Этиген чаганы гөрен «мениңки болайсады» дийжекди. Гарабагыр эне бәбегиниң кешбинден доюп билмән, оңа середип дурды-да, гөзүм дегәймесин дийип, үч гезек түйкүрип, чыкып гитди. Гөләниң өркүни үйтгедип от йыгмага башлады. Бирден Зерейиң гөзүне өйлеринден дув-ак зат чыкып барян

ялы салгым гөрүнди. Энәниң йүрегине ховул дүшди, өе бакан ылгады.
Өе гирсе, салланчакда чага ёк. Зерейиң эсси айылды. Хасанаклап өйүң ичини агдар-дүңдер эдип башлады. Гөвнүне хер зат гелип, ожагың ичине ченли барлады. Бирденем дим арканлыгына гайтды. Шол вагт Гара гелип, оны дикелтди.
— Нәме болды, Зерей?
— Чага ёк...
Олар гоңшы-голамларына ылгап, зир-зевран болуп башладылар. Өйүң өңүндәки жөвенлиги аралап чыкдылар. Атасының өйүнден хасанаклап гайдан Бибихажар Гара билен Зерее пете-пет гелди. Зерей Бибихажары гөренинден:
— Чагамыз... — дийип мөңңүрип гойберди.
— Хей-вай оңа нәме болупдыр?! Мен гайдамда эмдирип отырдың-а.
— Салланчага салып гөләни өрклемәге гиденим шолды, доланып гелсем салланчак бош дур.
— Ылая мал өрклемез бол сен. Салланчага чала гарансың, бардыр. Йөр ханы, биле барып гөрели.
— Салланчакда ёк. Ызлы-ызына үч-дөрт ёла сермедим. Ёк, ёк, ёк!
— Ойнажак болуп салланчагың ашагына гачан болаймасын — дийип, ылгашып гелдилер. Чаганы алан огры, гөрен таңры. Булар үч болуп ылгашып, сачларыны ёлуп, йүзлерини йыртып элеврешип йөрлер. Чаганы идәп от алып, отлы көйнек гейдилер. Йүз-гөзлери гөрден чыкан ялы болды. Эмма хич ерде чага ёк.
— Зерей, ханы айтсана, нәме иш эдерис? Мениң башым чашды — дийип, Гара жогаба гарашман гүрледи. — Шу ягдайлары мен ики аяллылыгымдан гөрйән, Зерей.
— Ики аяллыларыңам агзыбир яшап йөренлери-хә бар.
— Оларың әриниң гылыжындан ган дамя. Мениң болса... Шонуң үчинем...
— Нәме, Бибихажардан гөржек болянмы?
— Гүнүлер көпленч гөрип боляpлар. Мен башга пикир эдемок, шонданмыкан өйдйән.
Зерей улудан демини алды. Ахыры хем:
— Мен-ә билмедим-дә — дийди.
— Билмесең, Зерей, сен маңа гулак ас. Гел, хич киме дуйдурман бу обадан гөчели.

Гараның узакдакы обаларын биринде Бабыш диен бир досты барды. Онуң ерлиги шу обаданды, ир вагт гөчүп гидипди. Гара кәте онуңка гезмәге гидерди. Илкинжи чагасы өленде соңам Гара онуң янына гидип гелипди. Ягдайыны айдып, маслахат сорапды. Бабыш оңа:

— Гөчүп гел. — дийипди. — Шо желегайларда дурма. Сениң бу гүррүңлериң ашагында ләхең-ләхең белалар ятыр. Сары мәремиңем сенден ичи йылаян дәлдир. Ол аялы Узуң сөзүнден чыкып билмән, Зерейи саңа беренем болса, ахмыры ичиндедир. Илкинжи аялыңам ишаның гызы болса... Онданам зүрят өнмейән болса... Бай-бу! Гач. Иң говусы чөле — мениң яныма гел. Чомры боласың гелсе, огул-гызың етишер, онсоң өңки обаңа гайдыберерсиң — дийипди.

— Нә маңлайымдан боланыны билмедим. Такдыра язылышы шейлемикә? Биз нәме үчин бейле багтсыз адамларкак! Бибихажар догруп, өзүм догурмасам-да гынанмаздым, огул-гыз сөйсек болжакды.

— Зерей жан, сен өте ялңышярсың. Бу затлар маңлайыма языландыр дийип дүшүнйәрсиң, бидерек гүррүң. Ол сөзлере ынанма. Йылан гүни үчин, еди йыллап гурбаганы агырнысындан гечирипдир диен ровაят бар. Мениң хәзирки болуп йөршүм-де эдил шонуң ялыдыр. Бу ягдай мениң этимден өтүп, сүңңүме етди. Мениң диңе сулбам галды. Ичини гурчук иен гарры агажа дөндүм мен. Ханы, бу вежерачылыга сен нәме маслахат берйәрсиң? — дийип, Зерейиң йүзүне серетди.

— Мен саңа нәме диейин, мениң сенден өзге хич кимим ёк. Мениң екеже дилегим, сен дирикән өлсем боляр. Ләшиме гуш гондурман жайлажагыны билйән. Алладан индики дилегим шол мениң — дийип, гөзүниң яшыны сүпүрди.

— Зерей жан бизиң өлмәге хакымыз ёкдур. Биз бу дүнйәде нәме гөрдүк дийип өлели. Гой, юрды ган агладып, халкың элиндәкини алдап алып, ийип ятан ханлар, беглер өлсүнлер. Бизи бу гүнлере саланлар өлсүн.

— Догры, догры айдяң, Гара. Шолар өлсүн, шолар — дийип, Зерей Гараның бойнундан гужаклады.

Гүнлер гечип башлады. Зерей ене гөврели болды. Зерей индики чагасының ыкбалы барада ойланып, аңырсына чыкып билмейәрди. Шонуң үчин ол адамсы билен башыны алып, гөчүп гитмәге разы болды.

Бибихажарың атасы өйүне гиден гижесиди. Гара Зерей билен маслахатлашып, дүесине ховут чекди. Онуң йүкүни хакыр-хукурдан етирди. Зерейи дүйә мүндүрди. Яг кәдиси билен чемче чорбасыны дүйәниң хабындан асды. Ябысыны мүнди-де дүйәни идип ёла дүшди. Олар аз салымың ичинде обалыкдан сайланып, гөзден йитип гитдилер. Шейлелик-де, ил-гүн Гараның нирәк, хайсы угра гиденини-де дуйман галды.

* * *

— Ынха, Бабыш ага, мениң гөчүп гайтмагымың себәби — дийип, Гара Бабыш аганың йүзүне серетди.

Онуң: «Сен нирә баряң? Гөчүп баряна меңзейәң-ле. Мен-ә сени пеналап барядым» диеси гелйәрди. Йөне Бабышың бержек жогабындан этияч эдип сорап билмейәрди. «Башга бир ере гөчүп барян болса нәме иш эдерин?» дийип ховсала дүшйәрди.

— Хумм, сениң яныңа гөчүп барян дийдиңми? — дийип Бабыш Гараның пикирини бөлди.

— Хава, агам — дийип, Гара хем йүрегиндәкини айтды. — Сен нирә баряң, агам?

— Менми? — Бабыш ашак отурды, элини маңлайына етирди: — Ягдайлар чекип-чыдар ялы дәл, иним — дийип, ичиниң гуссасыны дөкмәге башлады. — Юртда, обада белли баш, белли аяк ёк. Ким гүйчли болса, ким аркалы-дөшли болса гүн-гүзеран шоларыңкы. Оба оба билен, гоңшы гоңшы билен ягы. Мунуң үстесине-де атлы-яраглы беглер-бегзададалар, барлылар гоңшы юрда гидип талаңчылык эдйәрлер. О затлара сен белет.

Гара башыны атды.

— Онсоң о юрдуң адамларам бизи талап гидйәлер — дийип, Бабыш ери дырмады.

«Буларың обасына-да талаңчылар чозандыр. Бабыш шо зерарлы гөчүп гайдандыр» дийип, Гара өз янындан чаклады-да:

— Бу эден-этдиликлериң хачан соңуна чыкыларка, хачан ерден экленжек болунарка? — дийди.

— Ай, билмедим. Гарып-гасарың дердине эм болжак бир әр-хә дөремелимиш — дийип, Бабыш өзи ялы гарыплардан эшидйәнини айтды.

— Белки, шейле болсун-да — дийип, Гара Бабышың гөчүп гайтмагының себәбини долы аныклажак болды.

Зак. 5113 — 2

— Нәме, агам сизин обаңыза-да талаңчылар чоздумы?
— Хава. Йөне дашардан дәл.
Гара эгнини йыгырды.
— Нәме дүшүнмедиңми? — дийип, Бабыш ягдайыны айтды. — Өзүң билйәң, Гара. Гарыпда барь-ёгы еке танап ер боля. Шожагаз еримизе экен экинимизем аркайын ийип билемзок. Бир гүн ызы тайлы ики саны байтал экиними торч эдип йөр. Ёнуна дартып, ковалап эесиниң гапысына элтдим.
«Мениң тохум байталыма гамчы чалыпсың» дийип тутды надаралыгына. Гелип экиними вес-вейран эдип гитдилер. Шондан соң чагамызам дашарык чыкып билмеди. Барлылар-да. Обаның кетхудасының хем гарындашы. Онсоң киме арзыңы айтжак. Ержагазымы, жайларымы дегер-дегмезине сатып гелшим.
Гара лампа ашак отуруп, улудан дем алды.
— Сен, иним, бейле, гаты бир дарыгыберме — дийип, Бабыш оңа гөвүнлик берди. — Ержагазымың аягужындан одук-будук салаяр ялы кепбежик салыпдым. Оны сатмандым. Ичинде аз-овлак саман-беде бардыр. Сен шолары дашарык чыкар-да, шо кепбеде яшабер. Ерими сатын алан огланлар өзүң ялы гарып йигитлер. Мениң адымы берсең, о бенделер саңа пенакәрлик эдерлер.
— А, инди сен нирә гөчүп баржак, агам.
— Шол өңки обамыза, Сары мәремиң обасына барын-да, дагы нирә гидейин.
Шундан соң чай ичдилер, нахар эдиндилер. Гөврүми аз-кем гиңән Гара:
— Онда, агам мен-ә ёла дүшмекчи — дийип, еринден турды. Бабыш хем еринден турды. Ол Гараның соңкы айтжак сөзлерине дүшүнип:
— Ак дүйәни гөрдүңми — гөремок — дийди.
— Мениңем айтжак боляным шол — дийип, Гара Бабыша элини узатды. — Хош, агам!
— Хош!

* * *

Гара билен Зерей ёлуны довам этдирйәрдилер. Олар айсыз гараңкыда көп ёлы гечдилер. Чөлүң сазаклы мейданына баранларында азашдылар. Гара чөлүң ягдайыны оңат билмейәрди. Онуң ёлы сайгарышының-да угры болмады. Келлеси айланып, оңа гүнорта

демиргазык, демиргазык гүнорта болуп гөрүнди. Ол ёлуны ене бирнеме довам этдирип, дүесини сазаклыгын арасында чөкерди. Зерейи дүшүрип, дүйәниң йүкүни-де яздырды.
Гара гарбак-гурбак этмеги макул билди. Гайра гапдалдакы юмрулып ятан ожарлары йыгнашдырып, чай гайнатды. Чалак-чулак гарбандылар. Гара ынжалып биленокды. Ол еринден галып уллакан ала гөзлерини гиңден ачып, төвереклере середип диңширгенди. Гара-гура гөзүне каклышмады. Сес-седа-да эшидилмеди. Ол аркайынлашды-да ене алты-еди бөлек сазагы аловлап дуран одуң, үстүне оклады. Дүйәниң үстүнде эйи етен Зерей гапдала гышарып, гөзүни бир нокада дикип ятырды. Гечен дурмуш ёлы барада ойланярды, гележегине назар салярды. Ол бирден тисгинип гитди. Илера йүзде ала хекек жакырдады. Узакдан шагалларың гошулышып увлан сеси-де эшидилип башлады. Гайра гапдалдан болса итиң сесине меңзеш бир сес-де түмлүге сиңип гитди. «Узакдан гелйән-ә шагалың сеси, гайра гапдалдан гелйән нәмәниң сесикә?» дийип. Зерей ичини геплетди-де, Гара середип:
— Бу нәмәниң сесикә? — дийип.
— Гечи гапланың сеси болаймаса...
— Чөлде хер хили хайван боляр-ов!
— Хә, чөлде муңа меңзеш мөжеклер көпдүр — дийип, Гара оды өлчерди. Шол вагт бир түвелей гелип, ала тозан этди-де чөплериң башыны ере япырып гитди. Гара ене-де еринден турды. Гапдалдакы белент чәгелиге чыкып, гүнбатара серетди.
— Зерей, шу гапдалдан-а бир ягты гөрүнйәр. Гаты бетер узакда-да дәл — дийип, дараклыгына дикленди.
— Ханы? — дийип, Зерей онуң янына барды.
— Хонха, гүнбатар илери гапдала серет. Гөвнүме болмаса, от барха гүйжейән ялы.
— Гижәниң бимахал чагы, бутайларда от якяң кимкә? Чопан-чолукмыка?
— Чопан-чолук гижәниң ярпысында от якмаз.
— Эйсем булар кимкә?
— Гөчүп-гонуп йөрен бендедир-дә. Бу заманда әжиз пахырларың гөрени гөрги болды. Нireде жаныны саклажагыны билмән йөрлер. Бу ере гелселер, Хыва ханың ялхорлары талаярлар. О яна барса Эйрав шасының галтаманлары. Ынха-да бизиң болуп йөршү-

мыз. Гиң жахан пукаралар үчин гушуң хөвүртгесине дөнди-дә.. Хернә соны хайыр болсун — дийип, Гара хырчыны дишләп, гуршун ялы агралан келлесини яйкады-да, ене гүнбатар тарапа серетди.

Дерек бойы галан ай гараңкыны алыслара ковалаярды. Соң ай сүйт ялы ягтылды. Топбак-топбак меле булутлар аланларда агып-дөнүп йөрен аклы-гаралы гоюнлара чалым эдип, чалаҗа херекет эдйәрдилер. Олар айың йүзүни сыпалап, ювашлык билен кыбла тарапа сүйшйәрдилер. Гара түссә чала гаралан ялы бөлежик булуды белләп гөзүни айырман, эсли вагт середип дурды. Келлеси бирхили дүзелен ялы болды. Йөне назары өңкүден ашаклады, себәби топбак гара булут гелди-де, айың йүзүни бүреди. Шемал хем өңкүсинден бирнеме гүйҗеди. Гара бойнуны узадып, гүнбатар гапдалдан одуң аловлап чыкян тарапына гөз айлады. Соң йитийити серетди. Одуң хас гүйҗән махалы гара-гура-да салгым атян ялы болуп гөрүнди.

— Биз бармалы еримизе голайлап йөрен болаймалы. Бабыш ага: «Якын вагтда обамызда улы той болжак. Тойда Сөег багшы айдым айтмакчы» дийипди. Шу алавлап гөрүнйән тоюң оды болайса-ха багтымызың гелени — дийип, Гара йүзүни ягтылтды. Зерей ене-де еринден галып ода серетди.

— Гара, мениң диенимими этсең-ә отуран еримизде бир азаҗык иркиләели. Дем-дынҗыңы ал. Улаглара-да ийм бер. Даң атсын жахан ягтылсын. Нирәк гитсегем ягтылыкда гидели. Ядав халымыза гараңкы гиҗәниң ичинде бейдип сүссенеклешип йөрмәли.

— Зерей җан «Бу гүнки ишиңи, эртә гойма» дийипдирлер. Билйән, ёл саңа еңил дүшйән дәлдир. Нәтҗек, ягдай шейле болансоң, хер ничигем болса, бу кынчылыклара чыдамалы-да. «Ягшы адам той үстүне» дийипдирлер. Ким билйәр, белки, тоюң үстүне бараймагымыз-да мүмкин. Догрусыны айтсам, мениң-ә бирхили йүрегим гысып дур. Я-да озал чөлде дүшлемедигимеми — нәмеми.

— Йүрегиң гысян болса, бу тайда узак дурмалы. Ярамазлыгы адамың сүңңи өңүнден сызярмыш. Ким билйәр. Ымгыр гиден би чөлүң ичинде үстүмизден гаракчы гелҗекми, талаңчы? — дийип, Зерей хакыр-хукурларыны җемләп башлады. Гара хаял этмән, йүклерини дүйә чекди. Үсти агыр йүкли дүйәниң ерден галасы гелмән, ики-үч ёла дашыны гаранжаклап, илерик-гайрак омзады. Соңра өмүр этмейән ишини эдип, улудан багырып, агзындан гыйык пүркди, аграслык билен еринден турды. Ядав дүе аягы вавваллы ялы бойнуны созуп, әдимләп башлады. Гарры ябы-да ядавлыга дөз гелмән, бирки ёла будреди.

Булар йөредиги сайы, алавлап янян ода голайлапдылар. Бирденем сазаклыкдан сайландылар-да гырымсыҗа йылгынлыгың четинден гирдилер. Чала сайгардян көнеже ёдаҗыга дүшдүлер. Шол барышларына-да эсгүн йылгынлыгың четинден гирдилер. Гара аяк чекди-де, өзбашына гүрледи.

— Бә, бу тайы Сарыгамышын чөкетлигине меңзейәр-айт, я-да бу тайы Алажар дийилйәнимикә?

Зерей ялпа гөзүни ачды.

— Гаты азашайдыкмыкак, Гара!?

Гара экезленди:

— Азашмарыс, Зерейим, хич зады гайгы этме — дийди-де йөрәп уграды. Ода голай барып сакландылар. Ынха от аловлап дур. Биртопар арваналар гәвүш чалып чөкүп отыр. Агзы богдаклы улы-улы гаплар түңңеришип ятыр, бәш-алты адам оды өлчерип, үстүне ене одун атяр. Он-он ики адам уллакан ак кечәниң үстүнде ичи йүңли гаплары япланып, гышарышып, иркилип ятырдылар.

Гара булары гөрүп, нәме этҗегини билмеди. Ызына өврүлмегиң эбетейини тапмады. «Дүйә мүненсоң хатаба букмагы» башармады. Шол вагт оды өлчерип йөренлериң бириниң булара гөзи дүшди. Ол өз дилинде чалт-чалт бир затлары гепледи. Оларың дөрт-бәшиси бирден Гара бакан ылгашып гайдыбердилер. Шол вагт Зерей:

— Гара, ишимиз гайдяр. Гачалы — дийди.

— Инди нирә гачҗак! — дийип, Гара ярагсыздыгына пушман эдип, дашыны гарады.

— Болмаса өзүң гачып гутул. Мен нәме болсам шол болайын — дийип, Зерей аглап башлады. Гараның йүреги эрсип гитди. Ол:

— Бей дийме, Зерей җан — дийип-диймәнкә үч пыяда үч ерден Гараны айы пенжелән ялы этдилер. Еңсесинден идирдедип, одуң башында отуран гарры гаракчының маңлайына элтип чөкердилер. Гарры гаракча Шәми диййәрдилер. Ол ортада юмшак

дүшегиң үстүнде отырды. Ол буларың кервенбашысыды. Өзи-де Хорезме көп гатнанлыгынданмы-нәмеми түркмен дилини оңат билйән экени. Ол яныны яссыга берип:

— Түркмен гардаш, угур хайыр болсун. Нireден гелип, нирә барярсыңыз? — дийди.

— Чөлдәки чарва гарындашымы идәп барярын — дийип, Гара жогап берди.

— О дүйәниң үстүнде отуран меле гөз маймын ким? Гараның гахары гелжек болды.

— Ол маймын дәл, адам, яшулы. Мениң аялым.

— Саңа меңзеш салпы аяк түркмениң ызына дүшүп, аял болуп йөрен болса, хакыт эне маймының өзи шол. Муңа меңзеше адам диймек болмаз.

Гара дишини гысып сакланярды. Пычагы-да дүйәниң хатабындакы дуз халтадады. Оксуз-ярагсыз Гараның элинден гелжек зат ёкды. Шу пурсатда гарры гаракчының ёмут галтаманлары тарапындан көп гезек хорлананы, элиндәкилерини алдырып, таяк барыны ненлери ядына дүшди. Энчемесиниң келлесиниң ярыланы, бирнәчесини Сары мәремиң атлыларының өлдүрени гөз өңүне гелди. Гараның аялының күрт гызы болуп чыкмагы-да, Шәминиң гахар одуны туташдырды. Ол бир зат дийип, өз дилинде батлы сес билен мадырдады велин, Зерей дүшүнип:

— Вай, оңа дегмәң! Мени өлдүриң! — дийип, өзүни дүйәниң үстүнден ашаклыгына гойберди.

Гара гаракчыларың икисини уруп йыкды. «Азың ойны деň гелмейәр көп билен» дийлени. Еди-секиз ганхор Гараның эллерини ганрып чиңрик товлан ялы этдилер. Бойнуны шатырдадып, эңегини еңсесине гечирдилер. Соң әлтип өсгүн йылгынлыгың дүйбүне сүсдүрдилер-де үстүни гөмдүлер. Зерей сачыны ёлуп, сесинде барыны мөңңүрип, ер багыртлады. Гаракчылар өз дилинде Зерее кәййәп башладылар.

— Сеницки нә болуш! Нәме герек саңа? Биз саңа өмүр ядыңдан чыкмаз ялы ягшылык этдик. Сен бизиң өз доганымыз. Душманың элинден халас этдик сени. Адың Зерей экени. Атаң-энең ады ким?

Зерей жогап бермеди. Шәми гаракчы Зерейи янына чекип:

— Саглык болса, еди-секиз гүне галман юрдуңа-өйүңизе барарсың. Эне-атаң, доганларың гөзлери ёлдадыр — дийип, оңа гөвүнлик берен киши болды. Бейлекилер хем онуң сөзүни тассыкладылар. Эмма Зерей геплемейәрди. Ол Гараның гөмлен ерине середип, шол тарапа гитжек болды. Эмма оны гойбермедилер.

Гаракчыларың илки агшамкы маслахаты даң саз беренде уграмалыды. Эмма Шәми гаракчы бу болан вакадан соң ыңжалып билмеди. Өсгүн йылгынлыгың аңры гапдалына гечип, айлаң-чайлан этди. Гараның сүсдүрилен ерине гөз айлады. Соң түңңи бурнуны бирки ёла сыпалады-да:

— Улагларыңызың йүкүни чекиң — дийип, буйрук берди.

Хызматкәрлери ерли-ерден йүклери йүкләп башладылар.

Бичәре Зерей Гараның сүсдүрилен ерине окдурылды. Оны чалып тутдулар. Зерей өзүни тутанларың йүзүни пенжеләп, оларың элинден сыпды-да, гарры күртүң барып гайдан ерине окдурылды. Гараның гөмүлен ерини багыртлап, урнуп-урнуп аглады. Ики адам онуң агзыны эллери билен тутуп сүйрекләп алып гайтдылар.

Олар оңлы дынч алман, энчеме гүн йөредилер...

— Биз халыс ёрулдык — дийип, хызматкәрлериң бири ахыры дилленди.

— Ямбаша етмән, дынч алмак болмаз — дийип, Шәми гаракчы гөзүни алартды.

Шондан соң хызматкәрлер сеслерини чыкарман, ене улагларыны дартып башладылар.

Гарры гаракчы өйүне аман-эсен геленсоң, Зерейиң гарындашларыны, атасыны, агасыны идән болды. Эмма Зерейиң илен-чаланы хем тапылмады. Шәми гаракча-да гереги шолды. Ол ара вагт салман, Зерейиң дашына гечип уграды.

— Өлерин, йитерин, өзүми отларын, саңа аял болман! — дийип, Зерей хер ёла тутуп гөрди, эмма элинден гелен зат болмады.

Гарры күртүң кәри алып-сатмакды. Онуң малы-мүлки өзүне етерликди. Ызлы-ызына ики ёла өйленипди. Шонда-да өйүниң өңүнде чага ойнаманды. Аялларының бири өйкен кеселинден, бири чага үстүнден арадан чыкыпды.

Арадан дөрт ай гечип-гечмәнкә, Зерейиң огул бәбеги болды. Өң гөз монжугы ялы ики чагасыны ардуржа элинден гидерен, багыр авусындан яңа отлы түтүне дөнүп йөрен Зерей ягты дүнйә чыкан ялы болды. Зере-

йиң чагасыны ягты гөрши бу желагайдакы мәхремэнелерин чени-чакы дәлди. Гирсе-чыкса-да, гөзи чагасындады. Зерей бәбегине Гара диййип, ат гоймага хыялланды. Хыялыны чала яңзыданындан гарры күрт итиң хынранмасына меңзеш бир сес чыкарды велин, гөзлери дым-гызыл болайды. Себәби ол Зерейиң өңки әриниң адының Гарадыгыны шол чөл-бееванда билипди. Зерей «Гара!» диййип, бар-бар багырыпды ахырын. Шонуң үчинем гарры күрт оглуна Гараның адыны дакмаз.

Гарры күрт соңкы гүнлерде өйүне яш адамларың гелмегини-де габаныл башлады. Бир гезек ол ырсарап, Зерейи элине илен зат билен енчди. Шондан соң Зерей гапыдан яш-елең гелсе аңыркы отага гечип отурды. Гарры күртден өңкүденем бетер хедер этди. Бир гүн чай башында гарры күрт Зерее янгынлы йылгырып серетди-де:

— Бу оглан Гараның оглы дәл, мениң оглум. Гара өлди. Муңа мен дүнйәде пәкизе бир ат тайярлап гойдум. Бу огланың ады Аллахверди болар — дийди.

Зерей ятса-турса Гараның өсгүн йылгының дүйбүне сүсдүрилишини гөзүниң өңүнден айрып биленокды, оны өмрүниң ахырына ченли унудыбам билжек дәлди. Зерей: «Бу гарры лакаша барыбир Гараның адыны гойдур жак дәл. Зыяны ёк. Худай берсе ағтыгымын адына Гара дакарын. Шол өсгүн йылгын өлинчәм гөзүмиң өңүнден гитжек дәл» диййип ичини геплетди-де:

— Бу огланың адына Йылгын гоялы — дийди.

Гарры күрт эсли вагт ойланып отурды-да:

— О нәхили ат! Йылгындан ат болармы? Адама-да чөпүң-чаламың адыны дакып болармы? — дийди.

Зерей утжак угруны тапды.

— Ырым эдйән, белки, өрңемегимизе пейдасы дегер.

Шәми йүзүни ашак салды. Ол Зерейиң айданларына долы дүшүндими-дүшүнмедими, ончасы аян дәл. «Мунуң билен сене-мене эдишип агзымы ажадып отурмайын. Мениң үчин акбаш, чети гоянда нәме, оглан мениңки дәл ахырын» диййип, ичини геплетди-де, ериңден галып, Зерейиң гөвни үчин чаганы элине алып: — Йылгын мениң оглум болар. Йылгының маңа аягы дүшер. Мениң ене-де үч оглум болар — диййип, гарры күрт бәбегиң йүзүне «түф-түф» этди. Диши болмансоң түфләң түйкүлигиниң бары топы бозулман, бәбегиң маңлайына елмешди. Гарры күрт аңырсына гаранда: «Бу

әлны гараның ер тапмаян ялы түйкүрйән ерине серетсене» диййип, Зерей өз янындан сөгүнип, бәбегиниң йүзүни сүпүришдирди, салланчага салып, үврәп башлады.

Гарры күрт яш хем овадан гелне өйлененсоң өңкүден үйтгешип уграпды. Тәзеден-тәзе гейинйәрди. Инди мүченек-мыкразыны-да элинден дүшүренокды. Ишипишеси куяша чыкып, кирпи тикенине чалымдаш түйлерини үтмекди. Эмма лагар дүшен гөврәниң селкерен йүреги тимар билен галкынмаярды.

Айлар долуп, йыллар гечйәрди. Гарры күрт йылйылдан лагар дүшсе дүшди, тендарлашмады. Гулагы агралды, гөзлери чөңңелди. Дызындан, билинден ысгын гачып башлады. Йылгын болса эййәм он үч яшады. Әриниң гайраты гачансоң, Зерей-де гүйже гирип уграды. Якмазырак геп эшиденде, башыны ашак салып гидибермеди. Җогабыны нагт берди.

«Яш аяла өйленмек хебес экени. Илки хезил эдип яшадымам велин соңы болмады. Херне өзүне ынсап берсин. Оглы-да энесине уйса, ысгындан гачамсоң элтип хендеге оклаймасалар ягшы» диййип, Шәми ичини гепледип башлады.

Йылгын он дөрт яша чыкансоң, атыз-чилде ер дөрүп башлады. Хачан гарасаң эли пилдедир. Ерлери агдарып йөрендир я-да сув ачып чиллери бежерип йөрендир.

Ол энесиниң гүррүңлерини-де дуркы билен гулага өврүлип диңлейәрди. Зерей эли сыпынса башындан гечиренлерини оглуна гүррүң берйәрди. «Сениң аслың түркмендир. Олар узакда галды» дийййәрди. Эмма ол: «Какаң өлмегине шу гарры себәп болды» диййип айтмаярды. Бейле дийсе, оглуның гарры гаракчыдан ар алжагы хакды. Онсоң Шәминиң хоссарлары-да Йылгыны аман гойжак дәлдилер. Шоңа гөрә-де: «Чөле гачып баряркак какаңы талаңчылар өлдүрди. Мен гачып булара саташып бәрик гайтдым» дийййәрди.

Шәми Йылгыны узак юртлара сөвда гидйән аргышчыларың янына гошмага сынанышярды. Зерей болса гаррының максадына эл кесип, гаршы чыкярды. Оглундан жыда дүшерин өйдүп горкярды.

Бу обаның адамлары көпленч сөвдагәрлик билен мешгулланярдылар. Аматлы гол харжы газанмак үчинем Хыва этрапларына гитмелиди. Янбашың харытлары Хыва этрабының базарларында, Хыва этрабының харытлары Янбашың обаларында хас гечгинлиди. Йене

«Таягын ики ужы бар» дийлиши ялы, арадакы гатнав ёллары ховатырлыды. Эмма Йылгын ады әлеме долан Хыва гитмегиң, бу ажайып шәхере сыяхат этмегиң, өз хоссарларыны гөрмегин арзувындады.

— Эже ажалың етсе өйүңде-де өлерсиң. «Кыркың ичинде, жаныны гайгыран намарт» дийипдирлер. «Дениңден гайра дуряна деңлик ёк» диенлери. Мен бу гидип гелйәнлерден пес дәл. Хич зат боласы ёк. Бахана билен юрт гөрерин. Көп адамлар билен танышып, яр-дост газанарын.

— Балам, сениң ол диениң болмаз. Сен мениң еке дикрарым. Сенден айрылсам онсоң мен нәдерин? — дийип, Зерей гарры хожайынына гаргынярды. «Вах, хемме беланың көруги шу омма отурмыш дәлми. Гара небси башыны иен. Види-види эдип, оглумың гулагына дүшен гурт болайды. Өлүп өлмедем, мундан дынмадымам. Хыва өзи гидип, ләши дүзде галсады!»

Шол гүнлериң биринде гарры куртүң аял доганы гөрме-гөрше гелди. Ол Зерее:

— Бизе мыхман бар, мен гелйәрин, сиз бармаярсыңыз. Бейтсеңиз менем гайдып гелмен. Шу сапар биле гитмесең сенден өйкеләрин. Кече басыш, халы йүвүрдиш. Менем соң гайтарарын көмегиңи — дийип, бир айдып, ики айдып гоймады. Онсоң Зерей:

— Гитсем гидәейин — дийип, дилинден гачырды. Шейлеликде, Шәминиң аял доганы Зерейи өзи билен алып гитди. Зерей уграп барярка Йылгына:

— Өйден узага гитмән малларыңа гөз-гулак болавергин. Гоңшы дайза гелип, дәдең дишине гайым, юмшажык нахарлардан биширип берер. Яңыжа геплешип гайтдым — дийип, зынхарлап табшырды.

— Гайгы этме, гүнүмизи гөрерис — дийип, Йылгын эжесине гарап, гүлүп галды.

Зерей баран өйүне йүң дарашды, кече басышды. Махласы, ики гүн өйүң хысырдысы билен гезип, үчүнжи гүн хошлашып, өйүне гайтды, өйүне голай гелди. Мүнүп гелйән гатыры ызлы-ызына биркүч ёла аңңырды.

Жайың ичинде-дашында херекет ёкды. Зерей гең гөрди. «Йылгын ниредекә? Атыз-чилде хысырданып йөрмүкә? Ол өйде болса эййәм ылгап өңүмден чыкмалы» дийип, ховлының агзына гелди.

Шәми хасасына сөенип, дервезеден чыкды. Зерей салам-хелиги унудып, батлы сес билен:

— Ханы Йылгын? — дийип, гатырдан дүшмән сорады. Шәми өсгүн түйлериниң арасындан йылдырап, зордан гөрүнйән гөзүни жүйжердип:

— Йылгын бу вагт Хыва етип баряндыр — дийди.

— Вах, мерги алмыш, алны гара, гарры мелгун! багтыңы ятырдым дийсене. Мениң ганатымы гырдым дийсене. Йүзүңи Бабалы гөрсүн, гарры лакаша! Газанч сениң башыңы ийсин — дийип, Зерей Хыва тарап тутдурып гидибержек болды.

— Ач-сувсуз гатыры нирә экитжек? Малы өлдүрмек хыялың бармы? — дийип, Шәми гатырың бойнундан гужаклады. Йүрегине ховсала дүшен Зерей әрине гахар эдип:

— Гатырың башыңы ийсин—дийип, пыядалап Хыва ёлуна дүшди.

Йылгының аргышчылара гошулып, Хыва гитмегинде Зерейиң өзүниң хем тәсири ёк дәлди. Йылгын мана дүшүнип угранындан Хыва юрды хакында гүррүң гозгап, ол үч-дөрт яшында есир дүшүшини айдарды, ики сөзүниң биринде болса Гараны ятларды:

— Сениң какаң чаганың есириди, сени гөрмеги арзув эдерди, эмма сени гөрүп билмән өлди.

— Какамың доган-гарындашларындан, илен-чалан хоссарларындан о юртда ким бар, барсам олар мени танамазлармыка? — дийип, Йылгын эжесине сораг берерди

Зерей Гараның дашгынрак гарындашының барлыгыны, Сары мәремиң иң кичи аялы Уз биленем онуң гарындашдыгыны билйәрди. О затлар барада Гара оңа гүррүң берипди. Йөне Хыва этрапларындакы урха-чапчылыга белет болан Зерей:

— О юртда сениң какаңың хич бир илен-чаланы ёк, сени хич ким танамаз. О юртда гүн гүчлүнинки. О юрда дүшсең аман сыпмарсың — дийип, оглуны горкузарды.

Какасының яшан юрдуны, онуң ёлдашларыны гөрмегиң арзувы билен жошуп йөрен йигиди эжесиниң бу сөзлери горкузман, гайта хыжувландырярды.

— Эже, мениң юрдум Хыва болмалы ахырын. Какам шол ерли болса, менем шол юртлы болмалы ахырын — дийип, Йылгын эжесине сораг берйәрди. — Эже, какам түркменмиди?

— Хава, түркменди.

— Оны ким өлдүрди?
— Галтаманлар.
— Хэк, шолары бир...
Огланың сөзлерине Зерей хопугярды. Оглунын болса йүреги какасынын яшан меканыны күйсейәрди. Ол түркменлери өзүниң хоссары, ховандары хасаплап, яшаян еринде йүреги гысярды. Кәте ол:
— Эже, өз юрдумыза, өз хоссарларымызың арасына гидели. Ягдайымызы айтсак түркменлер бизи ковмазлар ахырын, онсоңам какамың бир илен-чаланы бардыр ахырын. Биз олары сорап тапарыс, хөкман тапарыс, гидели, эже — дийийәрди.
— Ёг-эй, ёг-эй, чыкар келләңден о пикириңи — дийип, Зерей оглы Хыва юрдуна барса оңлы гүн гөрмежегини аңлап, аглап гаршы болярды. Ховплы-хатарлы гүррүңлер эдип: — Какаң мыдама байларың хызматыны эдип гечди, барсак бизе-де шол дүзгүн гарашяндыр — диерди.
— «Кесе юртда ша болaндан өз юрдуңда геда бол» дийипдирлер — дийип, Йылгын Ватаныны күйсейәнини ач-ачан айдярды. Шонуң үчин Зерей оглуны гөзүнден салмажак болярды. Бир яна гитсе, оглы «Ватаным» дийип, өйден чыкып өтәгитжек ялы дуюлярды.
Ине, инди чаклайшы ялы-да болды.
Шол дөврүнде Хыва аргыша гидйән, Хывадан бу юрда сөвда-сатыг этмәге гелйәнлер кәнди. Гарыплар гарып гүнүне тетәрик гөзлесе, байлар, тәжирлер задыны көпелтмегиң арзувы биленди.
Йылгын зат сатжагам, зат сатын алжагам дәлди. Ол дине какасынын яшан юрдуны гөрмегиң арзувындады. «Какамың гарындашларына, достларына душсам гүрлешерин, өврүлип гелибем эжеми алып гидерин» диен ниет билен ол аргышчылара гошулыпды.
... Зерей чөл-беeваның ичи билен йүзүни йыртып, сачыны яйып:
—Мениң эзиз балам, Йылгын жан! Мени ташлап вирә гитдиң?! — дийип, мөңңүрип ылгап барярды. Ол ылгавыны яздырман, бири-биринден арасы эп-эсли ачык ики өйли, үч өйли болуп, даг көвеклеринде, япгытларында мекан тутун обажыкдан сайланды.
— Йылгын, Йылгын жан, сен ниреде? Саклансана, аяк чексене, балам! — дийип, эли билен дөшүне юмруклап, үч-гыраксыз чөллүгиң четинден гирди.

Гүн яшды. Зерей халыс ысгындан гачып йыкылды. Сувсузлык, аргынлык оны ахыры йыкды. Эсли ятанындан соң ол оянып, ене гайралыгына тарап ылгап башлады. Узын гүн ылгады, аяклары чишип, ган-габарчак болды. Онда-да ол сакланмаярды. Богазы гурады. Сувсузлык онуң эңкамыны алды.
Ене гүн яшды, гараңкы гатлышды. Зерейиң көвшүниң ичи гумдан долуп, дер билен лая өврүлди. Агламакдан яңа гөзлери чишип шетдала дөнди, кепэн додаклары жайрык-жайрык болды. Соң дили агзына сыгмады. Төверек-дашда жандар гөрүнмейәрди. Ол ачлыкдан, сувсузлыкдан яңа ысгындан гачып, белент чәгелиге япланды. Гайдыбам галып билмеди.
Арадан ене ики гүн гечендeн соң, гөзүниң агы-гарасы гатлышды. Йүрегиниң урмасы бүтинлей песелди. Өз гөвнүне Йылгын: «Эже, сен нәме бейдип, чөллерде мени идәп, азара галып йөрсүң, мен эййәм Хыва барып гелдим. Саңа гызыл телетинден тикилен бөкежен көвүш гетирдим» дийип, бойнундан гужаклады. Зерей оглуны багрына басып аглады. Бирденем әхли вака гөзден гайып болды. Даңа голай ики саны ач гелегурт Зерейиң жеседини чекеләп чөллүге тарап сүйрекләп уградылар. Дуйгур мөжеклер алысдан япырылып гелйән чопан итлерини гөрүп, мейди ташлап өкжәни гөтердилер. Чопаның ала ганжыгы мөжеклерин сөбүгине мүнүп, ковуп гитди. Гуйругы жоннук гарры көпек болса, жеседи ысырганды-да, Зерейиң баш ужуна гечди. Соң чоммалып отурып, биркүч ёла сесинде барыны эдип чынсап увлады. Оңа ченли чопанларың бири гелип етди. Чопан яш начарың сачыны яйып серлип ятышыны гөрүп, хайран галып, нәтжегини билмеди. Бу желагайың начары дәлдигини билди. Соң ёлдашы геленсоң маслахат этдилер-де, Зерейи жайладылар. Жайлан ерлерине сазак дикип, беллик этдилер.

• • •

...Йылгының гошулышып угран кервени Гызыларбадың үсти билен гидипди. Сөвдагәрлер Гарагум чөлүниң орта гүрпүнде яшаян чарваларынка бармакчыдылар. Соңра Хыва этрапына аралашып, Хорезминиң базарында сөвда этмекчидилер.
Олар алты гүн йөрәп, чарва обаларының бирине

етдилер. Обаның адамлары говы экени. Ёлагчылары нахарладылар, чай бердилер Аз-овлак сөвда этдилер. Соңра олары ёла салып гойбердилер.

Хыва этрапының ёллары ховатырлыды. Хемме ерде болшы ялы бу ерде-де гүн гүйчлүниңкиди. Баш-баша, җан-җанады. Гүйч-гүйч етениңкиди. Шонуң үчин ёла чыкып, сапара гидйәнлериң йүреги хемише алас-гапаслыкда болярды. Ёл сырып йөрен ганхор гаракчылара душайсаң, диңе элиңдәкини берибем гутулмаярсың, кейпине нышана гоюп атярдылар я-да уруп-енҗип, хумардан чыкярдылар. Шонуң үчин башарып билдигиңден гиҗелерине көпрәк ёл ашмалыды.

Йылгының гошулып гелйән кервениниң сөвдагәрлериниң көпүси яшларды. Сакгалына ак сепен адамдан диңе үчүси барды.

Яшы эллә сер уран, бурнуның үстүне чепли түй чыкан узынак яшулы:

— Ондан сүрүң, мундан сүрүң — дийип, буйрук берип барярды. Онуң ады Мәмиди, ол кервенбашыды.

Гиҗәниң яры гечипди. Үмзугини демиргазыга тутан дүелер боюнларыны созушып аграслык билен әдйәрдилер. Дага-даша, чөле-дүзе дөзүмли меле гатырлар бурунларыны паррыкладып, өңе тарап дызаярдылар.

— Адамлар, гаты гүрлешйәрсиңиз, гиҗәниң ичинде сесиңиз аллаоварра гидйәр. Араңызда кериң ёг-а — дийип, кервенбашы Мәми гайта-гайта табшырярды.

Ёлагчыларың арасында дымышлык хөкүм сүрүп башлады. Арвананың үстүнде отуран кервенбашы укусына чыдаман иркилип, тисгинип оянып, хеләк болуп гелйәрди. Иркилен бадына-да басырганярды. Ызы билен хем тисгинип оянярды. Кәте паллап, агзыны хатап ялы ачярды. Йүзүни сыпаланда, эңегиниң түйлери аясыны дешип барярды.

Долан Ай даңа голай догды. Узакдан серетсең ёлагчыларың кервени сүйшүп гелйән бир бөлек гара булуда меңзейәрди. Йылгын кервениң орта гүрпүнде, гара гөхердиң үстүнде отырды. Ол гөзлерини ша кәсе ялы ачып, даш-төверегине ялтаклап середйәрди. Ёлдашларының хышы-вушусыны диңләп, шоларың сөзүниң манысы боюнча чар тарапына йитилик билен диң салярды.

Бирден биртопар шагал увлашып, кервениң өңүни кесип гечди. Ёкары гапдалдан гарагулагың сеси эшидилди, гүнбатар тарапда мөҗеклер увлашдылар. Кервенбашың укусы гачды Ол башыны галдырып, эканырланды.

— Йигитлер! Гайгы этмәң, батлы хайдаң. Ёдаңың тыгасыны йитирмәң. Шу голайларда ёл басян болмалы дәл. Бу төверекде адам-гара боланда, бу мөҗеклер бейдип, ондан оңа сүрленишип гезип билмезлер. Обалыга-да голайлашайдык өйдйән — дийип, Мәми батлы гепледи. Аз салымдан даң атып, җахан ягтылды. Төверек имисалалыкды.

Ёлагчылар йүклерини яздырып башладылар. Догумына бәс гелмән йөрен яшларың бәш-алтысы ава чыкды. Сәхер билен отламага чыкан товшанларың үчүсини, сүлгүнлериң икисини авладылар. Шо бада-да арассалап, шара эдип башладылар. Шара ийип, чай ичип нас атып, чилим чекип, кейп этдилер. Кервенбашы Мәми башыны яйкады. Отуранлар геңгөрүп илери омзашып, онуң дашыны гуршадылар. Йылгын илкинҗи болуп себәбини сорады.

— Нәме үчин башыңы яйкаян, Мәми ага?

— Йигитлер, мунуң ялы юрда гелип-гидип, сөвда-сатыг эдйәнлериң көпүсинде таныш-билиш, ашна, яр-дост боляр. Башларына иш дүшенде шоны пеналап, беладан башларыны сыпдырярлар. Бизиң болуп баршымыз таңры-төвекгел, дүмеле-дүрслүк. Хер этмели-хесип этмели Хываның оюндан бир дост газанмалы — дийип, чөп билен дишини газады. Отуранлар онуң сөзүни тассыкладылар.

«Баша иш дүшәйсе, мен өзүмиң түркмендигими айдарын» дийип, Йылгын ичини гeплетди. Соңра:

— Түркменлер говы адамлармыш. Мен өз агаларыма сизе хорлатмарын, аркайын болуң — дийип, ёлдашларының йүзүне серетди.

— Сен түркмендигиңи айтсаң, олар бизиң барымызы гылычдан гечирер — дийип, тәжирлериң бири өз гөвнүндәкини айтды. — «Сен булара нәдип дүшдүң? Сениң хоссарларыңы булар өлдүрендирлер» дийип, олар бизден ар аларлар.

— Мен бейле ишлериң эдилмәндигини айдарын.

— Ай, Йылгын җан, бош гүррүңлери гой. Иң говусы оларың гаракчыларына саташмаҗак болалың. Олар гепе дүшүнйән җеменде дәлдирлер.

Бейлекилер хем Йылгына өзүниң түркмендигини айтмазлыгы табшырдылар. Йылгын разылашды. «Ай,

она меңзеш затлар болуп дурасы ёк-ла. Бу ёлдан гатнаянларың саны-сажагы ёк ялы-ла. Барды-гелди бир бела саташаянымызда-да, шулара нәме болса, маңа-да болар-да. Инди шоны гайгы эдип, гайгысындан гаралып отурмайын-ла» дийип, өз-өзүне гөвүнлик берип, болгусыз пикирлери аңындан чыкармага сынанышярды.

Ёлуң аграмлы бөлегини гечен сөвдагәрлер: «Гандым галаның узак базарына етерис» дийшип, хайдап гелйәрдилер.

Он дөрдүнжи гүн гиже ярымларда ики ёданың чатрыгында угры йитирип азашдылар. Олар «палта гачан» гуюсына гөнүләп чыкмак ислędилер. Азашып терс тарапа гиденлерини дуймадылар. Тәжирлер Сарыгамышың кыбла тарапындакы ала жарың үстүнден бардылар. Булар аңк-танк болуп, бирден сакландылар.

Ала жарың ямажындакы йылгынлар йылдыз билен бәс эдишйәрди. Кақың сувунда бой алып, сүмме токайлыга өврүлипди. Өсгүн йылгынларың чети-гырагы ёкды. Бу ерлерден диңе ёлундан азащанлар, башга ерден гитмәге горкуп, агыр йүкли кервенлер гечйәрдилер. Башганың ёлы дүшмейәрди. Бу йылгынлыгың гүнбатар тарапы болса, ок гечмейән өсгүн гамышлыкды.

Тәжирлериң кервенбашысы Мәми нәдерини билмән, алжырап ики-яна ылгаярды. Ол шол ики-яна ылгап йөршүне көнелишип гиден ёдажык тапды. Йөне велин бу ёдажыгың нирә элтип, нireден чыкаржакдыгының беллиси ёкды.

Мәми ага келебиниң ужуны йитирип, аяк чекип, ашак отурды. Ёлдашлары-да ховсала дүшүп, онуң дашына эгрилишдилер. Йигитлерден бири:

— Мәми ага, мениң пикиримче ёлумызы довам этдирмек герек. Шу барян ёдажыгымызы йитирмесек, ахыры бир ере элтер — дийди.

— Ширалы догры айдяр. Азашарыс дийип, бу гижәни ятып гечирмәлиң. Дүелеримизиң аркасына йүки чекенимизе хениз вагт геченок — дийип, онуң ёлдашы дилленди. Бейлекилерем өз пикирлерини айтдылар.

— Нурулла догры айдяр. Гандым галаның гысга базарына етишжек болсак тиженмели. «Гырмылдан гыр ашар» дийипдирлер.

— Сапар догры айдяр. Ёлы йөрән еңер.

Йылгын элини галдырды.

— Йигитлер, сизиң айдяныңызың жаны бар. Эмма

«Бисабыр гул, тиз ёлугар белага» дийипдирлер. Мәми аганы диңлемек герек. Ол бу ёллара өңден белет болмалы. Баямага ховлугып, ач өлмели болаймалын — дийди.

Мәми гөзүни гырпылдадып, түңңи бурнуны сыпалады. Бурнуның үстүндәки бәш-алты гыл илки дикленип, соң бүкүлип гитди. Ол сопбажыны сүйшүрип, отуранларың әхлисиниң йүзүне бирлай середип, додагыны ялады-да:

— Көпиң маслахаты. Багт төвекгел, уграсаңыз угралың онда — дийди-де, дүйә мүнди.

Тәжирлер ёлуны довам этдирдилер. Гүн найза бойы галды. Арвананың үстүнде отуран Мәми бойнуны совуп, өңе әнеденде күти бурнуна бирден ел долайды.

— Эгер мен ялңышмаян болсам, өңүмиздәки гара думан болуп гөрүнйән Алажарың гамышлыгы болмалы.

Йылгын гөхердиң овсарыны силкип, Мәми билен деңлешди.

— Мәми ага, Алажар дийилйән нәме?

— Шо тайда бир чуң чүңңүл бар. Ол ойың сувы гышын-язын сиңмейәр. Бахар гүнлери чапгын ягыш боланда, такырлыкларың сувы-да шоңа инйәр. Белентликлериң оя гуйян ерине Алажар дийилйән болса герек. Ине, шу гара думан болуп гөрүнйән-де шол кәли жәхекләп отуран гамыш болмалы. Өң бир гезек азашанымызда-да шу жарың үстүнден гелипдик. Шол сапар сениң өвей атаң-да бизиң арамызда барды. Онуң Алажар барада айдан сөзлери дүйнки ялы ядымда. Нәтжекызыны сорап, бу тайы ховатырлы ердир, иним.

— Нәме барка?

— Айдян-а, бу ёл бизиң гитмели ёлумыз дәлди дийип...

— Бу голайда оба-илат ёкмы?

Мәми гайга батып геленсоң, Йылгының сөзлерини-де чала эшидйәрди.

— Нәбилейин, болса бардыр. Жарың тарыпы улудыр — диенде, бирхили тени дыглап гитди. Соң даш-төверегине ялтаклап серетди. Шол вагт гамышдан өйсүн эдинип, бирки гүн бәри ёла гарап ятан гаракчылар ала-гыкылык болуп, аргышчыларың үстүне бакан ат салдылар. Агызларыны хатап ялы ачып, гулакларыны япырып, патырдыклап гелйән алаша ябыларың тойнагы ер сарсдырярды. Ягдайың энайы дәлдигини аңан ёлаг-

чылар шо бада үркев геч ялы бир ерик топландылар. Бири-бирине гыслышып, сандырашып нәме этҗеклерини билмедилер.

Гаракчыларың ёлбашчысына Гулгелди ганхор диййәрдилер. Иши чапавулчылык эдип, кервен талап, эҗизи хорлап йөренсоң шол лакама ээ болупды. Ол Сары мәремиң нөкерлерине ёлбашчылык эдйәрди, гошунбашыды.

Ол дуранлары аралап барып, Мәминиң аркасына ики җүбүт гамчыны елмеди. Мәми ере языланыны дуйман галды. Соң бейлекилериң-де гамчы пайы берилди. Әхлисиниң эли шадырдадылып, аркасына даңылды.

Гулгелди ганхор хер тайы бир пенҗе муртуна ызлы-ызына тимар берди. Атына чалаҗа гамчы урды. Агыздырыгыны чейнәп дуран дор алаша кеерҗекләп, илери омзады. Ганхор эңегини тараш кепҗе ялы эдип, барха хырсызланды. Яңаклары салланып дуран гара йүзи өңкүден бетер гаралды.

— Ханы, йигитлер, тиҗениң — дийип, ол ала гөзүни төверегине айлап гойберди. Шол вагт бир нөкер гапдалдан гелип:

— Тиҗенмек сизден, хызматыңыза тайяр. Буйруга гарашяс, батыр ага — дийип, атының җылавыны чекди.

— Гатырларың йүклерини, гаңңаларыны, йүплерини, ногталарыны сыпырып алың, өзлерини ызына ковуң. Муңа меңзеш назары пес маллар бизиң илимизе аралашмасын!

Нөкерлер хаял этмән, ише гиришдилер. Эллери аркасына даңлан бенделер гаракчыларың эдйән ишлерине гөзлериниң гытагы билен середип галдырашярдылар. Нөкерлериң бири олара элини салгап, Гулгелди ганхора йүзленди.

— Батыр ага, бу харамзадалары нәтмели?

— Оңа меңзеш затлары геңешмек нәмә герек. Булар билен гуда-гарындаш болҗакмы?

Есирлер онуң нәме диенини аңҗак болуп, умыды өчмедик назар билен Йылгына серетдилер.. Гыргыдан гачан җүйҗе ялы бүкүдип отуран Йылгын:

«Булар эҗемиң диййән шол ярамаз адамлары-ов. Мен нәме иш этсемкәм. Өзүмиң түркмендигими айтсаммыкам я айтмасаммыкам»» дийип ойланып, белли нетиҗә гелип билмейәрди. Хениз дурмуш теҗрибеси болмансоң алҗыраярды. Оларың айылганч ниетлери болса онуң башыны айлаярды. Ол йүзүни ашак салып дуршуна:

— Ишимиз гайтды. Булар бизи атып өлдүрҗеклер — дийип ювашҗа геплэп, ёлдашларына айтды-да сорады. — Инди нәме иш эдерис?

Мәми сүйнүп ятан еринден пышырдады.

— Индики маслахаты о дүнйәде этмели болайдык өйдйән.

Бендилериң эгинлери хас хем ашак салланды. Йылгын еринден турмага, өзүниң кимдигини айтмага хыялланды. Эмма инҗиги диен этмеди.

«Алла сакласын, буларың йүзүнде рехим-шепагат ёк. Булар мениң сөзүме гулагам асмаз» дийип ойланды-да, еринден галып билмән отурды.

«Булара биз нәме яманлык этдик? Булар нәме үчин бейле эрбеткә?» дийип, өз-өзүне сораг берип җогабыны агтарды. Эмма оңа җогап тапардан Йылгын энтек эҗизди. Шонуң үчин ол сесини чыкарман хайран болды. Ашаклык билен гаракчыларың йүзүне серетди.

Гаракчыларың бирине Эсен диййәрдилер. Онуң икинҗи аялы гырнакды. Ол гелин адамсына диенини этдирип билйәрди. Есир дүшенлере берилйән җеза барадакы гүррүңлери ол чытылып диңлейәрди. Әрине середип, улудан демини алярды-да:

— Адамың ганына галмак, гаравсызы енҗип хорламак, эҗизе азар бермек иманлы адамларың эдйән иши дәл. Оларың өңи болса-да соңы болмаярмыш... — диййәрди.

Худая, диңе, шеригата уймак гүйчли болансоң бу гүррүңлер Эсени ойланмага меҗбур эдйәрди. Онуң какасы-да түтҗар байларың бириди. Беге, хана-да гепини дүшүндирип билйәрди. Махласы, өз хатарына агалык эдип билйәнлериң бириди.

Эсен бирсалым бөврүни диңләп дурды-да, Гулгелди ганхора йүзленди.

— Батыр ага, сениң айдышың ялы, окуңы гысганмасаң булары атыбермели. Атсаң өлер гидер. Йөне «Өли арсландан, дири сычан ягшыдыр» диймелери-де бар. Эгер маслахат билсеңиз, булары әкиделиң. Сатанымызы саталың, хоҗалыгымызда ишлетҗеклеримизи алып галалың. Дердимизе ярамадыкларыны онсоң аталың — дийди.

Гулгелди ганхор муртуна сынтгы берди-де, Эсениң йүзүне диканлап серетди.

— Иним, менде гайтмышым-а ёкды. Йөне сен бизе муңа меңзеш ерде маслахат берип йөрен йигидем дәл. Бизиң бегенен еримизде бегенип, гынанан еримизде гынанып йөрсүң. Бар, шу сапар сениң айданың болсун. Акылыңдан берекет тапсам, индики гезегем сени диңләрин. Йөне буларың гамчысыны етирип, гөзүниң одуны мазалы алмалы. Оба элтиленсоң сатан еримизден гачып-тезип, азар берип йөрмез ялы — дийип, гамчысыны галдырды.

Өңки урлан гамчыларың азарындан ах чекип отуран бендилер гайтадан бир енҗилди велин, олар келлесине таяк деген йылан ялы товланып ятыбердилер.

— Инди булары өңүңизе салып, оба тарап угран — дийип, Гулгелди нөкерлериниң адыны тутуп буйрук берди. — Жума, сен өңүни башла. Мерет, Нуры, сиз, бәшдән-бәшден ики тарапдан йөрәң. Окуңыз сүрүлги болсун. Ким билйәр, буларың бу голайда ене бир бөлегиниң болмагы мүмкин. Ол болманда-да илде саяк-сандырак, пидул гыт дәл.

Сөвдагәрлериң ганыны дилән нөкер:

— Батыр ага, буларың аягыны эерип гитмели болсаг-а, ене он гүнсүз оба етмейәрис. Иң говусы буларың аягыны кишенлемек герек. Өзлеринем дүйә мүндүрели. Бу тая геленимизе-де эсли гүн болды. Тизрәк оба аралашмагың гамыны этсек ничик бор? — дийди.

Ганхор разылашды. Бендилериң аягы кишенленип, дүйә мүндүрилди. Олар инди дүелерин үстүнде йыгрылышып отырдылар. Дүелер йөрәп угран бадына оларың бири паллап, агзыны хатап ялы ачып башлады. Бирденем патлап дүеден гачды.

— Мениң пикиримче, шуларың эллерини чөзмек герек. Аягы кишенли пыяданың гачанда-да алжак ёлы болмаз. Дүеден йыкыланыны мүндүрмегем бизе иш болжак — дийип, нөкерлериң бири дилленди. Гулгелди ганхор «Өзүңиз билйәңиз» диен ялы этди-де, дымып сакланды. Шоңа эсасланып, нөкерлери есирлериң эллини чөздүлер.

Аргышчыларың эле душен кервени өсгүн гамышлыгың ичиндәки ёдажык билен өңли-артлы болуп, Сары мәремиң обасына тарап ёлуны гөнүледи. Кервен созулып угранда соң нөкерлер-де алададан дынышдылар.

Олар икибир, үчбир болуп гүррүңе башладылар. Оларың арасында агзыны асмана тутуп, улудан гүлйәнлери-де барды. Олар бу эдйән ишлери билен адамларың, илатларың арасына агзалалык салянлыкларыны билмән: — Кишиниң иши хемише шуң ялы шовуна болса-да! Авумыз ганлы болды! — диййәрдилер.

— Хәй, онда-да нәхили!

— Мен-ә шү сапаркы олжаның ломайжа болжагыны өңки агшам дүйшүмде-де гөрүпдим.

— Мениңем шу гүн еримден туралым бәри элимиң аясы гиҗеди дурды.

— Азап бар-а эдилди. Азабымыза гөрә бир затжык эчиләйселер ягшы, онсоң...

— Ай, нәбилейин. Буларың токуртгасы ченден аша гиңдир өз-ә. Сары мәрем Гулгелдә жошмалы, Гулгелди герегини алмалы, соң бизе... — диен вагты, гыр ёргалы нөкер батлы хайдап гелди-де:

— А-хов, адамлар, сакланың, хәлки Мәми диен харамзада дүеден дүшүп галайыпдыр — дийип, батлы гепледи. Нөкерлериң әхлиси бирден үшерилдилер. Есирлере ховандарлык эден нөкер гыссанып башлады.

— Нирә гидип билер-айт ол? Хәй, ажалы етен харамзада дийсәни, «ягшылыга, яманлык» дийлени-дә шу. Гөр, ол бихепбәниң эдиберен ишини. Акмак — дийип хүңүрдеди.

Бу гүррүңлер атың үстүнде иркилип отуран Гулгелдиниң-де гулагына барып етди. Онуң мурты сых-сых болды.

— Барың , тапып гетириң-де, дерисине саман дыкың. Гөрйәңми бейлекилере гөрелде болуп гачышыны — дийип, ол азм урды.

Гапдалдан гелйән дор атлы нөкер атыны гамчылап, гамышлыгың ичиндәки ёда билен ыза бакан гитди. Ол шол баршына Алажарың өсгүн гамышлыгына сүмлүп, йүз метре голай аралыгы гечди-де, түпеңине ок сүрүп шакырдатды, батлы сес билен:

— Мәми, тур ериңден, ёгсам, ине атдым — дийди.

Өсгүн гамышлыгың ичинде сүйнүп ятан Мәми: «Нөкер мени гөрүп түпеңини гезейәндир» дийип, өсгүн гамышлары ала шатырды эдип, лаңңа ериндеп галды. Сандыраклап, нәдерини билмән дуршуна:

— Ага! Шар-шар күрәм ага! Шар-шар күрәм ага!

Шар-шар, курэм ага! — дийип сакавлады. Онуң горкусына жаны чыкып барярды.

Нөкер:

— Шар-шарыны, парыны билемок. Милт этсен атарын. Ханы йөр бәри. Чык гамышлыкдан — дийип, түпенини Мәмә гөнүледи.

Мәми нөкере пул бержекдигини эйдип-бейдип дүшүндирди. Пул сесини эшиден нөкер атындан бөкүп дүшди-де, Мәминиң алкымына дыкылды. Өңем муңа меңзеш гара чаршенбелериң энчемесини башындан гечирен Мәми кемзорының узын сыныныњ этегине гойберен теңңелерини жемләп алып, нөкере узатды. Мәминиң пулуны гарбап алан нөкериң йүзи ягтылып гитди. Муны аңан Мәминиң-де дүнъеси гиңәп, жаны бирнеме арам тапды. Эгин эшигини тертиплешдирип, кишенини шакырдадып, нөкере бака йөреди. Бир затлары айдып, нөкере гайтадан яллаклап башлады. Нөкер гашларыны чытып гепледи.

— Мәми, сен өлйәнчәң мениң күлүми атсаңам аз. Менден башга бир нөкер боланда, сени гөрен бадына атарды. Гөрйәнми, мен саңа рехим этдим. Сен мениң гадырымы хемише билмелисиң. Дүшүндиңми?

Мәминиң богазы долуп, гөзүне яш айланды. Ол башардыгыча азербайжанча гепледи.

— Саг ол гардаш, жаным саңа гурбан олсун!

— Мәми, сен инди бир маслахат бер. Эгер Гулгелди батыр сенден пул алып дири галдыранымы аңайса, мени шо бада атар, сени-де. Сениң гачжак боланыңа ол гудуза дөнди. Шонуң үчинем, сени онуң деми етерден гизлемели.

— Агам, саг ол. Өлйәнчәм хызматыңа тайяр. Өзүңе агыр дүшсе-де жанымы дири сакла, ага!

— Шу тайдакы бизиң букулып ятан өйсүнлеримизде узын сырыклар болмалы. Шондан бирини гетирип берейин. Шонуң бир четини ере дирәп бөкүп гитмесең ёлуң өнмез. Биз оларың ызындан вагты билен етип билмерис. Олар маңа гарашяндырлар. Олара гарагөрнүм голай бараныңыздан соң сырыгы зыңарсың. Мен сениң бойнуңа атымың йүпүни саларын. Ата сүйредип, элтен боларын. Бойнуңдан йүпи чөземсоңам бирки сапар гамчылан борун. Шонда гөз үчин гатырак урмагым-да мүмкин. Сен чыдамалы борсуң. Гулгелди батыра нәме жогап берсем, сен хем шоны тассык этмелисиң.

— Дүшүнерем, Брадарым, башыңа дөнем.

Мәми кишенини ала шакырды эдип, кә ерде дикленип, кә ерде бүдрәп йыкылярды. Маңлайы билен ери сүсүп эмедекләбем йөрейәрди. Гамыш гыян бармаклары, чөп дүртүлен маңлайы ганжарышып дур. Нөкерлериң бири гапдаллап гелип, Гулгелди ганхора яранжаңлык этжек болды.

— Муны дири гетирип, нәме гиеви этжекми-айт? Атып ташласаң болмаярмы?

Мәмини ата «сүйредип» гелен нөкер эшитмедиксиреди-де еңи билен маңлайының дерини сырды. Ганхоруң гөзүниң агы көпелди.

— Бу харамзаданы ит атан ялы атман, нәме үчин сүйреклəп бу тая гетирдиң?

Нөкериң инжиги саңңылдады.

— Батыр ага, бу ишигайдан габыз болуп тас өлен экени. Гачмак нието билен дагы дүеден дүшүп галан болса гөрен бадыма энжут дийдирмейэмидим. Шонуң үчин харамзаданың нахак ганына галмайын дийдим.

Нөкер Мәмини гара чыны билен ене-де биркүч ёла гамчылады. Мәми соңкы деген гамчының зарбына чыдаман, йылан ялы товланды. Бендилере хавандарлык эден Эсен сакланып билмән:

— Ханы, бес этсене. Бир есири уруп өлдүрениң билен батыр боласың ёк-ла. Өтен агшам-да узынлы гижәни иркилмән гечирдик. Тизрәк оба барып, бирсалым ер диңләлиң-ле — дийип, есирлериң найынжар ягдайына гөз айлады.Гулгелди атыны патырдыкладып, халы йүкленен дүйәниң ызындан етди.

Өйле ели өвсүп башлады. Гаракчылар Гулгелдиниң маслахаты боюнча чарвалара совулдылар. Гулгелди ганхор чая отурман, дүелериң йүкүни аныклап башлады. Олжа алнан маллардан, харытлардан гөвни докунды. Ол есирлере олжаларың бир бөлегини чарваларың бириниң өйүне дашатмагы йүрегине дүвди. Ойланды.

«Нәтсемкәм?» дийип, өз-өзүне сораг берди.

Гулгелди ганхорың кәри ёл талап олжа гетирмекди. Хер сапар талап гетирен олжасыны Сары мәреме элтип берип дурмагы хем ол өрән кын гөрйәрди. Эмма шейтмесе-де болжак дәлди. Себәби нөкерлериң арасында Сары мәреме хас якын адамлар барды. Шонуң үчин Гулгелди ганхор олжа эл дегрип билмән, өе гирди.

Ак өйүң төрүнде тирсегини пер яссыга ташлап, гөк

чап сүзүп башлады. Ол инди шу олжадан ломайрак пай алмак барада пикир өвүрйәрди. Хемишекилерине гаранда аркайынлыгы хем бу гүнки эле салнан олжадан гөзүниң докунанлыгы үчинди.

Чарвалар гаракчылар үчин биширилен нахардан есирлере-де өлмез-өди бермекчи болдулар. Гулгелди ганхор:

— Беланы нйсин, олара нахар нәмә герек — дийип гызарылды.

Гожа чарва сакгалыны сыпалап:

— Өлдүрсеңизем буларың гарныны дойруп өлдүриң, буларам алланың ярадан бендеси — дийип, Гулгелдиден сыпайычылык билен ругсат алды.

Йылгын: «Эҗемиң айданы догры экени. Бир нөкер бизиң ганымызы диләп алды. Мәмини гачса-да өлдүрмедилер. Гожа чарва бизи нахарлады. Буларың арасында ягшы адамларам бар экени. Вах, мени шу ерде галдырсалар. Гожа чарваның өйүнде болсам хорланмаздым. Галайын дийип, Гулгелди батырдан хайыш этсем таяк нермикәм? Ай, нәме болсам көпчүлик билен болайын-ла. «Кырк йыл гыргын геленде, ажаллы өлер» дийипдирлер. Инди галан өмрүмде, эҗем пахыры гөрермикәм. Ол мениң ызымда гара гейип, ган аглап отурандыр. Инди буларың өлдүрмежеклерини-хә билдим. «Зың алманы асмана, ере дүшйәнчә я пелек» дийипдирлер. Ики-үч гүнүң ичинде, гөр нәче үйтгешиклик болды. Дири галсам бир алажы болар. Белкем, бир рехимли адама саташарын. Бу зулумлардан дынып, эҗем билен душушмагың угруна чыкарын» дийип ичини гепледийәрди.

Гулгелди ганхор элини ювуп, агзыны чайкады-да, элиниң ызгары билен муртуна тов берди.

— Ханы, йигитлер, тижениң, уграмалы!

Нөкерлер шол пурсатда үлкер гечен ялы болды. Есирлерем өзлерине зор салып ерлеринден галдылар. Йылгын чарва өйлериниң гарасы йитйәнчә ызына гарай-гарай гитди. Кыркгызойдан гечeнсоң Сыпайы ябың боюндакы өсгүн дерекликлер гөрнүп башлады. Кервен Гулгелди ганхорың өйүне тарап гөнүкди.

Бу гезек кервениң Сары мәремиңкә дәл-де, Гулгелди ганхоруңка тарап бурулмагы нөкерлери гең галдырды.

Кервен Гулгелди ганхоруң улы ховлусының илери тарапындан инип башлады. Өе гара-гөрнүм геленлеринде даяв, ала-мула көпеклер агызларыны хатап ялы ачып, ёлбарс хайбаты билен булары гаршы алдылар. Олар кервени гапдаллап, кәте ызына гечип, жабжынып үйрүп башладылар. Ыздан барян ала ганжык нәме үчиндир гуйругыны хатладып дишләп, хер ерде-хер ерде чоммалып отурып чыңсаярды.

Гулгелди ганхор хатара дикилен он өйүң ёкары четиндәкисинде яшаярды. Ол ызына середип: «Йүклери ховлының ашак гапдалында яздырың» дийип, ышарат этди. Нөкерлер йүклери дүшүрип, бир ере мүндерледилер. Дүелериң аягына зынжыр уруп, белент басылан яндагың гапдалында чөкердилер.

Гулгелди ганхорың алашасы кишңәнде, ховлудакы хем өйлердәки огланлар, тай болуп кишңешип, ылгашып оларың өңүнден чыкыпдылар. Гүлшүп-ойнашып, бөкжеклэп гелйән чагаларың есирлере гөзи дүшенде сустлары песеләйди. Сакга дурдулар. Ганхоруң ёвуз йүзи, есирлериң кешби чага йүреклери гайзыкдырды. Олар гөзлерини жүйжердишип ыза-ыза тесибердилер. Келтежик сарыжа оглан гөзүни сүзүп середип:

— Булар-да аракы гетирилен адамлар ялы ачмыка? Йөрүң, эҗемден нан гетирип берелиң — дийип, гапдалындакылара йүзленди. Бердашлырак, өсгүн гулпаклы оглан:

— Хей, сен дек гез, Дәдем гөрсе, шелпелиже шапбат дадыр саңа — дийди.

— Дәдеңе гөркезмән гетирип берәерис-дә!

Гараягыз хоржа оглан:

— Гиже гетирип берелиң — дийип, ялт-юлт этди.

— Агшама ченли башга яна әкитселер нәтжек?

— Сорап гөрелиң.

— Кимден?

— Дәдемден.

— Хол гүнки шапбат ядыңдан чыкыпдыр-ов сениң!

— Уранда нә, бир шапбат билен өләййәнми-ай. Олара нан береңде болайышларыны гөрседиң, соң-сонларам гөрен ерлеринде башыңы сыпаярлар. Мен бириниң агланынам гөрдүм, нан беремсоң.

— Догры шо! Бизиң гүнлүкчимизем шейле, нан берсең наны маңлайына дегрип аглая.

Илери йүздәки көнеже чатмадан гелен йыртыжак гейимли оглан дилленди.

— Эҗем ачлара нан бермек соган дийййә.

— Булар хәзир ачмыка?
— Элбетде, ачдыр.
— Дүелери бар, гаплары бар, нанларам бардыр,— диййип, сарыжа оглан жедирдеди.
— Оларың инди хич затларам ёк. Дәдем хемме ватларыны эллеринден алыпдыр.
Узынак оглан гапдалына середип:
— Йөрүң, бу тайдан гиделиң — дийди.
— Дурсана, гөрели-ле! — дийип, йыртык балаклы оглан сесленди. Оңа ченли Гулгелди ганхор гелип:
— Сизи ким чагырды бу тая. Ханы, уграң. Хәй, энеси яламадыклар. Адам гөрен дәлсиңиз, токайда яшаянсыңыз — дийип, чагалара азгырылды. Чагалар бири-бирини итеклешип, өкжәни гөтердилер. Гулгелди ганхор:
— Тәжирлери теләриң тейине гетирмели — дийип, буйрук берди. Тәлейи терс гелип, газаба учран бендилер эзенеклерини агдырышып, теләриң тейинде саңсар болуп отырдылар.
Гулгелди ганхор гелендигини Сары мәреме хабар этди-де, өмрүнде этмедик ишини этди. «Саг-аман гелениимизе садака» дийип, үч өвежи бирден сойдурды. Асылында велин, бу жомартлык олжаның оңаны үчин эдилипди.
Ол нөкерлери бол-элин нахарлап, гөвүнлерини ачмакчыды. Ожага атарылан гара газанларда семиз өвечлериң эти мыңңылдап гайнаярды. Гулгелди ганхор Сары мәремиң гелерине сабырсызлык билен гарашярды.
Обаның хана-беге гепини дүшүндирип билйән кетхудасыны гаррылык басмарлаярды. Ол үч-дөрт гүнден бәри яравсызракды. Тоя мәрекә барып билмән, ыссы жайда поссунына бүренип ятырды. Аяллары гезеклигезегине аягыны, бойнуны, ягырнысыны овкалаярдылар. Башдашы гара чыны билен овкаласа-да, Сары мәрем оңа юмуш буйруп, кичи аялыны чагырдярды.
Сары мәремиң ызындан Гулгелди ганхоруң чакылыкчысы гелди. Ломай олжаның хабарыны эшиден Сары мәрем ериндин лаңңа галды. Ол хаял этмән, гейинмек билен болуберди. Чакылыкча:
— Сен гидибер, ызың билен барарын. Олжа алнан харытларың арасында халы-палас бармыка? Нәчедигини аныкладыңмы? — дийип, гайта-гайта сорады.
— Бар огушян, Мәрем ага. Дүелер кырк үч саны, йүки гурат. Есирлерем он ики саны. «Бу сапаркы алнан олжа сөз ёк. Илиң биленем етжек» диййәрлер. Мен-ә голайына барамок. Мени о тая мүрехедем эденоклар — дийип, чакылыкчы атыны ызына өвүрди.
— Хәй, шу бизиң батыр инимизиң соңкы гүнлерде небис торбасы өңүне гечипдир. Мениң гаррылыгымдан пейдаланжак болярмы я-да өзүниң акылынын етиши шейлеми? Азмаян адам болмаян экени. Бу-да дура-бара ныррхыны үйтгедип уграды. Гөрели бакалы, мен өлемде-де саңа мензеше кетхудалык етеси ёк — дийип, атына бака ювашжа гырмылдап уграды. Шол вагт хызматкәри ылгап гелип, атың эериниң бир ян үзеңңисинден асылды. Сары мәрем биркүч ёла омзунып, атына йыкынлык билен мүнди. Онуң ягырнысы хөкгерипди. Йөне ата мүненде онча бир билдирмейәрди. Сары мәрем гаргтаң ёргасыны өз майдалына сүрүп, Гулгелди ганхоруң улы ховлусының кыбла тарапындан гелди. Гулгелди ганхоруң атлылары Сары мәреми атындан гөтерип диен ялы дүшүрдилер. Ол өе етмән, илки билен, олжаны гөрмәге барды. Дуранлардан сорап, харытларың хасабыны алды.
Гулгелди ганхор муртуна сынтгы берип:
— Ынха, Мәрем ага, булар есир алнан тәжирлер — дийип, бендилере тарап бармагыны чоммалтды.
— Ай, оларыңы гойсана — дийип, Сары мәрем халы дүшелен ак өе тарап гитди. Оңа хеммелер ерлеринден туруп жай бердилер. Сары мәрем төре гечип, белент яссыга сөеңип, чайы өңүне чекди-де:
— Гулгелди, Шажан ишан гөрүнмейәр-ле я өйүнде ёкмука? — дийди.
— Хемишелер шуңа мензеш олжа гелди сеси эшиденде өзи ылгап гелйәрди. Бу сапар-а гара беренок. Гарраяр өйдйән — дийип, Гулгелди ганхор төверегине гөзүни айлады.
— Хава, тогсаның оңуна гирди-дә. — Сары мәрем Гулгелдә гарады. — Шажан ишана хабар эдиң, олжадан шыралгасыны алсын олам.
— Мәрем ага, Шажан ишаның пайы бөлек-ле — дийип, Гулгелди ганхор бурнуны сыпалады.
Шондан соң Сары мәремиң ыжаза бермеги билен гарашылман, орта нахар чекилди.
Нахар башының гүррүңи гызышып гитди. Гулгелди:
— Мәрем ага, өзүң билйәң. Өли болсак бир депеде,

дири болсак бир чукурда. Ягының үстүне мыдама билеликде ат салшып йөрен адамларың кәте бир диенини этмесеңем бирхили. Огланлар: «Шу сапар эле дүшен тәжирлери өлдүрмәлиң» дийдилер.

Онсоң менем буларың ганрышына гидип дурмадым. Исләниңизи эдиң дийдим. Онсоң, нәме, мунча сүлсат билен сениң гапыңа бармага-да эжап этдик. Шонуң үчин алнан олжа бу ере дүшүрилди. Гөвүн-гарын этмәң.

Сары мәрем омачалы сүңкүң юмшак этини агзына оклап мадырдады.

— Гулгелди батыр, сен оглан ялы-айт. Нәме сениң эден ишиңе телек диен вагтым болдумы, ат дакдыммы?

— Ай, онда-да, херки задың гелшиги бар, аныкламанымыз говы-да.

— Аркайын бол. Бу барада менден саңа зовал ёк.

Нахардан соң узын-узын гәгиришип, селеңлемәге даш чыкдылар. Сары мәрем даш-төвереге бирлай гөз гездирип:

— Батыр, бу тәжирлери нәтжек боляң? — дийип, сакгалыны сыпалады.

— Мәрем ага, мугт хызматкәр, зыян эдер өйдйәрмиң? Хоссар-ховандары берим-пешгеш билен гелсе берип гойбәрис, ёгса-да...

— Догры эдйәрсиңиз. Ызларындан пуллурак хоссарлары гелсе, баха кесиң-де берип гойбериң. Хоссары гелмедиклери диләп гелен болса сатарсыңыз. Йөне булара гайым болуң, оңайыны тапан гүни үм-дүзүне тутуп өтәгитмесем бар буларың. Сатан адамларыңыза-да пугтарак табшырарсыңыз.

— Хава, Мәрем ага, «Гул мырады бир гачмак» дийпдирлер. Буларың оңа мензеш хәсетлеринден менем хабарлы. Гелмишеге гачмаз дийиб-ә болмаз.

— Галамасыны өзүң бил, йөне саклажагыңыз чыныңыз болса, кәте таяк билен гөзлериниң одуны алмаңыз болмаз.

— Мәрем ага, мен булары Алажарың ямажында мейт этжекдим. Ынха, шу инимиз «дегмәлиң» дийип, хайыш этди дурды — дийип, Гулгелди ганхор Меле байың оглы Эсени гөркезди. — Биз-ә билмедик нәме үчиндигини, булара элиңи галдырыберсең шунуң-а богны говшайяр — дийип, Гулгелди ганхор Сары мәреме бакып, гөзүни гыпып гойберди.

Меле байың ады агзаланда, Сары мәремиң түвелейи баслыгды. Себәби Меле бай Атамырат ханың гиевсиди. Хыва ханы болса Атамырат ханы тире башыларың әхлисинден-де эй гөрйәрди. Ёмутларың өкүз-салак тиресиниң агыры-еңли көпленч Атамырат хандан соралярды. Хыва ханының өңүнде Атамырат ханың абрайы улуды. Сораян ери-де гиңди. Гөлли ёмутлар хем шонуң ыгтыярындады. Сары мәремиң өзи хем Хыва ханына бержек пара-пешгешинини көпленч Атамырат ханың үсти билен берйәрди. Сары мәрем бейлеки кетхудалар билен чапраз дүшенде, биринжи гезек Атамырат хандан далда ислейәрди.

— Ай, боля-да, йигитлер — дийип, Сары мәрем олжаларың төверегинде айланды-да, Гулгелдә середип, гүррүңини довам этди. — Тәжирли меселәни нәме этмелидигини яңы айтдым. Бизиң обамыза киме нәхили хызматкәр герекдигини өзүң говы билйәң. Ягдайына гарап гөр. Эли юка адама берме. Барлырага берсең бош гоймаз. Онсоң шу дүелериң арваналарындан сайлап, отуз бәшисини йүки билен бизиң өе уградын. Бу олжадан Шажан ишанам шыралгасыз галмасын. Соң өйке-кине эдип йөрмесин. Обаның дили догалы адамсы ол. Сәхел ерде гөвүн-гарын эдйәр. Өзүңе-де герегини ал. Нөкерлериңе-де етдигинден бер. Өйкелемесинлер. «Бисәхет гүн ат баксаң, сәхетли гүн пейдасы дегер» дийипдирлер. Нөкерлерем саңа хемише герекдир. Нөкерсиз оба, габалгы гоюндыр.

Сары мәремиң бу сөзлерине Гулгелди ганхоруң мыррыхы тутды. Чөврүк додаклары титирдешиберди. Эмма алачсызлыкдан сакланмалы болды.

«Бә нәтди-айт бу, башына гиден гарры сәхне. Элимизе дүшенини гетирип агзына тутуп, яман өвретдикле муны. Бейле-де бир ювдархa болар экени. Обаның индерип дураны-да етйәр ахырын. Гарры капырың гөзүни гум долдурайымаса, дүнйәниң малы долдуржак дәл. Жаны-да тут ялы саг, энтек-энтеклер өлжек гүманы-да ёк мунуң. Өзи өлйәнчә тохум-тижине эркини бержек гуманам ёк. Эден ишиңи дуйдурмайын дийсең, ол-да боланок. Гарры шейтан өзүне дерек нөкерлери ызымыза салып гоюпдыр. Пычак аркасы гыяланыңы билселер, йүзүңе середишип дурлар» дийип, Гулгелди ганхор ичини геплетди. Шонда онуң гара йүзи бурч чалнан ялы болды.

Гулгелди ганхоруң максады азындан йигрими бәш

дүйәни йүки-йылмагы билен өзи алмакчыды. Галан секиз дүйәниң докузысыны нөкерлере пайлажакды. Ол максады пужа чыкды. Адамың өлүмини серчәниңкиче гөрмейән Гулгелди ганхор дүвнүкди дуруберди. Ичи янып дурса-да, гүлек-ялак эден болуп:

— Айдышың ялы, эдерис, Мәрем ага. Агшамлык нахара гелиң Гурбан сүйрентгә айдым айтдырып, бирселлем кейп чекелиң — дийди.

Сары мәрем гамчысыны тыгы билен гошуп пенжеледи.

— Батыр, мен айдым-сазлык кеселимден ачылдым. Ондан кемпириме аягымы овкаладып, рахат ятаным ягшы — дийип, ене олжаланылан харытлара серетди. Гулгелди гүлүп гойберди.

— Бәй, яшулы, соңкы вагтларда өйдечил болупсыңайт.

— Саңа хәзир айдып, дүшүндирмек кын. Етмише етеңсоң о затлары сенем билерсиң. Инди бизе отурсак турмамыз кын, турсак отурмамыз. Чакылыгыңа саг бол! Йүзбашың бар, онбашың бар, өзли-өзүңиз кейп эдибериң. Сиз хезил этсеңиз мениң хезил этдигим.

Гулгелди ганхор ене бир зады геңешмек әхенинде гепледи.

— Мәрем ага, несип болса, биркүч гүн-ә дынч аларыс. Мениң шожагаз иними өйлендирмек аладам барды. Шонуң үчин сизиң билен икичәк гүррүңлешәйжекдим.

Сары мәрем гушагыны дүзедишдирди-де:

— Хайыр иш болса башлабер. Ондан бәрде узага, якына гитжек болсаң, хабар өзүңден болар-да — дийип атланды. Гулгелдә гарап: — Тәжирлерин ыгтыярыны Атамырат ханың егенине бер. Гөвни галмасын — дийди.

— Гөрйәңми, элини совук сува урман, сыртыны гыяман шонча олжа эе болса-да йүзүни ягжыратман гитди. Исләнини алса-да, хенизем аз гөрйә. Сылаг-хеззетини билйән екегапан дәл би. Олжа алжак дийип, өлениң-йитениң мунуң үчин пархы ёк. Хакыт гара небсиң эшеги-дә би — дийип, Гулгелди ганхор Сары мәремиң ызындан гарап, хүңүрденип галды.

— Ханы, Гулгелди ага, булардан герегини сайла — дийип, Эсен гамчысыны булайлап, муртуны товлады. Гахары гелип дуран Гулгелди оңа жогап бермән, бармакларыны ёнулман ясалан чекге чөп ялы эдип;

— Тур-айт, ериңден — дийип, Йылгыны идирдедип, бәрки өе бака алып гайтды.

Атамырат ханың егени Эсениң Йылгыны өзи билен алып гитмек хыялы барды. Ол ичинден: «Хәй, би түйси бозук ганхордан говулыга гарашмалы дәл. Сары мәреме гелен гахарыны шундан чыкаржак болуп огланы хорлаймаса ягшы» дийип, Йылгына гайта-гайта серетди. Йөне ягшы-ямандан дил ярып билмеди. Себәби «Гулгелди батыр гахары геленде, өлжегини билмейәр» дийййәнлерем барды. Шонуң үчин Эсен сесини чыкарман сакланмалы болды.

Гулгелди ганхор Йылгыны тиркәп өе гиренде, аялы дамак-сокусына етишип билмән, чагаларындан бахана тапып, ала вагырды болуп отырды. Ол әрине гарап:

— Бу гапдалыңдакы ян тазын нәме? — дийди.

— Еңил-елпай ише голай, дили түрке якын, хызмат этдирмәге гетирдим. Нәме хызматын болса буйрубермели — дийип, Гулгелди ганхор гөзүни гүлдүрди.

Аялы агзыны-бурнуны товлап, янгынлы жедирдеди.

— Хызматкәр герегиме ёк. Өңлерине ял берип, етишип билемок. Гулы-да гурасын, гырнагы-да. Мен сениң шу гара хызматындан яңа халыс болдум. Бу гүн хан гелди, эртир бег гелди, ене бир гүн кетхуда гелди. Гелмән гечеңлер сүегим-ә сүбсе этдилер, биширдүшүр! Берекелла, бу өе гара газан чыдаяр. Инди мениң бу өйден хүв дийип, үмдүзүме чыкып гидибермәм галды. Сен төре гечип, отурып иймәни билйәң. Бу гырандегмиш еди-секиз чага-да бир янымдан. Бейдениңден мени өлдүрип дын.

— Көмекчи гетир дийдин-де, ёк дийдимми? Нәме көп, гоңшы-голамда дул отуран хатын көп.

— Айтдым-а маңа сениң көмекчиң герек дәл дийип.

Гулгелди аялының гыкылыгына үнс бермән Йылгына:

— Тур-айт, ериңден! — дийип, даш чыкды. Өзүнде нөкер болуп хызмат эдйән Шажан ишаның аялының доганына гарап: — Гуртгылыч, бизиңкилер хызматкәрдән доян экени. Шужагаз күрти сен экит-де хызматыңа ылгат. Тыкыран гүни гамчысыны етир. «Гамшы говшак тутсаң, элиңи гыяр» дийип эшидєнсиң. Сәхел аягыны гышык басаныны аңсаң өлйәнчә енч — дийди.

— Лепбей, батыр ага. Буларың хәсиетине өңденем мен белет — дийип, Гуртгылыч Йылгыны өңүне салып, өйүне уграды.

Йылгын түркмен дилини оңат биленсоң, эшиден гүррүңлерине хайран галярды.

«Булар нәме үчин бизи уржаккалар? Биз булара нәме яманлык этдик? Мениң ёлдашларымың гижесини-гүндиз эдип газанан затларыны алдылар. Ене булар «тәжирлери урмалы» диййәрлер.

Тәжирлер?! Булар тәжирми нәме?! Эжемиң гүррүң бермегине гөрә, тәжирлер бай болмалы. Мениң ёлдашларымда байлык бармы?! Бу юрда гетирилен затларың көпүсем илиңки, гоңшы-голаңыңкы».

Догруданам, Хыва аргыша гайданларың бар харыды ил-гүнүңкиди. Халк иберйән затларындан өз гарып гүнлерине тетәрик гөзлейәрди.

«Мен нәме этсемкәм? Инди мениң башымда нәхили совгалар боларка?» диййип, бирден Йылгын өз-өзүне сораг берйәрди. Эмма белли бир угур-ёл тапып билмейәрди.

«Адамлар о юртдан о юрда гидип сөвда этселер я-да... экин экселер болмаярмыка?! Нәме үчин бириниң газананыны бейлеки онуң элинден алярка?! Бу затлара середен тапылмазмыка?!

Эжемиң айтмагына гөрә, шү төверегиң кетхудасы Сары мәрем болмалы. Гулгелди диййилйәнем онуң гошунбашы. Шажан ишан диййәнлерем шол... Мениң какамың...

Бу адамлар... Мен хич зады дүшүнмейән. Буларың өзлери «урун, енжиң!» диййәрлер-ле...»

Йылгының пикирлери чашгынды. Ол пикирлерини бир ере жемләп билмән, төверекдәки адамларың болшуна дүшүнмән көсенйәрди.

Йылгын улудан демини аланынам дуйманды. Ябыдыны өз майдалына сүрүп гелйән Гуртгылыч Йылгының эгинлериниң ёкарык галып, ашак гайдышына йылгырды-да сесине бат берди:

— Адың ким-айт сениң?

— Йылгын.

Нөкер гең галыжылык билен гүлди.

— Йылгын диййәңми?

— Хава, Йылгын.

— Какаң ады Гамышмы?

— Ай, ёк Гамыш-а дәл — диййип, Йылгын ойланып геплемәге чалышды.

— Эйсем, хей Йылгынданам бир ат болармы! Догрыңдан гел-де, чын адыңы айдыбер. Адыңы үйтгедип, мениң гөзүме чөп атжак болма. Мени алдап, сыпарыны ейтме.

— Догрымы айдян. Адымың Йылгындыгы анык. Эжем Йылгынлы-да диййәрди.

— Какаң ады ким?

Йылгын «Гара» диймәге горкды.

— Шәми.

— Эжең ады ким?

Йылгын ене чекинди. «Нурбиби» диййип, Шәминиң аял доганының адыны тутды.

— Ине, бу ат говы экени. Йылгын диййдиң, гамыш диййдиң, гарак диййдиң, шонданам бир ат болармы?

— Эйсем, хәли о тайда отыркак батыр агам бир йигиде Күрре диййибем гыгыр-да.

Гуртгылыч ене хезил эдинип гүлди.

— Ай, ол адам күрре-де дәл, хакыт эшекдир. Ата-энеси шонуң адыны догры гоюпдыр — Гуртгылыч, нас атды. Сен илериниң хайсы еринден?

— Биз белент дагларың япажында яшаярыс. Шо тайлара адамлар «Керкавлы» диййәрлер. Башга адыны билемок — диййип, Йылгын Гуртгылыжың хошамайлыгына эсасланып, йүрегине дүвен пикирлерини айтды. — Агам, сиз нәме адамлары урярсыңыз? Нәме үчин оларың эллеринден затларыны алярсыңыз? Бейтмек гүнә дәлми?

— Нәме?! — Гуртгылыжың гөзлери йителди. — Сен нәме саммылдаян?

— Ай...

— Сиз нәме бәрден бараңларың задыны алмаярсыңызмы, олары уруп-уруп сүйндүрип, ахыры хем сатып гойбермейәрсиңизми?

— Ай, мен оны билемок.

— Билмесең демини алма. «Гүнә!» Гүнә-согабы сен нириден билйәң?

— Ай, агам, шейтмек ики тарап үчинем говы дәл. Онуң дерегине экин экип, сөвда эдилсе говы болжак ахырын.

Энтек гөгеле йигидиң сөзлери Гуртгылыжы ойландырмалыды. Ол пикирленип нетиже чыкармалыды. Эмма урмакдан, чапмакдан башга зады билмән, шоңа меңзеш затлар билен бейниси бекән адамдан нәме тама этжек. Ол насыны түйкүрип, эериң үстүнде кесе отурды-да:

— Сизиң обаңызда түркменлер бармы? — дийди.
— Бар — дийип, Йылгын ювашжадан сеслениди.
— Шу обада Гара диен бири барды. Онуңам илерик гиден болмагы ахмал — дийип, Гуртгылыч өзи дуйман, билйәнлерини айдып башлады. — Ол Сары мәремиң уругындан. Аңырсыны ызлашыберсең, ол Гулгелди батыра-да, бизе-де каклышяр. Йөне велин, бу тайың ёмутлары, өзбеклери үч-дөрт аркадан аңырдакысыны ят хасаплаярлар. Газак-галпаклар ялы, еди арка барянча гарындашсырамаярлар. Олар еди арка барянча гарындашлык дәбини саклаярмыш — дийип, сөзүни довам этди. — Хава, шол Гара диениң аялына Бибихажар диййәрлер. Ол хенизем атасы өйүнде Гара гарашып, ёла гарап отыр. Гара пес йигит экени. Небир гүл ялы машгаласыны ташлап, Сары мәремиң өйүнде ыгып йөрен Зерей диен гырнагы хелей эдинди. Шажан пир де Гара ер юмруклап, гаргыш этди. Гүйчли пириң догасы олары байнатмады. Бир гиже Гараны-да, Зерейни-де ер ювдан ялы эдәйди.

Йылгының йүреги атыгсап, гөзлери ялдырaберди. Өзүни зордан саклады. Нөкер гайтадан нас атып:
— Обада нәме ишлейәрдиң? — дийди.
— Дагың ямажында аз-овлак дәнелик экинлери экип,хасыл алянлар бар. Биз-ә көпленч бурч-соган, чилим-теммәкини экйәрдик. Бугдайдан ужыплы зат өнмейәрди. Бурч-теммәкимиз говы болярды. О тайда сув гыт.
— Өлүмден горкмаян экениңиз-ов.
— Нәме үчин?
— Бурч-соган экмек болмаяр ахырын. Бурч-соган экен өлйәмиш.
— Ажалы етен жөвен экседе өлер-ле — дийип, Йылгын гүлен болды.
— Ат мүнүп гөрдүңми?
— Ёк, эшек мүндүм. Эшек билен жүлгеден от дашапдым.
— Сениң бир говы тарапың түркмен дилини говы билйәв экениң. Ёлдашларың арасында түркменче бир сөз билмейәни-де бармыка диййән, сен түркменлериң дилини нәдип өврендиң?

Йылгын деррев ойланды-да:
— Обамызда бир түркмен аял барды. Бизиң гоңшымыз — дийди.

Нөкер тисгинип гитди. Каддыны диклəп сорады.
— Бә, ол нireденкә? Бизиң илден дагы тутулып элтилдимикә?
— Нирелендигини билемок. Дил-ә сизиңкә меңзешди.
— Оны уруп хорлаярлармы?
— Ёк-ла гайтам оны гейим-гежим, нан берип сылаярлар.
— Онуң бир өзүми?
— Гоңшы обаларда башга-да шоңа меңзеш көпмүш.
— Ол аял сизде болярмы?
— Айтдым-а гоңшымызды дийип.
— Ады кимди?
Йылгының агзына гелени шо болды.
— Ады Бибиди.
— Кимиң аялы ол?
— Бизиң обамызда есир дүшен аяллара өйленмейәрлер.
— О нәме үчин өйленмейәрлер? Өйленмежек гүманлары бармы?
— Ёк, өйленмейәрлер. «Неслимиз бозуляр» дийип, гүррүңлешип отуранларыны эшитдим.
— Бә, биз сизи гелмишеклер дийип кемсидйәрис велин, олар бизи бүтинлей писинт этмейәр экенлер-ов.
Йылгын догумланды.
—Ёгсам шо яш аял. Бири алса, биреййәм баржакдам. Оңа өйленмег-ә бейледе дурсун, йүзүне-де середйән ёк.
— Онда нәме, өйленмесе, ишлетмесе ковуп гойберерселер болмаярмыка?
— Нәбилейин, обаның адамлары шу тайлара дүшен гарындаш доганларының гойберилмейәнине яманлык эдип, саклаян болаймасалар.
— Догры-догры. Бу гүррүңиң жаны бар — дийип, Гугтгылыч ене-де нас атды.

Өңки эдехеди боюнча Гуртгылыч ховла етиберенде, атыны гамчылады. Уяныны чекди. Хамала диерсиң өзи эденли, аты-да жылавуна зор салып, сувлугыны чейнәп дур дийдиржек болярды. Шол вагт ичде-дашда муңа середйәнем ёкды. Бирхаюкдан соң бир адам дашы чыкып, нөкериң атыны жылавлады. Йылгыны көне ховлының гапдалында отуртдылар.

Йылгын өйүң гапдалындакы сыгыр ятакдан дерс чыкарып дуран адамлары сынлады. Оларың боюнларының алманың сапагы ялы инчедигини, жуда хорду-

гыны гөрүп, өңкүсинденем кейпи бозулды. «Буларың
жаны саг дәлмикә я-да бу өйүң аялы булары нахар-
ламаярмыка? Болса-да бендилериң иглемек кеми гал-
мандыр» дийип ичини геплетди. «Эй, итин буларың эли-
не дүшмәверсин. Нәтжек, алажың ёк. Иң говусы өлмез-
өди яланар ялы бир зат берсе, башымы ашак салып
гезиберейин» диен акыла гуллук этди.

Йылгын булара хызматкәр боланын берленини
ийип, берленини геймелидигини, гара хызмата вагт
белләнмән ылгамалыдыгыны, теенели сөзүни, иңирдиси-
ни чекмелидигини, хожайынының ислән вагты ырсарап
урмага, кәемәге, өлдүрмәге-де хакының бардыгыны
деррев билди.

Йылгын бу өйүң оды билен гирип, күли билен чы-
кып башлады. Илгезек болансоң Йылгына көпленч
одун овратмак, сув гетирмек, от якмак, аглан чаганы
гөтермек ялы хызматлар буйрулярды. Соң-соңлар өз
этжегини өзи билди. Аңлы оглан шу ики арада көп
затлара гөз етирип уграды. Эли сыпынса-да, бу өе ге-
лип-гидйәнлериң гүррүңини диңлейәрди. Бир говы та-
рапы-да Йылгының болуп йөрши билен кән гызыклан-
ян ёкды. Йылгының дашдан-якындан гелйәнлериң гүр-
рүңини үнс берип диңлемеги аң-дүшүнжесини артдыр-
ярды. Ол эшиденини ятда саклаярды. Оларың пикири
билен ичгин гызыкланярды. Иййән-ичйән вагтлары-да
бир затлары ойланып отурярды.

«Буларың әхлиси бир обада өнүп-өсен-де болса,
бири-бирине гөвни етмейәр. Ин эрбеди-де агызлары
бир дәл экени. Йүзлери бейләк болдугы деррев бири-
-бириниң гыбатыны эдип уграяр. Бу обаларың илаты-
ның әйлесини-бейлесини йыгнасаң аз халк-а дәл экени.
Агызлары биригенде хер ненең гүйчлүденем деңлигини
алып билжек. Булар гүйч бирикдирип, өзлерине хөкүм
эдйәнлериң гаршысына гөрешмән, гайтам өз бири-би-
рини уруп-хорлап эзип йөрлер. Хакыт әжизе ганымлык-
да. Эй, мен нәмәни билйән, бизиң илде-де мундан говы
дәлдир. О тайы доклук, абатлык боланда, бу тая нан
ийдәп гайдылармы? Эгер мен ялңышмаян болсам, ме-
ниң хожайынымың-да докузы дүзүв адам дәл. Гелелим
бәри сынлаярын. Шу адамың акыл билен эдйән екеже
иши-де ёк. Йөне алха-алың албайына чапып йөр. Ата-
мың Гара, энемиң Зерейдигини билен гүни мени дүнйә
гелмедик ялы эдер булар».

Йылгын шейле пикирлере гүмра болуп, ирден эт-
мели ишлерини эдип, яшаян күмесинде чай ичип отыр-
ды. Бирден яш йигидиң:

— Вай, вай, өлдүрдиң! — диен чиркин сеси эши-
дилди.

Йылгын ериндеи тарса туруп, дашарык чыкып төве-
реге гөзүни айлады.

Өзи билен дең-душ Гайып атлы йигиди Гуртгылыч
янагач билен енжип дур.

— Хә, нәме үчин агшам итлери бошатмадың .Ме-
ниң байлыгымы өзүң ялылара шам этмек үчин шейт-
диңми? — дийип, ол Гайыбың бейнисине жайдар урды.

— Агам, бейтмесене, урмасана! Онуң этмели ишле-
рини мен эдейин — дийип, Йылгын өзи дуйман ылгап,
урлан огланы ериндеи галдырды.

— Ах!.. Асыл сиз диллешиклими, икиңиз пикирдеш-
ми?! — дийип, Гуртгылыч жынлана дөнүп, Йылгыны
сайгылап башлады. Ургы гүйчли болса-да Йылгын се-
сини чыкарман чыдап, Гайыбы пеналады. Гуртгылыч
олары уруп ядансоң, аялы өйүнден чыкып:

— Бес эт, бес эт! Гүмпүлдиң йүрегиме дүшди —
дийип гыгырды. Гуртгылыч шондан соң өйүне гитди.
Нәхак урланлар сүйренип диен ялы өз болян жайлары-
на етдилер, сеслерини чыкарман, чугутдырып, өз янла-
рындан ыкбаллары барада ойланярдылар.

Йылгының бар-ха аладасы артярды.

Ол әжесини хич хачан гөзүниң өңүнден айрып бил-
мейәрди. Әжеси хер гиже диен ялы дүйшүне гирйәрди.
Дүйшүнде әжесиниң аглап-эңрәп йөренини гөрүп хапа
болярды, кәте болса: «Әже, гөзүң айдың, мен аман-эсен
гайдып гелдим» дийип, гужаклашып гөрүшйәрдилер.
Бу тайдан илине гачып барярка, тисгинип оянян гүнле-
ри хас көпди. Ин эрбеди-де Йылгын энтек-энтеклерем
адамларың янында ичини дөкүп, гүррүңлешип билме-
йәрди. Бу өйүң төверегиндәки адамлар Йылгының гөв-
нүне бири-бириниң ызында ялыды. Буларың хайсы-
сындан хайыр болжагы, хайсысындан зыян гелжеги
белли дәлди.

Йылгының бу ейде иң эрбет гөрйән задының бири-
-де оңа белли бир хызмат буйрулмаянлыгыды. Вагты,
бивагты ёк, ады тутулса, хайсы хызмат болса ылга-
бермелиди. Махласы, Йылгын хер ненеңси агыр яг-

дайлара-да чыдамалы болярды. Чыдаманда-да этжек ялажы ёклы. Нөкериң аялы болса, гапысындакы хызматкәрлерини итден бетер йигренйәрди. Хызматкәрлеринe вагтында нахар етишдирип берип билмән, херрине дийен ялы әри билен дең санашып болмажысы болгун диен ялы әри билен дең санашып болмажысы болярды. Юмруга гирйән вагтлары-да аз болмаярды. Шонуң үчин Гуртгылыч хызматкәрлерини сатмагың пикирини эдйәрди. Эмма гетирен хызматкәрлерине хыры-дар тапман көсенйәрди.

* * *

Етмиш яша сер уран гожа элини аркасына тутуп, гавун атызына айланып йөршүне экин мейданының кыбласына чыкды. Оңа Ата өкүз диййәрдилер. Мыдама еңсесини түңңердип, ере гарап йөренсоң оңа шол лакамы дакыпдылар. Ол эсли вагт пикир дерясына гарк болансоң: «Алла маңлайына язса этжек алажың ёк. Огул перзендим боланда не бир гызылың гырындысы ялы ерлерими от-чөп басып ятмазды. Өйүнде диренип дураның болмаса, сув гезегини-де вагтында алып болмаяр. Тоюнда, мәрекәнде, аядында-да абрай ёк. Нәтжек, танрының саланына дөз гелмели боляң-да. Гүнүмиз-ә гечйә велин йуклуже гечйә-дә. Иң эрбеди-де кесекиниң кесевиси билен от горсаяң. Иллер-ә билемок велин, мениң-ә өз элим билен этмедик ишим гөвнүме чиг. Индем нәме «етмише етенсоң, гала билмерсиң» дийлени ялы, ковуп етип, чалып тутуп боланок. Онсоң дайхан тутмасаң алажың ёк. Бизиң бар байлыгымыз ики атыз еримиз. Шундан бир зат өнмесе, башга туталгамыз ёк. Ханы ол тутан дайханың-да бир адамкәрчиликли, буйрулан юмшы гөвнүндәки ялы эдйән адам болайса. Ханы ол эден ишини эм ялы эдип битирйән дайхан. Бири кечжал, бири көпбилмиш, бири ачгөз, бириси терсёнка, бейлекиси болса өзүңе акыл өвредйәр. Бирентегем ийип-ичип ысгына гелйәр-де, оңайыны тапан гүни элине илен говрак задыңы аркалап гачып өтәгидйәр» дийип, бөврүни диңләп эсли гезди. Соң бирден йүзи ягтылды, кадды дикелди.

Ол өйүне гелип, ябысыны эерледи-де:

— Кейваны, мен-ә шол гайракы Гуртгылыжыңка гитжек. Шонуңкыда юмша гайым, илгезек бир оглан бар диййәрлер. Гуртгылыч шоны сатжакмыш. Ылалашып билсем шоны алып гайтжак — дийип, аялына гыгырды.

Аялы йүң дарагындан эллерини айрып, дынч алып отырды.

— Ожагаз экен җөвенлериңем-ә гөгерипдир. Көне тамың кесегини овратдың-да, дөкмедиң. Я-да бу йыл җөвене дөкүн дөкмекчи дәлми?

— Ай, хайсы бирини айтжак. Яңы барып гөрсем гавун экжек атызымызам тапдан чыкып гидипдир. Салманың газылман галанына янжакмы? Чыныма айтсам мен-ә угрумы даргатдым. Етмише етемсоң инди менден нәмә гарашярсың.

— Гитсең тизрәк гелжек бол. Дайхан тапылмаса Багтыгүл икимиз көмеклешерис-дә.

— Боля-да, мен гелйәнчәм чорба-чагар тайярлап гоюн.

Ата өкүз ябысыны мүнүп ёла дүшди. Ол ябысындан дүшүп, гара өйүң ишигинден келлесини соканда, Гуртгылыч аялы билен сене-мене эдишип отырды.

Гопбамжа нөкер эдил шу пурсатда дайхан сорап гелене ики элләп бержекди. Ол Ата өкүз билен гадырлы саламлашды.

Ата өкүз юмушлы гелендигини, чай ичип отурмага вагтының ёкдугыны гапыдан гирениндеи айтды. Гуртгылыч гүлүмжирән болуп:

— Ата ага, герегиң дайхан болса, ал-да өтәгит. Җаным саг ат-ярагым шай болса, маңа дайхан гыт дәл. Атланышыга гитдик, гетирдик-дә. Йөне ил кадасына боюн боларсың-да — дийди.

— Оңа боюн-ла, хәзир дийсеңем бәш-үч теңңе тапылар.

— Харман гүнлери берсеңем боляр. Саңа ынанман дурамок.

Ата өкүз сакгалыны сыпалап:

— Иним, өз халаның — дийди.

— Ата ага, бир кәсе чай ич, онсоң дайханларың ишләп йөрен ерине баралы. Халаныңы әкидибер. Сениң гөвнүң сынандан, шейтаның бойны оңрулсын.

— Маңа шол Йылгынмы, Йылгынлымы диен оглан җыгы берайсең.

— Ата ага, ол энтек яш, агзындан сарысы гитмедик оглан. Саңа ишләп хезил бермез. Сениңки ялы улы хожалыга сүңңи бекәв, азындан отуз яшы арка атан

адам герек. Мен саңа: «сен дур, мен өлейин» дийип дуран отуз билен кырк яшың арасындакы, ишиң гөзүни билйән дайхан берейин — дийип, Гуртгылыч Йылгыны бермежек болуп, сапалак атып башлады.

— Оглан болса улалар. Эҗизлик этсе гапдалындан гүнлүкчи тутарыс. Гынанмасаң шол огланы бер — дийип, Ата өкүз Йылгына ыхласлы болды.

Гуртгылыч ичини хүмледип отурды. Аялының аларян гөзлерине назары каклышанда болса:

— Боляр, Ата ага — диенини дуйман галды.

Йылгыны ичерик чагырдылар. Ол гелендәкисинден эсли хорланыпды. Орта бойлы, хортаң, гара гашлы, ат йүзли, гөнүмел бурунлы, гөзлери янып дуран бугдайреңк етгинҗек эдеп билен саламлашып, гөрүшди-де, Ата өкүзиң чат маңлайында чөк дүшүп отурды. «Айдылян оглан шу болса-ха, эрбеде меңзәнок» дийип Ата өкүз ичини геплетди-де:

— Саг отур, онда, Гуртгылыч, гынанма. Бугдай харманымы аламда хабар эдерин — дийди.

Ол Йылгыны сыртлашдырып өйүне гайтды. Гелип дүшенлериндеи Йылгын ябының йүпүни Ата өкүзиң элинден алды-да элтип ат газыга даңды. Ябының уяныны, гамчыны тәримиң башына илдирип, ылгап барды-да, Ата өкүзиң аялы билен гөрүшди. Соң Гуртгылыжың өйүндәки дәбини тутды. Аяк учда, өйүң босагасында отурды. Ата өкүзиң кемпири Йылгына середип:

— Такыр ерде отурма, дүшегиң үстүне геч, балам — дийди.

— Боля, өйүң хемме ери-де төр — дийип, Йылгын эгнини гысды-да, өз еринде отурыберди.

Ата өкүз богазыны арчап:

— Сачагың башына гел. Дамакланалы. Бу голайда өй эеси билен табакдаш болан дәлсиң. Бизиң кетхударларымызың, нөкерлеримизиң гелмишеклери мыхман алшы, сылайшы шейлерәкдир. Бу өйде кемсинмек болмаз. Бизден ядыргама — дийип, Йылгыны сачак башына чагырды.

Йылгының эгинлери дикгерди. Губардан долы калбы арассаланан ялы болды. Ол дыңзап гелен агысына дүвүнди. Сыр билдирмән, илерик сүйшүп, Ата өкүз билен табакдаш болды.

Бу өйүн бикеси Ата өкүзиң икинҗи аялыды. Биринҗи аялы яш үстүнден ёгалыпды. Өңки аялындан чага

галманды. Соңкусынданам Багтыгүл атлы екеже гызы барды. Багтыгүл эҗесиниң гулагына чалажа чавуш чакды:

— Эҗе, бу оглан түркменмикә? Түркменче геплейәр-ә — дийди.

— Гелени бәри өвренендир-дә,

— Ай, ёк-ла, эҗе!

— Хә!

— Кути кечҗе диени гоңшымызыңкыда бәш йыллап гезди. Хенизе ченли базара барып гелҗегини зордан дүшүндирйәр.

— Мен нә билейин-ә, нахарыны ийсене!

— Шу огланың йүзи-гөзи Кути ага дагыңка меңзәп дуранок. Сорап гөрсене, эҗе. Эйранда-да түркмен бармыш-а. Белки, шолардандыр?

— Хи-ви, саңа нәме болды? Нахарыны ий диййән. Утансан-а, хей гыз огланам шейдер отурармы?

— Бу оглан бизе дайхан болмага гелдими я-да гүнлүкчилик этмәге?

— Билемок мен. Дәдеңден сора.

— Айдайсана!

— Дайхан болмага гелипдир. Ене нәме сорагың бар. Бейдип отурмазлар ахырын. Уят болар.

Багтыгүл Йылгының йүзүне середенини дуйман галярды. Гайгы-гам, хорлук, суссупеслик гуршап алса-да, занды берк, терлик йигиди безейәрди. Өзүне середилйәнини сүңңи сызып, ол гызарярды.

Нахар ийлип болнансоң, Ата өкүз Йылгыны тиркәп даш чыкды-да, юваш йөрәп, экеранчылыгын четинден барды. Ол ериниң орта четиндәки белент түммеге чыкды-да, элини галгатды.

— Ынха, иним, шу гөрүнйән узын сырач мениң дөрҗелейән мейданларым болмалы. Илерки белент депә Тамдырлының гумы диййәрлер. Гүнбатары Сыпайы ябың райышы билен чәкленйәр. Гүндогар четиң хол гөрүнйән өсгүн сөвүтли салма. Еримизиң ягдайы шейлерәк.

Булар атызлыгын ичи билен йөрәп гелйәрдилер. Йылгын аяк чекибрәк:

— Ата ага, бугдайыңызы сувардыңызмы? — дийди.

— Иним, бугдай суварма нирере, зат нирере. Ябың гапдалындакы чала чаян көлчәмизем тапдан чыкып гитди. Хемишелеe ирки гавун экйәдик, гүйменҗе болай-

ярды. Инди ол затлардан-да оба гөчди. Йылба-йылдан бетер болуп баря. Байлар, беглер герегини эдиненсоң, бизе меңзеше сув гезеги ётйәр. Энтек бизден ёкарракда-да бирентегиниң ганы гаралып дур. Эй, иним, нәтжек дердими гозгап. Бу обада сув давасындан өленйитениң саны-да йүзе етендир.

Йылгын ягшыдан-ямандан зат диймеди. Ата өкүз гүррүңиниң әхеңини үйтгетди.

— Иним, сен нәче яшында?

— Он секиз. Сизиң аялыңыз ялы мәхрем эжем барды — диййип, Йылгын бирден хамсыкжак болды.

Яшулы ардынжырады. Бу онуң гөвүнлик берди болса герек.

— Атаң ёкмуды?

— Ёкды. Атам өленде эжемиң гойнунда экеним.

Ата өкүз өсгүн сакгалыны сыпалады.

— Шейле дүнйәдир бу. Таңрың салланыны чекибермели-дә — диййип, ол ашак эгилди-де: — Хэй, отуң бинамысы-да шу — диййип, бир дүйп чырмашыгы гопарып зыңып гойберди. Йылгын әжизләп дуранына утанып, бирнеме экабырланды.

— Атам, мениң этмели ишлерим ниреде?

— Азажык тагапыл этсең этмели ишлериңем үстүнден барарыс.

Булар тиркешип чилиң гапдалында гәвүш гайтарып ятан чеммер шах өкүзлериң үстүнден бардылар. Гарры малларына гуванч билен середип:

— Ине, шу ятан өкүзлер билен ерлери шүдүгәрләрсиң — диййди-де, тигриниң бейиклигине элин зордан етжек хыва арабасыны, гулакларыны япырып, гыпжынып дуран ябысыны гөркезди. — Ине, булар билен ере дөкүн дәкерсиң, экин йыгнарсың, кәте болса базара галла экидип, сөвда-сатыг эдип гелерсиң. Гыш айларында деря аркасына гидип одун гетирерсиң.

Йылгын өз хожайының херекетлерини сынлап, гүррүңлери диңләп:

«Бу адам эрбет дәл ялы. Мен бу адамың угруны тапарын. Ишләп берип, саг болсуныны аларын, онсоң өйүмизе гитмәге ругсат сорарын, эжеми алып гелерин» диййип, өз яныңдан гөвүн йувуртди. Яшулының гөвнүни гөржек болуп:

— Агам, яман гөрмесең саңа бир арзым бар — дийди.

— Йөр, өе баралы, арзың болса шо тайда айдарсың — диййип, Ата ага Йылгын билен тиркешип, өйүне уграды. Гап бөвүрде ик эгрип отуран аялы аяк сесини эшидип, гызына:

— Дәдең дагы гелйән ялы-ла, түңчәниң одуны өлчер — дийди.

Ата ага Йылгын билен өе гирди. Багтыгүл гара гундуз ялы дөрт өрүм сачыны чеп элин билен өзүне чекип, гужагына гысды. Соң чабырап дуран ялынлы көвүң ичинден лакырдап дуран түңчәни чекип алып, гүлли чәйнеклере чай демләп башлады. Оларың бирини какасының, бирини Йылгының өңүнде гойды.

Кейпи галгын Йылгын гөвнүхош йылгырды. Шол вагт Ата аганың аялы:

— Атасы, ол обаларда нәме геп-гүррүң бар? Гуртгылычлар бир гелим-гидимли ердир — дийди.

— Ай, хош хабар ёк — диййип, Ата ага кәсесине чай гуюп гүрледи. — Ядыңа дүшйәрми, кейваны? — Ол жогаба гарашман, өзи довам этди. — Ай, сен билесиңем ёк-ла. Йигрими йыл төвереги мундан өң болан вака-да. Сары мәремлерде Зерей диййип, бир гырнак гезерди. Онам Гара диен бир гарып йигит...

— Вий, нәме билмән. Билйән мен. Саңа саташан йылларымың гүррүңи ол. Шол Гара диен йигит Шажан ишаның гиевисиди.

— Хава, ол Зерейи алып, бир ерлере гөтерлипди. Оңа нәме боланы белли дәл. Йөне арада шол Зерейиң маслыгы тапылыпдыр. Чопанлар үстүнден барайыпдыр.

— Вай-эй... — Ата аганың аялы якасыны тутуп, ене нәмедир бир зат диййжек болды велин, Йылгының болшуны гөрүп:

— Вий! — диенини дуйман, сөзүне дыңгы берди-де, Йылгына серетди. — Нәме болды, балам саңа?

Йылгын геплəп билмеди. Онуң гөзүниң яшы янагындан сырыгып ере дамярды. Бу ягдайы Ата ага-да гөрди. Ол:

— Хә, нәме болды? — диййип, батлырак сесленди. Йылгын шондан соң дилленди.

— Хич зат, йөне эжем ядыма дүшйәр.

— Вах-вах-эй...

Ата ага аялына гам чекмәге ёл бермеди.

— Ханы гоюң! — диййип, гашларыны бүрүшдирди. Шондан соң Зерей хакында гүррүң болмады. Йыл-

гының велин йүреги гыйым-гыйымды. Ол: «Эжем мениң ызымдан гайдандыр, ёлда хелək боландыр» дийип, өзүне кəйиниəрди. — Нəме үчин мен мəхрибан эжеме гулак асман гайтдым...»

Ол бирден башыны галдырды. Хожайыныны унудып:

— Ата ага, чопанлар онуң Зерейдигини нəдип танадыларка? — дийди.

— Мен-ə билмедим. Элбет, сорап-идəп танандырлар-да — дийип, яшулы сорады. — Ери, сен о бендəни танажак болдуңмы?

— Ай, ёк-ла. Йөне сорайдым-да.

Йылгының ене богазы долды, зордан дуйдурман сакланды.

* * *

Багтыгүл Ата өкүзиң ялңыз перзендиди, бар мыдарыды. Ол Багтыгүли, байлыгы, беглиги хем-де ил бирлиги хасаплаярды. Бу өйүң башга перзенди болмансоң, Багтыгүли дурмуша чыкармага ховлуганокдылар. Багтыгүл он секиз яшы арка атан гызды. Багтыгүл өйүң еке мыдары болса-да лəликсиремеги, улумсылыгы билмейəрди. Обада аграс, салыкатлы, эдеп-экрамлы гызларың бириди.

Акыллы-башлы, сыратлы гөркана гыза гудачылыга гелйəнлериң саны-сажагы ёкды. Оларың əхлиси-де белли бир жогапсыз гайдып гидйəрдилер. Илки-илкилер-ə: «гызымыз яш» дийдилер. Соң-соңлар «Гарындашларымызда бир оглан бар. Шоны гиеви этжек» дийдилер. Шейлелик билен, энтек Багтыгүлүң дурмуш ыкбалы чөзүленокды.

Чай ичип дерчирəнсоң Ата өкүз:

— Ханы, Йылгын хан, инди нəме арзың болса айдыбер — дийип, тирсегини яссыга берди-де, чайлы кəсесини элине алды.

— Арзымы айтсам, соган билен теммəкиниң тохумыны тапып берəйсениз. Бурчуң тохумы-ха хер өйде-де бар. Өзүм чəплəп тапарын — дийди-де, өй эесиниң йүзүне серетди.

Йылгының бу сорагына аңк-таңк болан гожа гүлжегини-де билмеди тахарланжагыны-да. Аялы-да эдип отуран ишини гоюп, оларың йүзүне серетди. Багтыгүлүң гөзлери билесигелжиликли балкылдады.

— Хан огул, бу нəме дийдигиң болды? Бу сөзүңе биз-ə дүшүнен дəлдирис. Гелмишеклериң шуңа меңзеш ёкнасыз гүррүң тапып, өзлерини йигрендирəймеси бардыр.

Йылгын бирбада чекинди, гөвнүндəкини дүшүндирəймегиң аңсат дəлдигини дуйды. Йөне инди сəхел йевселлесең ынамдан гачаймагың, агыр гүррүң эшидəймегиң гаты ахмалды.

— Атам, шу гүррүңи түйс йүрегимден айдян, эгер ругсат этсең, ики танап ере соган экжек, ики танап ере-де теммəки. Ярым танап ере-де бурч экжек. Обамда эден ишимди. Гөвнүңизе алмаң йөне. Ак йүрегимден айдян.

Йылгының бу сөзи Ата өкүзиң четиве дегип угралы.

— Пəхей-де сениң бир дийсəни, ажабам бир гүррүң тапдың! Дайхан тутубам хезил этдиг-ов! Нəме дийжеккə дийип, мунуң агзына гарабам отырын-а! Бизем хакыт герек адамымызы идəп тапан экеник! Бүйə барып ятан пекге экен-ов! Бейдип, етмедик ажала гол булап, мен нəме өлүмиме ховлугып йөрүнми?

Йылгын ювашжа хүмүрдеди.

— Соган-бурч экен адамлар хөкман өлəймелими?

— Ажы гияны экен адам өлəймели я-да өлүм пиллесиндəки верхими тапаймалы.

— Онда гоңшулыкда яшаян өзбеклер нəме үчин өлəймейəр. Хываның ханы-да дири отыр-а?

— Хываның ханы соган экйəр дийип эшитдиңми?

— Өзбеклер билен гатнашыклы адамлар шей диййəр. Соган, бурч экйəн өзбеклериң бириниң оглудыр-да. Эгер соган-бурч экйəн өлйəн болса, бу махала чен ли өзбеклериң бириси-де дири галмазды. Гайтам олар түркменлерден бəш-алты эссе көпем. Өзлери-де сизиң ялы мусулманлар, дини-дəбем бирмеңзеш.

Ата өкүз: «Хəй, жуванамерк-ей. Мунуң тохум-тижинде бир дүнйə от якдырмадыгы болана меңзейəр. Юмрук ялы халына, мунуң аңының етип йөрен затларына середиң. Я-да муңа бу затлары бирян өвредйəрмикə? Чениме чен болса, сен-ə бир гүйчли ерден чыкаңганожак болмалы» дийип, ичини геплетди-де:

— Хан огул, саңа элли гепден белли геп. Мен сениң өзбегиңи-сөзбегиңи билмейəн. Түркмене ажы дүш-

мейәр. Ата-бабамызын кадасыны бозмага мениң хакым ёк — дийди.

— Сынап гөрәйжекдим-дә! Өң-ә шо затлара гезек геленде элим берекетлиди — дийип, Йылгын йылгырды.

— Сынамагам болмаз, бейлекем. Инди шол гүррүңи агзама. Дүшүнүклими? — дийип, гахарлы айданда гаррының сакгалы сандырап гитди. Кемпир гарап отуpып билмеди. Яшмагыны чекип, адамсына серетди.

— Геплешип отураныңам адам баласы. Бейдип яш оглана хайбат атыбермек нәмә герек.

Гожа кемпирине диканлап серетди.

— Отурсана-айт сен. Задың манысына дүшүнмезден ара сокулыберйәң.

Йылгын бу гүррүңлере себәп боланына гаты утанды.

— Мен бир гелмишек, хукуксыз адам. Өз ягдайымы билмән, өтерәк гечип сөзләйдим өйдйән. Гүнәми өтүң. Йөне мен өзүм-ә түркмене ажы дүшмейәр диен ырымы өзбеклериң сөвдагәрлериниң өз пейдалары үчин тослан гүррүңидигине ынанян. Олар сизе соган бурч, теммәки экдирмән, өзлериниңкини ёкары нырхдан сатян экенлер. Оларың бу хилесини обаның ек-түк адамлары айдыбам йөрлер.

Мен өз обамызда бу экинлери яш башымдан экип башладым. Күрен обаның әхли адамлары-да шу экинлери экйәрди. Мен-ә шулардан хасыл алып, узакдакы обалара әкидип сатдымам. Бизиң өйүмизде-хә өлен адам болмады. Гайтам соган-бурч сатып элимиз гиңеди. Мениң үчин хайсы экин экиленде-де тапавуды ёк. Йөне бу ерде олар бейлеки экинлере гаранда, хожалык үчин хас дүшевүнтли болжак. Йылы аматлы гелсе, вагтында сувуны берип, бежергисини етирсең бу экиниң бир йылда гершиңи галдырайнагы-да мүмкин. Мен «Диле гелди, биле гелди» дийип айдайдым. Сизе яманлыгым-а ёк.

Ата өкүз ажы йылгырды.

— Ажы экип берекет тапышың шумы? Ажап-да говы берекет тапан экениң. Энең-атаңдан айрылып, юрдуңдан жыда дүшүп, бу гүнлере сезевар болуп йөрениң ажы экениңден болса нәтжек. Эгер ажы экмедик болсаң, муна мензеш гүнлер башыңа дүшмезди. Халк айтса галп айтмаяр ахбетин. Ил билен болмак герек, мен илден чыкып иш эдип билжек дәл.

Йылгын ене отурып билмеди,

— Муны халк айданок. Сөвдагәрлериң чыкаран хоккасы бу.

Гожа дикелди.

— Йигит, саңа ене бир зады айдайын. Өзбеклериң молласы эйдипдир, ишаны бейдипдир дийип, дили догалы адамлара шек етирме. Бу гүнүңденем бетер ёвуз дертлере саташмагың мүмкин. «Дегме эренлер итине, башыңа мүң бир бела гетирер» дийипдирлер.

Йылгын тисгинип гитди. «Жанларым, бу ненеңси вака болды. Тиз пәхимлик этдимми я-да өз ягдайымы билмән, өте гечәйдимми? Мен бу гаррының пейдасына айтдым-а. Онсоңам элимден гелжегини айтдым. Өзүме-де бир көр абрай болайса дийдим-дә! Элбетде, адамың башына дүшсе этмежек иши ёк. Эйдердим-бейдердим бейлеки экинлери-де экип йыгнамагы өвренердим. Мунуң бейле еке гепли адамдыгыны билмедим-дә, сорап, диңләп мени сынап йөрен экени-ов. Алла сакласын. Ковайса нәдерин. Гуртгулыжыкжа бараныңдан-а өленим ягшы. Гепине-сөзүне гаранында-ха бу гожа адалатлы, көпи гөрене меңзейәр. Билмедим өз-ә, йүзи-де бархa бозулып баряр. Ковармыка? Я-да тутуп енжермикә? «Атылан ок, дашдан гайтмаз» дийипдирлер. Нәме болса болар-да. Хъәк, ялңышдым өйдйән. Ялңышанда-да ятдан чыкарып болмаз ялы ялңышдым. Кәри энесиниң ичинде өвренен ёг-а. Буйрулан юмшы эдип гезиберсем болмаярмыды. Аз машгалалы, аялы-да мәхирли начара меңзейәр. Мениң яшамагым үчин говы ер экен дийипдим».

Йылгын өкүнип бир гысым болды. Гожаның кемпири ойкаң-сойкаң этди-де:

— Өңки адамымдан бәш чага догурдым, бирем дурмады. Ахыры өзем өлүп гитди. Олар нәме ажы экени үчин гырлыпмыды? Саңа гелибем гөзүмизиң гөрени екежегыз. Алла аманадыны аласы гелсе соган-бурч экмесеңем себәп тапар — дийип, игини өңкүсинден хас батлы пырлады.

Ата өкүз ичип отуран кәсесини ерде гойды-да:

— Кемпир, инди биз шу догабитди этмедик ишимизи этмелими? — дийип, гөзүни гырпман, аялының йүзүне серетди.

Кемпир гиңгөврүмлилик билен гепледи.

— Нәме көп, экилмән, чайыр басып ятан, партов ер көп. Хол илерки хайырсыз ятан ериңден бер бир

атызыны «Бизиңки дәл, өзүңки» дийип экдирәй. Иң болманда өзүне гейим-гежим алнар.

— Гой, хов, шу гүррүңи, хич ким эшитмесин, обаның молла-муфтиси мени геплетмезем, мәрекә-де әлтмез.

Кемпир ең бермеди.

— Какасы, сен шунча яшасаң-да ишан-моллаларың хәсиетине етик болмансың-ов.

— О нәхили етик болманмышым?

— Олар кимиң пулы болмаса шоны халамаярлар. Пулуң көпдүгини билселер, сени төре гечирерлер — дийип, чыны билен гүлди. Кемпириң Йылгыны голдаҗагыны аңан гожа геплемекден сакланды. Адамсының бадының гайдып угранышы сызан кемпир өңкүсинденем догумланды.

— Какасы, шу өе бизем бир пай шәрик болян болсак кәте-кәте бизиң-де бир айданымыз болмалыдыр. Бизиң еримизе хайсы экин говы битйән болса, шоны эк, Йылгын жан! Сениң бу агаң гаррады. Адам гарраса өздиенли, гахарҗаң боля. Еримизиң экилмән бош ятан атызлары-да аз дәл. Бурч-соган атылмадык нахарың тагамының болмаяндыгыны хемме билйә. Экинлериң хеммеси-де алланың ынсан үчин ярадан гиясы. Бахар айлары дагы соган-бурч аграмы билен пул-а.

Ата өкүз сакгалыны сыпап, богазыны арчады.

— Кейваны, мени илиң лаңкалы гүррүңине эердйән болдуңыз-ов. Барды-гелди экәйсегем хич ким гөрмез ялы төверегине җөвен экилмесе болмаз — дийип, өңки болшундан пессайлады. Соң омын этди-де, еринден турды.

Шондан үч гүн гечЕнсоң Йылгына бирнеме пул берип , Хываның базарындан соган-бурч, нас теммәкиниң тохумыны гетиртди. Ата өкүз: «Бу саташман гечен гелмишек, ер ювдан башымы гара гүне гойды-айт» дийип, соңам ерине ажы экмезлиге хыялланды. Йөне кемпириниң: «өзүне зат алынса-да пейда» диенини аңында айлап: «Адам дилинден, хайван шахындан багланяр» дийилени, дилимден гачды. Инди башыма гелени гөрүберейин. Гоймасалар сорашман экәйипдир, мен гөгеренсоң билип галдым. Сөкмәге-де гөзүм гыймады. Экини сөкмегем күлли гүнәдир диерин. Йылгына-да сөген, кәййән борун, сымсыкларын. Шонуң билен ятдан чыкышар гидер-дә» дийип, Ата өкүз зат билмедиксирәп үмсүм гезиберди.

Йылгын илки дәне экди. Соңра согандыр теммәки билен бир хатарада гавун-гарпыз, кәшир-кәди экмеклиги-де ядындан чыкармады.

Бир сөзли гожа Йылгының экен экинлериниң голайына-да бармаярды. Йөне кәте дегшип:

— Икимиз бу йыл ким көп хасыл алмашак эдйәс. Ахмал болма. Мен сени дайхан тутдум хасап эдемок. Себәби сен өз ислән экиниңи экдиң. Мениң шол өңкүлигимдир — дийип, йылгырян болярды.

— Билйән, агам билйән — дийип, Йылгын элиниң етишдигинден Ата өкүз буюрмаса-да, онуң ишиниң аграмлы тарапыны өзи эдйәрди. Багтыгүл билен эжеси соган-бурч гөгеренсоң, огрын-догрын оны сынламага барярдылар, оңайыны тапсалар оташдырып гайдярдылар. Өң гөрмедик экинлери олара энайы гөрүнйәрди. Соганы-ха гөгеренден ийип башладылар. Йылгын тернәни, замчаны-да ирден етишдирди. Экиниң ир етишмеги, хасыллы болмагы ыхласа, гайрата баглы экени. Йылгының азабы ерине дүшди. Әхли соганы, бурчы теммәкиси, гавуны, гарпызы, кәди-кәшири йыгнап түкедер ялы болмады. Экин битсе онуң хасыл гетиршине не сөз. Йылгын соганлары аралап, гопарып илден оңрынча сатып уграды. Теммәкилери болса дөрдүнҗи япрак гетиренинден, аз-аздан ёлуп базара экитди. Ол шонда эжесини ятлап, аглап-аглап йүрегини говзадярды. Өйдәкилере велин хич зат дуйдурмаярды. Онуң бу өй үчин ниети дүзүвди. Ата өкүз эли билен бир зат бермесе, ол сатан хасылларының бир теңңесини-де гизлемән, гетирип онуң элине берйәрди.

Ериң берекеди бир башга-да, машгаланың гөзи догуңып башлады. Йылгыны сынчы гөзүнден сансыз гезек гечирен Ата өкүзиң йүрегиниң бузы хем эрәп башлады. Соңабака онуң чәкяка көйнегиниң җүбүси яп мешигиң улы бугҗагы ялы түммерди дурды. Махласы, кемзолиниң гапдал җүбүси болсун, чай халтасы болсун, хайсы ере элини урса хан теңңелери шыңңырдашып сесленди. Ол: «Дайханымыз билмән экипдир» диен гүррүңи яйратды-да, гоңшы-голамына, гуда-гарындашына соган-бурч, теммәки пайлады. Ата өкүзиң «бар гитсини-де» он-он бәш өе алты ай иймәге болярды. Ол

өңденем гысганч адам дәлди. Йөне элинде зады болмансоң налачды. Йылгына гөвни етен гожа:

«Хә, бу оглан-а вагтында җан яндырып айтды веләйин, өзүмден болды-да! Ериң партовыны берип ялңышан экеним. Экси ери-де өлчеглиже. Саглык болуп тәзе йыла аман-саг етсек этҗегими билйән» дийип, ичини гепледйәрди. Ишаның шүвелемине гызыгып, харс уруп зәхмет чекйән Йылгын болса соңабака бу машгалада өзүне мазалы орун тапды.

Экин-тикин йыгналды. Инди йыгналан хасылы сатмак герекди. Йылгын арабаны ондан-оңа айлап шакырдадып йөрмеги услып билмеди. Гоңшы-голамдан эшек диләп мыдар этди. Онуң узакдакы обалара гидип, соган-бурч сатасы гелйәрди. Ол харыдыны сөвдагәрлерден хас арзан сатярды. Өзем мерекәниң көп йыгнанан ерлерине барярды. Шонуң үчинем онуң харыды хас гечгинли болярды. Онда икилигем ёкды. Чүйрук-чүршүгиня гошуп, халкы алдаҗак боланокды.

Йылгын бир гүн гожадан кувватлырак бир эшек алып бермегини товакга этди. Ата өкүз: «Пулуны берейин, өзүң базара гит-де халан эшегиңи сатын алай» диймеди-де, «Ондан аркайын бол. Өңүмиздәки узак базар гүни сени аягулаглы эдерин» дийип, сөз берди.

Ата өкүз сөзүнде дурды. Ол айдышы ялы базара гитди. Баршына-да мал базара гирди, элини гушагындан гечирип, эсли вагт эшек базарына гөз гездирип дурды. Ахыры назары гулаклары терезиләп дуран даяв гөк эшекде сакланды. Пуллы гожа эшегиң нырхы барада эеси билен кән бир чекелешибем дурмады. Икинҗи соранда шапбат урулды. Ата өкүз гылыклы-хәсиетли, гүйчли аягулага эе болдум дийип, өйүне бегенип гелди. Өйүниң өңүне гечип ашаграк эгилди-де:

— Ханы, Йылгын болса, бәрик чыксын, мен оңа хызматдан гайтмаян гүйчли улаг гетирдим — дийип, өз-өзи ала-вагырды болды. Йылгын бу әпет гөк маданы гөрүп, гүлеңини дуйман галды. Гожа Йылгынын гүлкүсини эшитмән галды.

— Йылгын, саңа ниетләп гетирен аягулагыма ёлда-ызда ат дакып билен-ә болмады. Гөрсең, ынха эдил өз гөвнүңдәки ялы малдыр. Я, пирим — дийип, эшекден дүшди.

Йылгын: «Гарры адамың гөвни эдил чаганың гөвни ялы боля диенлери, чын-ов» дийип, ичини геплетди-де:

— Ай, базар сөвдамыза яраса боля — дийип, эшеги элтип газыга даңды.

Эшегиң әтмәге-де ялтаняндыгы билдирйәрди. Йылгын эшегиң боюн багындан чекенде, танапына зор салярды. Ол:

— Атам, бу эшеги кимден алдыңыз? Эеси таныш адаммы? — дийип, гожа серетди.

— Йылгынбай, бу эшеги мен бир дили догалы, энәбатлы адамдан алдым. Оңа Майда сопы диййәрлер. Ол ишанлыга етишен адам. Шаҗан ишаның етишдирен сопуларының бири. Ол садагасы гитдигимден бир зат алып болса теперрик-ле. Эшеги хызматкәрине сатдырып дуран экени. Өзи сөвдамызың үстүне гелди. Мен эшегиң Майда сопынындкыдыгыны билмән, хызматкәр билен бахасының үстүнде бирнеме чекелешдимем, уят болды. Соң бирки теңңе берип, сопының патасыны алдым, бирнеме гартаңрак дийәймесең бу эшегиң мал кеми ёкдур. Йөне сен эшеги бу газыкдан айыр-да күмәниң гапдалында даң.

— Боляр — дийип, Йылгын эшегиң күмпүҗине чыбыклап, күмәниң гапдалына элтип даңды.

Шол гүнлериң биринде Йылгын гөк эшеги мүнүп, базара гитди. Базара барып гелйәнчә Йылгынын бу эшекден гөрен азары бу голайда ядындан чыкар ялы болмады. Бу эшеге салам сеси эшидилсе бес экени. Салавмалейким дийсең аягы эдил ере дикилен ялы. Хыхланың, күр-сүрүң билен ериндeн гымылдаҗак гүманы ёк, келлесини какып хынчгырып дур. Йылгын дебсиләп гөрди, болмады, бойнуна таяклап гөрди, болмады. Габат гелен ёлагчылар деңинден гечип, гарагөрнүм гидйәнчә гөк эшегиң әдимини әтҗек гүманы ёк.

Йылгын бу ваканы Ата өкүзе айтмады. Арадан эсли гүн гечди. Гожа узакдакы обаларың бирине садака гитди. Йылгын: «Яшулы обадан гарасыны сайлан болса герек» диен чак билен гөк эшеги өйүң гарагөрнүм илерисиндәки такырлыга әкитди. Элине-де икисаны кесгелтек алды. Такырлыгың четинден баран бадына эшегин гаңңасыны сыпырды. Өңүне салып ювашжа сүрүп уграды. Шол баршына-да батлы сеси билен «Салавмалейким» дийип гыгырды. Эшегин аягы ере дикилен ялы болайды, Илкиң юваш
җадан хых-күр, хых-

-күр дийип гөрди. Эгер-эгер, эшегиң гулагы кер ялы. Бирхаюкдан соң йөрежек ялы этди. Йылгын ене-де «Салавмалейким» дийди. Эшегиң аяклары ене-де ере гөмлен ялы болды. Йылгын гайрарак дуруп, элиндәки кесгелтек билен эшегиң ягырнысына пугта елмеди. «Салавмалейким» дийип ене урды, «Салавмалейким» дийип ене сугшурды.. Ханы инди эшегиң ызындан етип болса, Йылгын эшеги зордан тутуп гаңңалады. Инди эшегиң терезилэп дуран гулаклары-да дим-дик болайды. Йылгын үстүне мүнүп «Салавмалейким» дийсе, эшек эңиберйэн болды. Йылгын: «Мал эесине чекмесе, шумлук» дийипдирлер. Йөне сениң эйэң инди Майда сопы дэл-де мен ахырын» дийип, эшеге хайбат атды. Шондан соң бу эшеге мүнен адама таяк я шалдыр герек болмады.

Ата өкүз бир гүн бу эшеги мүнүп садака гитди. Ёлда ишан-моллалара салам берип, голуны алып билмән масгара болды. Муңа онуң гахары гелди. Өе гелип Йылгына:

— Йылгын, бу эшеге, бир бела-ха ёлугыпдыр. Мени уламалар билен саламлашдырман масгара этди. Макул билсең сатып ёк эдели муны — дийди.

Шол хепдэниң гысга базар гүни бу эшеги сатды-да, Йылгының өзүне сайладып үч яшар хартай алып берди. Сыпаң-сермеги, от-ийми етип башлан гара хартай үч-дөрт айың ичинде гулагыны япырып, отуна гелен мал-гара-да хемле уруп, топулып башлады. Эйле-бейле ябыңа-да гайра дур дийдирҗек хартай бэш-алты батман соган билен Йылгыны гөтерип, аңырка обалара-да барып гелди. Соң-соңлар Йылгын еди-секиз батман йүк биленем харатайыны мүнүп гөрди.

Йылгын базара угражак болярды. Онуң төверегине гелин-гызлар үйшүпди.

— Йылгын, маңа йүпек гетиревери! Ярысы яшыл, ярысы гызыл болсун — дийип, бир гыз дилленди. Йылгын башыны атып-атманка:

— Маңа ик гетиревери. Харрадың ясаны болсун, Хол гүн гоңшымыза гетирипсиң-ә. Эдил шоң ялы болаверсин — дийип, орал аял Йылгына пул узатды. Онуң гапдалында дуран аял хем шейтди.

— Маңа икбаш герекди. Айҗан эҗэ гетирип берениң ялы тутдан я-да эрикден болайса-ха нэ етипдир.

Бейлеки гелин-гызлар хем саргытларыны айтдылар.

— Йылгын, маңа монҗук гетир. Гөк-гызыл гатышыклы болсун Хол базар гүни Җерене гетирип берениң ялы-да.

— Маңа кесер гетир. Шожагаз йүвүрден халымы докап билмән, азар көкүни гөрүп отырын.

Йылгын берлен пуллары алып, йылгырып базара уграды.

Саргытчылар өз араларында сөхбете башладылар.

— Бир шайың артса, гайтарып берйэ.

— Хакыт халал сүйт эмен оглан экени.

Бу хер гүн диен ялы шейледи. Йылгының гара эшеги сесинде барыны эдип, аңңырып уграрды велин, обаның чагалары «Йылгын гелйэ» дийип, онуң өңүнден ат гоярдылар. Йылгын чагаларың херсиниң элине бир бөлек сүйҗи, какан эрик, кишмиш берерди. Олар гара эшегиң төверегини гуршап, төверек-дашы ала яз эдйәрдилер.

Багтыгүл болса Йылгының эшегиниң сесини эшидининден даш чыкярды-да, тә гелип эшегини баглап, өе гирйәнчә ичерик гирмейәрди. Ол Йылгының өңүнден хеммелерден өң чыкярды, обаның гелин-гызларының «Йылгын-да Йылгын» болшуп Йылгының алкымына гелип дуранларыны габанярды. Ол Йылгын бизиңки дийип дүшүнйәрди.

Багтыгүл обаның гелин-гызларындан Йылгыны габанса-да, гашыны чытып гөзүни алартса-да, хер базар гүни саргытчылардан онуң үсти хүмерди. Йылгын болса бу хызматлардан ирмейәрди.

Йылгын соңкы гүнлер нахар биширмәге-де уссат болды. Онуң биширен нахарындан ийип-доюп болмаярды. Ылайта-да палав биширмәге өкдеди. Ол бу кәр билен Ата өкүзиң өйүнде мешгулланярды. Өңлер артан-сүйшени ийип оңнут эдйән Йылгын инди газан-табага-да эрк эдип башлады.

Багтыгүлем биширен нахарларыны Йылгыныңкы ялы тагамлы этмәге чалышярды. Йөне онуңкы нәме үчиндир о диен оңубермейәрди. Я түвүси дири галярды, я-да оды көп болуп газаның дүйбүни кесмек тутярды. Кәте сувуны көп гуюп, не бир нахары егесә дөндүрйәрди.

Багтыгүлүң бейдип, нахары сүйҗи биширҗек болуп азара галып йөршүне Йылгының рехми гелди. Багтыгүлүң гапдалында отурып:

— Шунча яг салмалы, шунча сув гуймалы, шунча туви салмалы, эти, кәшир-соганы шунча болмалы — дийип өвретди.

Шондан соң Багтыгул палавы Йылгындан кем биширмеди. Шейле-де болса, Ата өкүз-де, кемпири-де:

— Шу гүнки нахары Йылгын биширсин. Ягы-да ызгарын я-да күнҗүнинки болсун — диййәрдилер.

Йылгын оларың сөзүни ики гайталатмаярды.

Шол гүнлериң биринде Йылгының янына бендиликдәки ёлдашы Мәми гелди. Аманлык-саглыкдан соңра:

— Иним, Йылгын җан, менден хабар сорасаң саглык ягдайым песләп йөр. Соңкы гүнлерде нәсаглап хеләк болуп йөрүн. Гүнбе-гүнден гайралап барярын, үсгүрип гиҗеси билен ятып билемок. Шу кеселе өңрәк Шаҗан ишаның ёварына барамда сезевар болдум. Ачлык бир яман зат. Чиг-чимир биширилен нахары иймели болдум. Бир тарапы-да гаррылык, яшлар ийдилерем, сындырдылерем. Соң бир гезек Сары мәремиң харманыны атамда, чигрек ховада харманың башында ятмалы болдум. Бу кеселиң себәбини шонданам гөрҗек болян.

— Хәзир кимиңкиде болян?

— Гулгелди ганхоруң чиңригини чекишдим. Инди Сары мәремиң чөпүни чапышмалы.

— Бейлеки гардашлардан хабарың бармы? Көп вагтлардан бәри гөрненоклар.

— Ай, оларыңам гүнүниң мениңкиден пархы ёк. Ек-түк гүнүни ителәп йөренлери-де бар өйдйән. Сары мәремиң яндагыны чапамсоң олардан хабар алҗак.

— Мәми ага, мен-ә шу агама яранҗак болуп, хич ере чыкамок, базар-окаҗа гидәймесем. Илдешлери идемәге элимем дегенок. Өзлери-де гелибереноклар. Олары идәберсемем яшулы гөвнүне алайҗак ялы болуп дур.

— Иним, догры эдйәң. Агаң гөвнүнден турҗак бол. Ганрышына гитме. Бу вагтлар гүн гөрениң гүни илери. Тойда-томашада габат гелсе гөрерсиң. Болмаса өзлери гелер. Хәзир бизиңкилерден сениң ялы гүнүни гүйдүп билйән ёк диен ялы. Гайрат эдибер. Алла кувват берсин. Элбетде, алланың рехим эден гүни бу затларыңам соңы болар-да — дийип, Мәми ашак гарады.

Йылгын оңа эсли пул берди.

— Илдешлигиң катырасы үчин, ине саңа шу пулы

башбитин берйән. Элиң гиңесе гайтарарсың, болмаса саңа пешгеш болсун. Герегиңи өзүң сов, галаныны хорланып йөрен илдешлериңе берерсиң.

— Мунуң гаты еллес гөрүнйә-ле. Бизи доюрҗак болуп, өзүң хорланайма.

— О затларың гүррүңини этме. Мениң хожайынымың эли-де, гөвни-де ачык экени. Худай оңа узак яш берсин. Соңкы гүнлерде хасаплап пул бермейәр. Ынсап өзүмде. Онсоңам мен бу пулы кесекиниң кисесини кесип я-да бириниң маңлайына гылыч дирәп аламок. Дабан азабым, маңлай дерим. Түкеден гүнүң ене гелибер.

— Өзүңе геп гелмесе боля-да.

— Бу өйүң адамлары менден нәгиле дәлдир.

— Ай, түвелеме, сен хемме задың угруны-ёлуны билйәң. Дурмушың гачырымыны эле алыпсың. Алла көп гөрмесин, узак яша.

— Сен бейлеки илдешлериңе-де айт. Алаҗыны гурадаңы болса, барымдан көмек этҗек. Гөрйәң-ә бу вагт ачлыгындан чишип өлүп йөренлерем аз дәл. Хусыт байларың малындан аҗа, гедая пейда ёк. Сува элиң етмесе, кенарда отураның пейдасы нәме.

— Алла сени пенасында сакласын, иним! Берен көмегиңе таңрыялкасын. Олара-да дуйдурарын — дийип, Мәми миннетдар болды. Соңра:

— Йылгын, биз инди шу юртда өлүп галсак герек. Өлмезимизден өң машгаламызы гөрәйсек, арманам этҗек дәл велин, хәй, нәбилейин — дийип, улудан демини алып, эгнини саллады.

— Мәми ага, өз айдышың ялы алла керимдир — дийип, Йылгын өз дүшүнҗесини, арзувыны айтды. — Гарыпларың хатырасына, оларың машгаласының гөз яшына дөзмән, аллатагалла бир әр йигиди, гарыплара арка дурҗак мердана йигиди дүнйә индерәйсе билдиңми!

— Ниетиң-ә говы, белки, шейле болсун-да, Йылгын җан.

Шуҗагаз гүррүңе Мәми аганың дүнйәси гиңеди. Ол өз янындан оңат-оңат арзувлар этди-де:

— Адамларың доган ялы болуп яшанларыны гөрер болармыка? — дийди.

— Болар, Мәми ага, болар — дийип, Йылгын ывамлы айтды. Мәми ага ынҗалман сорады.

— Сен оны нәмә эсасланып айдяң, Йылгын?
— Дүнйәде говы адамларың кәндигини билип айдян.
— Кәндигини?..
— Мәми ага, мен говы адамларың бирини эрбетлериң йүзүсине тай хасап эдйән. Ынха, мениң хожайыным, онуң машгаласы...
Мәми ага Йылгының сөзүни бөлди. Себәби онуң вагты гутарып барярды. Вагтында бармаса гамчы иййжегини билйәрди. Шонуң үчин ол:
— Сен мениң гөврүмими гиңелтдиң. Сениң айдянларың догры, сениң айдянларың болар. Мен шоңа ынанып барян, шонуң үчинем болар хасап эдйән — дийип, Йылгын билен хошлашып, болян ерине уграды.
Бирденем аяк чекди-де:
— Ёгса-да, эжең барадакы гүррүң нәхили? Чынмыка? Сен оны аныклап билмедиңми? — дийди.
— Вах, Мәми ага, нәдип аныклайын. Демими алып билйәнми мен. Хожайыным эрбет адам дәлем велин, обада какамың душманы кән. Зерейиң оглудыгымы аңсалар маңа кын болжак.
— Оның догры — Мәми ага шей дийди-де херекети билен «Дилиңе бек бол» дийип, гелен ерине тарап уграды.

• • •

Йылгын үчеге соган чыкарып йөрди. Гожа арка йүзден гыялап, Йылгының янына гелди.
— Йылгын, ханы үчекден дүшсене. «Атаң өлсе-де дем-дем агла» дийипдирлер. Гечен йылдан галан иши миз ёг-а. Бирселлем дем-дынжыңы ал.
Йылгын тамың гапдалындакы саманың үстүне бөкүп дүшди-де, маңлайының дерини сылды. Соң: «Агам бир зад-а дийжек боля. Бир тәзе хабар тапана меңзейәр, хернә хайырлы болсун, белки, эжем диридир» дийип ичини геплетди-де, гожаның гапдалына гелип отурды. Ата өкүз ондан-мундан гүррүң этди. Йөне гачырымсыз гожа гүррүңини гөнүләнини кем гөрмеди.
— Иним, сени гапымдан гелелиң бәри сынлап йөрүн. Халал машгаланың перзенди экениң. Хызмат эдишиңденем гөвнүм хош — дийип, бираз сәгинди. Йылгының йүреги атыгсап гитди. «Ругсат бержекдир» диен пикир йылдырым ялы болуп бейнә урды. Шонда бегенчден яңа онуң башы айланып гитди. Бирденем: «Ерә ругсат беренде мен нирә гидейин? Илерикми? Илерде инди мениң кимим бар? Айтмакларына гөрә, эжем хелэк болупдыр. Олар ялы ажы хабар көпленч догры болуп чыкяр. Инди мениң илерде ишим ёк. Бу юрт какамың меканы. Эжемем яшлыгында шу ере дүшүп, шу ериң наныны ийип улалыпдыр, онсоң онуңам меканы шу юрт боля» дийип, гөзүни бир нокада дикди.
— Сен мениң айдянларымы диңлейәнми? — дийип, яшулы сеслененде, пикире гүмра болуп отуран Йылгын тисгинип гитди.
— Хә, хава.
— Биз гелнежең билен кичижик маслахат этдик — дийип, Ата өкүз сөзүни довам этди. — Сени гөзлибашлы эдәйсек диййәс. Ничик гөрйәң?
Йылгын ашак гараныны дуйман галды. Гожаның сонкы сөзлери онуң гулагына яң болуп эшидилди.
— Сүеги-де сениңкиден пес дәл. Ине, шу Херзәниң гызына савчылыга баржак боляс. Элбетде, сен инди өз бири-биримиз ялы болуп галдың. Гаррасак-да бизи гөзден салмаз диен умыдымыз бар.
Йылгын:
— Шу юртда аман-саг гезип йөрсем сизи гөзден салман — дийди-де, гайдып келам агыз дил ярмады. Ата өкүз Йылгындан белли жогап алып билмән, сорагыны ене-де гайталады.
Йылгын ере гарап отурышына:
— Ата ага, мен-ә энтек өйленмәге ховлугамок — дийди.
Бирденем эжеси ядына дүшди-де, келлесини ики дызының арасына сокды. Гожа Йылгының бу болшуна нәхили дүшүнжегини билмеди. Ахырында-да отурып-отурып, Йылгының янындан туруп гайтды.

• • •

Йылгын какасының кимдигини, онуң нәхили яшандыгыны эжесинден өң эшидипди. Бу юрда гелели бәри ол какасы хакында адамларың эдйән гүррүңлерини диңлейәрди. Шоларың айдянларындан хасап тутуп, Йылгын какасының достларыны, душманларыны аныклапды. Өзүни танадайса, бу обада өмрүниң узак бол-

мажагыны билди. Шонуң үчин ата-энеси барадакы сыры бек сакламагы йүрегине дүвди. Кәбир йыгнанышыкда гүррүңден гүррүң чыкып: «Гара дыгысыз говы йигитди» дийленде-де, Йылгын үнс бермедиксирейәрди.

Шолар ялы гүррүңчиликден биркүч гүн гечөнсоң Йылгының янына бир гожа кәшир тохумыны сорап гелди. Йылгын ондан-мундан геп айлап:

— Яшулы, ёмутларың бөлүнишлериңден билениңи айдып берсене — дийди.

Гожа киши Йылгына чиңерилип середип гүрледи.

— Гөрйән велин, сен огланың көп затлары билесиң гелйәр-ов.

Йылгының максады какасының хоссарларыны анықламакды. Шонуң үчин ол:

— Билмек говы дәлми, яшулы — дийди.

— Вах, хава-ла. Билен задың кисәндәки ялы боля. Герек гүнүң пейдаланыберйәң. Мениң пикиримче, тирә бөлүнмек агзыбирлик үчин пейдалы зад-а дәл. Элбетде, бир вагтлар булары тиреле бөлмек герек боландыр-да. Әй, бөлмедик болсалар говы болҗак экени. Шуларың бири-бири билен ягы болмагының себәби-де тиреле бөлүнмегиндендир. Гөрйәңми, өкүз-салак билен ушак-орсугчының өңден мәши бишмән гелйәр. Бири-бирини кемсидип, бола билениңи болуп йөрлер. Кемсидилип, ат дакмак хем шондан гелип чыкан зат. Ай, бу затлары байлар ойлап тапандырлар. Инди тәведен бир гудратлы акылдар дөрәймесе шу агзалалык айрылҗак дәл — дийип, гожа ериңден галып, төверегине гаранҗаклады-да:

— Сен бу затлары билҗек болмагын — дийди.

— Догры айдяң, агам — дийип, Йылгын нәме үчин сораның себәбини айдып билмән галды.

Йылгын гожаны уградды. Ол хайсы тирәниң хайсы обада яшаяндыгыны, хайсы тире билен хайсы тирәниң алагөзлүгини, хайсы хан билен хайсы ханың бири-бирине гөвни етмәйәндигини, хайсы кетхуда билен хайсы кетхуданың нәсазлыгыны билесигелиҗилик билен беллейәрди. Ол тоя-мәрекә, отурылышыга барса-да, отуранларың дегерлирәк гүррүңини дуршы билен гулага дөнүп диңлейәрди. Соң ол гүррүңлерден өзүче нетиҗе чыкарярды.

Йылгын кепбесине гирип ятансоң велин, бу обадакы дүнйәсини унудярды. Диңе әжесини гөз өңүне гетирйәрди. «Галан өмрүмде әжеми гөрермикәм я онуң өлени чынмыка» дийип, чуң пикире гидйәрди. Арман чекйәрди. Какасының, ата-бабасының еке болуп гечениңе җаныны яндырып гынанярды.

«Какамың бу тайда агасы-иниси, хатда бир аял доганы боланда-да эртир өлҗегем болсам олара кимдигими айдардым» дийип, өзүне хоссар-ховандар күйсейәрди. «Әжем какамың ниреде өлениңи нәме үчин маңа айтмадыка?» дийип, өз янындан пикир өврүйәрди. «Вах, әже җан, сениң мәхрем йүзүңе ене бирҗе гезек назарым дүшседи. Я-да оңайыны тапып гачып гидәйсеммикәм? Шейтсем-ә әжемиң өлениңи, өлмәниңи долы анықлардым. Ёк, бейтсем намартлык болар. Мен гайтам әжеми гетирип билсем шу тая гетирмели» дийип, ичини гепледип ятышына иркилйәрди. Соң сүйҗи ука гидип дүйшүргейәрди.

Йылгын ир билен туруп, малларына от берйәрди. Товуклара дәне сепелейәрди. Келек гочуң маңлайындан сыпалаярды. Ите нан оклаярды. Соң атыза бакан гидйәрди.

Йылгын бу йылкы хасылының дең ярпысыны-да сатып гутарып билмеди. Себәби бу экини башга экен өйлер-де барды. Пейдасына дүшүнен адамларың көпүси Шаҗан ишаны-да диңләп дурмадылар. Онсоң Шаҗан ишан соган-бурч, теммәки экенлерден герегини алды-да:

— Аҗыны гелмишеклере экдирсең, зовалы ёк — дийип, тәзе шеригат чыкарды. Соңкы йылларда бу ерде «Теммәкичилер, соганчылар» диен обаҗыклар-да эмеле гелди. Соган-бурч, теммәки герек адамлар шол обалара гелләймелиди.

Йылгын шо йыл Ата аганың гара өйүниң гапдалындан гиң ердөле газды. Үстүни ягын гечмез ялы пугта басырды. Ичини киршенледи. Ортасындан адам гечер ялы эдип, ики гапдалына соган дөкди. Теммәкилери десселе-десселе эдип богуп, дөләниң петигинден асып башлады.

Ата өкүз бир гүн гараҗа өйүниң төрүнде кемпири билен дызлашып гөк чай сүзүп отырка, маңлайының дерини сырып:

— Шүкүр худая, «Гелниминң аягы, чопанымың тагы» диенлери чын экени. Йылгын гапымыздан гелени бәри зада зар боламзок. Мунуң бизе аягы дүшди. Гум дийиң гарбаныймыз гызыла дөнүп барьяр. Бу за-

мында иймэге нан тапман йөренлериң сан-сажагы ёк. Юрдуң говгасы онуң дашындан. Хер гүнде диен ялы говга-женжел, уруш-сөгүш, өлүм-йитим, гараз, миллетлериң башының говгасыз гүни-хә ёк. Алла бизи-хә ол говгалардан-да даш эдип дур. Худая шүкүр, өйүмизиң ичи-дашы-да дүзелишип баряр. Гарры ябым яш яш алаша болды. Сыгрымыз ики болды. Бәш-алты жанлылы болдук. Овала худай, галыберсе бу затларың себәпкәри Йылгындыр — дийип, гүнүне шүкүр эдип гүррүне башлады. Кемпири-де адамсының сөзүни хөвес билен диңләп, хавасыны етирйәрди. Багтыгүл болса какасының агзындан гуш тутжак ялы, гөзүни гырпман середйәрди. Йылгын бу вагт дөледе өз иши билен гүмрады. Өзлери барып көмеклешибермесе ол: «Маңа ярдам бер» дийип, хич киме йүзленмейәрди.

Гүйз айының ховасы дийсең мылайымды. Мылайым шемал йүзүни сыпап гечйәрди. Гүнүң нуры дүшен затлар гөзе ышнаклы гөрүнйәрди. Гаймалашып гелйән бөлек-бөлек булутлар шемалың елгинине деррев гечип гидйәрдилер. Гаргалар, закыжалар, серчелер-де гүйз айының болчулыгындан герк-гәбе болуп, чокжаларыны гонуп отуран шахаларына сүйкешдирйәрдилер. Ганатларыны какышып, даранышып өзлерине тимар берйәрдилер. Бу шахадан ол шаха бөкүп, ковалашып оюн эдйәрдилер. Гарасарлар жыгылдашып, ол агажың башындан бу агажың башына гечип, бирденем гүсүрдешип учуп, ал ховада агым эдйәрдилер. Олар ойна-бейлекә терзи үйтгемейән бүргүт, гарагуш, үтелгидир гарычгай ялы йыртыжы гушлары гөрәйселер, шобада дик ашак гайдып ере язылярдылар.

Ховлының өңүндәки белент гараманда отуран серчежик дырнаклары билен өзүне тимар берип башлады. Соң гараманың пессежик шахасындан учуп, чүр депесине чыкды. Ганатларыны какып жүркүлдәп сайрап башлады. Бирденем гыргыны гөрүп, өзүни дик ашак гойберди. Бу вагт Йылгын кепбесиниң ичинде гушлук чайыны ичип отырды.

Ата ага хасылы йыгналан ере дөкүлен дерслере середип, хошаллык билен йылгырярды. Ол кейпичаглыгы билен Йылгына хош сөз айтжак болуп кепбә тарап йөрәп уграды велин, ишигине гелен үч атлыны гөрүп саклады.

«Мәремиң нөкерлери ялы-да булар. Ирден нәмеише

гелдилеркә? Эйгилик болаверсин!» дийип, Ата өкүз ызына өврүлип, олара тарап йөрәп гайтды.

— Яшулы, чалтрак, чалтрак гымылда! — дийип, ишикде дуранларың бири сеңригини йыгрып гүрледи. — Нәме, ичиңде жаның ёк ялы хаял йөрейәрсиң?

Догрудан хем, Ата аганың әдим уршуның угры ёкды. Булары гөренде, йүреги гүрсүлдәп, сүңки пагышпара болупды. Ол башардыгындан әдимини чалтландырып:

«Буларың икиси-хә мәремиң нөкерлерине огшыя, үчүнжиси кимкә, жанларым?» дийип ичини геплейәрди.

Үчүнжи атлы Шажан ишаның оглуды.

Шажан ишан яңы-якында тогсан яшыны долдурып, арадан чыкыпды. Өлмезинден өң ол обаның кетхудаларыны, байларыны чагырып:

«Мен ишанлыгы оглума табшырян. Бу ылым угрундан етжек дережесине етди, тоюңызы, ясыңызы совуп билер, ызына дүшүп, айданыны бержай этсеңиз» дийипди.

Онуң адына Нурахмет диййәрдилер. Онуң окап алан онлы ылмы ёкды. Дине хүшүр-зекат алмагың тәрлерине өкделәнди.

«Пирим, ишаным, сениң түф диен түйкүлигиң мундан өңем ере гачан дәлдир, гелжекде-де шейле болар» дийип, Сары мәрем отуранларың адындан гүрләпди. Өңки кадасы боюнча Сары мәрем шондан соң өзүне пейдалы бир иш этжек болса нөкерлериниң янына Шажан ишаның оглуны — тәзе ишаны — Нурахмет ишаны гошярды. Хәзирки үч атлының бири хем Нурахмет ишанды.

Ата ага өйүне голай геленсоң оны танады.

«Бех, бу нәме ише гелдикә?!» дийип, ол ойланып-ойланманка нөкерлериң бири:

— Яшулы, сиз нөкер салгыдыны долы төлемәнсиңиз. Ярпы төләпсиңиз. Шу гүн шоны элтиң — дийди.

— Онсон мәрем агаңыза гыша дурян гавунлардан кырк-эллисини элтмегем унутмаң!

Ата өкүз чүйленене дөнди. Хич хили пикир эдип билмән, эсли салым дурды-да:

— Бу нәхили бейле боля! Мен йылың ириндеи төлемели затларымы төледим ахырын — дийди.

— Яшулы, бизиң сең билен яңкалашып дурмага

вагтымыз ёк — дийип, бейлеки нөкер азымлы гепледи.
— Дүшнүклими айдылян затлар!
— Онсон мен ене нәче төлемели?
— Хасылың ондан бирини.
— Эй, худай! — Ата ага гаты гыгыранынам дуймады.
— Сесиңи песелт, лакаша! — дийип, соңкы геплән нөкер атыны дебсәп, Ата аганың үстүне сүрүнди. — Булары ягыдан горажак болуп... Шиндем сиз мәрем агамыза, Гулгелди батыра миннетдар болуң!
Нөкериң соңкы сөзлерине Ата өкүз дүшүнмеди. Нөкер оңа үнс бермән, сөзүни довам этди.
— Нөкерлер гиҗе ятман, гүндиз отурман ёллары саклаярлар. Җанларыны орта гоюп, кеседен гелйән сөвдагәрлер, тәҗирлер билен сөвеш гурярлар. Шейдибем ийҗеклерини газанярлар. Ери, хеммесини сиз тапмалы дийселер нәдердиңиз?! Дүшүндиңми, яшулы?
Яшулы хенизем дүшүнмейәрди. Ол гөк чайың башында ойланса нөкериң айданларына дүшүнсе-де дүнерди, хәзир велин оны хасылың ондан бири алҗырадярды.
«Әхли йыгнап-йыгшыранҗамы бермели болҗак» дийип, ол ичини геплетди-де, Нурахмет ишана тарап йөреди. Онуң голай янына барып, эллерини серип:
— Ишан ага, сен булара дүшүндирсене! Мен булара төлемели салгытларымы төледим — дийди-де ялбарды. — Ишан ага, мунуң себәби нәмекә? Мен хич вада дүшүнемок-ла.
Нурахмет ишан башыны белент тутуп, узаклара гарап гүрледи.
— Ата ага, огланлар себәбини айтдылар. Йөне сениң ене төлег төлемегиң башга-да бир эммасы бар.
— О нәхили эмма, ишан ага?
— Сен гепе гулак ас. Өзүң билйәнсиң, хей, шу этрапда, Сары мәремиң сораян еринде гудратлы топрага ажы сепен болупмыды?
Ата өкүзиң эндамына шагга дер гелди. Йылгына ажы экин экмәге ругсат беренине өкүнди. Йөне ол өкүнйәндигини булара дуйдурмады-да:
— Соган-бурчам алланың эрадасы билен гөгерйән зат. О затлары иймек харам болмансоң... — дийип сакынып дымды.
— Сен, яшулы, шол экинлерден эслиҗе пул алансың, онсоң яңкалашып дурма-да, огланлар айданыны эт — дийип, Нурахмет ишан атының башыны бурды. Нөкерлер хем онуң ызына дүшди.
Хәлиден бәри дөледен чыкман, эдилен гүррүңлери диңләп дуран Йылгын Ата аганың янына уграды. Ата ага-да ызына өврүлип, оңа тарап йөреди. Экин ериниң ортасында олар бири-бириниң йүзүне середип, эсли вагт дымып дурдулар. Ахыры Йылгын:
— Ата ага, алада этме. Мен теммәки япракларыны дөлә дашадым. Гурансоң базара экидип сатарын. Оларың сораян теңнеси болар — дийди.
— Мен саңа шу авытерeклери экмәли дийип кән айтдым, эмма гулак асмадың. Ханха, инди алла бизиң гөзүмизе гөркезди.
Йылгын бу игенҗе җогап берип билмеди, геплемән хем дуруп билмеди.
— Нәме, ажы экин экмек боланок диййәми олар, харам хасап эдйәми олар, Ата ага?
Ата аганың сеси ынҗылы чыкды.
— Ажыны сатып йыгнан пулумыз-а халал болара чемели олара. Ишан өз дили билен: «Ажыны сатып көп пул йыгнансың, шондан берәй» диййә.
Йылгын чалаҗа йылгырды. Ата өкүз шоны гөрсе-де Йылгына зат диймеди.
— Ханы, йөр, өе барып бир гурпланалы — дийди.
Ол бу ваканы аялына-да, гызына-да айтды.
— Вах, элимиз агзымыза етайҗекди-дә. Авыны иймишлер эййәм аңыпдырлар — дийип, аялы зейренди. — Гөрйәнми тапан болян пиримлерини. «Ажы экин экипсиң...» Шаҗан ишаның өзи бизден нәче гезек соган бурч алып гитди. Шол-а харам диймәнди бу экинлере.
Ата өкүз илки башда ажы экин экдиренине өкүнен хем болса, дура-бара дүшүнди.
— Догры айдяң, кейваны, олар бизден салгыт алмага бахана агтарярлар. Башга хич зат дәл — дийдимде элини галдырды. — Энеси, ханы гелиң, шу гүррүңлери гоялың-ла. «Дога кем рысгал боландан йылда ягы чапсын» дийипдирлер. — Ол сөзүни Йылгына-да тассыклатҗак болды. — Догры дәлми, Йылгынбай?
— Догры велин, Ата ага, нәме үчин Сары мәрем энчеме атлыны саклаярка? Мениң эшидишиме гөрә, олар ики йүзе якын бармыш. Ики йүз адам, ики йүз

пил. Гөр нәче ерлери экип болҗак, гөр нәче хасыл алып болҗак
— Сен, нәме, нөкерлере-де экин экдирсем диййәрмиң?
— Хава.
Ата ага Йылгына чиңерилип серетди. Онуң хыйрсызрагада гараягыз кешбине нәме үчиндир өз янындан гуванды. Гүрләнде-де гүлди.
— Сен энтек бала боляң, Йылгын бай, бала.
Йылгын эгинлерини йыгрып язды. Шонда онуң гөзи Багтыгүлүң гөзүне каклышды.
Багтыгүл чалажа йылгырярды. Какасының, эҗесиниң төлег барадакы аладалары онуң топугындан дәл ялыды. Ол бир гезек какасына, бир гезек эҗесине середип, гөречлерини Йылгында эглейәрди. Онуң гиң эгинлерине, бердашлы бедениие, берекетли йүзүне серетмекден ирмейәрди.
«Какам Йылгына «бала» диййәр» дийип ичини геплейәрди. Онуң йылгырмагы хем шонуң үчин болса герек, сакланып билмән:
— Йылгын, какам-а сени чагаҗык хасаплады — дийди-де, йүрегинден жошуп гүлди. Эҗеси өйүң яшулусының бу гүррүңе гахарланмагындан горкуп:
— Какаң үчин хеммәмиз чагадырыс. Ол сизи говы гөрйә-дә, балам — дийди.
Шундан соң Ата ага Сары мәремиң янына гитҗегини, оңа арз этҗегини айдып, чайыны ичип болансоң, еринден турды. Йылгын өз яшаян кепбесине уграды. Ол яшаян кепбесиниң янындан тәзе газан дөлесиниң ичине гирди-де, теммәки япракларыны тизрәк гурар ялы, олары галлаклашдырды. Соңра екен дийилйән өсүмлик билен гавунларың дашыны торлап, олары петикден асып башлады. Йигримә якын гавуны торлап петикден асанында, кимдир бири дуйдурман гелип, эли билен онуң гөзүни тутды. Ослагсыз ягдая дүшен Йылгының тас зәхреси ярылыпды. Горкусына ол гөзүни тутан эли пенҗеледи. Бирбада танап билмән, азара галды. Бу төверекде Йылгының гөзүни тутуп, оюн этҗек дең-душы ёкды.
Йылгын гөзүни тутан элиң аркасыны ювашҗадан сыпалады. Эл нәзикди. Йылгының гөвнүне болмаса, гөзүни тутан элиң бармаклары-да бирнеме сандыраян ялыды. Шол серменеклән дуршуна Йылгының эли йү-

вүгин гашына дегип гитди. Йылгын хер нәчигем болса «Ким би?» дийип соран болды, өне-арда басып дуршуна арканҗаклап гитди. Учлары кетени көйнеги дешәйҗек болуп дуран төзли гөвүслер ягырнысына дегенде, Йылгын бирхили ысгындан гачан ялы болды, депесинден гайнаг сув гуйлана дөнди. Маңлайы дерчигип гитди. Хасыр-хусур эллери гөзүнден айырды-да, ызына өврүлип:
— Багтыгүл! — дийди. Шонда ол өз сесини танамады.
— Юваш бол, эҗем эшидәймесин — дийип, Багтыгүл хем ховатырлы гүрледи.
Ине, кирпиклери санҗак ялы, сачының хер өрүми гара голаң ялы, мәхрем гыз овсунҗырап йүзүниң нуруны ере дамдырып дур. Багтыгүлүң ослагсыз эден ишине нәдерини билмән яйданып дуран Йылгын:
«Инди мен нәдеркәм?» Ир гүлмедик, гич гүлмез, гич гүлмедик хич гүлмез» диенлери болды-хов. Ата ага бу болшы дуяйса, сув чыкянча ери газып, мени дирилигиме гөмер» дийип ичини геплетди-де, улудан демини алды. Ахыры хем:
— Эгер мениң ганыма галмаҗак болсаң, бу пәлинден эл гөтер, Багтыгүл! Мени өз гарып оңшугыма гой — дийип, Багтыгүле ялбарып башлады. Эмма гөвнүни бире баглан гыз Йылгының алкымына дыкылды.
— Сен мени енлеслик эдйәндир өйтме. Мен көп өлчерип дөкдүм. Мениңем ата-энеме яманлык эдесим геленок. Йөне сен бейле бир мердем дәл экениң, оглан!
— Хов, садагаң болайын, Багтыгүл, мени бейдип якмасана, диңлесене!
Бирден гызың гөзлери яша долды.
— Гадырлы халыңа гадырыңы гачырып нәме этҗекдиң дийсен-е. Өз-өзүм яныл-бишип гезиберсемем болҗак экени.
— А-хов, җан доган, бейдип мени өртеме! Мен саңа мынасып дәлдигими айтҗак болян.
— О нәме үчин сен маңа мынасып дәлмишиң?
— Сен оны менден говы билйәң. Мен гелмишек, гүнлүкчи, хакына тутулан. Мен сениң гулуң ахырын. Мен бейдип, өлмәге ховлугып дурамок. Бейтмәли, Багтыгүл!
Йылгының гөзи дөләниң гирелгесиндеди. Ол аяк се-

Зак. 5113 — 4

ся эшидиләйсе асмагә окайлап бир гавуның аякларының янында гойды.

— Ханы, кәшгә сен мениң гулум болайсадың! Шейле болгай-да худайым, боларам әншалласа!

— Икимизе бирикмег-ә бейле-де дурсун, хәзирки болуп дуршумызы сызсалар-да, мени шу пурсатда дүнйә гелмедик ялы әдерлер. Сениңем маңлайыңдан сыпамазлар, йөр, иң говусы, чыкалы бу тайдан.

— Бе,онда сениң жаның мениңкиден сүйжи экен-ов!

— Жаным сениңкиден сүйжи диемок. Хич зат ёк ере масгара болуп өлүп гитмәйин диййән. Сениңем абрайыңа говы дәл, сениң башың яш ахырын!

— Ай, хава-да, «Намартжа олам, сагжа олам».

— Бей дийме, Багтыгүл!

Йылгының сеси ювашам болса кесгин чыкды.

Багтыгүл онуң әллерини ики яна совуп, салланжырап гужагына долайды. Тешне додаклар бири-бирини тапып немлененде, Йылгын дүнйәсини унутды. Ол: «Хачан болса-да өлмели, өлүм-өлүм бир өлүм» дийди-де, суммарың нары ялы ал яңаклардан, бала югрулан шекер додаклардан ине-гана өпүп рахатланды. Багтыгүли багрына басып, гайтадан яңакларындан, гөзлеринден, маңлайындан өпүп, додагындан соруп өзүне чекди.

Йылгының чаласын херекетлерини, өзүни әденли алып баршыны, гепини-сөзүни, иш битиришини кән вагтлардан бәри гөз астына алып йөрен гыз улудан демини алды. Йүзи ал-әлван өвсүп башлады.

— Хич вагт, хич затдан горкма, Йылгын жан. Мениң бир гаррыжа дайзам барды, ол бизе несихат беренде: «Хайыр иш этмек үчин горксаң, бетбагтчылыгың үстүнден әлтер» дийййәрди. Пикир этме, мен сени өлдүрип, гапдалында гарап дурар дийип. Өли болсак бир чукурда, дири болсак бир депеде боларыс. Еди яның ерде болсун, Йылгын жан, әзизим. Дириликдәки гөвүн мырадым — дийип, Багтыгүл овсунжырады.

— Багтыгүл жан, мен саңа йүрегим билен ынанян, йөне мени гысып-говруп барян башга затлар бар. Бу дүнйәде мениң саңа өйленмәге хакым ёклугыны билйән. Гөрерсиң, шу ягдайы сызсалар мени хөкман өлдүрерлер.

— Йылгын жан, сен пикир этме. Маңа савчылыга гелмедик бу обада аз-аздыр. Шоларың бириси билемем ылалашман шу яша етдим. Шонда-да әнем-атам маңа «бәбегим» дийййәр. Хер ничигем болса мен өз ыгтыярымдадырын. Какам еке гызының гөвнүни йыкмаз — дийип, Багтыгүл уллакан гөзлерини гүлдүрип, дуркы билен нәзе дөнди. Онуң сөзлерине имринен Йылгын гөз ачып-юмасы салымда чар тарапа гөвүн йүвүрдип гөрди. Эмма хич бир зада акылы чатмады. Башыны боган сүбсеси болмады. Әжесиниң янына алып гидейин дийсе, Багтыгүлүң гитжек гүманы ёк. Гитмәге разылашаянда-да ким билен, нәме билен, хайсы ёлдан гитмели. Хемме ёлларда гаракчылар, галтаманлар, таланчылар босушып йөрлер. Ортагуя етирмән, ләшиңи дүзе сererлер. Ол ерде әжесиниң бардыгам гүмана. Бу обада-да арасса ганлы ёмут гызы билен гелмишегиң яшашдырылжагы-яшашдырылмажагы Йылгына аян.

Йылгын пикирини лүйге батырып, чыкалга тапман, гара сув болуп дерледи. Ол дуруп-дуруп бирденем догумланды.

— Хер нәче ойланып пикир этсем-де, Багтыгүл сениң дийййәнлериң догры. Адам доглансоң хачан-да болса өлмели. «Зың алманы асмана, ере дүшйәнчә я пелек» дийипдирлер. Ким билйәр, белкем, бу обаларда бу када, бу дессур хемише сакланып дурмаз. Гелмишеклере-де алланың бир «ал гулум» диен гүни болар. Ер бина болалы бәри гөр нәче гезек шеригат үйтгәндир. Ене-де үйтгәр. Йөне бир эрбет ери бизиң ялы ениёлугың хайрына велин, дүнйә хич хачан үйтгемәндир. Мен көп адамларың гүррүңлерини диңледим. Гызыклы гүррүңлери диңлежек болуп ковлуп гайдан ерлерим-де болды. Шу гүне ченли әжизлериң гөз яшына рехим әден хан-бег, кетхуда-да болмандыр. Нәтжек, болмаса болмаз-да. Биз өңки гечeнлерден артыкмы! Маңлайдан нәме чыкса гөрүбердик. Бу жахандан деңлигими алып билмән гечжегим-ә билйән.

— Шу дуршумызам деңлик дәлми? — дийип, Багтыгүл Йылгының маңлайына дөшүни гойды. Соңра башыны галдырды-да: — Деңлик болмаса болман гечсин. Саңа мен деңлик этсем боля-да. Башга кимиң деңлиги герек. Иллер-ә хандан-бегден шу тетелли деңлигини алып билмән, янып-бишип йөр. Сениңки нәме, оглан. Йөне мүззерилип, деңлик-деңлик диен болуп дурсуң — дийди.

Йылгын Багтыгүлүң элинден тутуп, йүзүне серетди-де:

— Мениң гүррүңим гутарды. Мен сениң билен, Багтыгул — дийди.

— Ине, бу сөзүң башга. Сениң гүррүңиң гутаран болса мениңем гүррүңим гутарды.

Гайтадан гужаклашдылар. Шол гүнден башлап, бу ики жуван бири-бирини жанларынданам эзиз гөрдүлер. Йылгын оңа әхли ягдайыны гүррүң берди. Багтыгүл хем ата-энесинден эшидйән гүррүңлериниң биржесини хем ере гачырман, Йылгына етирип башлады. Йылгын болса шол гүррүңлериң хөрпүне гөрә иш тутярды. Онсоң Йылгының эдйән ишлери гожа билен кемпириң йүрегине жүңк болайярды,

Ата өкүз Сары мэремиң соңкы салан салгыдынам эмгенмән үзүпди. Ол дурмушының говулашянлыгы, дайханчылыкдан гөвнүниң хошлугы барада гелен-гидениң янында гуванмак билен гүррүң эдйәрди. Йылгыны өвйәрди. «Өйлендирәймек хыялым барды. Гөзли-башлы эдейин дийсем эгин уранок. Элбетде, «Хер келледе бир хыял, кел келледе мүң хыял» дийипдирлер» дийип, гожа сакгалдашларының янында чайы деген пиллеси гара чыны билен гүррүң эдйәрди. Кәбир бәлчик адамлар тойда-томашада «Йылгын соганчы» дийип, дегсинәймеселер, гоңшы-голам Йылгының адыны Йылгын жан дийип тутярды.

Йылгын илки-илкилер гелмишек дийлип кемсидилменине гөвүн-гарын эдибем гездй. Соң шол өзүне сүйкенйән адамларың аслыны идэп гөрди. Гөрсе олар өзүче ёк экени. Онсоң Йылгын «Хә, яңы дүшүндим, Аслы дүзүв, өзени сагдын, акыллы адамлар кесекә ат дакмаян экенлер-ов» дийип ичини геплетди,

* * *

— Эже, шу ишаның гызы Бибихажар кимиң аялыды?

Эжеси улудан демини алды.

— Гара нерессәниң аялы болмалыды. Вах, шол нерессе дири йитги болайды-да. Ол нересе мени бир ёла өлүмденем алып галды. Оңа хениз-хенизлерем алкыш барыны айдян.

Бу сөзи эшиден Багтыгул эжесиниң алкымының тейине гиренини дуйман галды.

— Гара диени говы адам болса-да, Бибихажар адамсының адыны хиҗем агзамаяр-ла.

— Мениң янымда Бибихажарың адыны агзама, Адына жеңңел гөгерсин, ол оррамсының.

— Нәме үчин?

— Нәме үчини шол.

— Гара сени нәдип өлүмден алып галды?

— Илерки обада Абдылла гарахожа диен бир адам садака берди. Елуны узак гөрүп эшекли гитдим. Гидишин япда сув ёкды. Көпрүни бозук гөрүп, эшегими ябың ясгасындан сүрүп гечипдим. Гайдышыным гөрсем яп агзы-бурны билен долуп-дашып акып ятыр. Онсоң эшегими көпрүниң үстүнден сүрмели болдум. Көпрүден пыяда гечер ялы сейрегрэк агач гойлуп, үсти гамыш билен басырылан экени. Эшегим шол ятан бир дессе гамша аягыны узадып чекип, узадып чекип, бирденем бөкди. Эшегимиң бөкен еринде агач ёк экени. Гамыш көпри эшегим икимизи гөтермеди. Шол дуршумыза гитдик сува гүрпүлдәп. Чуңңур ябың батлы акян сувы бадына хопукдырып алып баряр. Йүзейин дийсем, аягым эшегиң гаңңасының үзеңңисинде. Бирденем гаңңа агды-да ягдайым хасам агырлашды. Эшегиң тойнагы-да деген ерини перс-ала эдип баря. Эйдип-бейдип, келләми сувдан чыкарып, «Дат, етиң» дийип, сесимде барыны гыгырдым. Шол гүн Гара нерессәниң сув гезеги экени. Элбетде, чөпүм түкенен дәлдир-дә. Гара ябың сувуны эбсеклэп йөрен экени. Мени сувуң тогалап баршына онуң гөзи дүшәйипдир. Ылгап гелшине, гейим-сейими билен өзүни сува оклады. Мени-де, эшегимизи-де сувдан чыкарды. Эгер Гара габат гелмедик болса сува гарк болуп өтәгитмели. Дири гезип йөрен болса, нерессәниң багты ятмасын. Өлен болса ятан ери ягты болсун. Гараны бу обада сыламаян ёкды. Йигит дагы дәлди. Дири йитиг болайды. «Екәниң чаңы чыкмаз» диенлери-дә. Инди оны ятлап, адыны тутянам ёк.

— Эйсем Шажан ишаның топары Гараны халамаян экени-дә?

— Ким айтды оны саңа? — дийип, эжеси Багтыгүлүң йүзүне дикленип серетди.

— Эшитдим-дә.

— Кимден эшитдиң?

— Кимден-кимден диййп сорабериэң. Билйэн болсан айдыбер-дә.

— Айдян-а Гараны бу ерде яман гөрйэн ёкды диййп.

— Боля-боля ызыны айдыбер.

— Мен инди айтжагымы айдып гутардым.

— Айтмасаң айтма. Өзүмем билйэн.

— Билйэн болсаң шол йигит бизиңем тиредешимизди. Сениң-де дашгынрак дайың боля.

— Мениң-де эшидесим гелйэни шуды.

— Саңа ол затлары билмек нэмэ герек?

— Хич зады билмейэн аңсыз болманымдан билениим говы дэлми? Хэли мен сенден ене-де бир затлары соражак!

— Тоба эссапырылла! Акылың-задың ериндеми? Хемише бейле гылыгың ёкды-ла! «Гыз улалса хең ясар, огул улалса жең ясар» болды би.

— Гара дайымызың нэхили адам боландыгыны билэйжек болдук. О-да эжемизе ярамады. Халамасаң гойдук, эже.

— Айтдым-а говы адамды диййп.

— Нэме үчин ёгаланыны айтмадың-а?

— Ким айдяр Гара ёгалыпдыр диййп.

— Ёгалмаса Гара дайым ниреде эйсем?

— Дири болса ахыры гелер. Бу заманда онуң ялы, ватлар азмы нэме.

— Мен саңа дүшүнемок, эже. Бир сөзүнде Гара диридир диййэң. Ене бир сөзүнде Гара ёк диййэң. Гара ёгалан болса, Бибихажар ясыны тутарды ахырын.

— Бибихажар Гараны ятламаз. Себэби Сары мэремиң өйүнде Зерей диен бир алланэме гыз барды — диййп, эжеси Гараның ягдайыны гүррүң берди.

— Хеммесине дүшүндим инди — диййп, Багтыгүл тикин ишине гүйменип башлады.

• • •

— Ханы сен энем-атам мени говы гөрйэр. Олар мени сылаярлар диййэрдиң-ле.

— Вах, эжеме, какама галса шейле велин, ковумлары, тиредешлери какамың йүрегини чиширерлер. «Бир гелмишеге гызыңы берип, нэдип башыңа телпек

гейжек» диерлер, онсоң какам оларың гепинден чыкып билмез.

— Онда нэме иш эдели?

— Шу обадан башымызы алып гидели.

— Нирэк?

— Билемок.

— Онда сен маңа гулак ас. Гөни эжемиң янына гиделн. Ажалымыз етмедик болса ахыры йөрэп етерис.

— Ханы сен «Мен Гараның оглы. Мениң Ватаным шу тайы» диййпдиң-э. «Эжемем ызымда хелэк болупдыр. О юртда инди мениң шэрикчилигим ёк» диййпдиң-э.

— Бизе хэзир жан сакламак герек. Бейлэк гитмэге менем довталап дэл. Өйке өчүп гахар гачансоң бэрик гайдыберерис.

— Ек, Йылгын жан, ол диениң-э болмаз. Этимден эт кесселерем, дабанымдан сойсаларам юрдумы терк эдип, башга ере гидибилмен. «Өзге юртда ша боландан, өз илиңде геда бол» диййпдирлер, онсоңам о тайда-да бизе гужак ачып дуран ёкдур. Йөне Хорезмиң хайсы күнжегине гидели дийсеңем мен тайяр. Өлсемем өз юрдумда өлжек.

Йылгын нэтжегини билмэн, кэн ойланды. Ахырында гөвнүни бире баглап:

— Ушакларың обасына барсак нэнең борка? — дийди.

— Нэме үчин «Ушакларың» обасына гитжек? — диййп, Багтыгүл гызыкланды. — Ол обада сениң киминң бар.

Йылгын өз янына гелйэн адамлардан ашаклык билен какасының досты Бабыш Беги сорапды. Оларың бири Бабышың аслының шу обалыдыгыны айдып, бу обада месген тутман, «Ушакларың» обасына гиденини, шол ерде яшап йөренини айдыпды. Йылгын бир гүн шол оба гидип Бабыш Беги тапыпды.

— Иним, Бабыш Бег диййлйэн-э биз болмалы. Йөне биз бегем дэл, ханам. Какамызың ады Бегметди. Онсоң адамлар гысгалдып маңа Бабыш бег диййп, йөрлер — диййп, Бабыш ага идэп барян Йылгына йитийити середипди. — Бир гөрен йүзүме-хэ чалым эдйэңиз велин, йөне мен сизи танамадым-ла, иним.

Йылгын өзүни нэхили танатжагыны билмэн ойланып:

— Сизин Гара диен достуңыз бармыды, агам? — дийди.

— Барды — дийип, Бабыш ага Йылгына хас йити середип гүрләпди. — Ондан бәри көп вагт гечди. Мен оны идәп, өңки отуран обама-да барып гайтдым, эмма ондан дерек тапмадым — дийип, бир вагтлар ёлда Гара душаныны, оңа өңки яшан обасында яшамагы салгы беренини айдып сорапды. — Сен, иним, Гараның нәмеси? Сен оны танаярмың? Гара аятда дирими? Ниреде отлап-сувлап йөр?

Йылгын Бабыш аганың сорагларының көпүсини жогапсыз галдырып:

— Мен Гараның оглы — дийипди.

— Оглы?! — дийип, Бабыш ага тарса еринден туруп Йылгыны гужаклапды. — Асыл, бир гөрен йүзүм ялы-да гөрдүм-ле. Ханы, гүррүң бер, иним. Қакаң көк-гургунмы? Нирeде боляңыз?

Йылгын өз дүшен ягдайыны, эжесиниң айданларыны гүррүң берди.

— Вах-вах, асыл шейлеми? Қакаңам шейле болупмы! — дийип, Бабыш ага Йылгына йүзленди.

— Инди онсоң какаң шол меканында — Өкүзлең обасында гүнлүкчилик эдйәрмиң?

Йылгын ишлейән ерини айдып, Багтыгүл билен говы гөрүшйәнини гүррүң берип, маслахат сорады.

Бабыш ага маслахата ховлукман:

— Ата өкүз гызы билен говы гөрүшйәниңизи аңайдымы? — дийди.

— Ёк, хениз аңанок, йөне аңылжагы аян. Мен онуң гызына өзүмиң кимдигими гүррүң бердим. О гызам бизи хас ысньшдырмак үчин мениң ягдайымы эжесине, какасына сыздырыпдыр. Шондан соң Ата өкүз ховсала дүшүпдир. «Йылгының Гараның оглудыгыны Сары мәрем, ишанлар эшидер. Олар онсоң маңа гүн бермезлер» дийипдир. Бир гүн ол маңа:

— Йылгын, мен сенден разы, говы хызмат этдиң. Саг бол. Инди сен ериңи тәзеле — дийди.

— Нәме үчин, дийсемем:

— Сорама — дийип, йүзүни ашак салды отурды.

— Онуң ялы болса ол обадан чекилмесең болмаз. Ата өкүз гөвнәп гызыны берәенде-де, Сары мәрем, ишанлар ар-намыс эден боларлар. Саңа гүн бермезлер.

— Шоны билип, янына гелшим, агам.

— Бе-э... — Бабыш ага йүзүни ашак салып көп ойланды. Ахыры хем:

— Мениң яшаян обама «Ушакларың» обасы дийилйәр. Онуң кетхудасы Бабалак батыр. Сен гызы ызыңа тирке-де, гөни шоң аягына йыкыл. Мен сизи пеналасам онуң мыррыхының тутаймагы мүмкин — дийди-де, батыра нәме айтмалыдыгыны өвретди.

— Хош! — дийип, Йылгын чыкып гайтды.

Йылгын шу ягдайлары Багтыгүле гүррүң берди велин:

— Онуң ялы болса мен тайяр, гидели — дийип, Багтыгүл ыкжамланды.

— Бу нәме инди гиденок. Я — дийип, Ата өкүз хүнүрдеди .

— Нерессәни ишледип, ахырында-да... — дийди-де, аялы соңкы сөзлерини айдып билмән, гөзүне яш айлады. Багтыгүлем хамсыкды.

— Менем оны йигренип дурамок, йөне башга алажым ёк — дийип, Ата өкүз ёрганына гирди. Бейлекилерем ёрганларыны башларына чекдилер. Ука гитдилер. Багтыгүл велин ояды. Ол ювашлык билен еринден турды-да, букжасыны алып, Йылгының кепбесине угр ады. Йылгын оны ёлда гаршылады. Булар өңки маслахатлары боюнча гөни Бабалак батырынка тарап ёла дүшдүлер.

Бабалак батыр ушак-орсугчының кетхудасыды. Ол Хорезминиң оюнда «Менден эдермен, менден батыр кетхуда ёкдур» дийип, гылыжының балжагына япышып йөренлерденди. Бабалак батыр соңуна саймаян гыңыр адамды. Эйле-бейле адамы писинтде тутмаян кечжал кетхудалардан ды. Сары мәрем билен арасы болса ит билен пишик ялыды, башлары бириген ерде херси өз сөзүни гөгертжек болярды. Гөзлеринде окы болса бири-бирине ер депелетжек дәлдилер. Йөне Сары мәремиң хөкмүрованлык эдйән еринде-де, Бабалак батырың сораян еринде-де ишан-моллаларың айланы кануныды. Олар ики тарапданам алып биленлерини алып, ики обаның арасындакы говга-женжели бирхова ятырдым эдйәрдилер. Ассырынлык билен говганы турузянам ене өзлериди. Шонуң үчин обаларың арасындакы агзыбирчилик бир айдан узага чекмейәрди. Йөне

Бабалак батырың гахары гелсе, ишан-моллаңы писинтде гөрмейән хәсиети барды.

Йылгын билен Багтыгүл даның алагараңкысында оба голайлашдылар. Җахан ягтылансоң бириңден Бабалак батырың обасыны сорамалыды. Багтыгүл эдил шу тайда бирден эҗизледи дуруберди.

— Йылгын, бизиң шу болуп баршымыз хебесликдир. Мениң диеними этсең ызымыза гайдалы. Өлсегем өз обамызда өлели. Бабалак дийилйән гара сөймезиң аягына йыкылып ныpхымызы арзанлатмалы. «Доңзуң агы-да бир, гарасы-да» дийипдирлер. Бабалак батырам бизиң маңлайымыздан сыпамаз. Иң говусы өлдүрсе-де өзүмизиңкилер өлдүрсин. Мениң диеними этсең, гөни Сары мәремиңкә баралы. «Биз-ә бир иш этдик. Өлдүрсе-де өз эли билен өлдүрсин» дийип, ят иллере гачып гитмедик» дийип, бар-ёк пулумызы берип, аялыны ара салсак, белкем, алла еңсесинден ураяды-да. Мәремиң кичи аялы адамкәрчиликли диййәрлер. Кичи аялы мәреме диенини этдирйәрмиш. Я-да йөр, гөни өе гидәели — дийди.

— Мениң пикиримче, Багтыгүл сен гаты ялңышярсың — дийип, Йылгын гүрләп башлады. — Мунуң ялы пурсатда диңе мертлик еңер. Икимизе өлүмден башга задың гарашмаяндыгыны бәш бармагың ялы билйәң. Шонуң үчин яман гөрме-де, сен мени диңле. Мен сениң соңкы херекетлериңе хайран болуп гелйән. Билемок, сен бирхили эҗизлик этҗек болярмың, дөзүмсизлик этҗек болярмың я-да хеммәниң гөвнүни өзүңки ялы этҗек болярмың? Овалда бири: «Боюм ялы бой тапдым, гөвнүм ялы гөвүн тапмадым» дийипдир. Сары мәремиңкә барсак ганымызы готура дерман эдер. Мениң-ә саламымы алман атар. Сени-де саллах гезип йөрен лал инисине дакар.

Багтыгүлүң йүзүне күл сепилен ялы болды.

— Алла саклаверсин-ей! Шол гара лала ит хелей болсун, ондан-а өленим говы.

Йылгын сөзүни довам этди.

— Шу баршымызда мен бир зады чак эдйән. Эгер биз сөзүмизи тапып айдып билсек, Бабалак батыр хич болманда биз барада улусына-кичисине геңешип гөрмикә диййән. Геңешйәнчә үч-дөрт гүн гечер. Илчилик, белки, бизе шу аралыкда бир рехим эден бенде тапылар. Тапылмаса маңлайдакыны гөрүберйәс. Гараз, бизи хайдан-хай, тут-да-бас эдип атып ташламаҗаклары-а билйән. Ана, шонуң үчинем биз Бабалак батырың хузурына баряс. Мен нәме, оба кетхудаларының бири-бириңден бетер пещапдыкларыны билмейәндир өйдйәрмиң. Гысга өмрүмизде гөрмедигимиз галмады. Чөпүмиз гутаран болса, алач ёк. Мерт бол.

Йылгын Багтыгүлүң келлесини гурсагына гысды.

— Башым диккә башымызы чараҗак боларын.

Багтыгүл Йылгының йүз-гөзүни сыпап аглады...

Йылгын билен Багтыгүл Бабалак батырың ховлусына етдилер. Гич өйлән вагтларыды. Бабалак батыр нирәдир бир тарапа гитмек үчин атланҗак болуп дурды. Ол ховлының гапдалында дуранлары гөрүп аяк чекди. Элини салгады. Йылгын голай барып, Бабалак батыра обаның кадасы боюнча баш эгип салам берди. Соңра барып, эдеп билен гөрүшди-де, гайра чекилди. Бабалак батыр бу йигидиң бүренҗекли гелни ызына тиркәп гелшине гең галып, билесигелҗилик билен буларың голайрагына барды. Йылгын билен Багтыгүлүң өлүми чыбыныңкыча-да ёкды ахырын. Бабалак батыр нәме үчиндир гылыҗының балҗагына элини етирди. Йылгын хич вагт шу пурсатдакысы ялы горкманды. Бабалак батыр болса, өңкүден-де бетер йүзүниң писини чыкарып, булара йити-йити середйәрди.

Йылгын:

— Бабалак ага, Бабалак ага — дийип, сөзе башлаҗак болярды. Йөне баслыган дили диенини эденокды. Бабалак батыр йигидиң гаты горканына байрынып гөзүни сүзди. Йылгының гөвнүне болмаса Бабалак батыр гөзүни гүлдүрене меңзеди. Бу ягдая Йылгының йүреги азаҗык теселли тапды.

— Батыр ага, мен-ә бир улы иш битирдим-де, сизи пеналап гайдыбердим — дийди.

Бабалак батыр Йылгына өңкүден-де йити серетди.

— О нәхили улы иш?

— Ынха шу дуран начар билен говы гөрүшдим-де, алып гайдыбердим.

Бабалак батырың гөзлери уланды. «Говы гөрүшдим» дийип бириниң дулунда отуран гызыны алып гайдыбермек бормы? Бу нә илден чыкгынчылык! Мениң демимиң дүшйән еринде...» дийип ичини геплетди-де:

— Ким диййәрлер саңа? Бу ызына дүшүрип йөрениң кимиң гызы? Маңа маслахат салман, дуйдурман!..

— дийип, гахардан сандырап, сеңригини ыгырды. — Сен йүреклиже йигид-ов!

— Ага...

— Сен мениң сорагыма жогап бер!

— Адыма Йылгын диййәрлер. Мен сизе гоңшы обадан — Өкүзлериң обасындан. Бу гызам...

Бабалак батыр Йылгының сөзүни бөлди.

— Сары мәремиң обасынданмы?

— Хава. Бу гызам Сары мәреме гарындашрак Ата гара өкүз дийилйән адамың гызы.

Бабалак батыр дуркуны үйтгетмән, гөзүни бир нокада дикди.

«Сен гарры сәхне Сары мәрем!.. Инди гөр сени эдишими! Инди мениң янымда сениң мыдама дилиң келте болар!»

Ол өз янындан шейле дийди-де:

— Нәме үчин Сары мәремиң өз гызыны я-да агаларының бириниң гызыны гетирмедиң? — дийип йылгырды.

Йылгын Бабалак батырың бирнеме ян беренини аңды-да:

— Бизе рехим эт, батыр ага, тә өлйәнчәм хызматыңа тайяр — дийип, ылгап барып, Бабалак батырың аягыны гужаклады. Бабалак батыр кәнбир ойланып дурмады-да, ызына гарап гырнак аялыны чагырып:

— Шу йигит билен шу гелни хызматыңа берсем ничик гөрйәң? — дийди.

Гырнак аялы сәгинмезден:

— Ёк, маңа хызматкәр герек дәл. Хызматкәриң йүзи гурасын. Өңкүлери яллап билмән, азара галып йөрүн — дийди-де, ызына өврүлиберди. Ол Йылгын дагының йүзүне-де серетмеди. Бабалак батыр хер ничигем болса, илкинжи пикириндең дәнмеди. Ол шол пурсатда хызматкәрлериниң бирини чагырды-да:

— Бар, хол гүнки гандар болуп гачып гидениң жайына әлт-де булары ерлешдир — дийип, буйрук берип, өзи гыссанмач ягдайда атына атланды.

Хәлиден бәри жаны сув үстүнде болуп дуран Багтыгүлүн-де гөврүми азажык гиңеди.

Багтыгүл ёла душенлериндең соң, этиячлык үчин тахясыны ташлап, сачыны аркасына атыпды. Башына орамак орапды. Багтыгүл йөрәп уграды велин, пүренжеги ачылып, йүзи гөрнүп гитди. Муңа гөзи душен хызматкәр:

— Пәх-пәх, заңңарың гызы овадан экени. Алла элиниң бош гүни ясан экени — дийип ичини гепледип, башыны яйкады. Соңра ол булары әкидип, көнеже хүтдүкде ерлешдирди-де ызына доланды. Йылгын хакыр-хукурыны кепбә ерлешдирип, ичини-дашыны сырышдырды. Ол гөз-ачып юмасы салымда кепбәни адам гелене меңзетди. Хаял этмән, төверекден одун тайярлады. Кепбәниң ичини-дашыны сувап, петиклерини дүзетди. Эртеси агшам бир молла янына дөрт адамы алып гелип, булара ника гыйды. Яшлар максатларына етдилер.

Ызындан ховатырлы йигит бирнәче гүн кепбеден узага гитмеди. Гижелерине-де гирип-чыкып эсеван болуп гезди. Хич ерден гелен-гиден, геп-гүррүң болмады. Ими-салалык хөкүм сүрйәрди. Бу тайы бирхили говга-женжелсиз иле меңзейәрди. Йылгын болса гол говшурып отурмагы хер затдан агыр гөрйән йигитди. Ол тәрып отурмагы хер затдан агыр гөрйән йигитди. Ол тәрып зе гелен юрдунда башга задың оңайыны тапмады-да, агаччы уссаның янына барып, ики тарапы үчлы чекижини саплатды. Ир эртирден гич агшама ченли игеләп, чекижиң ики ужуны-да ялав ялы этди. Онсоң обаның дегирменлерини дишәп башлады.

Хер өйде дегирмен барды. Йылгының исгенеси оңайлы болансоң, бейлеки уссалар ялы дегирменлери дишәнде дөвмейәрди. Габарчак-да гачырмаярды. Дегирмен көнелип, инчелен болса-да, эм ялы эдип дишейәрди. Себәби дегирмениң дашыны тапмак өрән кынды. Ылайта-да етер-етмез адамлар үчин дегирменлик даш тапмак мүшгүлди. Алмага пул, гетирмәге улаг герекди. Дегирмен ясалян дашлар Гара дагдан, Юмрының дагындан я-да Йылан гырдан гаты кынчылык билен газылып алынярды. Йылгын шу ики арада дегирмен дашларының газылып алынян ерлерине-де гидип гелди. Йылгына Йылан гырдан газылып алынян дегирмен дашлары ярады. Ол дегирмен дашларыны тайярлаянларың-да галабасының өзи ялылардыгыны гөзи билен гөрди. Йылгын соңкы сапар Йылан гыра гиденде, олара таныш лык берип, ич ачышып гүрлешди. Ханалы диен, дөшүниң түйи якасындан чыкып дуран бир адам Йылгына:

— Сизем илерденми? Дилиңиз, йүз гөзүңиз, онча

бир ялерде мензабем дуранок, я-да дурушделерденмиң? — дийип, дегшип Йылгырды. Соңра:

— Байың гапысындан бу тая гачып гелениме көп йыл болды. Мен гелемде-де бу тайда гыры агдарып йөрен адамлар бар экени. Оларың хеммесем хожайынларың зулмуна чыдаман геленлер. Менден соң геленлерем аз дәл — дийип, танышлык берип башлады. Йылгын сорады.

— Олар нireден гелдилер?

— Айтдым-а зулума, әжире чыдамадыклар дийип.

— Менем гелсем оңшармыкам?

— Ончасыны айдып билҗек дәл. Бу сорагың агыр. Шунча гамышлыгың, сүмме токайлыгың ичинде йитирен гулуны идәп тапып, уруп-енҗип экидип йөренлерем бар. Бир ёла байың гулуны тутан вагты гулуң таягың ашагында багыршына чыдап билмән, гырың говагына гирип ятдым. Эле дүшмән, ондан-оңа гачып, җан саклап йөренлер-де бар. Говы тарапынам айдайын, бу ере гелип, он-он бәш йылы ара салып болса, ызың иделибем йөрленок.

— Оңшугыңызы диңе даш чапып дегирмен, яргыҗак, хараз ясамак билен долаяңызмы?

— Ёк, хер ким хер хили яшаяр. Гышына Амыдеряның сувы доңуп, гырың төверегини сув аляр. Губадагың-да бүтүн төвереги ак деңзе дөнйәр. Гыш чыкып, бахар башлансоң, бузлар эрейәр. Юваш-ювашдан сувлар чекилйәр. Сувуң дүшен ерине от-чөп чыкып, ләлеварлык болуп башлаяр. Ана, шол гүнлер бу ерлериң леззети башгача боляр. Йөне велин, нәме, бирденем дүнйәниң ягдайы ядыңа дүшйәр. Болуп йөршүң ядыңа дүшүп, ене эгниң чөкүп гидйәр. Хава иним, бу меканың ери говы. Сув чекиленсоң ызына нәме эксең, ченлән хасылыңы алып боляр. Соң аз-аздан ачып ерини сувары берйәң. Серпме этсең-де боляр. Гүндогаррак гапдалда шу сува жыкыр гуруп, бол хасыл алып йөрен өзбеклер-де бар.

— Бу тайлара ким хөкмүрованлык эдйәр?

— Ай, иним, башга нәме сорасаң-да, шол тарапыны сорама. Сынам иригөз ялы элеме-дешикдир. Бу тайда-да гүйч-гүйч етеникидир. Огры-җүмри, гаракчы, гараз элинде бир задың бар болса, басып алмага адам тапыляр.

— Булара гайтавул берйән ёкмы?

— Ким олара гайтавул берсин. Бу ере йыгнанан адамлар эдил ябаны ялы. Эли яраглыны гөренлериниден, сүлгүниң җүйҗеси ялы, токая сүмүп дарган гидйәрлер. Бу төверекде гаракчының гаршысына чыкып, гайтавул берип билҗек адам ёк. Хеммеси таякдан ягыр болан бенделер!

Бу тайда гапан гуруп, авчылык эдип, балык тутуп, оңуп йөренлер-де бар. Хер ничигем болса, мал саклап, экин экип, хасыл алянларыңкы ганымадырак. Иң эрбет ери бу обаның талаңчылары ол обалары чапмага гечйәрлер. Ол обаларың галтаманлары-да бу обаны таламага шу тайдан өтйәрлер. Олар ики тарапа-да бизиң үстүмизден гечмели болярлар. Себәби, Гырың илерсиде, гайрасы-да деңзе дөнйәр. Бизиң бирентегимиз шол каклышмаларда зая болярыс. Башга гөрнүп дуран ерде барара ериң, батара көлүң болмаса, өлйәнчәң эйдип-бейдип гүнүңи коваламалы-да. Бизем, нәме, бир гүнем болса, яшанымыз пейда дийип йөренлерден, иним — дийип, Ханалы Йылгына серетди.

— Ай, боля-да, Ханалы ага — дийип, Йылгын «Мундан гүн болмаз» дийип, ичини геплетди-де, эшигини мүнүп ёла дүшди. Ызына гайтды.

* * *

Ата өкүзиң даң билен туруп алашасыны сынламак эдәхеди барды. Онсоң тәрет гылмага отурярды. Бу гүнем ирден тутуп, алашасының янына барды. Ат хокранды, эмма бәрки газыкда даңылгы дуран гара эшек хыңчгырмады. Ата өкүз:

— Харам эшек бошанайыпмы я-да Йылгын бир ере мүнүп гидип, гайдып геленсоң чөпүң гапдалына илтедимикә? — дийип, даш төверегине серетди. Соң мейданлара әңетди. Бир гөрсе Йылгының болян җайының-да ишиги ачык дур. Барып серетсе ичинде Йылгын ёк. Ата өкүз эшекден-де, Йылгындан-да дерек тапмады. Бир затлар сызян ялы, йүзүни туршадып дымды-да, тәрет гылып өе гирди. Намазлыгыны язып, элини гулагына етирди. Кемпир бирхили хопугып еринден галды: Шо бада-да гара өйүң, ховлының, дәләниң ичини-дашыны барлап ылгашлап башлады. Хер нәче ылгашласа-да идейәнини тапмады. Ховпурган кемпир:

— Какасы, багтымыз гара! Багтыгул ёг-а! Йылгынам гөрүнмейәр — дийди.

— Гара эшек бармы? — дийип, Ата ага кинаялы гепледи. — Билемок, бардыр. Барып гелейин — дийип, кемпир ишикден чыкжак болды. Ата өкүз аграс гүрледи.

— Барып, гөрүп йөрме. Мен эййәм сең үчин гөрүп гелдим. Тазы-да гитди, товшан-да. Гушы-да алып гидипдир.

— Какасы, ол нәме диениң?

— Мерез диеним, зәхер диеним. Нәме диеним болжакды.

— Хи-ви, саңа нәме болды! Бирден елдиргәйдиң-ле!

— Елдиргемегиң вагты етди-дә. Маңа хемме зат аян болды эййәм. Идәп йөреси иш ёк. Ол гелмишек, салпы аяк екеже гызынданам дындарды бизи.

— Гоявери, какасы, мениң гызым оңа меңзеш затлара башыны гошмаз. Тоба дий!

— Тап, онда гызыңы? Ханы гөрели.

— Бардыр, олар шу төвереклерде, хич ерик гиден дәлдир. Хич зат ёк ере бейдип йүрегиңи эле алыберме. Галмагалыңы ил эшитсе, гөр, нәме дийжек.

Ики гарры Багтыгул билен Йылгыны идәп башладылар. Оларың барайжак ерлерини барлап чыкдылар. Эгер-эгер, алан огры, гөрен таңры. Дашда-якында гара-чыра, сес-үйн ёк. Олар тә яры гижә ченли бири-бирине бакып, гаргынып аглашып отурдылар. Гам-гуссадан, тәлейлеринден зейренмекден яңа Ата өкүзиң ичмегиниң үстүнде шол дүкде дүшүп ятышы. Онуң үчин инди өйүң ичи ахырзаманды. Ол шол ятышына эртеси гүнортан вагты башыны ювашжа галдырып аялына:

— Ал, инди хелей бал гүнүңе батдың. Башыны бүренде ятыбер. Ил йүзүне чыкарлыгың галан дәлдир. Узаграк бир юртлара гөчүп-тезип, гүм болмасак бу желегайда дурарлыгымыз галмады. Ай, онда-да өлйәнчәк бу намысың тейинден чыкар ялы болмадык. Хей, мениң тохумымда, тижимде, еди атамың неслинде болан затмыдыр. Барындан бетери-де, онуң гызы нирә экидени-де белли дәл. А-хов, жан доганлар, ханы инди мен нәтмели! — дийип, гожа гөзяш эдип, агзындан ак көпүк сачыберди. Кемпири гожаның ягдайына чыдап билмеди. «Гызымың Йылгыны говы гөрйәнин-ә сызыпдым. Ника гыягада икисини баш говшурма эдәйсем болжак экени. Йөне онам бу гарры келлеси кесилен эдермиди дийсен-е!» дийип, кемпир ичини геплетди-дә:

— Какасы, мениң диеними этсең сесимизи чыкарман зат билмедиксирәп отурыберели. Болжак иш боман зат ёк. Соңкы пушманың хайры ёк. «Соңкы түйкүлик, лансоң соңкы пушманың хайры ёк. «Соңкы түйкүлик, сакгал эзмез» дийипдирлер. «Болжак ише, эеси себәп» диенлери-дә. Болжак ишдир. Гызың өлүп гиденде нәдердиң? — дийди.

— Вах, өлен болса жан дәлми? Нәме болса өлениң өзүне боляр. Ол мени-де биабрай эдеп гитди, ил йүзүне чыкар ялы этмеди.

— Какасы якын бар, ят бар. Бу яшдан соң бейдип сакгал сайы яш дөкүп, аглап отурмак уят болар. Бу болуп отурышың сениң адыңа, абрайыңа ярашыклы зат дәл. Гиден шол гыз болсун — дийип, кемпири эйдип-бейдип әрини көшешдирди.

Шол вагт бир йигит салам берип гапыдан гирди. Муны гөрен әр-аял огурлыкда тутулан ялы болдулар. Йигит чөрегин дузуны датды-да:

— Ата ага, сизи Сары мәремиңкә чагырярлар — дийди.

Ата ага чакылыга хайран галды. Ол аграслык билен башыны галдырып:

— Эйгилекми? Сары мәремиң ягдайы ничик? — дийди.

— Хывадан гелен тебиб-ә говулыга ёраног. Үч гүнден бәри дүзүвли иййән-ичйән заді ёк. Агзына пагта билен сув дамдырып отырлар.

— Ай, хеммәнинем ахырсоны болжагы шо-да. Йөр, онда, биле өтәгиделиң.—Ата ага гелен йигит билен тиркешип уграды. Ол салам берип ичерик гирди-де, Сары мәремиң башужында отурды. Сары мәрем Ата өкүз билен гөрүшмек үчин элини узатжак болды, эмма дамарлары перман бермеди. Ата өкүзиң өзи Сары мәремиң элинден тутуп:

— Мәрем, таплар ничик? Түвелеме, өңки гөрүп гиденимден-ә бирнеме ганыматлашыпсың — диен болды.

Сары мәрем пышырдап:

— Хей, Атам, дүнйә бипеян экени. Гаррарыс, өлерис диен пикиримиз ёкды. Өлжек дәлдик, болмады. Инди билдим. Шол эдйән ишлеримизиң барысы хебес

экени. Алланың өзи гечирсин. Гүнәми багышла — дийип, гөзүни юмды.

Отуранлар эртир билен йыгнанышмагы маслахат эдип, яры гиже өйли-өйлерине даргашдылар. Ата өкүз Сары мәремиң айданларыны өе гелип, аялына гүррүң берди. Кемпири:

— Хә, шей дийсене! Жаны кар-кара геленсоң хайыр согап газанмак ядына дүшүпдир-ов — дийди.

— Ай, кейваны, иле баш болжак болсаң, оң ялы болмасаң бомаярам-да.

— Сары мәреми бизем илче танаярыс. Иени кесекиниң наны, ичени халкың ганы. Етим огланың маңлайыны сыпап отуранының-а үстүне баран дәлсин. Онуң нәме йүзүни ювжак болярсың.

Ата өкүз кемпирини енип билмежегини билди-де, даш чыкды.

* * *

Сары мәремиң йыл ашы берлен гүнүниң эртеси обаның сөз етер адамлары йыгнандылар. Оларың арасында Гулгелди ганхор, Нурахмет ишан, Хыва ханының векили Ыбрайым мыс-мыс, башга-да обаның пыланкес дийилен яшулулары барды. Йыгнананлардан Гулгелди ганхорың тамасы улуды. Онуң Сары мәремиң мөхрүне эе боласы гелйәрди.

Мыхманлар чайдан-нахардан герк-гәбе болуп, соң эйвана жемлендилер. Отуранлар кетхудалыга онуң адыны агзадылар, мунуң адыны агзадылар, иң соңунда ханың векилине сөз гезеги етди. Шондан соң йүп сырыгып тойнакдан гечди. Мәремлик мөхри Сары мәремиң көрпе оглы Мухамметвелә берилди. Отуранлар пата гөтерип, совгат-серпайларыны алдылар. Соң өйли-өйлерине даргашдылар.

Оба адамлары Мухамметвелиниң адыны Мәтвели дийип тутярдылар. Шейлеликде, онуң ады Мәтвели мәрем болуп тутулды. Мухамметвели мәрем, Мәтвели мәрем адыны гөтерип ата чыкды. Өзүне серенжам берип, иле беемчилик эдип, какасының весъетлери боюнча,кетхудалык дүзгүнини тутуп башлады. Йөне велин, ол гысга йылларың ичинде ёмутларың тире башларының хич бирини писинтде тутмаян болды. Соңкы гүнлерде гоңшы обаның кетхудалары билен өңкүже арагатнашыклары-да кесилди. Ол шу арада башга бир акыла гуллук этди. «Мүң метжитден бир гечит» дийди-де он-он бәш дүйәни пешгешден йүкләп, Хыва ухрат-ды, ханың янына салама гитди. Хыва ханы Мәтвели мәремиң гелшини бирхили гөрди. Себәби, Сары мәрем Хыва ханының янына салама геленде, Атамырат ханы я-да ханың түркмен обасындакы ынамдар векиллериниң бири Назар ярта мендешлери өңүне салып гелйәрди.

Ханың сербазлары түркмен кетхудасына ханың хузурына бармаклыга ыгтыяр этдилер. Хан ойланып ичини геплетди. «Сениң бир өзүңиң гелмегиңденем зыян чекмерис. Бизе шол обалардан саңа мендеш бир ичтирсек герег-ә. Мениң үчин сизиң бириңизиң агзыңызың алараны бир пейда» дийип, мыхманы ярагсызландырып, ичерик гиризмәге ругсат этди. Буйра-буйра болуп дуран гара силкме телпекли, аягы ак әдикли, эгни салыр донлы, увын бойлы, агажет, гараягыз яш йигит кичижик гаража гөзлерини ойнадып, хан тагтына тарап уграды. Ол хер ненеңси гопбамсыраса-да, өз өмрүнде гөзи дүшмедик затларыны гөренде, сусты басылып башлады. Ханың хузурына голайлашдыгысайы бады гайдып, йүреги гүрсүлдәп уграды. Нәме үчиндир, Хываның ханы Мәтвели мәреми гөрениңден гүлди. Мәтвели мәремиң болса бу гүлкә башы гөге етди. Ол хана баш эгип, салам берди-де:

— Тагсыр, сизе күлли ёмутдан салам гетирдим. Пешгеш, совгат алып гелдим — дийди.

Хан хенизем йылгырып отырды. Ол:

— Таңрыялкасын, таңрыялкасын, берекелла, улы иш эдипсиңиз — дийип сыпайысырады. Мәтвели мәрем салам-хелиге ёл гойман:

— Хан ага, мениң душманым көп — дийди.

— Хә, душман-а бардыр — дийип, хан ичини гепледи. «Чакым догры болды-ов».

— Бабалак батыр бир душманым — дийип, яш кетхуда сөзүни довам этди. — Аннагулы көр бир душманым, Атамырат хан-да олардан идили дәл. Йөне мен оларың хеммесинден деңлигими аларын. Саглык болса, кимин кимдигини билерсиңиз.

— Хә, шейледир, шейледир, деңлигиңи алмалы. «Деңиңден галан, деңңенә ярамаз» дийипдирлер.

— Олар кә вагт обамыза дарап, вертархам эдйәрлер. Олары ызына доланмаз ялы этжекдирин.

— Хава, шейле дийип эшидйәрин. Шейледир. Гайрат эт — дийип, хан йылгырды.

— Мен нөкерлеримиң саныны артдырҗак. Чапавулчылык эдип мал көпелтмесек болҗак дәл. Мал көп болмаса, эт бол болмаяр. Сизе болса, тиз-тизден совгат, серпай гетирип берип дурарын.

— Боля-боля. Говы ниетиңиз, ажап максадыңыз бар. Тутян ишиңиз шовлы болсун.

— Мен бейлеки беглер, кетхудалар ялы обамыздакы гелмишеклери-де баярларына хорлатҗак дәл. Тирсеклетҗегем дәл. Гайтам башга тарапа даргап гиденлерини вагыз эдип алып гайтҗак.

«Хан гелмишеги говы гөрйәр» дийип, Мәтвелә ёлда айдыпдылар. Хан элини овкалап:

— Говы геп, макул гүррүң. Гелмишеклери хорламак болмаз. Оларың гара гүйҗүнден пейдаланмалы, Өз чәгинден чыкса, ким боланда нә, оңа җеза бермели. Шу диенлериңизи битирип билсеңиз, сизе уллакан берекелла. Мен сизиң яныңыза тиз-тизден өз векилими иберип дурарын. Элбетде, иберилен векиллериң-де гөвнүни тапарсыңыз-да — дийип, гөзлерини гүлдүрип, Мәтвели мәреме йити серетди.

— Гүррүңи болмаз, тагсыр! Сизиң адыңызы агзап баран адамы өйкелетмерис. Бизем аслы дүзүв адамларың неслиндендирис.

— Берекелла! Гайрат эдиң. Сизден тамамыз шейледир. Йөне бир айтҗак задым, бизлик хызмат болса, чапар ёлламаң-да өзүңиз гелиң.

— Лепбей, хан ага. Гөвнүңдәки ялы болар. Гайтмагаругсат эдиң.

Хан озал тайынлап гоян гамасыны мыхманына берди-де, хошлашык сөзүни айтды.

— Хош гелипсиңиз. Аман-саг гелипсиңиз, аман-саг гидиң, дилегде болуң, гелип дуруң. Хәлки айдышым ялы, векиллер барып, сизден хабар алып дурарлар. Хан хезретлеринден түркмен иллерине көп-көп салам айдың!

— Хош, тагсыр!

Мәтвели мәрем ханың сылаг берен гамасыны гушагындан асды-да, ёла дүшди. Тә өе гелйәнчә ёлдашларына гезек бермән, агзыны көпүрҗиклетдип мадырдады.

— Бабалак батыры, Атамырат ханы, Абдалы, Аба сердары боюн эгдирмели. Ат-яраг алмалы, нөкер йыгнамалы. Ишан-моллалары йыгнап, гайтадан пата алмалы. Байлары, барлылары йыгнап маслахат гечирмели. Ханың берен маслахатлары билен олары таныштырмалы.

Ол өйүне етди. «Мәтвели мәрем Хыва ханына салама барып геленмиш» диен хабар йылдырым чалтлыгында иле яйрады. Тәзе хабары эшиден, сала салынян, салынмаянларын барысы Мәтвели мәремиң өйүне йыгнанды. Мәтвели мәреме оба адамларының бу херекети ярамады. Халамаса-да йүзүни туршатды, гашыны дүйрүкдирди, дыман болды, гараз, җанына салып чыдады. Ол якындан-ятдан геленлери чалак-чулак нахарлап деррев угратды. Ишан-моллалары, барлы байлары безелги, бесленги җая элтди. Олара гайтадан сөвүш союп, хызмат эдип башлады. Атасының дәбини тутуп, дили догалы дийилйәнлере сылаг-серпай этди. Совгат-серпайы Нурахмет ишан билен Гулгелди ганхор пайлады. Серпайларың гөзе ышнаклы оваданларындан сайлап, өзлерине-де алдылар. Дили догалылар: «Еди аркаң ере дегмесин. Гөроглының яшыны берсин. Шахымердан җылавунда болсун, өз өмрүңде йүзүңе чаң дегмесин, олҗаң оңсун. Гамчың ганлы болсун, муртуң яглы болсун» дийип, Мәтвели мәреме пата бердилер.

Мәтвели мәрем хеммәни уградып, Нурахмет ишан билен Гулгелди ганхоры алып галды. Олар билен гиҗәниң бир махалына ченли сакырдашдылар. Гулгелди ганхор бирхили дүвнүгип отурды. Нурахмет ишаның велин эңегине җаң дакылан ялыды.

— Ким болса, шол болсун, гаршыңа гидене ер депелетме. Чарва болсун, чомур болсун өз гүни өзүнден өтйәни хер бәш йылдан чапыбермели. Гошы гуралгы, исгенеси саз адамлар бәш йылда каддыны диклейәрлер. Онсоңам, Мәрем җан, мен Хыва медресесинде оканымда көп ерлерде болуп гөрдүм. Бухара, Самаркан-да-да бардым. Шонда мен кән затлара гөз етирдим. Улы-улы, «түф» диен түйкүлиги ере дүшмейән уламалардан тәлим алдым. Аслында шеригаты инчелик билен ызласаң, «Буйрук алланыңкы, эмир кетхудаларыңкыдыр». Шеригатың дүзгүни боюнча сениң сораян ериңдәки миллет диңе сениң эмриң билен херекет этмелидир. Аягыны терс басана җеза бермелисиң. Боюн товланларыны чапып ёк этмелисиң. Алланың сыламадыгыны сен сыламалы дәлсиң. «Йүз гөрен, җеннет

гөрмез» дийиә, мен саңа догрусыны айдян. Юрды агалаян кетхудаларың дүзгүн-тертиби шейледир. Ана, шейле этсең сен өз илиңде атлы-абрайлы, белент мертебели кетхуда болуп билерсиң.

— Пир, сизиң айдяныңыз мениң үчин канундыр, Шеригата икилик этмен.

— Хол, илерки белент депеден ерземин газдырмалы. Ерземиниң ини үч сажын, бойы бәш сажын, чуңлугы дөрт сажын болмалы. Чукурың ашагына, ики гапдалына гызыл җеңңел отуртмалы. Депесини-де гызыл чети билен басырмалы. Ерземиниң гапысы-да җеңңелден болмалы. Чукурың хич ериниден ышгалаң гөрүнмели дәл. Ерземин түйнүксиз болмалы. Аягыны гышык басаны ялаңачлап, шол чукура оклабермели. Шол чукурда он-он ики гүн ятып өлмән чыкса, хер ненеңси терсёңкаң-да мугыра гелер. Муңа гөзи етен халк болса, сениң адыңы эшиден еринде йөне загырдаклар дурар. Шоңа гирип чыканың бойны алманың сапагына дөнер. Саңа мундан-да вәжып, ене бир герек зат бар. Арабаның аршына гөрә ёгынрак үч саны дерек тапмалы. Ол дереклериң инче-ёгынлыгы бир деӊ болсун. Дереклери бәш сажындан деңләп кесмели. Үч берегиң уҗуны бирикдирип зынҗыр халкалара бентлемели. Гыл гошулып бүкдүрилен гулач ярым кендир йүп болмалы. Шол йүпи сыртмаклап зынҗыр халка даңмалы. Ана, шол башы зынҗыра бирикдирилен сыртмак йүпли дереклере «үч агач» дийилйәр. Ана, онсоң үч агаҗы ислән еринде отурдып дөңүклерини асыбермели. Үч агаҗы бәш яшар алаша гошулан араба йүклемели. Үч агач көпленч атланышыга гиденинде герек болар. Өз нөкерлериңден аркан җаклаянлары болар. Эле дүшен ховплы душманыны, хазынасыны гизлән ерини айтмаҗак боланлары тапылар. Олар үч агаҗа гөзи дүшенден өзүни йитирерлер-де, бар-ёгуны айдарлар. Мен бу затлары гөзүм билен гөрдүм. Йигренилйән адама Гурбан байрамында, оразахайтда «салланчак учҗак» дийсе, «Үч агачдан асылай» диймелериниң себәби шудур. Бу затлар динден чыканлары шеригатың ёлуна гетирмек үчин өңден уланылян зат. Хәзирки дөврүң хан-беглери шол затлары уланман, адамлары сандан чыкардылар. Шонуң үчинем илде азгын гүн-гүнден көпелип баряр. Мениң шу айданларымы эт. Илиң гөзүниң өңүнде азгынларың

биркүҗисини ас. Гөрейин ханы онсоң, үч агаҗа гөзи дүшен харамзадаларың аягыны гуҗаклап багырыбермейшини.

Мәтвели мәрем агзыны өвелдип отуршына:

— Боля-боля, тагсыр, айданларың барысыны эдерин. Бу затлары вагтында өвредениң говы болды. Таңрыялкасын — дийип, Нурахмет ишана миннетдарлык билдирди.

— Хава, Мәрем җан, саңа ене бир зат айдайын. Сен энтек яш. Саңа көп-көп затлары билмек герек. Бир зады бек белле, шу гезип йөрен хансумак кетхудаларың хичисиниңкиденем сениң ата-бабаң сүеги-сүйреги кем дәлдир. Гайтам илеридир. Ынанмасаң шоларың аслы-несли билен гызыкланып гөрәй. Ана, шонуң үчин сен олара гөз гөркезмелисиң. Шу сөзүми ядыңда сакла. Тә гөз гөркезйәнчәң олар сени писинтде билмезлер. Шонуң үчин хайсы илиң үстүне дабырасаң рехимсизлик билен чапмалысың. Йүрегиң бошдугыны сыздыклары өзүңи авларлар. Ине шу затларданам ахмал болма.

— Догры айдярсың, Нурахмет ишан. Өрән догры айдярсың. Бу диййән весъетлериң көпүсини дәдем пахыр-да өлмәнкә янҗап-янҗап табшырыпды.

— Маңа-да бу затлары дәдем өвредипди. Оларың айданыны этмек икимизе парздыр.

Гулгелди ганхоруң гөзи ачыкды, эмма хор чекйәрди. Ишан болса барха гызярды.

— Аламанчылыга гидеңде, хеле-муле, аз-уз зада муртуңы булама, ырсгалың чешмеси олҗададыр. Олҗа берекетдир. Онсоң-да өзүңе агзыны догрулана гамчы билен җеза бермели дәл-де, «үч агачдан» асмалы, сөзүңи ики гайталаданы-да аямалы дәл. Яман өвренерлер. Асла агзыңа чөп өлчетмегин. Өзүңден седа чыкянча, даш төверегиңдәкилер сув сепилен ялы болсун. Ене бир этҗек товакгам, мен дирикәм кесекиниң алкымына гирип, акыл сорама. Болар-болмазың сөзүне ыныкма. Достдан душман көп.

— Онуң гүррүңи болмаз, пир!

— Эгер өйленмек ислесең хер сүңңүне бир гыз алмага хакың бардыр. Шеригатда язылaндыр. Дәл дийҗек болмаз.

Мәтвели мәрем йылгырды. Яш ишан сөзүни довам этди.

— Өңи билен Атамырат ханың, онсоң Бабалак ба-

тырын, онсон Ёлуш батырын гөзүниң одуны алмалысың. Олар сениң үчин иң ховплы душманлардыр.

Мәтвели мәрем улудан хашлады.

— Тагсыр, өз-ә еңил ишлер дәл-ов!

— Еңил дәлдигини менем билйән. Эйсем сен юрт эеси болжак болсаң, бүче-бүче ишлере түтетги бермели борсуң. Бейтмесең сениң гепиңе хич кимем гулак асмаз.

— Ол айдяның-а догры — дийип, Мәтвели мәрем тирсегини яссыга сөеди-де иркилип башлады. Нурахмет ишан ене-де кән затлары айтжакды. Гөрсе гүррүңдешлериниң икисиниң хем геп билен мазасы ёк. Даңам голайлапдыр. Онсоң бу-да ики яссыгы үсти-үстүне гоюп, отуран еринде серлип галды. Онуң кәвагт додаклары титрәп гидйәрди.

* * *

Айы-гүни етип, Багтыгүлүң огул бәбеги болды. Ол оглуна өз янындан хер дүрли атлары ойлап гөрди. Эмма Йылгын ол атларын хич бирисини-де макул билмеди.

— Мен муна какамың адыны дакжак. Бу огланың ады Гара болмалы — дийип, кесгин айтды.

— Көшегимизе хайсы ады даксанам ярашман дурмаз — дийип, Багтыгүл разылашды. — Баламың ады Гаратай болсун.

Эртеси гоңшы-голамларың аялларының бир топары йыгнанды. Олар пишме биширип, Багтыгүле хоссарлык этдилер. Багтыгүл бу обадан бейле тамасы ёкды. Себәби, Багтыүл обаның кәбир аялларының «Йүпек ялы гелин, гелмишеге әре барайыпдыр» диййән хышы-вышыларыны эшидипди. Ол җанындан эзиз гөрүп баран йигиди үчин мунун ялы теенели сөзлери эшитмәге кайылды. «Сулхуң алышса болдугы болар-да. Дүнйә бир гелинйәр ахыры!» дийип ичини гепледйәрди.

Багтыгүлүң аладасы хем өзүне етикди. «Вах, гаррыатам билен эжем пахыр нәдйәркә? Гүнлери агырдыр. Икиси бири-бирине бакышып отурандырлар. Бизиң эден телек ишимиз үчин илиң йыгнанан ерлерине-де барып билйән дәлдирлер. Бизиң үчин сычаның дешиги әлмыдама алтына дөнер дурармы? Гайгы-гамың лабырының герденимизден айрылан гүнлери болармыка?»

дийип, өз ягдайындан зейренип, ата-энесини гайгы эдйәрди. Кәте-кәте гөзлерине яш айлабермеси-де барды. «Элбетде, замананың кадасына сыгмаян иш этдик, чыдамалы-да» дийип, ашак бакярды. Йылгын болса обаларың дегирменлерини, харазларыны дишәп, өлмез-өди газанярды. Эли бошаса Бабалак батырың хызматыны эдйәрди. Ол соңабака узак обалара-да гидип башлады. Порса гидип човдурларың, Ханяп боюна барып гөкленлериң, өзбеклериң дегирменлерини-де дишәп берди.

Вагт гечйәрди. Гаратай йөрәп уграпды. Шол гүнлериң биринде Йылгын Порса гидип эгленди. Гүн яшар үчурда ызына доланды. Багтыгүл онун ёлуна гарап, хайыр-хеләк болуп аяк йыгнанянча гарашды-да, соң гапыны ичинден теммеледи. Эмма ятмады.

Йылгын кепбесине сес етим голайланда, саг гапдалындан хүмүрди эшидилди. Ол аяк чекип, оларың ызындан йөреди. Олар Бабалак батырың обасының йигитлериди, отурлышыкдан гелйәрдилер. Олар ыздан гелйән Йылгындан бихабардылар. Йигитлер ондан-мундан гүррүң гозгап, гүррүңиң соңуны Йылгының үстүне сырыкдырярдылар. Арт аягының бири майрык эшеге сыртлашып гелйән йигит:

— Йигитлер, догруданам чыдар ялы ягдай дәл-ов. Бизем хакыт өлен ёмут-да. Ёгсам, хей, арвана ёмудың гызыны нирәниң гелмишеги аял эдинип отурармы? — дийди.

— Мен шуны сизе көпден бәри айтжак болуп йөрдүм. Шу кепбәниң гапдалындан гечемде дишим-дишимден гечип, депе сачым дикленибер йәр — дийип, ёлдашы җибирдеди. Богаз маданы мүнүп отуран бири:

— Ай, өкүз гарындашларда гөзе долы йигит ёкдурда? Ёгсам, сув периси ялы гелниң бу гелмишек билен өмүр сүрҗек гүманы бармы? — дийип, богазыны арчады. Меле эшеги мүнүп гелйән бири эшиденлерини айтды.

— Өзем бириниң башына деңәп отуран екеже гызы әкени.

— Эй, алла!

— Гызың ата-энеси сегсен дагы яшанмыш. Аңы гиден гаррыларың элинден алып гайдыберендир, бу харап болан.

Йигитлер Йылгының кепбесиниң деңине етенсоңлар

сыкылык чалып башладылар. Йылгын: «Бэ, бу обаның адамларының-да пәли дүзүв дәл экени. Ханы, ене бәш-оң гүн сесими чыкарман гезейин. Багтыгүл нәме диеркә? Я-да булар Багтыгүле азар берәерлермикә? Ай, он-а башым дик болса оңармазлар. Гоңшуларымызың арасында әхтибарлы, энатаплы адамлар бар. Бабыш ага бар, огуллары бар» дийип, ынжалып гапыдан гиржек болды. Гапы ачылмады.

— Багтыгүл, эййәм ятайдыңмы? Бу нә гапыны теммеләпсиң-ле? — дийип, Йылгын сесини сандырадып, додагыны дишледи.

— Ятмасамда теммеледим. Нәме гижә галдың?

— Ай, бир екелли бендә дегирмен дашы гетиришип эгленәйдим-дә.

— Аман-саг гелен болсаң боля. Гаратая нәме гетирдиң?

— Гаратая игде гетирдим. Әжесине ики саны сүйжи гавун гетирдим. Какасына-да жувазлык он сыйры күнжи гетирдим.

— Бу гүнә сен гетире билен задыны гетирәйипсиң. Эртир Гаратай икимиз говурга эдип иерис — дийип, Багтыгүл Йылгының гетирен затларыны йыгнашдырды.

Шундан бәш-он гүн гечәнсоң обаның пыдул йигитлери Йылгының өйүни гаравуллап башладылар. Багтыгүлүң еке отураныны, Йылгының өйде дәл вагтыны пейләп, тиз-тизден янына гелип башладылар. Багтыгүле геп атдылар. Соң-соңлар йүзүне гөни айданларам болды. Багтыгүл оларың геп пайыны берди. Йөне соңабака бу ягдая чыдап билмеди. Сыратлы гелин, бир сукум болуп, йыгрылып ыграды. Йылгының йүреги хем бир зат сызып башлады. Хер ничик-де болса сыр билдирмеди-де:

— Багтыгүл, саңа нәме боляр? — дийип, аялының гөзяшыны сүпүрди.

— Бу тайда болян затлар кән. Сениң ондан хабарың ёк — дийип, Багтыгүл гөзяшыны сув-сил эдип аглады.

— Айт ахырын. Ким сениң гөвнүңе дегди?

— Йылгын жан, гүррүни көпелдип отурмалы. Бу ерден шу гүнүң өзүнде гөтерилели, гитмесек салпаяклар өз гүнүмизе гоймазлар бизи. — Ол ягдайы айтды. Йылгының депе сачы сых-сых болды. Нәдерини билмән:

— Вах, сениң дүнйә болшуң билен!.. — дийип, юмругыны дүвүп, дураң еринде гара даша дөнди. Эсли вагт дишлерини гыжырдадып дурды-да:

— Башсыз-аяксыз илден нәме тама этжек! — дийди.

— О нәхили башсызмыш? Донуна сыгман йөрә Бабалак батыр.

— Вах, онуң олжадан, ёл урмакдан, парадан башга билйән, баш галдырян зады бармы?

Йылгын Ата өкүзиң меллегинде ишләнинде хожайыны оңа бирнеме пул жошупды. Йылгын олары совман саклап йөрди. Бу оба гелесоң ол шожагаз пулларынам Бабалак батыра «пешгеш» дийип берипди. Багтыгүл оны билйәрди.

— Хава-ла, бу вагтың кетхудаларына берим болса боля. Башга дүзгүн-тертип оларың аладасына дәл — дийип, Багтыгүл Йылгының йүзүне серетди.

— Гарып болсамам, еке болсамам машгаламың намысыны басгылатман — дийип, Йылгын гашларыны чытды. — Хер ничик бираз ойланышалы. Инди чагамызам бар, әлбетде, азар берселер бир янаалак болмасак болмаз — дийип, Йылгын Багтыгүл билен маслахатлашып, Бабыш аганың янына гитди. Ягдайыны айтды, маслахат сорады.

Бабыш Бегиң өзи хем ар-намыс зерарлы обасындан гөчүп гидипди. Онуң өйүнде гезип йөрен гайтарма гызына Гулгелди ганхоруң инилериниң бири азар берипди. Бабыш ол огланың мазалы эйини етирипди. Шондан соң Гулгелди ганхор Бабыш Беге азар яманыны берипди. Шонуң үчин хем Бабыш Бег өз «Өкүзлер» обасыны ташлап, гум этегине гөчүп гидипди. Ол ерде-де барлылар, гүйчлүлер оңа азар бердилер. Бабыш Бег өңки обасына гелип билмән «Ушакларың» обасында ерлешди.

Ол бу затлары Йылгына гүррүң бермеди-де:

— Шу ягдайдан мен-ә без болупдырын. Эгнимизи йыгрыбам нәкеслере ярашып билемзок — дийди.

— Бабыш ага, эгнимиз-ә йыгырмарыс, баша нәме гелсе гөрүбберерис — дийип, Йылгын мердемси гепледи.

«Сен ялы йигитлер дөрәберсе, ол нәкеслер иле азар берибем дурмазлар велин» дийип, Бабыш Бег ичини геплетди-де, Йылгына гуванч билен гарап:

— Догры айдяң, иним, эгниңи гысма — дийди.

— Ханы, агам, айт, мен нәме иш эдейин? — дийип, Йылгын ене Бабыш Беге йүзленди.
— Обаң кетхудасына арзыңы айтмасаң.
— Менем шейле пикир эдйән.
Йылгын шей дийди-де Бабыш Бег билен хошлашып, Багтыгүлүң янына гелди. Эден гүррүңлерини оңа айдып:
— Бабалак батырың янына баралы. Хәзир онуң түйкүлиги дегирмен айлаяр. Бир овурдында от, бир овурдында сув. Бу энтирешип йөрен бихепбелери ол бир сөзде ерлеринден галмаз ялы эдер. Соңам элде барымызы берип, обаның илери четинден Бабыш агалаң янындан ержагаз сорасак, говы гоңшы болар олар, янашык отурсак, онда ничик борка? Менем мундан бейләк хич ере гитмән, өйүң төверегинде ержагаз билен мешгулланыберсем. Гараз, эйдип-бейдип яшар ялы болсак шу тайда яшалы. Бу оба бизи өлүмден аман саклады. Онсоңам бу тайдан гөчүп, биз инди нирә гидерис? Индики баржак еримизиң адамлары маңлайымыздан сыпармы?
— Йылгын, башгаңы билемок, йөне инди бу обада болмаз. Ол ер чекенлериң бири Бабалак батырың агасының оглы, бири егени, ене бири улы аялының доганы. Бейлекилерем шоңа меңзеш. Онсоң Бабалак батыр сени олардан эй гөрүп, маңлайыңдан сыпармыка? Ханы ойлан.
Бу хакыкатды. Бабалак батырың олары голдамагы хем мүмкинди. Муны Йылгын ашаклык билен аныклап:
— Ханы, онда айт, нәдели? — дийип, аялына йүзленди.
— Мениң диеними этсең гөни эжемиң янына гиделиң. Өлсем-де гөбек ганымың даман еринде, өз түнегимде өлжек. Сары мәрем өлүпдир. Мәтвели-де энтек яш. Какамдан горкмасак, башга кишиниң бизиң билен не жаны бар. Эжем мени гөрсе дурабилмез. Сен хич зады гайгы этме. Эжем бизи әхли беладан халас эдер. Эжемиң какама гүйжи етер. Гөрерсиң, эжем өзи өләймесе бизи өлдүртмез. Мен шоны айнада гөрен ялы билйән. Какам пахырам инди гаты гаррандыр. Эжем бир зат дийсе, гаңрышына гидибилмез.
— Багтыгүл, сен гайтадан ене бир ойланып гөр. Гаррылыгына гарама, какаң еке гепли адамдыр.
— Горкма дийдим-ә.

— Чакым чак болса, ол бизи өйүниң голайына-да элтмез. Эгер барды-гелди элтәйсе-де, мени дири гоймаз.
— Горкма диййән. Сениң ериңе-де өзүм өлерин.
— Багтыгүл, сен мени өлүмден горкяндыр өйтме. Йөне яш башыңа гелниң билен чагаңы гоюп өләймегем еңил дәл. Онсоңам әлиңдәки етим галып, кесекиниң гапысында гезмесин диййән.
— Горкма, хич задам боласы ёк. Саглык болса боляр — дийип, Багтыгүл гош-голамыны йыгнашдырыберди. Паты-путуларыны якында сатын алан эшеклерине йүкләп, гиже ярымдан агыберенде ёла дүшдүлер. Даңа голай ушакларың обасындан сайландылар. Ики гүни гечирип, өкүзлериң обасына аралашанларында, эшегем батлы йөрәп башлады. Даң атып, ак-гара сайгарылып угранда, Ата өкүзиң баглары гөрүнди. Йылгын гаты йөремекденми я-да толгунмакданмы, гара сува батды.
Ине-де таныш атыз-чиллер. Багтыгүл дуруп билмән аглады. Йылгын йүрегиниң гызып гиденини сызды. Ики дүвме яш яңагындан сырыгып гитди. Гыз-гиевиң ховсалалы гөзлери төверегиндеди. Йылгын гара өйүң гапысындан гөзүни айырмаярды. Килим галдырылса, бир тарапа совулмага хыялланярды. Ата өкүз болса бир ай бәри яравсызракды. Шу гүн ол өзүни окатмак үчин Нурахмет ишаның янына гидипди. Өйде кемпириң еке өзи чай ичип отырды. Ол ялңыз перзенди Багтыгүли сәхел вагтам унудып биленокды. Хасрат онуң билини бүкүпди. Гызыны идемәге болса, адамсы ёл бермейәрди. Хер тарапларa гөвүн йүвүрдип гөрйәрди. Эмма гелип билйән нетижеси ёкды. Аглап-эңрәп гижәниң бир махалына ченли дик отурып, яссыгына башыны гоян бадына иркилип дүйш гөрйәрди. Гызыны гужаклап аглаярды. Бирденем тисгинип оянярды. Лаңңа еринден галып, төверек-дашыны сермейәрди. Хич ким ёк, өңки ялы. Кәте чыраны якыбам середйәрди.
Ине, хәзирем кәсесиндәки чайда чөп чоммалды. Ол гахарына кәсесиндәки чайы серпип гойберди. «Ырым эдип ядадым. Ырым дийлен зада галан өмрүмде ынанман» дийип, гөзүне яш айлады, шол вагт Багтыгүл оглуны өңүне салып, гапыдан гирди. Кемпир яш вагтындакысы ялы, товсуп еринден галайды.
— Хей-вей, маңлайым икидир-эй. Сен нирелерден

чыкдын-эй! — дийип, аглап-энрэп гызының бойнуна бөкди. Соңра гөзлери элек-челек болан Гаратайың яңакларындан тайлы гезек өпди. Агтыгыны бой чоча этди. Кемпириң гөзяшы сил болуп барярды. Багтыгүлем гөзяшыны саклап биленокды. Ол гөзлерини сүпүришдирип:

— Эжем, урсаң аркам, сөгсең йүзүм. Өлдүрсеңем инди гитжек ерим ёк — дийди-де, гөзлерини гиң ачып эжесине серетди.

— Ханы, ол башыңа бу гүнлери салан йигит ниреде?

— Олам узакда дәл. Шу төверекде болмалы.

— Бар, айт оңа. Улагыңызы сейисхананың төрүне салып гизлесин. Өзем энтек адамың гөзүне илжек ерде гөрүнмесин.

Энесинден йүз тапан Багтыгүлүң өкжеси ере дегенокды. Ол дашарык чыкып, гизленип дуран еринден Йылгыны тапды-да, онуң гулагына бир затлары пышырдап, деррев ичерик гирди. Йылгын гулагына бал даман ялы, шо бада Багтыгүлүң диенлери билен болды. Ишлерини бүрйүзли эденсоң, ялт-юлт эдип, өңкүже кепбесине гирди-де ичинден теммеледи. Багтыгүлүң эжеси додагыны дишләп, бармагы билен яңагыны чызды.

— Балам, сен бизи иле чыкар ялы этмедин. Хей, сениң ялы йүзи гара болан ковмы-хышымда бармыдыр? Илиң теенели гүррүңлеринден яңа гапыргамыз сөкүлип, дишимиз дөкүлендир. Айдайсаң, дуйдурайсаң болмадымы?

— Горкдум, эже.

— Горкан адам бейле иш этмез.

— Эже, шо гүррүңлери гоялы-ла! Бир йигиди халадым, бардым.

— Мен-ә билмедим, гызым! Какаң ичинде-хә чала деми бар. Ябысына гөтерип диен ялы мүндүрип ишаныңка угратдым. Сениң үчин иңирдей-иңирдей саңсар келле этди. Бейдерсиң өйтмейәрдим. Бир агыз геңешәениңде болмазмыды?

— Эже, сен оңа меңзеш ишлериң геңешилип эдилйәнини-эдилмейәнини менден говы билйәнсиң. Шонуң үчин өзүңи-де, мени-де азара гоюп, жаныңы гынап отурма!

— Вах, сен бир эргенексиз экленип, тербиесиз сакланан еңилкелле болан болсаң бейдиң жанымызы якжагам дәлдик. Илиңем айдяны шол-да.

— Эже, болжак иш болды, боясы синди. Индики эдип отуран гүррүңлериң әхлиси артыкмач. Несибәмдир-дә, гитдим, саг-саламат айланып гелдим. Ынха-да огул агтыгың. Мениң саңа мундан башга келем агыз дийжек сөзүм ёк. Өлдүрсеңиз өлдүрерсиңиз, гойсаңыз гөярсыңыз.

Ол чаям ичмән, дынжынам алман, еринден турды. Чаң басып ятан палас-килимлери, кечелери дашарык чыкарды, нахар атарды. Шу аралыкда товуклара ийм берди. Йүзүңе гөзлешип, гулак-гуйругы билен сиңеклерини горап дуран хор маллара от берди. Өйүң ичини-дашыны сырып, сув сепип тәмизледи. Соң Йылгының өңки яшан кепбесине барды. Гөрсе Йылгынам кепбесини сырып-сүпүрип арассалап йөрен экени.

— Гой, сен бейдип йөрме. Өзүм сырып-сүпүрерин.

— Вах, иш эденимиз билен зат диймеселер шу өйде мен даш чапмага-да ырзала.

— Аркайын бол. Ишимиз угруна. Өзүңем бейдип отурма. Гөрйәңми маллары. Ачлыгындан чыдаман, бошанып дурансоң, йүплери-де дувүн-дувүн. Какамын тайяр кендири согруп, маллара йүп ишмәге-де гурбы чатмандыр. Хол ятан кендирлери согур-да, маллары даңар ялы йүп иш. Олары отлук ерлере элтип өркле. Жанаварларың гапыргалары санаймалы болупдыр.

Йылгын бегенип, кендирлери йыгнап башлады. Ата өкүз ишаныңкыдан гич өйләнлер гайтды. Өйүне голайланда, онуң гөзүне бир телпекли каклышып гиден ялы болды. Йылгынызам оңа гөзи каклышды. Ол тарса туруп, кепбә гирди.

Йылгын нәдерини билмеди. Онуң дызлары саңңылдап башлады. Жыклап, гара өйүң килимине гөзүни айырман серетди. «Гожа шу сапар гечиримлилик эдайсе, өмүрбойы күлүни атып гечмәге тайяр» дийип, ичинден дилег этди.

Ата өкүз өйүне күрсәп гирди-де, төрдәки гарчын чувала бака ылгады. Чувалда көне эсги оралгы, ужы дөвүк гылыжы барды. Ол йигитлик чакганлыгы билен гылыжы яланачлады. Онуң гөзлери ханасындан чыкара гелипди, сакгалы титрейәрди.

— Ханы, ол ханавейран! — дийип, аялына азгыры-

ланда, өз сесини танамады. Кемпири чаласынлык билен еринден галды-да, Ата өкүзиң элине япышды.

— Илки менден башла — дийип, кемпир зарынлады. — Хеммәмизи гыр-да, еке өзүң байна бу гелинмән гечен яланчыда. Болдуң мең башыма батыр адам. Гаравсыз бенделери өлдүрип, кыямат карзына галасың гелйәрми? Булары өлдүрениң билен ил саңа «Гөроглы» диймез. «Оюнчы утуланыны билсе ягшы» дийипдирлер. Менем шу гыз үчин эзъети сенден аз чекен дәлдирин.

Гожа аялының сесине эл-аягыны йитирди. Соң дөзүмли-дөзүмли херекетлер билен көне гылыжы эсгә долап дашарык чыкды.

Багтыгүл әтиячлык эдип оглы билен кепбеде гизленипди. Эжеси янына баранда, ол ховсалалы гепледи.

— Какамың пәли дүзүв дәлмикә диййән. Ол бизиң геленимизи Мәтвели мәреме хабар этмәге гидибермесин.

— Аркайын бол! Какаң хич ере гитмез.

Хер ничигем болса Багтыгүл ынжаланокды.

— Эже жан, Мәтвели бирнеме рехимлирәкми я-да олам атасы ялы доң йүрек ызгытсызмы?

— Аты белли, байталы белли. Олардан нә идили ат дөрәр өйдйәрмиң? Хыва пешгеш элтип гелели бәри гомалып юрда сыганок. Габат гелен ондан зейренип башлаяр.

— Алла сакласын. Шу вагтдан шейдип башласа, ил бендәниң гүни ненең гечеркә? — дийип, Багтыгүл эжесине ялбарды. — Эже, какамдан хабар тутавери!

Ата өкүз өврүлип өйүне гирип, аңы гиден ялы болуп отырды. Бирсалымдан соң Багтыгүлүң эжеси агтыгыны йөредип, усуллык билен өе гирди. Гелип гожасының эдил гапдалжыгында янашып отурды. Гызындан яңа ичи аловлап дурса-да, Ата өкүз агтыгыны сынламан сакланып билмеди. Әриниң гахарының бирнеме гачышаныны гөрен кемпир чаганы төре гечмәге ырды. Нахар гетирди-де чыкып гитди. Кемпир чыкансоң гожа ядыргап дуран эйжежик агтыгына гөзүниң астындан бир серетди.

Багтыгүл эжесиниң аркасына дувланып, ичерик гирди. Оны габатланыбам отурды.

Ата өкүз өйден чыкды. Ол үч гүнләп хич ким билен геплешмеди. Йөне алчажык агтыгы велин оны гүнүне гоймаярды. Ата өкүз өе гирсе ылгап янына барярды. Энели-гызың буйругы билен Гаратай өзүни гожаның

гужагына оклаярды. «Баба, мен бәжик бакжак, сени арабама мүндүрип тоя әкитжек. Сениң яныңда ятжак» дийип, жыкырдап гүлйәрди. Соңра: «Мени ата мүндүр, базара гитжек» дийип, бойнундан гужаклап, бабасыны эркине-черкине гоймаярды.

Гожа хер ненеңси болса-да көп гүнлерини ойланып, дымып, гечирди. Көп затлары өлчерип, дөкүп гөрди. Ахырында-да йүрегиниң бузы эрәп башлады. Йүзи-де өңкә гаранда бирнеме ягтылды. Гахары гачышып башлады. Илки-илкилер агтыгына хабар гатды. Шейдибем гүн-гүнден өйкелер өчүшип башлады. Йылгының өйи дикләни, өзүни алададан дындараны гожаны хасам имриндирди. Ол ахыры бир гүн йүрегине даш баглап, Йылгының саламыны алды. Ине, инди. Ата өкүз огуллы, гелинли, агтыклы болды.

— Йөне Йылгының кимдигини бир адамың янында дилиңизден сыпдыраймаң. Гараның оглудыгыны билселер Йылгына ишанлар гүн бермез — дийип, Ата ага машгаласына берк табшырды.

Бир гүн өйүң әхли машгаласы чай башында отырдылар. Гожа кемпирине йылгырып серетди-де:

— Кейваны, бизиң шу агтыгымызың ады ким-айт? — дийди.

— Етмиш алты яшда бир агтыга гөзүң дүшди, онуң-да хенизе ченли адыны билмейән болсаң билме-де гезибер — дийип, кемпир гызының йүзүне серетди. Багтыгүл билен Йылгын йылгырып ашак бакдылар.

— Көшек, бабаңа адыңы айдып берсең болмаямы? — дийип, Багтыгүл оглунын маңлайындан өпди.

— Мениң адым Гаратай — дийип, чага жыкырдап гүлди.

Ата өкүз:

— Гаратай — дийип гайталады. Сүңңи еңләп, бойы бир гез галан ялы болды. Шондан соң атыз-чиле гитсе, агтыгыны ызындан галдырмады. Махласы, агтыгы оңа гүйменже болды. Соңкы гүнлерде агтыгы билен тоя-мәрекә-де барып башлады. Ата өкүз билен кемпири агтыкларының тайлы болмагыны-да арзув этдилер. Кемпир арзувыны сыпайылык билен гызына-да яңзытды. Багтыгүлем илкинжи чагасы боланда, совук кепбеде ятандыгыны, чагасының болмаяндыгыны шондан гөрйәндигини яңзытды.

Ата өкүзиң өйүниң ене-де ырсгалы артып, дурмушы

тәзеленип башлады. Йылгын өз янындан: «Шу оглана ныңберин әйгилигини гөрүп билейсем ягшыдыр. «Болжак оглан, башда белли» дийлиши ялы, бу огланың әденлиҗе болҗагы шу гүнлерден билдирип дур. Башга чагам болмаса-да алладан нәгиле дәл. Шуңа өмүр берсин. «Бирим бар, мүңүм бар» диййипдирлер. Хернә багтыма сыгсын-да» дийип ичини гепледйәрди.

«Мениң инди бу тайларда арка дагым Багтыгүл, мырадым Гаратай, өзге мениң гөвүн гүйдер ялы хич кимим ёкдур. Буларың барына-да шүкүр. Нәгиле боламок. Ханы, иле бир абатлык, агзыбирлик, дынчлык гелсе, гидип эҗеми-де гетирсем. Ол пахыр энтек шейле бир гаррылыга етеног-а, белки, ол диридир. Вах, эҗем жан гелип, мениң шуҗагаз болуп йөршүми гөзи билен гөрседи. Багтыгүле, агтыгына гувансады. Обадашлары билен саламлашып, йүрек ачып дердинишседи.» Бу арзувлар хемише Йылгының хемрасыды.

Бу төвереклерде гелмишеклериң диңе өз бири-бирине өйленмәге, бири-бирине дурмуша чыкмага хакы барды. Ерли илат велин исләнине өйленибермелиди. Ерлилериң гырнак аялындан болан оглуна-да ёмут гызы берилмейәрди. Йөне ол хем хер атаның өзүне баглыды.

Ишан-моллалара бир зат эмлесең «Эне гап, ата сап» диййипдирлер дийип, шеригата илтешдирйәрдилер. Тойда-томашада табак чекиленде-де, ёмутлар өз араларында-да чәк гойярдылар. Той сачагы илки билен ишан-молла, хожа-сейиде, магтыма, шых-муҗевире языларды. Онсоң өкүз-салыга, ушак-орсугча, гара чука, иң соңундан гелмишеклере табак чекилйәрди. Шонун үчин олар өз тирелери билен топар-топар болуп, херси бир гапдалда отурмалыдылар. Улы тойларда мыхман берленде-де шейледи.

Обаның көп адамлары бу дәп-дессурлары халамаярдылар. Ата өкүз хем шол пикирдеди. Халаманда-да әлинден гелйән зат ёкды. Йылгын җибринип кәте диллейәрди.

— Нәме үчин бейдйәрлеркә? — диййәрди.

— Геплеме, геплеме. Ил геплесе-де, сен геплеме — дийип, өйдәкилер онуң агзына япышярды.

* * *

Гулгелди ганхор улы той тутды. Тоюң генешиндәки маслахат боюнча кетхудалары айры отагда кабул эдилди. Геленлериң тиресине, уругына гарап, хеззет-хормат эдилип башланды. Бирнәче адамдан ыбарат хызматкәр белленди. Олар эртирден бәри дынман, хызмата ылгаярдылар. Нахар-чайдан хызматы етирилен тирébашылар болса өзлерини гөркезҗек болуп, күченлиге зыңярдылар. Кекирдеклерини гызардышып, богазлары гураянча жеделлешйәрдилер. Себәби, обалардакы пыланкес дийилйәнлериң сөзи бири-бирине ярамаярды. Оларың өзүнден акыллы, батыр, эдермен гоңурбай ёкды. Ярагларына болса мыдама ок сүрүлгиди. Бабалак батыр гүнбатар четдәки ак өйде, акылдашларының бир топары билен, дөшүни сыпалап кейп эдип отырды. Төверегиндәкилере гайта-гайта дегсинйәрди. Ялхорлары онуң гүлмесиз сөзлерине-де җак-җаклап гүлен болярдылар. Нахардан соң олар бирсалым дашарда көв-сөв этдилер. Бабалак батыр богазыны арчап, Гулгелди ганхоры сорады. Ылгашлап хызмат эдйән пыяда Гулгелди ганхоруң Мәтвели мәремиң янында отурандыгыны айтды.

Мәтвели мәремиң янында Гулгелди ганхордан, Нурахмет ишандан башга-да яшулуларың әнчемеси барды. Бабалак батыр Гулгелди ганхора: «Тоюң гутлы болсун» диймек, Мәтвели мәрем билен гөрүшмек, Нурахмет ишаның голуны алмак максады билен оларың отуран өйүне бака асса-асса гуграды.

Бабалак батыр Мәтвели мәремиң Хыва ханындан йүз тапып гайданыны эшидипди. Бабалак батыр Хыва ханының ики йүзли, ала бажакдыгыны билйәрди. «Мәтвели алданып гайдыпдыр» дийип чак эдйәрди. Көпбилмиш ханың Мәтвелә меңзеши бир гылына баглаҗакдыгына Бабалак батырың гөзи етйәрди.

Мәтвели мәрем ушакларың кетхудасы Бабалак батыр билен элуҗы гөрүшди. Оңа отурмага ерем гөркезилмеди. Хер ничигем болса, «Мыхман атадан улы» дийен накыла гуллук эдип, Гулгелди ганхор, Мәтвели мәремиң паекисине: «Орнуңы Бабалак батыра бер» диен, ышарат этди. Паеки орнуны Бабалак батыра берип, ювашлык билен гапа тарап чекилди.

Мәтвели мәрем өз янындан: «Бу нә йүзүни сортду-

ран боляр-айт. Өзүңи ким дийип хасаплаярка? Илле саңа мензеш сыйыны сүйрәп йөрен көп. Мениң үчин сен ыгып йөрен ловде» дийип ичини геплетди. Батыра кәнбир үнс берип дурмаяндыгыны аңдырды. Шейле-де болса Бабалак батыр билмезлиге чалышды. Салыхатлы-лык билен мүрәкет эдилен ерде отурды. Мәтвели мәрем хасам ыкҗамланып, башыны дик тутды. Соң телпегини чыкарып, махмал ишликли совудыны илери-гайра сүйшүрип, келлесини гашады. Гөзлерини гырпылдатды, муртуна сынтгы берди.

Гулгелди ганхор велин Бабалак батыр билен гөвүнҗең гөрүшди. Бабалак батыр башыны дикләп, өйдәкилериң йүзүне бирлай гөз айлады-да:

— Гулгелди ага, тоюң гутлы болсун — дийип, хер сөзүне аграм берип гепледи.

— Танрыялкасын. Хеммә-де шейле тойлар несип этсин — дийип, ганхор бир диш набады агзына оклап, чайындан овуртлады. Бабалак батыр ондан-мундан геп оклап, Мәтвели мәремиң йүзүне серетди.

— Бу нә, мәрем, кейпиңиз ёк-ла бу гүн, йүзүңиз той ериниң адамсынынңка меңзәнок-ла. Жаныңыз берин сагмы? «Той гүни аглама, ясда гүлме» дийипдирлер. Той гүни ачылышып отурмак герек.

Мәтвели мәремиң йүзүнден даш асылан ялы болды. Ол:

— Нәме сениң обаңа биз тарапдан тебип сорап баран болдумы? — дийип, пешананың йыртыгы ялы эрнини ялады.

Бабалак батыр муртуны сыпап:

— Энтек тебип сорап баран-а ёк. Йөне сениң агаң гызыны алып гачып баран-а бар — дийди.

— Нәме! — дийип, мәрем еринден турды. — Сениң ол эдениң өңүнден гидйән вагтындан оба гөчендир!

— Мыхманына херрелмәни опаран вагтындан бәрими?!

Нурахмет ишан гаты ардынжырады-да, бир гезек Бабалак батыра, бир гезек мәреме середип, гүррүңи өтен-гечене совмакчы болды. Эмма мәрем гулак асмады. Соңкы вагтда гөвни ал-ховада гезип йөрен Мәтвели мәрем самсыклык этди.

— Сен Байрамчалының өзбек хелейинден доглан халыңа бизе гыжалат берҗек болянмы? Нәме гызарыляң! Ынанмасаң бар-да эжең топбусына серет. Бейлеки ёмутларың баш даңшына меңзеш дәлдир.

— Мәрем! — дийип гыгырып дикелен Бабалак батыр гапдалына япышды.

Шол пурсатда ериндев галан ишан эллерини даллалады.

— А-хов, Мәтвели жан! Бабалак батыр! Тойы бозярсыңыз. Шейле болҗагыны мен өтен агшам дүйшүмде-де гөрүпдим. Икиңизиң депәңизде бир эат айланып йөрди. Худай ёлуна бир гоюндан садака айдың-да, ярашыга гелиң. «Садака мүңде бир беланы гайтарыпдыр» диййәрлер. Ханы, сакланың! Мен алланы ятлап, бир дога окайын — дийип, чөк дүшди. Газаба мүнен кетхудалар диңлемедилер. Түпеңлер ызлы-ызына гөчди. Хер тарапдан ики адам өлди, бирнәче адам яралы болды. Мәтвели мәрем:

«Мен дири гезсем, Бабалак батыра өмүр сүрдүрмен. Шу ловдә бир йылдан көп ер депелетсем, башымдакы телпек дәл» дийип ичини хүмлетди. Ол өйүне гелен бадына Гулгелди ганхоры, Нурахмет ишаны, Меле байың оглы Эсени янына чагыртды.

— Тойдакы даваны эшитдиңиз. Мен бу ягдая чыдап, бу дүнйәде гезип билмен, намысың ашагында галанымдан өленим ягшы — дийип, Мәтвели мәрем генешчилерине йүзленди.

Нурахмет ишаның соңкы вагтда Ата өкүзе жыны атланыпды. Себәби ол Йылгының кимдигини даш гулакдан эшидипди. Йөне долы аңырсына етип биленокды.

«О нәхили Гараның оглы боляр. Гара нәвагт мунуң ялы огуллы болуп билер! Эгер догры болса Гара шулар ялы оглуны ташлап, нирелерде ыгар. Гараны гөрен, билен ёк» дийип ынанмаҗак болярды. Йөне Йылгын баралы бәри Ата өкүзиң хожалыгыны дикелдип баршына велин гөриплик эдйәрди. «Гүл ялы гызыны гелмишеге берди» дийип, өз янындан янып-бишен болярды.

Мәтвели мәремиң маслахаты онуң пелтесине ягдамдырды. «Ёгуна янмалы, хожалыгыны дагытмалы, шейтмесек, түйи өсер, бизи сыламаз» дийип, гахар билен ичини хүмледип, ниетини айтды.

— Ар-намыс өлүмден ямандыр. Хер етен гелмишек үчин бейдип дәним, орта чыкып билмесек, көпчүликде

дилимиз келте болса, ондан яшайыш болмаз. Йылгыны, аялыны, оглуны бир гижеде пычак гөмди этмек герек. Миллет онсон дилини чекер, ёгса...

Эсениң йүзүниң хамлары тирсилдешип башлады, ол элини далдаланынам дуймады.

— Нурахмет, сениң бу айдянларың-а бирхили. Айбыны тапан гүнүң гелмишеклери урмак-сөкмек болар. Эмма бигүнә ере өлдүрмек болмаз. Бу барада Мәтвели мәремиң өзем көп затлары гулагы билен эшидендир. Өңрәк хемме кетхудаларың җемленен еринде гүррүң этдилер. Шонда гелмишеклери нәхак өлдүрендиклери үчин бәш-алты адамы Хыва ханының асдырандыгыны айтдылар. Элбет, гелмишеклерденем хызмат эдип, хана-беге яраянлары бар болмага чемели.

Ишан ювдунып:

— Булары өлдүрениңи ким билип дур. Бирҗе кәсе чай ичим салымда теп-текиз эдип боляр-а — дийди.

— Ялңышма, пирим, эшидерлер. Хәзир ики гөзүңем бири-бирине ягы. Мен Йылгының өлдүрилмегине гаршы болубам дуржак дәл велин, аялы билен оглуна велин дегмек болмаз. «Солтан сүңңүни хорламаз» дийипдирлер. Гыз бизиң җан ялы уямыз, оглы-да егенимиз боля. Олары өлдүрип, биз бу обада кими горамалы. Мен ол затлара пархсыз гарап билмен. Бизиң Ата өкүзден пейдадан башга гөрен зыянымыз ёк. Ол бизиң дилегчимиз, худайчымыз. Ягшы гүнүмизе бегенйән, яман гүнүмизе гынанян адам.

Гулгелди ганхор геплемейәрди. Эсен бай велин сакланып билмейәрди. Себәби ол гелмишек дийилйән мугт хызматгәрлерден уммасыз көп пейда гөрйәрди. Шол себәпли онуң малларының саны йыл-йылдан көпелип барярды. Шонуң үчин ол Бабалак батыр билен сөвеш этмек барадакы пикири-де голдамады.

— Гөрйән велин, Эсен байы шол гырнак аялы көптараплайын өркләпдир өйдйән — дийип, Гулгелди ганхор гүлен болды.

— Ёк, геп онда дәл — дийип, Эсен бай йүрегиндәкини айтды. — Пейдасыз өлүмден не пейда. Адам өлдүрүлйә пейда гөрмек үчин.

Нурахмет ишаның эгинлери йыгрылып язылды. «Армамыс, нәме, пейда дәлми? Эсен агамыз шоңа душүнмейәрмикә?» дийип ичини гепледенде, сеңригем йыгрылып гитди. Ол Гулгелди ганхора диканлап серетди-де:

— Батыр, мен-ә шу эдилйән гүррүнлере душүнйән дәлдирин — дийди.

— Душүнмедик болсаң, соң душүндирерин — дийип, Гулгелди ганхора дерек Эсен дилленди. Ишан арзыны артдырҗак болды.

— Онда мен-ә жогап болса, өйүме гайтҗак.

— О нәхили сен өйүңе гайдыбермелимишиң? Адамлары гырмалы, ёк этмели дийсек, ассыңдан сув чыкянча отурҗак. Агзыбирчиликден гүррүң гозгалса-да өйүңе гитҗек. Бу нәмәниң аламаты! Бу затлары ил эшитсе саңа нәме диер! Бизи дашдан дишини гыҗап уранлар азмы? Инди өз обаңдакыларынам ичине догмаз оглан салмалымы? Обаның башаша өйүнде гелмишек бар. Хамана, боланам оваррам диели, олара хоссарлык эдйәнлери нәтҗек? Кованда ёк, гачанда ёк, йылыҗак ерде сең будуңы бүре чакмаяр-ов, пирим — дийип, Эсен бай сесини гаталтды.

Мәтвели мәрем Нурахмет ишаның-да, Гулгелди ганхоруң-да, Эсениң-де йүзүнден гечип билмәнсоң, ягшыдан-ямандан зат диймән отурды. Нурахмет ишан горҗанып отурып билмейәрди. Ол ене:

— Агалар, өзүңиз билиң, йөне «Гурт чагасындан экди болмаз» дийипдирлер. Йылгының оглы улалып кәле геләенде-де иле пейдалы адам болуп етишмез. Шондан хәсиетли оглан чыкмаҗагыны айнада гөрен ялы билйән — дийди.

— Пир, сен оны гайгы этме. Ол оглан адам болянча дүйәниң гуйругы ере етер.

— Бей дийме, Эсен. «Ики аяклы ики гүнде» дийипдирлер. Ынха гөрйәңми, йигрими бәш яшда Мәтвели җан иле мәрем болды. Ай-гүн диениң телпегини айламанкаң өтүп гидиберйәр — дийип, Нурахмет ишан бурнуны сыпалады. Ишаның ала хекек ялы җакырдап отурышына Гулгелди ганхоруң-да гахары гелди. Сеси ёгнас чыкды.

— Мустапаны эшидели-ле, пирим!

— Мустапамы мен өң айтдым.

Гулгелди ганхор Йылгының өлүмине гынанҗак адам дәлди. Ол горкярды. Шоны ол ахыры айтды.

— Пирим, сениң ол айданың бирхилирәк боля. Бу барада Хыва ханы Мәтвеле-де айдыпдыр. Бизе-де җан герек. «Дүйәниң улусы көпрүде таяк иер» диййә. Кет-

делериң гулагына бир зат дегсе, илки билен мәрем икимизи тутжакдыкларыны билйән.

— Гойдук-гойдук, биз гойдук. Мунуң ялы ерде соганың ичи-ич, дашы-даш болайяр. Гепимизи алга алмажак болсаңыз чагырмалы дәл экениңиз — дийип, ишан Мәтвели мәремиң йүзүне серетди. Мәтвели мәрем додагыны ялап:

— Пирим, сениң айданларыңы-да эдерис. Сени өйкелетмерис. Энтек ховлукма. Ол дийилйән адамларың хичисем мениң гөзүмден сыпанок — дийип, ере гарады.

— Мәтвели, мен ховлугып дурамок-ла. Иру-гич айданым эдилсе боля.

Шундан соң олар өйли-өйлерине даргашып гитдилер.

* * *

Нурахмет ишаның кепенини бичҗек болуп йөрениниден Йылгының хабары ёкды. Ол обадакы той-мәрекелере-де гатнашып уграды. Чакылык эдилен ерден галмаярды. Ол: «Илиң чакылыгына бармасаң халкам сениңкә гелеси ёк» дийип ичини гепледйәрди. Онсоңам онуң адамлар билен гөвүн ачышып, баршып-гелеси гелйәрди. Йылгын оглунының гүн-гүнден мениклениип, улалып баршына-да ики болуп биленокды. Оңа юмуш буйруп, хызмат этдирен болуп кесесинден гуванярды. Гайта-гайта гужаклап бойнуна гөтерйәрди. Яңакларындан өпйәрди. Оглуның йүзүне йити-йити середйәрди.

— Мениң оглум чапыксувар болар. Саглык болса, саңа шу йылың хасылында бир гунан тай алып берерин. Аты улалянча өзем улалар — дийип, атыз-чиле гитсе-де, Гаратайдан гөзүни совмаярды. Багтыгүл Йылгының бу херекетлерине үнс билен середйәрди. Йылгының оглуны гапдалындан гойман йөршүни гең гөрйәрди. «Бу нәме үчин бейдйәркә? Болса-да биркүч гүн бәр-ә, шуңа бир затлар болуп йөр. Гөйә гөзүнден учуп барян ялы, оглуны гапдалындан гоясы геленок. Агтыгыны тиркемәге какама-да гезек беренок. Гаратайыма бир затлар болаймабилсе ягшыдыр. Херңә гөзден, дилден саклаверсин бу огланы» дийип, якасына түйкүрйәрди. Бу ягдайы онайы билен Йылгындан сорасы гелйәрди.

Йылгын соңкы вагтларда өзи билен биле есир ду-

шен ёлдашларының янына гезмәге-де гидйәрди. Гечени, гелжеги ятлашып дердинишйәрди. Шонда обаның йигитлериндене оларың янына гүррүңчилиге гелйәнлери болярды. Айратынам Күти кетже дийилйән яшулының янына олар көп гелердилер. Себәби Күти кетже көп вакалары башындан гечирен, көп эртекилери билйән адамды. Шонуң үчин онуң кичижик кепбесиниң ичи көпленч адамлы болярды. Йылгын баранда-да ики йигит отырды.

Күти кетже Йылгының хатырасына нахар атарды. Шондан соң бу ере ене үч йигит гелди. Оларың бири Йылгына башдан-аяк серетди-де:

— Сен йүрекли-айт, Йылгын! — дийди.

Йылгын себәбини сораманка йигитлериң ене бири дилленди.

— Йүреклем болсаң ховатырлы болмалы. Бу вагт намардың ярагы дөреди. О зат йүрекли билен йүрексизи тапавутландырыбам дуранок.

Күти кетже Йылгының өвүлмегиниң себәбине дүшүнмесе-де, соңкы гүррүңиң манысыны аңды.

Ол Йылгының гүрлежек болянына бакман:

— Догры айдяң, иним, тоңкатар дөрәли бәри намарт билен мерди сайгармагам кыналды — дийип, өз билйәнлерини айтды. — Өңлер уруш гураллары найза, гылыч, гама диен ялы затлар боларды. Гаршыдашың билен йүзбе-йүз дуруп сөвешилерди. Шонда мерди, намарды сайгармак ансат боларды. Инди тоңкатары болан зүвветдинем мердиң үстүне хеким. Гайрарак чекилип, гараңка дувланып, гүвледип гойберсе гутардыгың.

— Менем шоны айтжак болян-да, Күти ага — дийип, Йылгына «Йүреклем болсаң ховатырлы болмалы» диен йигит сөз гезегини алды.—Шол үйшмеленде тоңкатарлылар кәнди, Йылгын. Сен болса хич зат аңман, адамлары аралажак, олары ылалашдырҗак болдуң.

Йылгын гүррүңиң нәме хакдадыгына инди дүшүнип галды. Яңы-якында Гулгелди ганхор той эденде, Мәтвели мәрем билен Бабалак батыр икиси буз үстүнде тозан арапды. Шонда ики тарап гарпышыпды.

— Мен шолар ялы бидерек гарпышманы гөрсем сакланып билемок — дийип, Йылгын ювашжа гепледи. — Шо сапар шейле болды-да, өзүме буйруп билмедим-дә.

— Нәме онсоң сениң тәвеллаң билен олар ылалашайдымы?

— Болса-да мениң о херекетим зыян болан дәлдир, ёгса гырлышык хас көп боларды. — Йылгын жаныгып уграды. — Ёгса-да олар нәме үчин бейдйәрлеркә, араларында нәме барка?

— Меслик, мен-менлик бар.

— Догры, догры — дийшип, бейлекилерем дилленди. Йылгын гөзүни бир нокада дикип, ене ювашжа гүрледи. — Хеммәмиз бәш саны түркмен. Ызарласак барымызың дүйбүмиз бир ере гелер. Бири дайың, бири егениң, бири гудаң, бири гудан гудасы, ай, гараз, нәтжек дүйп өзен бир ахырын.

Йылгын шу гүррүңине башланда, ене бир йигит гелипди. Отуранлар билен баш атып саламлашып, ол төре гечип отурыпды. Йылгын сөзүни соңлан бадына ол нәмедир бир зат дийжек болды велин, өңки, отуран йигитлериң бири:

— Йылгын догры айдяр. Мениң дайыларым Бабажак батырың обасындан — дийди.

— Мең гайынларым шол обадан — дийип, башга бири дилленди.

— Хава-ла, обаларың адамлары эриш-аргач, бири-бири билен илтешикли гарындаш — дийип, үчүнжи йигит өз егенлериниң Атамырат ханың обасындандыгыны гүррүң берди. Йылгын йүрегинде бесләп йөренлерини айтды.

— Шонуң үчинем биз бири-биримиз билен урушмалы дәл-де, агзыбирчилик билен үйшүп, экин экмели, ерден хасылы көп алмалы.

Гүррүңчилиге иң соңкы гелен йигит гүлди. Ол чылкасыз гүлкүсини саклап билмедик болуп:

— Йылгын, сениң «Биз» диййәниң ким болмалы? — дийди.

Йылгының гөзлериниң агы көпелди. Күти кетже она гарап ардынжырады. Эмма Йылгын үнс бермән батлы сесленди.

— Биз диййәним түркменлер боляр.

— Сенем түркменми онсоң?

— Дагы ким мен?

— Сенми? Сен гул!

— Хәк! — Йылгының гөзлериниң ичи гызарып, сүңңи саңңылдап уграды.

Күти кетже өзүне йитирип:

— Ханы гоюң, ханы гоюң! Йылгын, бес эт! Бес эт! — дийип, сазанаклады. Бейлеки йигитлер хем яшулының айданыны гайталадылар. Олары геплемәге гоймаң, гүррүңи башга яна совжак болдулар. Эмма шондан соң гүррүң угрукмады. Күти ага дава-женжел турар өйдүп:

— Мен яравсыз, огланлар. Бу гүн эртеки-де айтмага ярамырам. Чыраның-да непягы азалмыш. Хожайыным-да көп отурсам халамыр — дийип ятжакдыгыны айтды. Йигитлер чыкып гитдилер. Күти кетже Йылгына гарап:

— Гараңкыям душди. Бу гиже маңа гонах бол, саба ирден турзайын — дийди.

Йылгын гайын атасының ябысыны мүнүп гелипди.

— Ёк, мен гайдайын, Күти ага. Гайын атам менем алада этсе эдер велин, ябысыны гөрүп дурмаса ынжалмаз — дийип, ол ягдайыны душүндирди. — Мен чагалара хөкман гелерин дийипдим, агам.

— Шейлеми?! Ери, боля-да, гайтсаң гайт. — Ол Йылгыны угратмак үчин дашарык чыкды-да: — Сен яңы өтерәк гепледиң, хәзир бол — дийди.

— Мен үйтгешик, зыянлы хич зат айтмадым ахырын, Күти ага — дийип, Йылгын жибринип душүндиржек болды. Күти ага гүррүңи башга яна совжак болуп:

— Ери, боля, боля. О гүррүңи гоялы — дийди-де, көпден бәри йүрегине дувүп йөрен максадыны мәлим этмәге башлады.

— Йылгын, мен-ә Губадаг тарапа ашайсаммыкам диййән. Бир гүнем болса өз хызматымы эдип яшасым гелйәр. Жума бай билен Эсен байың гойнуны бакып ядадым.

— Күти ага, мен-ә саңа пылан зат дийип, акыл берибилжек дәл. Ырзалык билен булар саңа жогаб бермезлер. Гачсаң, тутулсаң хорларлар. Бараңсоң отайда-да гачгак болуп гезмели болсаң, кын душәймесе...

— Ай, ёк. Инди отайларың адамлары көпелипдир. Маңңыдың беги-де арка дуржакмыш. Ол маңңыт арнаның артык-сүйшүк сувуны-да хызматкәрлере берйә диййәрлер. Ери мес, ыгал деген ерде бир дәнәң мүң боля диййәрлер. Гелен-гиденлер өвүп агзымызы су-

вардыр. Шотая баранлар көв бир хорланмандыр. Маслахат билсең-э биле гечели.

— Ол юртларданам чаларак хабарым бар, Күти ага. Йөне өз билшиң ялы, инди мен душаклы-да. Хич яна-да гидибилмен. Ата агам гөвнемез. Ёгсам бу обада мени-де ини сөймейәнлериң бардыгыны билйән.

— Догры айдярсың, Йылгын! Сен инди бутайлы болдуң. Йөне мениң оңңудымың угры ёк. Йөне сен мениң гөтерилжегими адамларың янында дилиңден гачырайма. Өзүң билйәң, бизиң өлүмимиз серчәнинкичеде ёкдур, иним!

— Күти ага, ол затлардан аркайын бол. Ханы сен Губадага барып ерли-юртлы болайсаң яман гөрдүмми. Иң бәркиси йүрегимиз гысан вагты гезеленже-хә барып гайдардык — дийип, Йылгын гуванмак билен айтды.

— О затлары худай билйә-дә, Йылгын жан! «Ат ырсгалы алнында» диенлери. Гөрүбермели-дә.

— Күти ага, вагтам гижикди. Мен инди гайдайын. Гүррүңлешдик, йүрек ачышдык, говы болды. Мен саңа индики базар гүни гарашян. Гезеленже бар. Гаратайың яш тоюны этжек боларыс.

— Хөкман барарын — дийип, Күти кетже нәме үчиндир ынжалман ене оны саклажак болды. — Мениң диенимн этсең-ә гитме. Хова булутлы, гиже гараңкы.

Эмма Йылгын ёлундан галмады.

Йылгын алашаны өз майдалына сүрүп гелйәрди. Ол: «Адам пахыр ниреде болса, говы гүн гөржек, азарсыз яшажак, кесекиниң миннетини чекжек дәл. Махласы, нириде жанымы саклап билеркәм дийип, гиже-гүндиз пикирде. «Яман гүнлер ягшы болар, яман адам ягшы болмаз» дийипдирлер. Бу кетхудалар юрда агалык эдип дуркалар-а гүнлер мундан говы болмаз» дийип ичини гепледйәрди. — Мениң эшидишиме гөрә, шу төверекдәки ханларың, мәремлериң, батырдыр бегсумакларың саны бәше етйәр. Херси-де ики йүзден үч йүзе ченли нөкер саклая. Оларың хеммесини бир ере жемлесең бир мүң бәш адама етенкирлежек. Оларың элине пил берсең!... Үйшүп яплар газылса, гөмүлип ятан арналар арчалса, ер сүрүлсе, экин экилсе...

Гөйә айдян затлары болуп, бүтин төверек дүрли экинден долы ялы, өзи шол гүлгүзарлыгың ичинде

гезип йөрен ялы Йылгын бир энайы йылгырды. Бирденем жошуп:

— Бу затлар болар! Худай гарып халка рехим эдип, бир герчеги дүнйә индерер. Шол герчек адамларың агзыны бирикдирер, менем... — дийип, Йылгын батлы сеслененини дуйман, шол герчек янында ялы, оны гөржек болян ялы төверегине гаранжаклады. Ябысыны дебсиләп, «Давалы» дийилйән сувлы нобурың райышына чыкды. Ене-де жошуп:

— Менем шол герчегиң янында болуп зәхмет чексемдим, хер ким өз газананыны өзи ийседи! — дийди велин, ики саны пыяда ерден чыкан ялы болуп, алаша ябыны жылавлады. Зоңкулдап саг гапдалдан чыкан пыяда болса, шол бада Йылгыны атдан агдарды. Оларың өвзайының говы дәлдигини аңан Йылгын эхли гүйжүни жемләп хүжүме гечди.

Бирисини уруп йыкды. Икинжи дон йүрек намартлык этди. Гаммасыны дуйдансыз ягдайда Йылгының ягырнысындан сокды-да товлады. Йылгын иңләп, ысгындан гачып, бир гапдала агып дүшди.

— Харамзада ганхор, мен саңа нәме яманлык этдим. Имансыз — дийип, Йылгын жанховлуна гепледи.

— Галан велли-вүллүңи о дүнйәде эдерсиң — дийип, хәлки нәкес гаммасыны согруп, ене гарнады. Соң Йылгыны сүйрәп, бөведиң ыгасындан газылан чукура зынды. Онә ченли бейлекилер алашә ябының келлесини палталадылар-да, Йылгының үстүне тогаладылар, улы ябың сувуны гүнбатара ындарып гойбердилер.

* * *

Йылгыны өлдүревлериң баштутаны Гуртгылычды. Гуртгылыжы бу ише итергилән болса Нурахмет ишанды.

Нурахмет ишан Гулгелди ганхорың тоюнда болаң чакнышыкдан соң бир гүн ене Мәтвели мәремиң янына гелип:

«Ол гүнки чакнышыкда бизиңкилер Бабалак батырыңкылары мазалы амана гетиржекдилер велин, ол ыгып арамыза дүшен ыкманда акыл сатып кест этди» дийипди.

«Ким ол, нәхили кест этди? Душнуклирәк айтса-на» дийип мәрем сорапды.

— Айтсам, хол Йылгын дийдими, гамыш дийдими, гелмишек шейтди.

— Нәме иш этди ол?

— Сен нәме, гөрмединми, эшитмединми?

— Гөрер ялы, эшидер ялы болдумы о башагайлыкда.

— Ана, ол бизин шол башагайлыгымыздан пейдаланып, йигитлеримизи саклады.

«Хеммәнизем бир атаның оглы, урушмак айың болар» диен болуп такал окады.

Мәтвели иним, оңа бейле кетхудалык этдирмели дәл, киммиш ол! Эгер оңа ёл берсек, онуң сөзүне бизиң пөвхе йигитлеримизиң гулак габартмаклары ахмалдыр. Шол гүнки сөвешде-де гулаң асаны тапылды, шонуң үчинем Бабалак батыр ужңыз сыпды.

Йылгының бейле этмегиниң себәби, бир тарапдан, Бабалак батырың кын гүнүнде хоссар чыканы болса, икинжи тарапдан, ол асудалыгың тарапдарыды.

«Аңрымызы ызарласак хеммәмиз бир атаның несли ахырын, хей, онсоң доган догана яраг чекерми?! Гоюң, бес эдиң» дийип, адамлары бирнеме көшешдирипди.

— Ол гелмишек нирeден бизиң неслимиз болямыш. Ол бейле сөзлери нәдип хет эдип айдып билйәрмиш — дийип, Мәтвели мәрем хум ялы чишипди. Соң узак ойланман:

— Гүмлән! — дийипди.

Нурахмет ишан шондан соң бу иши Гурттылыжа табшырыпды. Гурттылыч болса Йылгыны ызарлап, ахыры юмшы бержай этди. Ол төверегиндәкилере:

— Йигитлер, инди гачан гутулар, дуран тутулар. Гитдик — дийип, бир янлыгына бүкүдип гачды, бейлекилер хем даргашып гитдилер.

* * *

Йылгының гелмегине тә даң атянча гарашдылар. Онсоң онуң идегине чыкдылар. Хич ерде гөрдүм-билдим ёк. Олар Күти кетжәнинкә-де барып гайтдылар. Зир-зевран болуп, сорамадык, идемедик ерлери галмады. Йылгындан дерек тапман, хайыр-хеләк болдулар. Багтыгүл Гаратайы багрына басып, аглап-эңрәп, гөзлерини чиширди. Эжеси Боссан эже-де бир гысым болуп, көне күченин үзүгине дөнди. Ата өкүз болса обаның болар-болмазларының сөзүне ыба берип:

— Бизем бир келлесини алдыран ёмут-да. Бизиң эдип йөрен ишимиз арык итиң ач итден көвсен дилейши ялы. Мен бу гелмишегиң соңуны түкеллемежегини өңденем билйәрдим. Гызың бир яна тартса, аялың бир яна чексе, агзыңа чөп өлчетсең болжагың шу-да. Ине, индем эшитжегиң ене-де илиң теенели гүррүңи. «Гул мырады, бир гачмак» дийипдирлер. Буларың оңлусы бармы дийсене. Бу вагта ченли гөр ол нирелерден чыкандыр. Барындан бетери-де ол бихепбе башымы денәп отуран небир байры малымы-да экитди — дийип, аялына эзъет берип, агзына гелениңи айдып башлады.

Ики гөзде бир яш болуп аглап йөрен Багтыгүл гырылжак сеси билен:

— Кака, сен өте ялңышярсың. Ялңышанда-да ызыңы тапмаз ялы ялңышярсың — дийди.

Ата өкүз гашларыны дүйрүкдирип, гызының алкымына дыкылды.

— Билйән мен ялңышанымы. Шол күрти гапымдан гетирен гүнүм ялңышдым.

— Бу гүррүңлери кесекиниң гепине гидип айдян!

— Нәмәни кесекиң гепине гидип айдян? Инди мен яшымың соңунда кесекиниң гепини геплейән болдуммы? Шол гелмишеги, күрти сен ак кече этжек боляңмы?

Багтыгүлүңем сеси часлы чыкды.

— Йылгын күртем дәл, гелмишегем.

— Эйсем ол ким? Ики догуп бир галаныңмы?

— Сен оны билйәнсиң, кака.

— Билйәмикәм өйдүпдим, ынаныпдымам. Шоң үчинем этияч эдип, оны ковупдым. Эмма ялан экени. Ялан болмаса, онуң Гараның оглудыгы хак болса, ол юрдуны ташлап гитмезди.

— Ол, нәме, гидендир өйдйәнми?! — Багтыгүл жаны яныл жибирдеди. — Онуң гачып гидер ялы башга ерде юрды бармы, хоссары бармы? — Багтыгүл Йылгының кимдигини озал какасына сыздыран хем болса ене гайталады. — Йылгын Байрам сары дийилйән адамың агтыгы! Гараның Зерей диен аялындан бо-

лан оглы. Биз сениң агтыгын алыны йөне ерден Гара-ның адыны дакмадык ахырын.

Багтыгүл ашакы додагыны дишләп, башыны яйкап, ярым-яш болды, йүреги говзансоң:

— Йылгының йитирим болмагында, худая душманам болсам, ишанлан эли бардыр. Егсам Йылгын билен кимиң иши болуп билер. Ол бу оба бергилими? Кимиң онда гаң алгысы бар? Нурахмет ишандан башга ким она каст эдип билер? Гыз сениңки, баран бири, алан бири. Илиң муңа нирэси агыряр. Бу иши ишаның буйругы билен эден Гуртгылыч кеззапдыр. Мен муны сызян. Вах, бу затлары Йылгынам өңден сызярды. «Мең кимдигими аңыпдырлар» дийип алада эдйәрди. Гапыл галдык-да.

Багтыгүл оглуны багрына басып, ене хоркуллап аглап башлады.

Ата өкүз гызының айданларына долы ынанды. Ол хырчыны дишләп, өкүнип ахырына чыкып билмеди.

— Вах, олар мениң гаррап, ысгындан гачанымы билип дурлар. Егсам мен олара меңзеш нәкеслере хакымы гойберйән адаммыдым. Хей «болжак ише эеси себәп» диенлери чын экени. Йылгын гүндиз гезмәни түкелләп, гижеси галыпмыды. Барҗак-гелҗек ерлерине гүндиз барып гелиберенде болмаярмыды. Ханы, ынха, өлдүрилен болса, онуң мейдини нireден иджек? Аятсыз-гурхансыз җыназа чыкылман ёгалып гитди.

Боссан эҗе башардыгындан гөвүнлик берйәрди.

— Гоюң, бейдишип өзүңизи хорлап отурмаң, казасы доландыр-да нерессәниң! Инди барына шүкүр эдиберелиң. Шуҗагаз огланы гөзден салмалың. Дири болса ахыры бир ерден чыкар. Онда-ха багтымызың гелени. Индикиңизе бек болуң.

— Эҗе, Йылгының аҗалы-да етенок, казасы-да доланок. Оны ганымлар эллери билен өлдүрендирлер. Гөрерсиң, мениң чакым даш гитмез — дийип, Багтыгүл хоркуллаярды.

— Бетеринден сакласын, гузым. Сениң бейдип сачыңы яйып, йүзүни йыртаның билен Йылгын доланып гелмез, багтымыздакыны гөрерис. Дири болса, ахыры бир ерден чыкар — дийип, эҗеси гызына ене гөвүнлик берйәрди.

Ата өкүз башыны яйкап:

— Хәк, гаррадым-да. Лагар душдүм-дә. Хей, болманда диренип дуран екеҗе оглум боланда нәтҗегими билйән — дийип, ызлы-ызына улудан демини алярды.

Йылгының йитендигини эшиден оба адамлары, айратынам ениёлуклар, гарып-гасарлар Ата өкүзиң янына гелйәрдилер.

— Вах, говы йигитди нерессе. Җайымы салышмага көмек эдипди.

— Нерессәниң ниети говуды. Бу кынчылыклардан, бу зулумлардан дынарыс. Гөрерсиңиз, хеммәниң агзыны бирикдирип дуран бир герчек дүнйә инер.

— Хава, хава, онуң йигренени чапавулчылыкды. Эҗизе ганымы гөрсе сандырaберйәрди, йөне нерессәниң элинден гелйән зат ёкды — дийишип, адамлар Ата өкүзе гөвүнлик берйәрдилер. — Бардыр, бир ерден чыкар — диййәрдилер.

Ата өкүз сесини чыкарман хүмүлейәрди. Дуйгудашлык билдирйән адамлардан хошал болярды.

Багтыгүлүң янына-да обаның аяллары топар-топар болуп гелйәрдилер. Шонда Ата өкүз сакланып билмән, гызыны чете чекип:

— Гелйән аялларың янында Йылгыны өлдүрендирлер. Оны өлдүренлер ишанлардыр дийәймегин. Биз Йылгына нәме боланыны энтег-ә билемзок, билэнимизде-де ишанларың элиниң бардыгыны гөрен ёк. Онсоң ишанлар эшитсе бизиң гүнүмиз кыналар — дийип душүндирйәрди.

— Вах, бу заманада говы адама гүн ёк-да. Йылгын нерессе алаязды. «Җай гурмагынам гүррүңи болармы, огланлар билен үйшүп бир гүнде җайыңы дикелдәерис» диерди.

— Вах, айдышы ялы-да эдйәди-ле нерессе. Лай гөтеришем инер ялыды.

— Базар-окачлык ишимизем дүзедәййәрди. Вах-вах, нерессе — дийишип, аяллар Багтыгүле гөвүнлик берйәрдилер.

— Вах, көпе ярап йөрен йигитди. Гарыбың гөвнүни алса, шолара бир ягшылык эдип билсе арманы ёкды оң — дийип, Боссан эҗе гызының агысыны гойдурҗак болярды. Өз яңындан Йылгының өлүмини догры чаклаян Багтыгүлүң болса гөзүниң яшы кепемейәрди.

* * *

Мәтвели мәрем ак өйүнде еке өзи яссыгы тирсеклəп ятырды. Тимисгенип, ашаклык билен төверегине гаранжаклп гелйән Нурахмет ишан ювашлык билен гапыны ачды.

— Гел, пирим — дийип, мәрем дикелип отурды.

— Гурттылыч дагы о гелмишеги вагтында гүмлəен экенлер. Бир бурун ыза галан болсак яман болжак экени — дийип, ишан Мәтвели мәремиң гапдалында җайлашды.

Мәрем первайсызлык билен дилленди:

— Нәме болупдыр?

— Гөрмейәңми оба ичиниң эревде-беревликдигини. Адамларын аглабасының гүррүңи шол гелмишек хакда.

— Хава, гөрйән өзүн-ә. Ай, адамлар Ата өкүзе гөвүнлик берен боляндырлар-да. Олара барман диймегем бирхилирәк-дә.

— Ол шейле-ле велин... Иним...

Мәрем онуң сөзүни бөлди:

— Ол гелмишек нәдип, нәвагт бизин халкымызың угуны екеләп билдикә?

— Ай, өзи ялы гелмишеклер, гарып-гасарлар-ла идәп баряндлар-а.

— Онда-да говы-ха дәл.

— Менем шоны айтмага гелдим-дә. Бир бурун өң дынанымызы айтмага гелдим-дә. О гелмишек ене бир йыл, ярым йыл дири гезен болса... — Ишан соңкы сөзлерини хас ховплы айтды. — Худай сакласын! Обаның аграмлы бөлеги-хә гарып-гасар, гелмишек, гулгырнак. Хош сөз тапсалар ыңжак болшуп дурлар. Душман өз ичинден дөремесин.

Мәтвели мәрем башда галагопланан хем болса, дура-бара ыңжалды. Оба ичинде өзүне гаршы баш гөтерҗек болуп дураның ёкдугыны, байлыгыны, нөкерлерини гөзүнин өңүне гетирип:

— Пирим, сен нәме үчин ир билен гелип бу гүррүңлери этдиң?! — дийди.

— Ай, гараз, шу гүнлер адамларын аглабасының гүррүңи шол гелмишек хакда болансоң... онсоңам шондан вагтында дынанымыза бегенип...

— Дынмадык болсак шол гемлишек әхли халкымызы бизиң үстүмизе әнтерәермиди?!

— Палан зат дийип болмаз, иним. «Пешече душманыңы пилче гөр» диендирлер. Мениң саңа несихатым гелмишеклере, оларын агзына гаражак болянлара өрән берк дарагын.

— Аңсам олары «үч агачдан» гечирерин.

— Аңмасаңам оларың кәте-кәте гамчысыны етирип дургун.

Мәрем келлесини диклəп, арканрак гайышды. Соңра ишана гыярак бакып серетди-де:

— Ханы, шу гүррүңлери гоялы-ла, пирим — дийди. — Мен шу гүн чөле чыкмакчы. Нөкерлер тайяр болуп дур. Олҗа-солҗа габат гелмезмикә. Пата бер!

— Пата алладандыр. Атың йүврүк, ярагың кесгир болуп, олҗаң оңсун, ишан агаңызың паям айры болсун! Омын!

— Омын!

* * *

Гышың соңкы гүнлери тамамланып, бахарын бурңы гөрнүп уграпды. Экленҗини илиң үстүне атан Мәтвели мәрем он бәш нөкерини ызына тиркәп, Гарагум чөлүне тарап барярды. Ол гечип барян кервен гөрсе таламакчыды, эгер өнҗейли байлык габат гелмесе, чөлүң «Акҗа гуйма» диен ерине барып ав авламакчыды.

Олара кервен саташмады. Авлары хем ганлы болмады. Мәтвели мәрем шоңа гахар эдип, хүмүләп узаклара гиденини дуймады. Шонда олара ахыры бир богаз кейик габат гелди. Мәтвели мәрем атлыларыны ызына тиркәп, ата гамчы чалды. Кейик җанавар хем өкҗәни гөтерди. Атлылар араны йыгрып барярдылар. Агралан кейик алҗыраярды.

«Бу ганымлара геп дүшүндирҗек буларын арасында ёкмука?» диййән ялы алңасаярды.

Агыр йүкүни эрҗеллик билен гөтерип, ганхорлардан гачып барян кейик җанавар кәте өзүни йитирҗек болуп, ылгавыны говшалярды, кәте-де гелҗеге, говулыга умыт баглаян дек ылгавыны бирден чалтландырярды. Ине, ол гырың гаясына етди. Гаяның үстүни сырып эсли гачансоң, аматлы ерде өзүни җара оклады.

— Ах, сыпды! — диенинде Мәтвели мәремиң эрнин гышарып гитди. Ол ызына өврүлди.

Авуны ганадып билмән, навыны батырып гелйән Мәтвели мәремиң атлылары Мерет чала дийилйән белентлигиң голайына етенлеринде, узакдан дөрт-бәш саны гара гөрүнди. Мәрем диңширгенип дурды-да:

— Булар кимкән-айт? — дийип, гапдалындакы нөкере середип, чекге сүңкүни сыпалады.

— Ялңышмаян болсам буларам ав авлап йөрене меңзейәр — дийип, нөкер йити-йити середип башлады. Мәрем үзеңңисине чилинип, муртуна сынтгы берди-де:

— Шуларың екежесини-де сыпдырман эле салмалы. Ханы, тижениң — дийди.

— Бары-ёгы бәшден көп дәл. Аркайын бол, Мәрем ага — дийип, нөкер атының жылавыны деңләп, ав авлап йөренлере гөзүни дикди.

— Мен диңе атлылары диемок. Тазысыны, гушуны, ярагыны, жеми-жумүни эле салмалы диййән.

— Мәрем ага, бизем шоны айдярыс-да.

— Ханы, эндикми?

Басдылар ата гамчыны. Мәтвели мәремиң он бәш атлысы бәш атлының үстүне ягы болуп дөкүлди. Ав авлап йөрен атлыларың четдәкиси гелйәнлериң өвзайының бозукдыгыны аңан бадына яззыны берип гачды. Аты-да йындам экени. Аз салымда гөзден йитип гитди. Дөрт атлы эле дүшди. Мәтвели мәрем авуң гахарыны эле дүшен дөрт адамдан чыкарды. Олары илки гамчылап хумардан чыкды. Оларың бири таягың зарбына чыдаман, шобада ягты дүнйә билен хошлашды. Мәтвелиниң гамчысының ужуна гуршун беркидиленди. Икинжисини чалажан ягдайда оба гетирдилер. Оны иле гөз эдип, үч агачдан асып өлдүрдилер. Икисини яланачлап гара жүңңүле окладылар. Гараз, Мәтвели мәрем адамлары хорлап кейпден чыкды.

Бәш гүн гечеңсоң Мәтвели мәремиңкә дөрт атлы мыхман гелди. Булары Кәтменчилер дийилйән обаның батыры Найман галдав иберипди. Мыхманлар парасатлылыгы саклап, Мәтвели мәрем билен заманаың дессур-кадасына лайыклыкда саламлашып, мүрехет эдилен ерде эдеп саклап отурдылар. Мыхманлара дестерхан язылды, чай гоюлды. Гелен мыхманларың

ёлбашчысы саглык-аманлыкдан соң, чай башында гүррүң гозгады.

— Биз Кәтменчилер обасындан болярыс! Найман батыр бизи сизиң хузурыңыза иберди. Сары мәрем пахыр билен-де салавмалейкимим барды. Говы адамды. Ятан ери ягты болсун. Онуң билен гоңшы ил болуп отурдык. Бирек-бирегиң гөвнүне дегмән яшадык — дийип, сакгалыны сыпалады.

Мәтвели мәрем буйра-буйра болуп дуран гара телпегини өңе сүйшүрди. Еңсесини сыпалады-да, гөзүни жүйжертди.

— Ашна, шет-шет дийип отураныңдан шетдалы дий-де гой. Кәтменчилери-де билйән, Найман галдав диен ловдәни-де даш гарасындан танаяс. Йөне онуң билен душушып я-да гүррүңдеш болуб-а гөремзок. Гүррүңлешип, оңа гиеви болжак болубам дурамок. Найман-пайман дийип, гүррүңи чагаладып отурма-да, меңлик нәме юмшуңыз болса айдың. Кәкамың ерине аят окамага гелен болсаңыз, хәзир нахар чекйән. Ийип-ичиң-де эрвайына пата эдиң-де үзүлишиң.

— Ини, сизиң башыңыз яш-да болса, орнуңыз улы. Сиз якалы илиң кетхудасы. Сизе бирден бейдип даргүрсаклык эдибермек ярашмаса герек. Кәкаң ерине-де гелдик. Саламлашып, таньшмага-да гелдик. Азажык юмшумыз-да бар. Хеммәмизем бир илиң адамсы. Барып-гелшип дурус. Абрай чемче билен йыгналяр.

— Гүррүңи аша чагаладып отурман-да, максадыңызы айдың.

Мыхманларың тамасы чыкмады. Шонуң үчин олар азар берип дуран чыбаны чалтрак яранларыны кем гөрмедилер.

— Иним, гүррүң шейле. Найман батырымыз өңрәк ава гидипди. Шонда гаты ядапдыр. Хова ыссы болансоң, ол токая барып, бир жигирдегиң тейинде дынч алыпдыр. Шо тайда иркилен бадына-да бир заддан какыныпдыр. Илимизиң тебип-палчылары: «Найман батыры дири кейик билен каксаң өңкүси ялы боля» дийдилер. Дири кейик тапып гетирмек үчин чөле дөрт-бәш атлы иберипдик. Олар чөлде сизе габат гелипдирлер. Оларың оба диңе бириси барды. Ол авчының айтмагына гөрә, бизиң дөрт адамымыз сизиң элиңизе дүшүпдир. Элбетде, сизиң өңүңизде гүнә эден болсалар, оны айдың. Нәме билен битсе,

бятсня, мал алсаңыз, мал алың, пул алсаңыз, пул алың-да, есирлеримизи гайдып бериң.

Мәтвели мәрем гаммасының сапыны сыпалады.

— Оларың бизиң чәгимизе гечип, ав авламага нәме хакы бар? Хас эрбет ери-де голайына барманкак бизи ока тутдулар — дийип, ол ырсарап уграды. Мыхман яшулы меникленди.

— Патышалыкда, зекатланмадык, вахым мейданлардан ав авламаклыга хеммелер хаклыдыр. Ол авлары диңе илиң уламаларының дәл, гапанчыларың-да, авчыларың-да, чопан-чолукларың-да авламага хаклары бардыр. Сизиң: «Олар бизи ока тутды» диен сөзүңиз-де бимамла. Дөрт гөзүң арасында ялан сөз нәмә герек. Бизиң ынамдар нөкерлеримизиң айтмагына гөрә, сиз олары гапыллыкда габапсыныз. Бизиң шол атлымыз-да сизиң демиңизден зордан сыпыпдыр. Ол адам хәзир аятда бар. Ислесеңиз сизиң билен йүзбе-йүз эдип гүрлешдирибем билерис.

— Ашналар! Ол иш үчин маңа шаядыңыз герек дәл. Буссур-яссырсыз сизе айдайын. Шол иши мен эдил сизиң айдышыңыз ялы этдим. Эгер инди, шолара меңзеш адамларыңыз ене-де габат геләйсе, мунданам бетер этжегим чыным. Инди гайдыбам шол әле дүшен дөрт атлы барада гүррүң гозгаман. Баршыныза Найман галдава айдың. Эгер ол аңырсы он-он бәш гүнүң ичинде гелип аягыма йыкылмаса, томашаның улусыны шондан соң гөрер. Әр догры, ёл догры. Сизиң билен эгри отурып, догры геплешеним шу — дийип, Мәтвели мәрем саг юмругыны үйлүгиниң үстүне гоюп, векиллериң улусының гарагына серетди. Ол бейлекилериң йүзүне серетмеги өзүне кичилик билди.

Векиллериң ёлбашчысы обадан угражак вагты этияч үчин он-он бәш теңңе пул алып гайдыпды. Ол Мәтвели мәремиң херекетлеринден хедер этди-де:

— Мәтвели иним, ине, сизе шужагаз пешгеши Найман батыр иберипди — дийип, арасса яглыга дүвлен теңңелери мәреме узатды.

Мәтвели мәрем:

— Таңрыялкасын — дийип, докмәделик этди. Йөне онуң гөз астындан теңңәниң нәчерәк бардыгыны билжек болянлыгы дүйлүп дурды. Мыхман Мәтвели мәремиң пешгеши кабул этмегинден пейдаланып:

— Мәрем жан, ягшы, хош саг отур — дийип, аман

сыпаныңа бегенип, атлыларыны ызына тиркәп, обасына тарап ат гойды.

* * *

Йүзүни эгшидип, ишигинден гирен пыяданы Найман галдав бирбада танамажак болды. Кемсидилмекден яңа йүзи үйтгән пыяда Найман галдава геплиш зордан дүшүндирди. Найман батырың гөзи ханасындан чыкара гелип, депе сачы сых-сых болды. Ол: «Юрды алахекек соранок, юрдуң еси Хыва ханыдыр. Аллагулы ханың башы дик дурка нәме үчин биз бейле хорлук чекмели. Мәтвели сөлпи хетдини танамалы болар. Онуң энесини дула бакдырмасам башымдакы телпек дәлдир. Оңа меңзеш игли гүжүклери гулак-гуйрукдан айырмага энтежик гурбатым чатар. Онуң үчин ханың хузурына-да барып йөрмерис. Өлүшине гөрә, гөмүшим эдерин. Харамзада!» дийип, ол ики саны улы малы сойдурды. Хаял этмән оба яшулуларыны геңеше чагырды. Маслахатың соңы хупдана чекди. Иң соңунда Мәтвели мәремиң обасына дуйдансыз чозмалы эдилди. Гаршы дуранларыны гүлледен гечирмели. Әле илен байлыгыны олжалап алмалы. Мәтвели мәремиң өзүни болса дири тутмалы.

Маслахатың ахырында геңешдарларың бири:

— Хич болманда Атамырат хана бир агыз геңеш салнайса говы боларды — дийди.

Гахар-газаба мүнен адамлар онуң сөзүне питива бермедилер. Найман галдав галдавлыгыны эдип, даның атмагына-да ховлукды. Ол гижеси билен дик отурып диен ялы чыкды.

Найман галдавың серкерделигинде үч йүзе голай нөкер эртеси гара булут ялы болуп, Мәтвели мәремиң обасына тарап сүйшүп уграды.

Йылың гүйз гүнлериди, ораза айыды. Иркп экилен жөвенлериң чиңриги күделенипди. Гоюн-гечилер, гара маллар эңңерә гойберилипди. Хованың йүзи булутлыды, чапгын шемал өвүсйәрди. Ховадан ягшың ысы гелйәрди. Мәтвели мәремиң обасының адамлары башэкинлериниң галан-гачанларыны йыгнашдырып баш-ларына гайдылар. Кимси одуна гидип, гышын гамыны эдйәрди. Ораза тутян адамлар ачлыгындан сурнугып, ятып-ятып бизар болярдылар. Хайсыны гөрсең

гыш сиңеги ялы ысгынсызды. Сабырсызраклары ишикден келлесини чыкарып, Гүне середйәрдилер. Гүнем оларың ичини якайын диен ялы, янсылы середип, еринден гозганмаярды.

Найман батырың атлылары гиҗөйләнлер Мәтвели мәремиң обасының четинден индилер. Олар илаты ховсала салмак үчин, сеслеринде барына гыгырышып, обаның үстүне «алла» дийип, ат гойдулар. Найман батыр гылыжыны сырып, атыны аяк алдыгына гойберди. Ол салгы алшы боюнча атының жылавыны Мәтвели мәремиң өйүне тарап гөнүледи. Дуйдансыз гелен ягыны гөрен оба адамлары басга дүшүп башладылар. Өң муңа меңзеш говгани гөрмедик, гапыллыкда үстүни алдыран Мәтвели мәрем алҗырады. Ол йылдырым чалтлыгында ылгап чыкды-да атына мүнди. Огулдан-гыздан, аялдан-энеден, малдан-мүлкден гечип, гөзден гайып болды. Шол гачып баршына ызына гарап, бирденем гапдала совулды-да, атындан бөкүп дүшди. Атының иришмесини бойнуна чолап, өсгүн торацнылыгың ичине ковуп гойберди. Өзи болса бир вагт ёлы дүшенде гөрүп гиден гуррук гуюсына гирди-де бүкүдип отырды.

Найман галдав илки Мәтвели мәреми иеди. Ер йыкып гөзлеселерем Мәтвели мәремден дерек тапылмады.

Алтмыш яша сер уран, көпи гөрен Найман галдав «Эгер гаршылык гөркезмесе обаның хукуксыз гелмишеклерине, гарып-гасарларына бармагыңызам батырмаң» дийип нөкерлерине табшырды. Ника гөрен начарлара-да зат дийилмеди. Йөне «гөзе гөрнен гызларың екежесини-де галдырмалы дәл» диен буйрук аланлар аламанчыларың гөзлери чархланыпды. Шейлеликде оба гызларының энчемеси Кәтменчилер обасына уградылды. Есир алнан гызларың арасында Мәтвели мәремиң арадан чыкан агасының гызы-да барды.

Нурахмет ишанын-да ягының өңүнден чыкып, гол галдырып төвелла-тагсыр этмәге богны ысмады. Ол Найман галдавы соватлы адам дийип эшидипди. Ка касы тарапындан Хыва иберилен Нурахмет ишан болса, жалайлык эдип дүзүвли окаманды. Адамлары агзына бакдырарлык алан билими-де ёкды. Ол гүвәнаманы хем окувының ахырында Хатыршады медресәниң ахунына пара берип алыпды. Медресә баршы ялы, соватсызлыгына-да обасына гайдып гелипди. Шонуң үчин Нурахмет ишан Найманың адыны эшиденден загырдыклаберди. Ил ашак йүзе гачса, Нурахмет ишан обаның ёкары четине гачды. Ол: «Хич ким гуман этмез» дийип, энтек атыздан йыгналмадык чиңрик күдеде гизленди. Ховул-хара гизленҗек болуп, аягы чиңригиң дашында галды. Онуң телетик месиси гүнүң шөхлесине узакдан ялдырап гөрүнйәрди.

Найман батырың үч саны нөкери Гүлгелди ганхорың малларыны тегеләп сүрүп гелйәрдилер. Оларың бирден күдедәки ялдыравук месә гөзлери илди. Нөкерлер хайран галып, бири-бирине середишип, атдан дүшдүлер. Бир гуҗак чиңриги агдардылар. Гөрселер гөзүни мәшден чыкан шагалың гөзи ялы эдип, Нурахмет ишан сүйнүп ятыр. Ол гыздырма тутян ялы хававайлап галдыраярды. Ак селлели, узынак аррык, додагының үсти гөләниң тумшугы ялы гызарып дуран ишаның сандыраклап пата бершине нөкерлериң гүлеси гелди. Олар бири-бириниң йүзүне середип:

— Бизиң обамызың ишанлары муның ялы хадысаларда ара дүшүп, или халас эдйәрлер. Чиңрик күдә гирип ятан ишан-а гөрмәндик — дийип йылгырышдылар.

— Мунуң бир этмиши бардыр. Болмаса бейдип галдыраклап дурмазды — дийип, гапдалда дуран нөкер гашыны чытды. Ишан сандыраклап ятышына:

— Ёк, огланлар, мениң илиң өңүнде-де, алланың өңүнде-де дарының сеңңили ялы этмишим ёкдур. Мен учмахың ак гушы ялы адамдырын. Йөне бу обада гадырым билинмейәр. Бизиң илиң адамлары өзүниңкини сыламаярлар. Егсам мен шу обаның өңден-соңа гараматыны аркалап, ак гериш болуп йөрүн. Ылайта-да Сары мәрем өленден соң менден гадыр-гыммат, әрк гитди. Алласындан тапсынлар, эншалла тапарларам. Башга нәме диейин. Мәтвели мәрем дийлен ер ювданың бир апата учраҗагыны өңден билип йөрдүм. Бу жуванамерк яш башындан азгынлыга йүз урды. Дегене дегди, дегмедиге кесек атды. Гөрйәнми, өз ягдайыны билмән, обамызың адамларыны гыргына берди. Илиң гөзүнден дүшди, бу харамзада. Мениң айданларымың биринем диңлемеди. Ине, ахырында-да пәлинден тапды, эншалла яшына яндак гөгерер муның. Мәтвели мәрем мергимуш болуп дөреди. «Га-

ра жүннүл» дийип бир довзах дөретди. «Үч агач» дийип бир белаңы тапды. Гараз, бу бетнышан илимизе баш болалы бәри гүнде бир хокга чыкарып дур. Алла сакласын, бу өзүни оңарып гидиберсе дагы әдиберҗек бет ишлери энтегем кәндир. Учрум болманка ганатындан гырмалы мунуң. Бу обаның адамлары оңатдыр. Булардан сизе хич хачан зовал ёкдур. Мәтвелиниң топары, Гулгелди ганхорың ковум-хышы гылычдан гечирилсе, бу илде башга сизе баш галдырып билҗеги ёк. Яңы бир сөзүңизде Мәтвелини тутдук дийдиңизми? Геплетмән келлесини кесевериң. Ине, буҗагаз теперригем алың-да маңлайыңыза дегриң, кисәңизе салың. Бириңиз мүң болар эншалласа — дийип, бир гысым теңңәни нөкерлере пайлап берди. Соңра ишан яллаклап отурышына ене-де пата окап, әнегине элини етирди. Ишан бу аралыкда Гулгелди ганхор барада айданына соңра пушман этди. Себәби Гулгелди ганхорың нөкерлерине баш болуп яга гайтавул берип йөренини, ишан чиңригиң арасына гирҗек вагты гөрүпди. Онуң эле дүшмәндигини-де нөкерлериң геп салгындан аңды.

Нөкерлериң бир топары Нурахмет ишандан «Гара жүннүлиң» салгыны алып, шол тарапа бака әнип гитдилер. Олар барып «Гара жүннүли» сынлап гөрселер ишаның айдышынданам бәш бетер экени. Олар өз адамларыны чыкарып алдылар-да, «Гара жүннүли» отладылар.

Найман галдав гүн батмазының өң янында белент депәниң үстүне чыкды. Бу оларың шертлешигиди.

Чагырылмадык мыхманлар өлүлерини, ялралы бөланларыны чакганлык билен йыгнап арабаларына йүкледилер-де ызларына тарап уградылар.

* * *

Айлар айланып, йыллар өтйәрди. Багтыгүлүң гөвүне Йылгын бир ерден чыкайҗак ялыды. Адамсына йүрегини үзүп гарашярды. Йөне велин Багтыгүлүң бу әдйән арзувлары энтек салгымам атанокды. Йылгының душманларының кимдигинем долы биленокды. Багтыгүл кәте Йылгындан бүтинлей тамасыны үзүп, агламага отурярды. Аглап-аглап бир хал болярды. Ене-де оглуна середип ойланярды-да, гөвнүни алдаярды Багтыгүлүң говы герйәнлигинденми я-да хакыкатданам шейлеми, оглы гөзүне ченсиз эденли гөрүнйәрди. Чүнки Гаратайың өз дең-душларының битирип билмейән ишлерини битирмәге-де акылы, гайраты чатярды. Ата мүнмәге гаты түргенди, гөзүни тегеләп дурҗак гүманы ёкды. Ере галың гар дүшсе, Гаратайың багтының гелениди. Ол гар басан ота-чөпе чалымдаш товшанлары хеммеден өң гөрйәрди. «Хонха ятманмы» дийип, таягыны айлап салярды.

Багтыгүл: «Балажыгым, агың атасының өзи. Әдил бир алманы ики бөлен ялы. Оңа чексе деңлигимизи аларыс. Хачан-да болса бир ерден алып чыкар» дийип ичини гепледйәрди. Бабасы болса: «Бу огланда бир хесер бар. Гахары гелсе, гөзи арвахлының гөзи ялы ичинден гечиберйәр. Ишләнде-де йүреги ичине сыганок. Догумлыдыгы гөзүниң жөвхерлидигинден-де белли болуп дур. Херпә, яшы узак болсун» дийип, әз янындан гуванярды, агтыгыны гөзден-дилден габанярды.

Бир гүн машгала үйшүп отырка Гаратай йүзүни асыбрак гелди-де:

— Эже, мен күрт оглумы? — дийди.

— Ким айдяр оны? — дийип, эҗеси өр-гөкден гелди. — Ким айтса ялан сөзләпдир, балам.

Гаратай ховлукман, ене сораг берди.

— Күрт эрбетми, эже?

— Күртем адамдыр. Күртүңем, түркмениңем эрбеди эрбетдир, говусы говудыр. Саңа бу затлары билмек нәмә герек болды, балам?

— Ай, хичле.

Ол ойланып, азаҗык дурды-да, ене эҗесине йүзленди:

— Эже, гелмишек нәме?

Багтыгүлүң гөзлери улалды, йүреги гүрсүлдәп уграды.

— Ол эрбет сөздүр, балам. Ол...

Гаратай эҗесиниң сөзүни бөлди.

— Эрбет сөздүги хакмы, эже?

— Вай-эй, сен әдйән гүррүңлең нәхили, балам?! Сен бу сөзлери кимден эшидйәң?

— Хич кимден, йөне сен айт, эже, мен гелмишекми?

Багтыгүл якасыны тутды.

— Сен гелмишек дәлсиң, балам. Сен шу топрагың эесисиң. Ханы, айт, ким сениң бей диййип йүрегиңи чиширйәр?

Гаратай жогап бермеди. Сеслерини чыкарман гүррүңе диң салып отуран мамасыдыр бабасының велиң йүрегине ховул дүшди. Ылайта-да Ата аганың ховсалас артды. «Оба огланлары агтыгымың йүрегини чишширйән болмага чемелилер. Бу говы дәл» диййип, гыжанып ичини геплетди. Ашаклык билен огланларың үйшйән ерлерине барды, чакының догрудыгыны аныклады. Шондан соң ол Нурахмет ишанлара-да, Гулгелди ганхорлара-да, бейлеки барлы адамларың янына-да барды, чагаларына хай диймеклерини хайыш этди. Эмма олар:

— Күрт болсаң күрт диерлер.

— Гелмишек болсаң гелмишек диерлер.

— Озалы герек бу затларың — диййдилер.

Гаратайың мамасы гоңшулары билен сөгүшдем. Эмма пейдасы болмады. Барлы өйлериң чагасы мундан гылав алдылар. Себәби оларың ёкнасыз, надан аталары мечев берйәрдилер. Гаратай ойнамага янларына барса, нәмедир бир зады бахана арап, масгара этдилер.

Гаратай дүшүнишжек, достлашжак болуп кән сынанышды, эмма огланларың гитдигиче бетери чыкды. Бир гүн үйшүп дуркалар оларың бири:

— Сен геплеме, гелмишек — диййди.

— Мен гелмишек дәл, бу сөзүңи гой — диййип, Гаратай оңа дүшүндирҗек болды. Бейлеки огланлар ерли-ерден дилленди.

— Сен гелмишек.

— Сен күрт.

— Юрды ёк, ыкманда.

Гаратай илки геплән огланы итип гойберди. Шол вагт бейлеки огланлар Гаратайың дашына гечдилер.

Гаратай сөвешйәрди, янына гелени эли билен уруп, аягы билен депйәрди. Олар гитдигиче көпелип, пайыш сөзлери айдып, Гаратайың дашына гечйәрдилер. Ахыры олар Гаратайы йыкдылар, ичине депип башладылар.

Гаратай ятан еринде бир огланың богазына япышды, ене бирини гапдалына йыкып, онуң гулагыны азысының ашагына алды, бейлекилерем ятан ериңден аягы билен депип, янларына гелер ялы этмеди. Гулагы дишленен билен богазына япышылан оглан болса багырярды. Ахыры олар сыпып, гачып гитдилер. Азажык вагтдан соң оларың хоссарлары Ата өкүзиң янына ылгашып гелдилер. Ата ага оларың өңүнде гая ялы болуп, оларың жогабыны берди.

Шундан соң барлыларың чагасы Гаратайың бар еринде, хатда, бири-бири билен дава-женжел этмәге-де чекиндилер.

Гүнлер гечйәрди. Гаратай пәлван сыпат йигит болуп етишди. Ол кесекиниң иши болсун, бириниң ёвары болсун, икилик этмеди, гүйжүни гайгырмады, ядаманы-ялтанманы билмеди. Ёлдашлары Гара билен дөкүн дөкүшжек, экин орушжак, белент жайлара лай атышжак болуп кесе йыкылярдылар. Барыбир, Гара эйгертмейәрди. Шонуң үчинем гитдигиче Гараның достлы көпелди. Олар Гараның көмек берши ялы, Гара экин экенде-де, хасыл йыгнанда-да оны екесиретмейәрдилер.

Бир гезек Нурахмет ишан той тутды. Хич зат ёк ере ырсарап, шонда Гулгелди ганхорың оглы Гара гарап:

— Салнып гелен ат торбаң гамшың башында дур, энтек гураногам — диййди.

Гара юваш гепләп сорады.

— Кимиң өйүниң гамшының башында гөрдүң?

— Какам дагы айдяр.

— Какаң шол торбаны гөрсе танармы?

— Гепи совма, эйсем сен өз аслың еди арка адыны билйәрмиң?

— Едисиниң адыны билмек хөкманмы?

— Едисиниң адыны билмедиклер бизиң илде гелмишек хасапланяр.

Гараның гара гашлары дүйрүкди.

— Ине, саңа гелмишек — диййип, ол йигидиң агзының үстүне элиниң терси билен малчылдатды велиң, онуң алын дишиниң үчүси бирден агзына долды. Шондан Гулгелди ганхор мертлик эден болды.

— Пәхей-де бир самсык диййсәни! Хер етен гелмишекден таяк ийип йөрсең сенденем бир йигит бормы. Боюң дең, яшың дең, атаң-энең-де онункыдан илери. Шоңа мензешлерден хорлансаң мен-ә араңа дүшжек дәл — диййип, оглуна кәеди. Эмма велиң: «Оңая гелен

гүнүң болар, алмытыны аларсың» дийип, Гаратая хайбат атын үчинн хүмлетди.

* * *

Найман галдавдан ит ялы басылып, гачып гиден Мэтвели мэрем дава совлансоң өйүне гелипди. Ол энчеме гүн ичинн хүмледип гезенсоң, Нурахмет ишаны, Гулгелди ганхоры, Гуртгылыч кеззабы маслахата чагырды. Найман хакында, ондан басыланы барада гүррүң гозгамаı

— Өзүңиз билйәңиз, өңки нөкерлеримизиң аглабасы шехит болды. Инди тэзеден нөкер топламалы — дийди.

— Өрэн догры айдяң, мэрем — дийип, ишан диллендн. — Өңкүлер ялы пул, пара билен сыпжак болянлара ёл бермэн, бу сапар эденли йигитлери, кимиңки болса-да нөкерлиге алмалы.

Ишаның гөз өңүнде тутяны Гаратайды. Онуң агтыклары, човлуклары Гаратайдан энчеме гезек шапбат ийипди. Бейлеки гeңешдарлар хем Гаратайы йигренйэрди. Шонуң үчин оларам Нурахмет ишаны голдадылар.

— Ахов, биз арасса ганлы ёмут дийип, сайлан боляс. Гөрмедиңизми, Найманың нөкерлери килең дүрүшде экени.

— Хава, хава, килең Ата өкүзиң агтыгы ялы гелмишеклер экени.

Шундан соң геңешдарлар Гаратайы нөкерлиге иберип, ондан дынжак болуп, оны өвүп башладылар. Гелмишеклерденем нөкерлиге алмаклыгы карар этдилер. Мэтвели мэрем узак ойланман:

— Гетириң Гаратай диен огланы, гөрейин — дийдиде, нөкер йыгнамак үчин обалара чапар угратмагы Гулгелди ганхора буюрды.

Нөкер йыгналып башланды. Мэтвели мэремиң сораян еринде хем-де чөл этегинде яшаян өкүз-салага дегишли ёмутлардан ене үч йүз атлы нөкер йыгналды. Бу сапар нөкерлериң миллетине, тайпасына, тиресине, урутына-да гаралмады. Олары ат-яраг, азык-овкат, гейим-гежим билен үпжүн этмек үчин, илата агыр салгыт салынды. Барлылар берип гутулдылар, ёксулларың бирнэчеси үч агачдан асылды. Баржа

затлары болса Нурахмет ишаның тапан шеригаты бојунча тереке эдилди.

Мэтвели мэрем Гулгелди ганхоры, Нурахмет ишаны, Гуртгылыч кеззабы, гөвнүне якын геңешдарларыны йыгнап, ак өйүң төрүнде айбоглашыны гуруп язылып-яйрап отырды. Ялхорлар сувжук геплэп, Мэтвелэ бакып гүлен болярдылар. Эмма Мэтвелиниң кейпине соган довраланы ялыды. Йүзи тутукды. Дашкы кешби-де өрэн ызгытсыз гөрүнйәрди. Күл реңк мэкияның хүпүгине чалымдаш мурты лер билен додагына епбешип дурды. Чекге сүңки белент болансоң агзына бир зат алса овурды чишип, бигелшик гөрүнйәрди. Тарашманың кепжеси ялы, энегине чыкан түйлериң көпүси алкымына гарап өсенди. Мэтвели олары дарабам гөрди, сырыбам, эли билен товлап-да гөрди. Барыбир ол түйлер өз ятгынына гитди. Онуң гулаклары адамчы гөхердиңки ялы кееpжеклэп дурды, гөнүмел, жүйк бурнуның ужы инчежикди. Сейрек гашы, габагының үстүнде епбешип ятырды. Кичижик, гаража гөзлери йитиди. Онуң кейпиниң угурсызлыгы якын гарындашларындан еди адамын Найман галдав тарапындан өлдүрилмеги, арадан чыкан агасының бойы етен гызының есир экидилмегиди. Шейле-де болса, Мэтвели мэрем сыр билдирмезлиге салярды. Онуң йүзи енжилен итиңки ялыды.

Мэремиң гөвнүни ачмак үчин сересаплылык билен шахдачык гүррүңлере гечилип башланан вагты Гара салам берип ишикден гирди. Мэрем галың габаклы кичижик гөзлерини йылгыртды. «Бэ, бүй-э айдылышынданам хас үйтгешигрэк экени. Бу вагта ченли мениң гөзүме нэхили каклышмадыка. Я-да гөрсем-де үнс бермедиммикэм. Хэ, ёгсам-да, Ата аганың агтыгыдыр-ов бу. Яны ядыма дүшди. Бу сыратың билен сен барада айдыланлар рас болса, хер нененси гүйчли яга-да түтетги берип билерис. Найман галдав ялы харамзаданы диңе сениң ялы, гарадан гайтмазлар билен ёк эдип болар. Бу огланда Акмэт батырың сыпаты бар. Акмэт батыр барка бизиң обаның үстүнден учан гушуң ганаты гырлыпдыр. Қакам пахыр маңа Акмэт батыр барада көп затлары айдыпды. «Батыр өлсе, батман эт» диенлери-дэ. Инди ондан хайыр ёк. Бир харамзаданың чаван окундан хич зат ёк ере

өлүп гидипдир» дийип ичини геплетди-де, Гараның йүзүне йылгырып серетди.
— Гаратай, иним, гелмеклер мүбәрек болсун! Хош гөрдүк!
— Айданыңыз болсун, агам.
— Нахар гетирсинлерми я чай?
— Мен док, агам.
— Онда чай гетирин. — Мәрем шей дийди-де, Гара йүзленди:
— Гара, сен Ата какамызың оглумың я-да агтыгымың?
Гара бабасының табшырыгы боюнча гөркезилен ерде екедыз отурыпды. Ол Мәтвелә середенде, уллакан ала гөзлери тегеленип гитди.
— Агтыгы — диенде сеси хем гырылҗак чыкды. Отуранларың бири сакланып билмән:
— Ата аганың гызындан болан шү — дийип гүлди.
Гара усуллык билен онуң йүзүне серетди-де, кешбини белледи. «Шулар ялылар-да адамларың арасыны булаян» дийип ичини геплетди.
Мәтвели мәрем сакгалының гылларыны диклэп, Гара йүзленди.
— Бә, сен онда Йылгын нерессәниң оглы-ов!
Онуң осмакладып отурмагы төверекдәкилериң хошуна гелди.
Гара эгнини йыгрыберсе оларың өзүни масгаралаҗакдан гайтмаҗакдыгыны сызды. Шонуң үчин ол дикелди. Гашларыны герибрәк мәремиң йүзүне гарады-да:
— Хава, Йылгының оглы мен — дийди.
Онуң сесинде инини тикенекледйән бир гудратың бардыгыны отуранларың көпүси аңды. Мәтвели мәрем хем гашында отураның өзүни ойнатҗак йигит дәлдигини деррев дуйды.
— Йылгын говы йигитди. Билмедик, бир гиҗеде зым-зыят болайды — дийип, чай демлэп отуран йигит юваш хүмүрдеди.
Отуранларың ене бири:
— Илине гидендир-дә. Йылгының ата-энеси-де бармыш — дийип, Гараның йүзүне серетди. Гара сесини чыкармады, онуң гашы билдирер-билдирмез тирпилдэп гитди.
— Йылгын ата-энесини гетирмәге гидендир. Онайыны тапып билмән йөрендир — дийип, Нурахмет ишан горсаныпп, донуның якасы билен енсесини гашады. Мәтвели мәрем омачалы сүңкүң йүлүклерини бармаклары билен сырышдырыпды.
— Эй, гараз, шол нерессәниң нирә гидени-хә белли болмады. Йылгын гелсе, дине Гаратайың дәл, хеммәмизиң багтымыз. Ёгалан болса иманы хемра болсун — дийди.
Нурахмет ишан сөзүни довам этди.
— Ай, нәме, «Әр өлмән, әр дөремез» дийипдирлер. Йылгының ерине ынха, Гара, түвелеме, әр йигит болуп етишипдир.
Гара чайындан хер вагтрак бир овуртлап, бабасының табшырышы ялы гепләниң херсинден өзүче нетиже чыкарып отырды. Ол ягшыдан-ямандан келам агыз сөз диенокды.
Мәтвели мәрем онуң сесини чыкарман сулхуп отурышына ене бир гезек гөзүни гездирди-де:
— Гара, иним, сен нәме үчин чагырыланыңы билйәңми? — дийди.
— Хава, эшитдим. Нөкер топлаярмышыңыз — дийип, Гара ыкҗамланып, сөзүни довам этди. — Сизден бир зат сорамак болармы, агам?!
— Ики зат соран.
— Нөкери нәме үчин топлаярсыңыз?
Мәтвели мәрем доңана дөнди, бейлекилериң хем гөзи бир нокада — Гаратая дикилди. Эсли вагтдан соң мәрем өзүни эле алып, зордан диен ялы гүлди.
— Хех-хех-хех-хе! — Ол төверегиндәкилере гарап гүрледи. — Оглан-да энтәк.
Гараның йүзи көнелди.
— Мен оглан дәл, мәрем ага.
Мәтвели мәремиң гашлары дүйрүкди.
— Оглан болмасаң шоң ялы сораг берерлерми?! — Ол гызып уграды. — Оглан болмасаң гүнде-гүнаша гелип, обаңызы парчалап гидйәнлерини аңмазмыдың?! Оглан болмасаң Найман галдавың аракы эден ишлерине намыс этмезмидиң?! Хә! Ханы, оглан болмасаң мең айданларыма жогап бер?!
Гара улудан демини алып гойберди.
— Сиз маңа сорамага идин берипдиңиз, мәрем ага — дийип, онуң йүзүне серетди. — Шонуң үчин дүшүнишҗек болдум, агам.
— Гел дүшүнишсең, нәмә дүшүнмейәрсиң?

Зак. 5113 — 6

— Нәме үчин ол обаның, гоңшы обаның адамлары бизиң үстүмизе чозярлар? Ол обаның адамлары-а бизиң доган-гарындашларымыз ахырын.
— Сен оны ниреден билйәрсиң?
— Оны билмек нәмә герек. Сорасаң, идесең бири гудаң, бири егениң я дайың болуп чыкар-да.
Мәтвели мәрем башыны яйкады. Гараның өзи билен шейле гүрлешип билшине гахары гелсе-де, онуң эдйән гүррүңлерине, тапян сөзлерине хайран галды.
«Бу йигит бош дәл. Мунуң гара гүйжүнден пейдаланмалы. Булар ялылар гөзсүз батыр болярлар» дийип, Гараның айданларына гахарланмазлыга чалышды. Төверегиндәки демини тутушып отуранлара гарап:
— Гара батыр-а бизиң хеммәмизи доган-гарындаш эдип чыкды. Келле дөвүп, нөкер топламагың гереги ёк — дийди.
Шондан соң отуран адамлара жан гирди. Олар:
— Хә, шейтсең юрдунда ел өвүсдирерлер.
— Гара хениз дөвүш гөрмедик йигит-дә.
— Өз гөвнүне ося-да — дийишип, ерли-ерден дилләндилер. Нурахмет ишан хем нөкериң болмаса төверекдәки обаларың адамларының гүн бермейәндиклерини гайталап-гайталап Гаратая дүшүндирди.
Гара оларың айдянларына хайран галып, гөзүни бир нокада дикип пикире батды.
— Хава, иним, Гара, заманаың ягдайы шейледир. Ынха, дура-бара өзүңем гөз етирерсиң — дийип, Мәтвели мәрем белли бир адама йүзленмән буйрук берди.
— Найман галдав билен болан сөвешде жаныны гурбан эден нөкерлериң бириниң ат-ярагыны Гаратая бериң!
Нөкерлериң бири ала ябыны идип гелди. Гаратай чытылып, ябыны гетирене йүзленди.
— Бу чакан гөз, ала ябыны нирә гетирйән?
— Гулгелди батырың саңа бер диен ябысы-да шу.
— Мени нәме ала ябыны мүнүп, или гезип йөрен галандардыр өйдйәрмиң? Бар, онда бир бетбагт кәди билен ала хоржунам гетир — дийип, Гара нөкере бетленди. Ябыны идип гелен нөкер:
— А-хов, иним, сен бәрине бак. Мен саңа «бер» дийлен ябыны берйән. Мениң саңа берер ялы зыят малым ёк — дийди.
— Тәзе гелен нөкерлер гунан ат мүнүп, тәзе ярагдакынанда, мен өлен нөкериң ала ябысыны мүнүп, көне ярагыны асынмалымы?
— Ынха, элиңе алып гөр. Гылыжы кесгир, ярагы атгыр. Ала дийәймесең ябының кеми ёк.
Шол вагт Гаратайы говы гөрйән нөкерлериң бири гапдалдан атыны дебсиләп гелди-де сорады.
— Бу нәмәниң давасы-айт?!
— Гара Йылгын батыр берлен ат-ярагы аланок.
Гараның гашы чытылып, гөзлери аларды.
— Нөкер дост, мени албаа чапдыржак болма. Батыр болуп мениң энтек атан окум, тутан товшаным ёк. Гара дийсең, Гара дий, Гара Йылгын дийсең, Гара Йылгын дий. Йөне батыр сөзүни индикиле гайталама. Батырлык дережесине етемсоң айдарсын.
Соңкы гелен нөкер:
— Гаратай, сен яшлык этме! Хәзирликче берлени алыбер — дийди-де, ат-ярагы гетирен йигиди уградып, Гараның хас голайына гелип:
— Иним, Гара, галымдан галан шейле бир роваят бар — дийип гүрләп башлады. — Бир вагт ынсана, хайвана, мөр-мөжеге ырсгал пайланыпдыр. Шонда мөжек ырсгал пайлашыгындан гиҗә галып гелипдир. Ол ырсгалы пайлаяна: «Мен нәме ийип онмалы?» дийипдир. Шонда ырсгалы пайлаян она: «Сен тоюн палчык ийип онмалы борсуң» дийипдир. Онда мөжек: «Эй, кетдәм, бейле диймесене. Берре гузының гуйругы дийсене. Мениңем бейлеки хайванларың хатарында жаным бар ахырын» дийипдир. Ырсгалы пайлаян болса: «Оны гайратың билйәр» дийип жогап берипдир. Сен бу ала ябыны мүнүп, послан ярагы асынып, нәче гүн гезжегини билйәрмиң? Кетхудан Мәтвели мәрем болса, гошун башың Гулгелди ганхор болса, башыңа иш дүшенде, сыгынжагың Нурахмет ишан болса, хол гүнки ялы бир гарпышыкда өзүмизинем агып гидәймегимиз әхтималдыр. Ишимиз шовуна болса, ыкбалымыз чүвсе гөз ачып-юмасы салымда гөвнүмиздәки ялы, атлы-яраглы болаймагымыз-да мүмкин. Шовуң үчинем бу затлара эселип-песелип, өзүңи хорлап йөрме.
Шондан соң Гара Йылгын гөвүнли-гөвүнсизрәгеде гетирилен затлара эе болды.
...Мәтвели мәрем бу гүн «Чалбаш» диен атыны мүнүп, беземен гейнипди. Ол гара телпегиниң буйраларыны сечелендирип, атының жылавыны чекип, деб-

сэп, нөкерлериң хасабыны алып башлады. Нызама дуран нөкерлери сүем бармагыны чоммалдып санап чыкды. Мәремин ышаратындан соң Гулгелди ганхор демир гыр атыны көвежекледип өңе сайланды. Нызама дуран нөкерлере: «Чөле тарап» дийип, батлы гыгырды-да атыны гамчылады. Ол габа сакгалыны ыкдырып, ягырнысыны хөкгердип, атыны аяк алдыгына гойберип, Гарагум чөлүне тарап нөкерлерин өңүни башлап уграды. Бу сапаркы йыгнанан нөкерлериң көпүси йүреги атыгсап дуран яшларды. Гулгелди ганхорың ызындан етип, өтеси гелйәнлер көнди. Эмма дүзгүн боюнча онуң билен деңлешмегем болмаярды. Гулгелди ганхор нирә угур этсе, диңе шонуң ызы билен хайдамалыды.

Ягырнысы хөкгерсе-де гаррылыгыны дуйдурмажак болян Гулгелди ганхор эсли ёл гечиленсоң атындан бөкүп дүшди. Такыр ере бөкүбем билини агыртды. Ол бу вагт били омрулса-да нөкерлерине сыр билдирмели дәлди. Ол өзүне зор салып диен ялы дөшүни гайшардып, нөкерлерини нызама дурузды, олара еке-екеден нышана ок атдырып башлады. Соң бири-бирине хүжүм этдирип, екеме-еке тутлушдырып гөрди. Билдигинден эмел өвретди. Сазакдан гылыч ясадып, бири-бири билен гылычлашдырды. Мәтвели мәрем болса бир гапдалда, халының үстүнде чишлик ийип, гөк чайдан хер вагт бир овуртлап, яссыга тирсегини ташлап, нөкерлерин херекетини сынлаярды.

Нышана ок атыланда: «Гара Йылгының окы чавмаяр-ха, чавмаяр» болушдылар. Мәтвели мәрем: «Ханы, өз гөзүм билен гөрейин» дийип, нышана ок атянларың хас голайына барып гөрди. Ягдайы аңан Гаратай бу сапар нышананы хас гөнүләп атды. Онуң он окуның бириси-де чавмады. Әхлисинем ченән ериндең урды. Гөрешде-де шейле болды. Гулгелди ганхор Гара Йылгының бир өзүни ики адам билен якалашдырыбам гөрди. Гара Йылгын олары хем бири-бириниң үстүне мүндерледи. Өңден ягдайыны билип йөрен йигитлер-ә Гара Йылгының билинден тутмага-да чекинйәрдилер.

Гулгелди ганхор Гара Йылгының эзберлигине, чусдугына хем бегенйәрди, хемем гынанярды. Мәтвели мәрем Гара Йылгының адыны көпрәк агзаберсе, Гулгелди ганхорың йүзи чаңңарыберйәрди. Онуң болшы

Гараның сынчы гөзлериндең сыпмаярды. Шонуң үчин ол Мәтвелиниң сөзүне үнс бермедиксирейәрди. Гулгелдиниң буйругына ылгаярды. Мәтвели мәрем гөзүни юмжардып: «Чакым даш гитмән экени» дийип ичини геплединрди.

Шол гүнден башлап, Гаратайың Гара Йылгын ады хас ровачланып башлады. Соң-соңлар онуң адыны хеммелер Гара Йылгын дийип тутуп башладылар. Илки-илкилер онуң бирнеме гахары гелжегем болды. Соң «Қакамың ады билен тутярлар» дийип бегенди. «Гара» дийселерем, «Гаратай» дийселерем, «Гара Йылгын» дийселерем, «Гара Йылгын батыр» дийселерем, онуң үчин тапавуды болмады. Батыр лакамы кимлер кемсидип, кимлер дегшип айтды. Қимселерем догумлылыгына, пәлван сыпатына гөзи гидип айтдылар. Гара Йылгын кимиң нәме максат билен айдяныны-да сызып уграды.

• • •

Кетхудалык хем хил-хил боляр. Хакыкы кетхудаларың йүреги гола ялы болуп, акылы-пайхасы хем шонуң ялы боляр. Олар ялы кетхудалар мыдама халкың аладасыны эдйәр. Эмма үлкәниң демиргазык күнжегинде, ондокузынжы асырың орталарында яшан түркменлериң арасында шейле кетхудалара габат гелмек кынды. Байлыкларының аркасындан товшан йүреклилериң хем обалара кетхуда боляны тапылярды. Йүрекли, эденли кетхудаларың хем илатың аладасыны эдйәни өрән азды. Қетхудалар болса үлкәниң демиргазык күнжегинде көнди. Мәтвели мәрем энчеме оба кетхудалык этсе, Бабалак батыр хем шонуң ялыды. Олардан башга Найман галдав билен Сейитмырат лаңңасы дагы хем барды. Булардан башга Атамырат диен хем бири барды. Йөне ол гоңшы илиң, обаның малыны, кервенини талап йөрмейәрди. Атамырат ол ишлери кичилик хасаплап, өзүне хан дийдирйәрди.

Бу кетхудаларың хеммесиниң ёкарсында болса Хыва ханы дурярды. Ол өз дережесине лайык иш гөрүп, кетхудаларың агзыны бирикдирип, ёл гөркезип отурса гүлала-гүллүк болжакды. Эмма ол бейле дөвлетли пикир этмән, кетхудаларың агзалалыгыны ис-

лейәрди. Шонда агзала болан кетхудалар оңа бири-биринден көп пешгеш берйәрди. Олар «Мениң аркамда Хыва ханы бар» дийдирҗек болярдылар. Хыва ханы болса олары бош вада билен доюрярды. Атамырат хан шол агзалалыклардан пейда гөрйәрди.

Бахар айларыды. Мәтвели мәрем өз генешдарлары билен өйүнде отырды. Шол вагт бир нөкер сожап гелип:

— Мәрем ага, Сейитмырат лаңңасы Гызыларбатдан гелйән кервенини талапдыр — дийди. — Ол гайтавул беренлери уруп-енжип гөвүн солпусындан чыкыпдыр. Сизиң адыңызы тутаның үстүне сув пүркүп енжипдир.

Совук хабары эшиден Мәтвелиниң гаража гөзлери өчленип, бурнуның үсти дерләберди. Ол:

— Деррев эденлирәк йигитлери мениң яныма гетириң. Өтүки Гаратаям унутмаң — дийди-де, генешдарларына гарап:

— Инди биз өйме-өй айланып, дуз сатып, көмүр якып, гапан гуруп, бүтин өмрүнде башларыны оңлы чарап билмән йөренлерден хорланмалымы? Ёк, мен бу намысың астында галып билмен, сиз нәме дийсеңиз, шоны дийиң. Бу ягдая мен чыдап билҗек дәл — дийди.

Мәтвели мәремиң: «Сиз нәме дийсеңиз, шоны дийиң» диймегинде бир себәп барды. Сейитмырат лаңңасының кетхудалык эдйән обасында Шаҗан ишаның егенлери яшаярды. Шаҗан ишан дирикә, деми даш ярярка олары шол обалара гөчүрип элтипди. Шол обаларың хүшүр-зекадыны йыгнатмак үчин шейдипди. Эмма ишаның егенлери дек гезмейәрдилер. Ёл ураярдылар. Мәтвели мәрем шол ягдайы ятлап, Нурахмет ишаның өңүне бөвет болмак үчин айдыпды.

Ол ене отуранлара гөзүни айлап, яңкы сөзлерини гайталаҗак болды. Шол вагт яңырак гелип, өе гирен Гара Йылгына онуң гөзи каклышып гитди. Шонуң үчин мәрем:

— Гара Йылгын батыр, мениң айдянларым догры герәк?! Лаңңасың обасыны отлаясмы?! — дийди.

Гара ховлукман гүрледи.

— Обаны отламагам, дуйдурманрак барсак адамларыны пайхынламагам болар велин, мен бир зада дүшүнемок, мәрем ага.

— Сен нәмә дүшүнеңок, батыр?!

— Олар нәме үчин сизиң кервениңизи таладыка?

Мәтвели гахарына жогап берип билмән дыпылады. «Мунуң сорагы нәтенет я лаңңасың адамларына мениң азар берениими эшитдимикә» дийип ичини геплетди.

Гара Йылгын мәремиң пикир эдйән задыны билмейәрди. Ол дүшүнжесине лайык сораг берипди.

Сейитмырат лаңңасының обасының маллары Мәтвели мәремиң хәкимлик эдйән ерине гечипди. Шонда мәрем:

«Малларыны алың-да, чопанларының гулагына гечилериниң тагмасыны басың» дийипди.

Буйрук берҗай эдилипди. Сейитмырат лаңңасының адамлары болса аматлы пурсат гөзлешип йөрдүлер. Шол пурсат габат гелди. Олар малларына дерек кервенден зат алдылар, чекен хорлукларыны ерине салдылар.

Мәтвели мәрем велин бейле дийип дүшүнмеди. Гара Йылгының сорагына болса гөзүниң агыны кәпелтди. Гара Йылгын оңа үнс бермән, улудан демини алып:

— Мен-ә шу болян ишлере хайран — дийип гүрледи. — Ол обаның адамлары бу обаны талая, бу обаның адамлары ол обаны талая. Бейдилишип йөренден экин экен, хасыл алан говы ахыры.

Мәтвели мәрем шундан соң дилленди.

— Арлы йыл дер дөкүп кемала гетирен хасылыңам лаңңасы гөтерип гитсин. Шейлеми, шоңа разымы сен, батыр?

— Шейтсе оң гөзүни көвләрис, мәрем ага.

Мәремиң дериси гиңеди, йылгырды.

— Хай, берекелла! Мен сенден шейле жогаба гарашярдым, Гара батыр. Сен болса йүз түкеззибана тутдуң. Ханы, инди айт! Лаңңасың обасыны отлаярысмы?

— Мәрем ага, маңа генешсең, оба азар бермерис. Обада бигүнә адамлар кәндир. Женаят эдени тапып, шонуң билен даркаш гурарыс.

Мәрем гөзүни бир нокада дикди. Гараның «Маңа генешсең» диенине чытылып отуран Нурахмет ишан болса:

«Эдил какасы-да, олам шулара меңзеш болгусыз

лейәрди. Шонда агзала болан кетхудалар оңа бирь-бириндев көп пешгеш берйәрди. Олар «Мениң аркамда Хыва ханы бар» дийдиржек болярдылар. Хыва ханы болса олары бош вада билен доюярды. Атамырат хан шол агзалалыклардан пейда гөрйәрди.

Бахар айларыды. Мәтвели мәрем өз геңешдарлары билен өйүнде отырды. Шол вагт бир нөкер сожап гелип:

— Мәрем ага, Сейитмырат лаңңасы Гызыларбатдан гелйән кервенини талапдыр — дийди. — Ол гайтавул беренлери уруп-енжип гөвүн солпусындан чыкыпдыр. Сизиң адыңызы тутаның үстүне сув пүркүп енжипдир.

Совук хабары эшиден Мәтвелиниң гаража гөзлери өчленип, бурнуның үсти дерләберди. Ол:

— Деррев эденлирәк йигитлери мениң яныма гетириң. Өтүки Гаратаям унутмаң — дийди-де, геңешдарларына гарап:

— Инди биз әйме-әй айланып, дуз сатып, көмүр якып, гапан гуруп, бүтин өмрүнде башларыны оңлы чарап билмән йөренлерден хорланмалымы? Ёк, мен бу намысың астында галып билмен, сиз нәме дийсеңиз, шоны дийиң. Бу ягдая мен чыдап билжек дәл — дийди.

Мәтвели мәремиң: «Сиз нәме дийсеңиз, шоны дийиң» диймегинде бир себәп барды. Сейитмырат лаңңасының кетхудалык эдйән обасында Шажан ишаның егенлери яшаярды. Шажан ишан дирикә, деми даш ярярка олары шол обалара гөчүрип әлтипди. Шол обаларың хүшүр-зекадыны йыгнатмак үчин шейдипди. Эмма ишаның егенлери дек гезмейәрдилер. Ел уярдылар. Мәтвели мәрем шол ягдайы ятлап, Нурахмет ишаның өңүне бөвет болмак үчин айдыпды.

Ол ене отуранлара гөзүни айлап, яңкы сөзлерини гайталажак болды. Шол вагт яңырак гелип, өе гирен Гара Йылгына онуң гөзи каклышып гитди. Шоңуң үчин мәрем:

— Гара Йылгын батыр, мениң айдянларым догры герәк?! Лаңңасың обасыны отлаясмы?! — дийди.

Гара ховлукман гүрледи.

— Обаны отламагам, дуйдурманрак барсак адамларыны пайхынламагам болар велин, мен бир зада дүшүнемок, мәрем ага.

— Сен нәмә дүшүнеңок, батыр?!

— Олар нәме үчин сизиң кервениңизи таладыка?

Мәтвели гахарына жогап берип билмән дыпылады. «Мунуң сорагы нәтенет я лаңңасың адамларына мениң азар берениими эшитдимикә» дийип ичини гепледи.

Гара Йылгын мәремиң пикир эдйән задыны билмейәрди. Ол дүшүнжесине лайык сораг берипди.

Сейитмырат лаңңасының обасының маллары Мәтвели мәремиң хәкимлик эдйән ерине гечипди. Шонда мәрем:

«Малларыны алың-да, чопанларының гулагына гечилериниң тагмасыны басың» дийипди.

Буйрук берҗай эдилипди. Сейитмырат лаңңасының адамлары болса аматлы пурсат гөзлешип йөрдүлер. Шол пурсат габат гелди. Олар малларына дерек кервенден зат алдылар, чекен хорлукларыны ерине салдылар.

Мәтвели мәрем велин бейле дийип дүшүнмеди. Гара Йылгының сорагына болса гөзүниң агыны кәпелтди. Гара Йылгын оңа үнс бермән, улудан демини алып:

— Мен-ә шу болян ишлере хайран — дийип гүрледи. — Ол обаның адамлары бу обаны талая, бу обаның адамлары ол обаны талая. Бейдилишип йөренден экин экен, хасыл алан говы ахыры.

Мәтвели мәрем шундан соң дилленди.

— Арлы йыл дер дөкүп кемала гетирен хасылыңам лаңңасы гөтерип гитсин. Шейлеми, шоңа разымы сен, батыр?

— Шейтсе оң гөзүни көвләрис, мәрем ага.

Мәремиң дериси гиңеди, йылгырды.

— Хай, берекелла! Мен сенден шейле жогаба гарашядым, Гара батыр. Сен болса йүз түкеззибана тутдуң. Ханы, инди айт! Лаңңасың обасыны отлаярсмы?

— Мәрем ага, маңа геңешсең, оба азар бермерис. Обада бигүнә адамлар кәндир. Женаят эдени тапып, шоңуң билен даркаш гурарыс.

Мәрем гөзүни бир нокада дикди. Гараның «Маңа геңешсең» диенине чытылып отуран Нурахмет ишан болса:

«Эдил какасы-да, олам шулара меңзеш болгусыз

гүррүң эдерди. Дындыкмыкак дийсек, бу атасындан-да эржел болжак» дийип ичини гепледип, Гаратая йигренч билен гарады. Сонра сакгалыны сыпап:

— Мәтвели, ругсат болса бизем пикиримизи айтжак,— дийип гүрлэп башлады.— Бу огланың — ол Гара Йылгына элини узатды — айдышы ялы Лаппасың обасында бигүнә кәндир. Ол обада дили догалы адамларам яшаяндыр. Гүлләкиз чавуп, шоларың бирине дегәйсе...— Ишан сөзүне дыңгы берип: — Овух, даш этсин! Олар Мухаммет пыгамберин галагыдыр. «Дегме эренлер итине, башыңа мүнде бир бела гетирер» диендирлер. Оларың үстүне яраг сүйрэп бармак гарамаяга — гарача ярашмаз, Мәтвели.

Кервенин адамлары саг-аман өйүне гелипдир, бәлупдыр-да. Оларың талап аланы сизиң башыңызың садакасы болсун. Менин диенимми этсеңиз говы болар. Тохумыңызы мурыт этсе-де өвлата яраг ченемәң, тоба эдиң. Алла сакласын дийиң. Сөвеш эдесиңиз гелсе, башга душманларыңыз-да аз дәлдир. Хол Найман галдав диен харамзада нәдип гитди. Бу отуранлар Мәтвелини сылаян болса, ар-намысыны сакланян болса, өз илини йүреги билен сөйүп, горажагы чын болса, барсынлар-да Найманы огул олжа, гыз есир эдип гелсинлер.

— Нурахмет ишан ене-де кән затлары айтжакды. Йөне ол Гулгелди билен Мәтвелиниң эгшейәндигини гөрди-де, дыммага мәжбур болды. Гулгелди ганхор гөзлерини алардып:

— Дили догалы! Ондан гүррүң болмаз, ишан! Кервени таламак дили догалының этжек ишими? Сенем дили догалы. Найман галдав нэтди? Саңа түпеңини геземедими?

— Шонуң үчинем Найманың илини гырып гайдың дийип отырын.

Мәтвели мәремиң түйси бозулды. Гепләнде эллери-де сандырап башлады.

— Биримиз галман гырылсак-да, бу сапар бизде гайтмышым болмаз — дийип, отуранлара середип, сөзүни довам этди.— Ханы, Гулгелди батыр, сен нәмә дийжек?

— Мен айтжагымы айтдым.

Мәрем ене Гара Йылгына йүзленди.

— Ханы, Гаратай, сенем иң соңкы нетиңи айт.

Гараның нети көпчүлик болуп оба чозмазлыкды. Ол гүнәкәри тапып, аныклап, шоңа жеза берилмегиниң тарапдарыды. Нурахмет ишаның гүррүңлеринден соң велин, ол пәлини бозды. Себәби ол сыр алышян йигитлериниң бириндён Нурахмет ишаның эден гүррүңлериниң себәбини анды. Какасының йитирим болмагыны ишанлардан гөрүп йөренсоң, оларың ковумларына-да рехим этмезлиги йүрегине дувди. Шонуң үчин ол мәремиң сорагына:

— Дилиниң догасына букулып, саман астындан сув гойберйәнлери илки пайхынламалы, мәрем ага — дийди-де, төверегине гөзүни айлады. Шонда ол Нурахмет ишаның йүзүни эгшидйәнини гөрүп:

«Какамың йитирим болмагына сен харамзада себәп болансың. Эжем догры чаклаяндыр. Онуң шейледигини маңа гарайшың айдып дур. Геплемесең хем кешбиң гүррүң берип дур. Хак, йөне «Ериң дәл-дә ал таяк» дийип ичини геплетди.

Нурахмет ишан Мәтвели мәреме йүзленди.

— Онда сиз Сейитмырадың обасына дөкүлжек-ов?

— Гайгыржак дәл, ишан.

Ишан сесини чыкарман чыкып гитди. Өйүне барып, ол обадакы еренлерине хабар этмеги йүрегине дувди. Эмма горкусына онам эдип билмеди, иберәр ялы ынамдар адам хем тапмады.

Гара Йылгын даш чыкып, Мәтвели мәремиң өйүниң төверегине үйшен атлылара середип хопукды.

«Мунча адам парахат отуран обаның, бихабар адамларының үстүне дөкүлсе ган сув болуп акар!» дийип ойланды-да, бир ерде дуруп билмән, зовзулдап ене өе гирди.

— Мәрем ага, бейтмәлиң, нәхак ган дөкмәлиң. Мунча нөкериң иши ёк — дийди.

— Хә, о нәхили иши ёк? — дийип, Мәтвели кичижик гөзлерини черрелтди.— Сен нәме дийжек боляң, Гаратай?

— Атымы, ярагымы үпжүнләп, янымa биркүч саны эденли йигит гош дийжек боляң мен, мәрем ага. Мен оба барып, гүнәкәри сорап тапып хаклашарын.

Гара Йылгының айданыны долы макулламадылар.

— Гара батыр, биркүч саны йигит билен алан галан болмаз — дийип, Мәтвели мәрем кичижик гөзлериниң агыны көпелдип: — Гуртгылыч, чөз яраглары-

ны, бар о тайыны-да эшиклэп гетирип, Гара Йылгын батыра бер — дийди.

Гуртгылыч кеззап чаласынлык билен еринден гурап уграберҗек болды. Гара Йылгын элини галдырып, оны саклады-да:

— Мәрем ага, гүнәми гечин! Маңа Гуртгылыжың аты-да герек дәл, ярагы-да — дийди.

Гуртгылыжың депесинден гайнан сув гуйлан ялы болды. «Алла саклаверсин. Бу атасыны өлдүренимиз дуйдумыка? Онда мен башга ерден өлүме гарашмалы дәл» дийип ичини геплетди, ысгындан гачып, ашак отуранынам дуйман галды.

Мәтвели мәрем оңа:

— Бар онда шол йылкы сүрүсинден тәзе тутулан бәш яшар гыр гунаны эерләп гетир. Тәзе гылыч билен гаммаданам берин Гара Йылгына — дийип, еринде жайлашып отурды-да, маузериниң нилине товугын ягыны чалып башлады.

Гара Йылгын ярагыны асынып, гыр гунана атланды. Хер ничигем болса яш йигитлик-дә! Ол бирсалым тәзе пешгешлер билен гүмра болды.

Некерлер тайяр болдулар.

— Өзүмем сизиң билен гидйән. Өйкеләп гиден ишанын патасыны алманам бир сапар чозуп гөрелиң. Ханы, шонда нәхили борка? Шу гезекки чапавулчылыгын ыгтыярыны-да Гара Йылгын батыра берйәс — дийип, мәрем белент лабыз билен гепледи.

Гуртгылыч кеззап сакланып билмеди.

— Мәрем ага, менем әкидиң!

Мәтвели мәрем онуң Найман галдав геленде, ниреде боланыны сорады-да, жогаба гарашман кинаялы гепледи.

— Сен Нурахмет ишаның янына бар-да, шонуң билен биле бизин үчин дога окабер.

Гулгелди ганхор Мәтвелиниң бу болуп йөршүне шәмә ёржагыны биленокды. «Чапавулчылыгын ыгтыярыны Гаратая берйәр» дийип янып-бишйәрди. «Я мени гаррап чашыпдырын, я-да мунуң башында бир бела бар. Ишаны өйкелетди. Гуртгылычдан гахарыны чыкаржак болшам алына гелшенок. «Найман галдав геленде, өзүң ниреде болдуң?» дийип мундан сорашам ёк» дийип, ичини хүмледип дымып дурды.

Мәтвели мәрем бу сапар айдан сөзүнде берк дурады. Хаял этмән, Сейитмырат ланнасын обасына гарап ёла дүшди. Илки агшам ёла дүшен атлылар гижеси билен атларынын шөврүни етирдилер. Даңдан бир ере жемленип, гарбак-гурбак этдилер. Атларына от-ийм бердилер. Соң маслахата башладылар. Бу сапар хер ким хер зат дийжек болса-да, Мәтвели өзүнден өзгәнин сөзүни ер тутдурмазлыга чалышды. Гара Йылгын геплемән отырды. Оңа мәремин өзи йүзленди.

— Хеммелер гөвүн матлапларыны айтдылар. Сен нәме дымып отырсын? Сенем бир зат дий!

— Яман гөрмесең, мәрем ага, мениңем бир маслахатым бар — дийип, ол салдамлы гепледи. Мәтвели мәрем сәхел чытылбрак:

— Айдыбер, айдыбер — дийди.

— Мәрем ага, өлүмденем горкамок, сөвешденем чекинемок. Йөне өз билшиң ялы, өмрүмде энтек сөвешибем гөремок. Онуң үчинем нәме буюрсаңыз шонуң билен болуберҗек.

— Гаратай, вагты саклама. Бир зат дий!

— Мәрем ага, мен ялңышян болсам-да, чакнышжагымызы Сейитмырада бир агыз дуйдурсак говы боларды дийҗек болян.

Мәтвели мәрем башыны яйкады.

— Охов, адамлар! Мунуң айдяныңа бакың. Ине, мунуң оглан ери. Пикир этме, Гаратай, Сейитмырат ланнасын тайярлыгы бизиңкиден гүйчлүдир. Эгер чозжагымызы оңа дуйдурайсак, чөлүң ичинде гезип йөрен гелегурт ялы олар бизе эл бермез.

— Ким билйәр, мәрем ага. Векил иберип гөрәйсең, белки, талан затларыны гыкылык-галмагалсыз ызына берерлер. Олар-да бутайда улы ил болуп яшаярлар. Яшулысы бардыр, яш кичиси бардыр. Белкем, акыллашып говы нетижә гелерлер. Эден ишлерине пушмана гелен болмаклары-да мүмкин.

Мәтвели мәрем ойланып башлады. Ахыры хем:

— Ә-хә, диймек онда, сен-де ланнасын обасындакы дили догалылардан горкян экенин-дә? — дийди.

Өвзайың энайы дәлдигини аңан Гара Йылгын:

— Мәрем ага, эйле дүшүнҗек болсаң, ине, мен эндим — дийип, еринден туруберди.

Мәтвели мәрем Гара Йылгынын херекетине гуванды.

— А-хов, Гара Йылгын, бирден гаты гызайдын-ла. Дегшип айдян. Бар, сениң айданың болсун — диййп, ол гөвнүне яраян бир нөкере серетди. — Нуры, сен дилеваррак. Оразы яныңа ал-да Сейитмырадыңка барып айт. Ёлдан совуп, алып галан дөрт атымызы, йигрими бәш дуйәмизи йүки билен, он еди эшегимизи күрреси билен берсе, гоңшулыгы үчин кервениң адамларына берен жезасыны-да гечйәрис. Гелен еримизден ызымыза гайдярыс. Ёгсам-да Сейитмырадың ярасына шу гүн өйләне галман, синек гондурҗагымы хабар эдиң.

Мәтвели мәрем векили Гара Йылгының маслахаты боюнча иберенокды. Ол: «Мениң ат-овазамдан бейлеки обаларың кетхудалары чекинйәрмикә я-да чекинмейәрмикә» диййп, ягдайыны сынамакчы болярды.

Нуры билен Ораз бәрден баранларында, олжаның хумары келлелерине уруп, дишинде эт галан адамлар ене-де чапавулчылыга гитмеклигиң маслахатыны эдйәрдилер. Сейитмырат агзыны көпүрҗикледип, элини салгап, жаныгып геплейәрди.

— А-хов, адамлар! Гырың дузуны дашап ак гериш болдук. Гапан гуруп, тилки тутуп, дерисини сатмак, сазагы отлап көмүр сатҗак диййп, өйме-өй гедай гевен ялы энтирәп йөрмек бизиң маңлайымыза язылыпмы. Ханы айдың, бизиң илден нирәмиз гайра? Бизиң адамларымыз өзгелериң эденини эдип билмезми? Онсонам ислән еримизе, ислән вагтымыз гөчүп-гонуп билйәрис. Бизиң бутайда баг-бакҗалы мүлкүмиз галҗак болуп дуранок. Ата-баба-да белли ерде меканымыз болмандыр. Оңайы гелен ерден чапавуллап алып, ене бир гапдала гөчүп өтәгитмели. Арыны алмага геленлер бизиң юрт жайымыз билен хасаплашарлар. Маслахат шейле. Хериң бир өй, үч саны дүе эдинмели. Отуз-кыркдан жанлыңыз болсун. Ат-ярагсыз өй болмалы дәл. Онсонам барың бир ерде болмалы, бейдип хериң бир ерде отурмалы дәл. Кыбладан гечйән улы ёлуң гүзериңден букы ясанмалы. Азык-сувлугыңызы тайярлаң. Ок-ярагларыңыз мыдама яныңызда болмалы. Мәтвели мәреминкә меңзеш кервен-сервен гечсе, екеҗесини-де сыпдырман эле салмалы. Гөрйәңизми, ынха, бирентегиңиз дүели болдуңыз, бирнәчәңиз өйүңизе халы-палас дүшедиңиз, пыядаларыңыз

аягулаглы болдуңыз — диен вагты, даш ишиклен: «Хабарлаш» диен сес эшидилди. Отуравларың үч-дөрдүси ылгап мейдана чыкдылар.

Атлары сувлугыны чейнәп дуран гейнувли йигитлер Мәтвелиниң хабарыны Сейитмырат лаңңаса етирдилер. Бу хабары эшиден Сейитмырадың енсе дамары оклава дөнәйди.

— Арман, векиле дегмек болмаяр, ёгсам-а сизе этҗегим бар — диййп, Сейитмырат лаңңасы векиллере азм урды-да, гапдалындакы аягы хам чарыклы йигиде:

— Буларың икисиниңем ат-ярагыны алың. Көйнек-балагындан өзге гейимлерини сыпырың. Эллерини аркасына данып, ызына ковуң — диййп буйрук берди.

Нуры билен Оразың болуп гелшине гөзи дүшен Гара Йылгың сесини-үйнүни чыкармады-да атланды. Аңырсы бир сагада галман, Сейитмырат лаңңасың топары ала басга дүшди. Окдан, гылычдан аман сыпан адамлары сүлгүниң жүйжеси ялы чөпе синип гитдилер. Гачаны гутулды, галанлары гылыч билен парчаланды. Гара Йылгының-да үч еринден гылтызрак ок дегди.

Дуршы билен гахар-газаба өврүлен Гара Йылгының гаңы гызыпды. Ол бу гох-галмагала себәп болан Сейитмырат лаңңасыны гөзлейәрди. «Бир адамың геделиги себәпли нәче адам хорланмалы болды» диййп, гахарлы пикир эдйәрди. Ахыры ол гүнәкәри тапды. Оны атына какдырды.

— Иним! Ур-сөк, йөне өлдүрме, чагаларымың башы яш. Гич өйлендим — диййп, сенселән лаңңасы гөзлерини мөлертди. Гахары гелен Гара Йылгың:

— Чагаларың яшлыгы инди ядыңа дүшдүми? — диййп, гелем кетхуданың как-сокуны етирди. Лаңңасы езеленип ялбарды.

— Иним, «Пәл азман, баша бела гелмез» диенлери, элбетде, пәлим азандыр. Нәме алсаң ал-да, мени Мәтвели мәремиң янына элтме. Гайрат эт. Бир сапар ялан сөзләниңи алла гечирер. Сейитмырат тапдырмалы дийәй. Алла сениң багтыңы ачар.

— Сейитмырат ага, бу хайышың менден битмейәр. Өлмелимиң, галмалымың оны Мәтвели мәрем чөзер. Бейле намартлаҗак болсаң, озал муңа мең-

сен яше баш урмалы дәл экениң. Адам ялы болуп үстүне векил иберенде-де гедемсиредиң — дийип, Сейитмырадың элини аркасына даңды-да идирдедиң, Мәтвели мәремиң янына гетирди. Мәтвели мәрем өзүниң эере кесерәк ташлап:

— Хә, галтаман, ягдай ненең? — дийип ажы йылгырды.

Сейитмырат лаңңасы дызына чөкди.

— Мәтвели сердар, гүнәми гечиң! «Гула бела гелмез, гул бела барар» диенлери чын экени. Бет ише баш урдум, пәлимден тапдым. Галан өмрүме сапак болар. Инди шуна меңзеш бозук ишлере баш гошсам йүзүм терсе дөнсүн. Бизиң ялы салпаяклар билен ден болман. Сердар диен белент адыңыз бар. Бир гезек эден гүнәми гечиң — дийип өзеленди. Ерин геләен болса, герек дийибем ылгап барып, Мәтвели мәремиң аягыны гужаклады.

Мәтвели мәрем гара пишгәниң үзүги ялы муртуна сынтгы берди.

— Сейитмырат лаңңасы, сениң бу сапаркы ыкбалыңы Гара Йылгын батыр чөзер — дийди-де, эгри-бугры болуп өсен сакгалыны сыпалады.

Сейитмырат хасанаклап туруп, Гара Йылгының атының аягының өңүне тогаланды. Гара Йылгының аты үркүп серпилип гитди. Гара Йылгын сынасындан гечмәниң гечен ерини сыпалап, Мәтвелә йүзленди.

— Мәрем ага, энтек буларың ыкбалыны чөзерден мениң акылым келте, башым яшракдыр. Нәме этмели болса, өзүңиз эдибериң — дийип, ол төверегине серетди. Себәби «Сыналяндырын» диен пикир онуң келлесинден чыкмаярды.

— Гара Йылгын батыр, мениң дегишмәм дәл. Чыным билен айдян. Айт ханы, есири нәтмели?

— Мен-ә Сейитмырат аганы гойберелиң, намарт билен ден болмалын дийжек.

Сейитмырат лаңңасы бу сөзе бегенжинден аглап гойберди.

«Ери, шулар ялы адамларам халка ёлбашчылык эдйәр-лә. Пәхей!» дийип, Гара Йылгын ичини гепъетди.

— Мүң яшаң. Ишиңиз ровач болсун. Галан өмрүңизде йүзүңиз яманлык гөрмесин. Мени сыланы аллә сыласын. Шу гезек гүнәми гечиң, мениң билен ден

болман — дийип, Сейитмырат лаңңасы алжыраңңылыгындан яна пата бермек үчин элини галдырды.

Мәтвели мәрем ажы йылгырды.

— Сейитмырат лаңңасы, бизиң муна меңзеш паталардан йүкүмиз етикдир. Юртда пата берйән нәче дийсең бар. Сен патаңы гой-да, башга бир затларың адыны агза. «Йүз сиз-бизден, бир жыз-пыз говы» дийипдирлер. Она меңзеш затларың үстүнден бармаярсың-да, Юсуп масгарабазың маймыны ялы, йөне келләңи ойнадып дурсуң.

— Вах, гережигиңизи айдың. Мен сизден зат гайгырып дурамок. Дилиңиз гымылдаса болар.

Мәтвели мәрем чала йылгырыбрак Гара Йылгына серетди. Онуң гарайшында «Өйленжек болсаң ериң гелди, тут гызларының бирини» диен маны барды. Гара шона дүшүнди, йөне дуркуны үйтгетмән шейле дийди:

— Гойбериң лаңңасыны! Алнан есирлер-де гитсин ёлуна. Гүнүни гөрүп билмән йөрен нан ягылары оба элтип нәме пейда гөржек.

— Йөне олжаланан затлар бизиңкидир. Олардан жиңңек ялысыны-да галдырмак болмаз — дийип, мәрем нөкерлере буйрук берди. Соңра Сейитмырат лаңңаса гамчысыны чоммалтды-да: — Сейитмырат, эркек адамың лебзи бир боляндыр. Шундан шейләк мениң адым билен үстүңден гечен йылана-да хыянат этмели дәлсиң. Болар-болмаз гүррүңлериң гулагыма дегсе говулыга гарашма — дийди.

— Мәтвели батыр, сизе этжегим ягшылыкдыр.

— Боляр онда, айданларымы ядыңдан чыкармарсың.

— Хава, Мәтвели жан, элбетде, Мәтвели жан, эншалла, Мәтвели жан. Сени ав этинден-де хор этмен. Кейиклир товшаны-да дири элтер берер дурарын — дийип, Сейитмырат лаңңасы хормат үчин голларыны говшурып ашак эгилди. Аркасына көз басылан ялы болуп дуран Нуры чейрек: «Маңа хич зат герек дәл, янкы гамчыларыңы ызына ал» дийип, Сейитмырадың ягырнысына ики жубут гамчыны елмеди.

* * *

Нөкер башы болуп, өз илине якасыны танадан, сөзүне дәл дийдирмедик, рехимсиз, хер гезек сөзе

башланда «Өзүңлев өне гечжек болана ери депелетме. Сөзүңи ики гайталаданың салымыны бермән келлесини кес» диййән, Гулгелди ганхор гарранлыгына ахмыр чекйәрди. Хер нәче ахмыр этсе-де, ондан өңки гечен ынсанлара берилмедик яшлык Гулгелди ганхора-да ёкды. Соңкы гүнлерде ол какына-да сезевар болупды. Гара Йылгының ады агзалса мыррыхы туťярды. Гара Йылгының болса ады көп агзалярды. Нәкерлиге алдырып, ондан дынҗак болмаклары терсине болупды. Гечен сөвешден бәри Мәтвели мәремем Гараны дилинден душурмейәрди. Бу ягдая Гулгелди ганхор бир өлүп биленокды. Гара өз ерини эслән өйдүп горкярды. Башарса оны гүмлемегин я-да абрайдан душурмегин пикириндеди.

Гулгелди ганхор ниетини билдирмежек болуп, хер нәче дыржашса-да, Гара Йылгын онуң херекетлеринден бир затлары сызярды. Эмма сыр бермейәрди.

Ганхор өз ынанян нөкерлерине-де Гара Йылгыны яманлапды. Хер нәче гизлин эдилсе-де, бу гүррүң хем нөкерлерин аглабасына етипди. Оларың арасында агзалалык дөрәп башлапды. Онда-да Гулгелди ганхор ниетинден дәнмейәрди. Хич зат ёк ере ырсарап, жыныны ынанян нөкерлерине яньш-бишип гүррүң берйәрди.

— Йигитлер, «Ил аглак болса, доңуз депә чыкар» диенлери чын экени. Юрда Мәтвели эе болды. Гөрүң, инди гелмишеге-де сала етди. Сары мәрем боланда, бу затлара ёл бермезди. Эгер бу гелмишек бу гидишине гитсе, бизин үстүмизи депелемәге-де мейил эдер. Соңкы гүнлерде Мәтвели маңа сала салмагыны азалдып баряр. Мен онуң атасына-да хызмат этдим. Сары сердарың менден нәгиле ери ёкды. Мәтвели гадырыңы билйән адам болса, шу затлар ядына душмели ахырын. Гит дийлен ере башымызы этегимизе салып гитдик. Обаны горадык, буларың бокурдакларыны ягладык. Мәтвели мәремиң бир гелди-гечере ынаныны, мени бейдип четледип йөрмеги догрумы? Ай, догрусыны боюн аламда-ха хемме гүнә өзүмде-ле! Нурахмет пирин жанындан сыздырып айдан сөзлерини динлемедим. Ол адам бу болжак ягдайлары өңүнден сызып жаныгян экени. Гурбаны болдугым, бихал адам дәл ахыры! Ине, инди пириң айданлары бирме-бир догры гелип башлады. Хәли биз догман гечен гелмишегин нәмесини гөрдүк. Энтек бетерәгинем гөркезер. Хэй, ялңышан экеним. Какасы билен билеликде пачак гөмди этдирсем болжак экеним. Нурахмет ишан нәлер зейренди-ле, өңүнде кесе дурубердим-дә! Инди бу аңсат эйгертмез. Әййәм енсесине гөз тапмага-да етишипдир.

Мекир ганхор шейтмек билен нөкерлери Гараның үстүне гижжелейәрди. Хер гезекки гүррүңден соң оларың йүзүне ассырынлык билен середйәрди. Нөкерлерден бири:

— Батыр ага, нәме бейдип өзүңи хорлап отырсың. Сөвешде-женде оңайыны тапып, атып ташланда нәдйәр оны? — дийип жиңкерилди.

Мәремиң аялына якынлыгы болан Нуры чейрек диен нөкере бу гүррүңлер ярамады.

— Нәме агзыңа геленини самахыллап отырсың. Сизиң пәлиңиз, ниетиңиз яман. Бир адам адыгып уграса, шоңа гөриписчилик эдип, гара гейип, ган аглап йөрсүңиз. Ханы, айдың, Гара Йылгын бизиң арамызда ким? Сениң-мениң хатарымдакы йөнекей нөкер. Онбашы дәл, йүзбашы дәл. Мәтвели мәремиң хошамады билен бир гезек иш битирди велин, барыңызың жаныңыза от душәйди. Нөкерлериң арасында шейле адамлар болмаса, аңырдан гелен гүйчли яга ненең түтеги берип болар. Биз Гара Йылгының доганы-да дәл, доганогланам дәл. Ган душерем дәл. Йөне шоңа шоңа зепер етиржек болсаңыз, сизиң билен хер зат болмага мен тайяр.

Гулгелдиниң инисиниң оглы гылыжыны оңайлап гойды-да:

— Гара Йылгыны говы гөрсең гиеви эдинәй — дийди.

— Ховлукма, Гара Йылгын киме гиеви болжагыны билер.

— Киме гиеви болар?

— Элбетде, саңа гиеви болар — диййип, Нуры чейрек түпеңине япышды.

Гулгелди ганхор:

— Ханы, бес эдиң, нан ягысы доңузлар. Сиз дәлми мени шу нәмыса гоюп дуран. Хей, сизиң араңыздан бир атарман-чапарман батыр дөремезми, хайванлар! — дийди.

— Найман галдав ялы бири гылыжыны сырып

гелен гүн-ә Гара Йылгын герек болар сизе — дийип, келте бойлы дыкылан ялы нөкер гыярак бакып ынжылы гепледи. — Шонда-ха оны ин өңе гечирҗегиниз гөрнүп дур.

— Шу яшына ченли биринин аркасына букулмадык индем шейле иши этмез — дийип, Гулгелди ол нөкере аларылды.

— Гара Йылгын нерессәниң хәли битирен иши-де пылан түйсли дәл-ле. Сейитмырат лаңнасын обасындан башга сөвеше гатнашан ери бармы онун? Ягының гүйчлүси өңде. Гара Йылгынын герек ери көп болар хәли. Оны Гулгелди агамыз бизденем говы билйәр — дийип, гөзи ойнап дуран көселеч бири Гулгелди ганхора кинаялы серетди. Төверекдәкилери дуршы билен гулага дөнүп диңлейән Гулгелди ганхор бирден сыйыны силкип еринден галды.

— Эртир ир билен шутая гелмели — дийип, дөзүмли гепледи.

...Гулгелди ганхор даш чыканда хупдан болупды. Ол Мәтвелинин өйүнин гелим-гидими сайпаллашандыр чакы билен ёла дүшди. Йүзүни гаранка тутуп, пикире гидип баршына Мәтвелиниңкә етенинем дуйман галды. Онун чагырылман-иделмән, бимахал чак гелмеги Мәтвели мәреми ген галдырды, аманлык-саглык сорашылянча ганхорын йүзүне бәш-алты гезек серетди.

Гарры ганхор чәйнеги өнүне чекип, кәсә чай гуян вагты өңки геплешик боюнча Нурахмет ишанам салам берип ишикден гирди. Мәтвели мәрем буларын бейдип, гуйрук тутды ойнап йөрмеклерини нәмә ёрҗагыны билмеди. Хызматкәрини чагырды-да «Нахар тайярлан» дийип буйрук берди.

Мыхманлар: «Азар эдинмәң, биз нахарлы» дийип, сыпайычылык этдилер. Мәтвели мәрем аңны дишинин сувуны соруп:

— Гуры агыз гидилйән өй дәл би — дийип, азыларынын арасыны сынчгылап башлады.

Ол бу ики адамын бирден гелмегинин төтәнлик дәлдигини анлаярды. Йөне сыр билдирмезлик эден болярды. Шол бир вагтда-да Нурахмет ишанын Найман галдавың өңүнден чыкып, төвелла-тагсыр этмегиң деретине чиприк күдеде букулышы. Гулгелдинин ягыны гөрениндеи обаны, нөкерлери ташлап, Атамырат

ханын янына гачып гидиши гөзүнин өңүне гелип йүреги чишйәрди. Ене-де: «Ай, боля-да, булардан говусыны нирeден тапҗак» дийип йүрегине басалык берйәрди.

Гулгелди ганхор ынжалып узак отурып билмеди. Ондан-мундан геп гозгап:

— Мәтвели ини‌м, мен-ә гаррапдырын. Ятсам галасым, отурсам турасым геленок. Огул-гызларымызам етишди. Гүзераным оңат, етмән дуран задым ёк. Йыгнан-йыгшыраным билен оңңут эдерин. Маслахат билсең, пире гол берип, шу чапавулчылыгы бес этсеммикәм диййән — дийди.

Нурахмет ишан геплешик боюнча горсанып геңиргенен болды.

— Гояверн, Гулгелди батыр. Сениң акылың бермериндеми? Бизиң илиң ар-намысы үчин дин гылыҗыны салгап йөрен диңе сенимиз бар. Сен болмасаң обамыза ган чайкалар. Саңа алла куввaт берсин. Халка хызмат эден адамда жиннек ялыжак-да гүнә болмалы дәлдир. Саңа мензеш адамлар казасы долуп өлсе-де учмахың ак гушудыр. Саңа тоба этмегем герек дәл, диңе маңа гол берсең боланы. Өзүм дири гезип йөрсем о затлардан аркайын болай. Ол Гара-пара дийип нирәниң гелмишегини өңе сүрүп, оңа бил баглап болмаз. «Атасы депә чыкмадыгың, оглы япа чыкмаз» дийипдирлер. Пәлинден гайт!

Оларың ойнаян ойнуның ясамадыгы көре хасады. Мәтвели мәрем шоны сызып, бу сапар ойланышыклы гепледи.

— Гулгелди ага, «Гарры ойнаса, гай турар» дийипдирлер. Бу яшдан соң ерликсиз ойнасаң гең гөрүлер. Сыланянсың. Сылагы билмек герек. Энтек гөзүңе-де дегемзок. Чыбык гөрмән чырламак уят болар. Ерсиз ере бахана агтармагың нәмә гереги бар. Саңа овалам айдылды, ене гайталап айдян. Гара келләм егнимиң үстүнде дурка хич ким сениң гөвнүңе дегмез. Әлбетде, җан бир сүйҗи зат. Яша герек җан гаррада-да герек. Бу яшдан соң кесекинин тыгындан өлмегиңизе ярашмазам. Эмма үстүңе гелен ягы мени өлдүрип, сени гарры дийип гоймаз. Пире гол берип, өйүмде ятҗак диййәң. Пикир этме. Аңрыдан гелен ягы өңи билен сени сорар. Тапмаса габрынам идәр. Өлениңи аныклаянча бу обадан гитмезем. Сен Хорезми-

нин оюна беллемшадыгыны энтегем билмейән экенин-ов! Пикир этме, тоба гелип ягыдан сыпарын дийип.

Гулгелди башыны галдырман мадырдады.

— Ол затлара меникем акылым чатяндыр, иним!

— Акылын чатян болса ойланып гөр. Бейдип нәзини артдырып, герексиреме. Өзүң гарран болсаң, оглуны ериңе тайярламак герек. Илин сенин ялылары ызында мирас галдырып билмән, арман эдип йөрлер.

— Вах, оглум элинден зат гелйән сәхне боланда мен бейдип янып-бишип зейренип отуржакмы. Ол идили боланда, бу вагта ченли эййәм ата чыкып адыгып гитмезмиди. Бу затлары маңа гыжалат үчин айдян-а дәлсиң-дә!

— Гулгелди батыр, адам оглуның энесиниң ичинде өвренйән зады ёкдур. Хич кимем өз-өзүнден пыланкес болуп дөремейәр. Айтмалы, диймели, өвретмели, ёл гөркезмели — дийип, Мәтвели мәрем чайлы кәсә элини узатды.

Гулгелди ганхор бирки ёла ардынды-да, сөзүниң әхеңини үйтгетди.

— Мәтвели жан, иним, өте гечсем багышлаверин! Соңкы гүнлерде мен бир зат дийсем терс дүшүбем дуруберйәр.

— Айдыбер, хер киме хер зат дийилсе-де, сениңкини элем этмерис.

— Атәңа-да хызмат этдим.

— Муны озалам кән айтдың. Эден хызматың үчин таңрыялкасын! Эден ягшылыгың ашагында галмарыс.

— Сениң иле мәрем боланыңа-да башым гөге етди. Өзүмиз үчин багт хасапладык. Гарры мәремиң ызыны тутаныңа бегендик. — Гулгелди ганхор ики тарапыны хем элден бермежек болуп чытрашды.

— Элбетде, улы иле баш болансоң, арадакы болян херекетлере көп тараплайын серетмели. Йитилик билен анықламалы, долы гөз етирмели. Якын билен ядын арасында гечиримсизлик билен парх гоймалы. А сен болсаң бир гелмишегиң угруна гидип кәте өзүңкилери тирсекләбержегем болярсың. Буя маңа агыр дегйә, иним!

— Гара Йылгын барада айтжак болярмың?

— Хамала диели шолмуш-да!

— Гулгелди ага, ынха, Нурахмет пирем бар, ху-

дайлыгымызы айдалың, шол йигидиң эдермеллигине ат даксаң агзын гышарар. Я-да нәдогрумы?

— Ай...

— Гулгелди ага, хер нәме дийсенем шол огланда йүрек бар. «Бара батыр болар, чапа йүврүк» дийипдирлер. Онуң ялылар бизе герек ахыры! — дийип, Мәтвели мәрем гара чыны билен айтды.

— Сениң бу айдян гүррүңлериңем жаны бар. Эмме эртирки гүнем ойланмак герек. Онуң бу адыгып баршына өз келләңе-де гөз дикжегини ядыңдан чыкарма. Хава-хава, иним, «Гул билен гуймак ийсең, гусдурман гоймаз» дийипдирлер. Онсоңам онуң гопаран дагыны гөрмән, албая чапып йөрүс. Бейдим дәним сув гөрмән, тамман чыкармалы дәл. Геле-гелмәне башымыза чыкардык. Онуң бужагаз болуп йөршүне имримме. Гелмишек дийилйәнлериң соңы ёкдур. Гадымкыларың айтман гиден заады ёк. «Сакгалы галың гелеше болмаз, ялы галың ярыша» дийипдирлер. Ат билен ябының деңболан ери бармы? Оны өзүңе чекип, бизи гырахладаныңы билмейәндир өйдйәрмиң? Ондан, иң говусы, маңа ургсат бер. Пукарачылыгым билен болуберерин.

Мәтвели мәрем кичижик гөзлерини йылдырадып:

— «Әриң әрдигини билмедик, худайың бирдигини билмез» дийипдирлер. Мен Гара Йылгына энтег-ә зат диймекчи дәл. Саңа-да менден ругсат ёк. Бейдип хериң бир яна чекишип йөрсеңиз мениң гахарымы гетирерсиңиз. Ажалым Гара Йылгының элинден болса, мен гачып гутулыбам билмен. Шонуң үчинем, Гулгелди ага, шет-шет дийип отурма-да, шетдалы дий-де гой. Йүрегиңдәки матлабыңы айт. Сениң-де гөвнүңдәки матлабыңы билели.

— Мәтвели мәрем, мениң пикиримче, хан нөкерлериниң сердары бир болмалыдыр. Якындан бәри сердар көпелди. «Чопаны көп болса, токлусы харам өлер» дийипдирлер. Бу ягдайда баш-башдаклык эмеле гелйәр. Хер ким өз келлесине гелени эдип йөрсе, ол нәчик болар?

— Яңы гаррадым дийип отырдың. Инди башга зат диййәң. Онсоңам Гара Йылгыны сердар диен ким саңа? Ол энтек нөкер. Ким болсаңам, эдил шу вагта шу обаның ээси мен. Мениң диеними этмели-де борсуңыз.

— Мәтвели мәрем, хер нәме диййсенем, шол гелмишек билен узагындан мениң мәшим бишишмез.

Гулгелди ганхор йүзүни эгшедип, сөзүне дыңгы берди. Шонда оглунын Гара Йылгындан таяк иени ядына дүшди, уруп дишини дөвени-де гөзүниң өнүне гелди, янгынлы гүрледи.

— Шол гелмишекден ягшылыга гарашма, иним. Ол огланка-да обаның чагаларына гүн бермеди. Бизиң чагаларымызы-да аямады.

— Гулгелди батыр, сен догрудан-да, гаррапсың. Гара Йылгын нәме, оба огланларындан таягы аз иендир өйдйәрмиң? Ол шоларың екежесини-де ятланок. Обадаш йигитлери билен нөкерчиликде тиркешип йөрлер. Обадан йыгналан огланлар шоны бирсалым гөрмеселер, тайындан тазыган ялы — диййип, Мәтвели мәрем догрусыны айтды.

Гулгелди ганхорың йүзи көнелди.

— Онда ол нөкерлерден ызына душенини алсын-да, ёл чапып, өтен-гечени олжалап, бизи гол харжы билен үпжүн этсин, или олжалап, үстүмизе гелен душмана-да гайтавул берсин. Ине, шунуң хайсысыны этсе-де, бирисине боюн болсун.

— Оңа энтек вагт бар, Гулгелди ага. Бужагаз топлан гүйжүмизи икә бөлсек, сенем бейдип йөрсең, яканы душманың элине тиз берерис. Начар кинәни гой.

— Онда, Мәтвели мәрем, шол гелмишегин гөзсүз батырлыгына йүрегиң билен ынанярмың?

— Гара Йылгынын өз хатарындакы нөкерлерден батырдыгы чын, Гулгелди ага. Гөзүм билен гөрдүмем, сынлабам йөрүн, ынанянам.

— Бейле дәл, шейле болубам билмез. Шу гелмишегин батырлыгына мениң шүбхәм бар, Мәтвели. Сен энтек биленок. Гара Йылгының йүреги жүйже хоразынкыча-да ёкдур. Мен оңа гүжүклигинден етик. Эгер сен билмек ислейән болсаң, гелмишегин гапдалындакылар батыр. Мен онун билен бирнәче гезек гиже-де ёлдаш болуп гөрдүм. Шонда гөз астына алып сынладымам. Ол серче йүрек адам. Горкусына төверегине гараберди. Тә баржак ерине барянча, шол даш-төверегине ялтаклап гидип отыр.

— Ёк, бейле дәл, Гулгелди ага. Гара Йылгын ол херекети хүшгәрлигинден эдйәндир.

Гулгелди ганхорын Нурахмет ишан билен диллешип дүвен дүвүни чөзүлди. Муна жаны янан ганхор башга ёл ойлап тапды.

— Иним, Мәтвели, сен Гараны долы тананок хәли. Ол янына баран нөкере терс ёл салгы берйәр. «Нәме үчин биз өз бири-биримизи чапяс, олжа аляс? Ызарласаңыз Найман галдавың обасында-да, Бабалак батырдыр Сейитмырат лаңкасың обасында-да өз гаш душер гарындашларыңыз бардыр. Биз бейдип өз гоңшуларымызы талап йөрмән, экин экмели» диййәр.

Нурахмет ишан отурып билмән, ганхорың сөзүни бөлди.

— Гөрйәнми, гелмишегиң дашдан айлашыны. Түйс жакасы-да. Шейле сөзлере гулак асылжагыны билип гүрлейәндир, ёгса онун жаны агырып дурандыр өйдйәңизми?!

— Вах, хава-ла. Жаны агырма нәме ишлесин. Онуң ниети нөкерлериң элини соватмак.

Бу гүррүң Мәтвелә гүйчли тәсир этди. Гара Йылгының шейле гүррүң эдйәнине-де ынанды. Себәби Гара Йылгын Мәтвели мәремин өзүне-де шолара меңзеш сөзлер айдыпды.

— Бә-ә! — диййип, мәрем улудан демини алды-да, өзбашына гүрледи. — Шу йүрекли, шу батыр, шунуң билен сөвеше гидип болар диенинем бир етмези тапылайяр.

— Онуң эдйән гүррүңлери йөне-мөне етмезчилик дәл — диййип, ганхор гызып уграды. — Нәме, инди шол гелмишекден башга сенде сөенере нөкер ёкмы, иним? Сениң бу гүррүңиң мени гаты ынжыдя, иним. Нөкерлер эшитсе гаты нәгиле болар.

Мәтвели мәремиң кичижик гөзлери ганхора дикилди. Ганхор шол гарайша дүшүнип:

— Элбетде, олар ялы сөзи мен нөкерлере етирмен — диййди-де, сөзүни довам этди. — Соң айтмансың дийме. Гара Йылгын горкулы.

Мәтвели мәрем ене улудан демини алды. Гөзүни бир нокада дикип дилленди.

— Онда нәме иш эделиң?

Бу сорага ишан жогап берди.

— Бир яна аламана-бейлекә гидиленде, табшыр йигитлең бирине, түвдүрип гойберсин.

Ганхор галагопланды.

— Ек, оны эдип болжак дәл, ишаным. Нөкерлериминиң бири арада сениң айданыңы агзады велин, бейлекилер оны тәс пачак гөмди эдипдилер. Гараны олар гаты говы гөрйәлер.

Мәтвели мәрем хенизем бир нокада середип отырды. Эдилйән гүррүңлере ынанып, онуң йүрегем чишип башлапды. Гара Йылгын әхли нөкерлери ызына тиркәп, үстүне геләйжек ялы хопугып уграпды. Шонуң үчин ол ене:

— Ханы, айдың, нәме иш эделиң? — дийип башыны галдырды. Нурахмет ишан ене илки дилленди.

— Башармажак ишини табшырың, гой, өз-өзи хеләк болсун.

— Шейтсең онуң кимлиги деррев аян болар.

— Аян болса айт, Гулгелди ага, оңа нәхили юмуш буйралың? — Мәрем Нурахмет ишана-да йүзленди. — Ишан ага, ханы, тапың бир ёл!

Нурахмет ишан өзбашына гүрледи.

— Хей, гелмишегинем алан галасы болармы! Оларың гөрүлмедик аслы, сыналмадык несли бармы! «Кулы-кулына, иннә кулына, мүң гулуң дегмез бир бегине» — дийип, сакгалына элини етирди.

— Йүрекли болса, гиҗәниң ичинде «Теләрли бабаның» метҗидиниң төрүндәки текҗеде бир җүбүт күлче гоюп гелсин. Әрдигини билейин шонуң — дийип, Гулгелди ганхор готуракы йүзүни сыпады.

Мәтвели мәрем муртуна сынтгы берип:

— Оны башарар ол — дийди-де, ганхорың җаныны батар ялы ынамлы гепледи. — Бу сынагыны оглан оюнҗагы хасаплар ол.

— Гөрерсиң, онда-да әдим әдип билмез. Гитсе-де барман гайдар.

— Бәй, нәтдин-айт, Гулгелди ага! — дийип, Мәтвели мәрем йылгыран болды. Нурахмет ишан бурнуны чекди.

— Горканыны боюнам алмаз. «Мен өзүми ойнатман» дийип, дөшүнем гайшардар хәли.

Гулгелди бурнуны сыпалады.

— Биз гара чыныз билен айдяс. Ол гелмишекде оюн көпдүр. Сен билеңок, ол өзүни бу гезип йөрен ики аяклыларың дениңде гөренок. Билниксизликден гаты гелем ол.

— Бейле дәлдир-ле, адамлар. Бирине ягшы-ягшы

дийсең, ил болуп ягшы дийилйәр. Яман-яман дийсең, ямана өврүлип хем гидиберйәр.

— Гөрерсиң ынха, шол гелмишек сениң сөзүңи сындырмаса, бизиң билениңмиз ялан болсун.

Мәтвели мәрем ериндең галып, даш чыкды. Хызматкәрине:

— Атлан-да гидип, деррев Гара Йылгыны гетир — дийди.

— Й.й.й. ятан б.б.б болса н.н.н. нәдейин?

— Ятанам болса турзуп алып гел.

— Л.л.л. лепбей ага — дийип, хызматкәр гуйругыны гөле ялман җоннук алашаны патырдакладып эңиш гитди.

Гулгелди ганхор:

— Мәтвели, ругсат берсең мен-ә инди өе гайтҗак. Гиҗәниң-де бир чени болды. Огланлара гелерин дийип гайдыпдым. Мен бармасам олар ятман гарашарлар. Эрте агшам хупдан намазымы оканымдан соң гелерин — дийди.

Нурахмет ишан-да ойкан-сойкаң эдип:

— Мәтвели җан, иним, менем Гулгелди батырдан галмайын. Мениңем чагаларым ятман гарашып отурандырлар. Ылайта-да какамызың ады дакылан огулҗыгым мен өйде болмасам, нахарың-да дузуны датмаяр, укламаяр, төверегиндәкилерем уклатмаяр — дийди.

Мәтвели мәрем эрнини ялап, гашыны чытаныны дуйман галды.

— Яшулулар! Ол айданыңыз болмаз. Икиңизем гарашмалы боларсыңыз. Гайтам Гара Йылгының батырлыгына ынанмаянларың бейлекилеринем чагырмак герек. Бу бир оюн эдер ялы иш дәл. Эгер Гара Йылгын гелмесе, онда барына-да җогап. Хызматкәр чакгандыр, эгленмән гелер.

Онуң гахарының геленини аңлан ишандыр Гулгелди ганхор бири-бириниң йүзүне середип алачсыз отурдылар.

Гара Йылгын бимахал чагырылмагыны хер затлара ёруп гөрди. «Бу нәмәниң аламатыка? Бир тарапдан ягы дөкүлҗекмикә? Я-да ене бир обаның үстүне аламанчылыга гитмелимикә? Я-да бир затдан бахана арап, мениң дашыма гечҗек болярлармыка?» дийип, ичини гепледип гелипди.

Гүррүңиң әхени башгачарак болуп чыкды. Мәтвели мәрем Гара Йылгына болуш-гелши гөвүләп айтды. Гара Йылгын гахарлы середенде, Гулгелди ганхор билен Нурахмет ишаның йүзи үшән эшегиңкә мензәберди. «Хәй, самсык адамлар! Илиң кетхудасына серет!» дийип, Йылгын ичини хүмлетди.

— Мәрем ага, мүңкүрлик говы дәл велин, бу ерде хич хили хиле ёкдур-да хернә?!

— Маңа ынанмасаң, жан ынанянларыңдан биркисини векил гоюп гидибер.

— Гылыжым билен гара табымы яным билен экитсем бормы?

— Алыбер-алыбер. Ислән ярагыңы алып гит.

Гулгелди ганхор ит йылгырышыны эдип:

— Ал-арвах сениң яраг-сарагыңа гарап дурмаз. Тапан ярагыңы дакыныбер. Йөне батырлыгыңы аныклатжак болсаң, пыяда гит — дийди.

Ине, шу сөзлерден соң Гара Йылгын бу гүррүңлериң хамырмаясының Гулгелди ганхордан чыкандыгыны билди. Ол бир жүбүт күлчәни голтугына салды-да, гылыжыны билинден асып ёла дүшди.

«Гижелерине «Теләрли бабаның» метжидиниң төверегиндәки ёллардан гечип болмаяр. Метжидиң даш-төверегини гуршап отуран өсгүн торанңылыкларың, гүр жигирдеклериң арасы долы арвах-жындыр. Сайсебәп билен гаранкы гатлышансоң шо тайлардан ёлуң дүшәйсе өрән хатарлыдыр. Илки билен шайлы гызлар айылганч гүлшүп бойнуңдан асылар. Оларың элинден сыпмак кындыр. Деррев йүрегиң ярылар. Барды-гелди гызларың элинден сыпайсаң, әпет адамы инер гелер-де үстүңе чөкер. Эгер онданам гачып гутулайсаң, бир топар яланач чагалар ылгашып гелип, ягырныңа мүнүп гулагыны дишләрлер» дийип, обаның улы-кичилериниң гулагыны камата гетирйән шыралар барды. Бу болгусыз гүррүңлери болса Шажан ишан дири вагты яйрадып гидипди. Шонуң үчин яш-юш чагалар-а бейледе дурсун, атлы-яраглы улы адамлар-да гүн батып, гаранкы дүшенсоң шол метжидиң голайындан гечмәге чекинйәрдилер. Гара Йылгын батырың-да бу сөзлерден гулагы ганыкды. Шейле-де болса ол башыны белент тутуп, ховлукман, вады гөвнүне гетирмән, догумлы йөрәп барярды.

Гулгелди ганхор Гара Йылгының ызы билен даш

чыкыпды. Ол аладалы ягдайда Хакы кел диен онбашысыны чагыртды.

— Сен яныңа үч йигидиңи ал-да атлан. «Теләрли бабаның» метжидине бакан әзиң. Метжидиң кыбла тарапындан барың. Гара Йылгын гөни ёл билен барярдыр — диенде, Хакы кел диңләп дуршуна тисгинип гитди.

— Батыр ага, эйгиликми өзи?

— Сакавың соңуны диңле. Гопан, гөтерилен зат ёк.

— Диңлейән, батыр ага!

— Атларыңызы метжиде лай алнан хендекде бентләң. Йөне башга бир меселе бар. Саңа он теңңе берйән, метжиде бир өзүң гирмели. Гара Йылгын сызаймасын. Өрән сересаплы бол. Биләйсе масгара боларыс — дийип, ене бир затлары Хакының гулагына пышырдады-да: «Тижен» — дийди.

— Батыр ага! Булар билен баршыма барарын велин, эмма метжиде еке өзүм нәхили гиреркәм. Оңа-ха мениң инжигим перман бермез — дийип, Хакы кел икирҗинленжек болды.

— Пәй, сен-ә бир адамың мыссыгы экениң-айт. Ыз яныңыз билен Гара Йылгынам етип баряр-а. Ол болса сиз нәмеден горкяңыз?

— Гара Йылгын эййәм гитдими?

— Гиденде нәме. Ол пыяда, сиз атлы. Ол метжиде етйәнчә сиз баржак ериңизе барып ерлешйәрсиңиз. Йөне айланып гидиң. Тойнак сеси эшидилмесин.

Бир затлары сызжак болан Мәтвели мәрем гапы килимини галдырып:

— Хә, Гулгелди батыр, нәмелер этжек болярсыңыз? Эркек кишиниң сөзи бир болар. Гара Йылгының гапдалындан чыкып, яраг-тыг улансаңыз соңы говулыга бармаз. Мениң билен чәк-чәк боларсыңыз — дийип, муртуна сынтгы берди.

Гулгелди ганхор гүмми-сүммә уруп:

— Пай, Мәтвели мәрем, сенем ятда-ойда ёк затлары тапярсың-айт. Мен-ә огланлара атлары шөвүрләп гелиң! — дийип, табшырып йөрүн. Индики гысга базар гүни Эсен байың ат чапгылы тойы бар. Несип болса шол тойда байың Гәри билен Сейкилҗәни гошмакы — дийди.

— Онуң ялы болса ягшы-ла — дийип, мәрем ынжалып отурды.

... Хакы дагы дөрт атлы болуп, метжидиң гүнбатар тарапындан барып кыбласына гечдилер. Даш-төвереги

гүр тораннылык хэвдекде атларыны беркитдилер. Соң метжидиң ишигине голайлап бардылар-да букулдылар. Метжиде Хакы келиң бир өзи гирмелиди. Хакы кел сандыраклап дуршуна ёлдашларына пышырдады.

— А-хов! Сиз мени ташлап гүм болубермәң. Соң ене-де йүз-йүзе дүшмелидир.

— Сен энтек метжиде гирип, аман-саг чыкмагын гайгысыны эт.

Бу сөз онуң галанжа ысгын-мыдарынам алды. Башы газабы-айланып гитди. Икиржиңледи. Ене-де ганхоруң метжидиниң ятлап, келлесини гызыл җам ялы эдип, метжидиң ишигине барды. «Биссимилла рахман рахым, Бахаведдин ата, өзүң яр бол» дийди-де галдыраклап метжиде гирди. Ол эңегини шакырдадып баршына, метжидиң төрүндәки отагының текжесиниң ашак гапдалында отурды. Горкудан яңа гара сува батан, Хакы келиң хәзирки болуп отурышы өлүме хөкүм эдилене меңзейәрди. Онуң йүреги ховлугып башлады, дем алмасы кынлашды. Чыкып гачайсаммыкам дийип пикирленди. Турмага хыялланды, гөз өңүне Гулгелди ганхорың Әзрайылынкы ялы кешби гелди. Гөзлерини петредип ене-де отурды.

Бирсалымдан соң дашарда аяк сеси эшидилди. Хакы: «Я алла җан, Гара Йылгын батырың аягының сеси болгай-да» дийип дилег этди. Айылганч бир зат бойнуна бөкәйжек ялыды. Гулагына шайын шыңңырдысы эшидилен ялы болды.

Гара Йылгын батыр метжидиң ишигине гелен махалы атларын икиси ызлы-ызына кишнеди. «Бә, айдыланлар угрунда бар-ов. Ёгсам бу махаллар бутайда йылкы нәме ишлейәр. Йылкы чопаның сүрүсидир дийсең, бутайда йылкы бакар ялы чайырлы мейданам ёк. Ай, баша гелени гөз гөрер-дә» дийип, Гара ичини геплетди-де, гылыжының балжагыны гысымлап, метжиде уруп гирди. Ол чен билен текҗәни тапды. Шол вагт голайында бир мышыллдының бардыгыны сызды. Гара Йылгын ювашлык билен гылыжыны гыйнындан чыкарып диңширгенди. Мышыллап алыняң демиң нәмәнинкидигини билҗек болды, эмма башартмады. Себәби демиң алнышы дүрли-дүрлиди. Гара Йылгын мышылдыы чыкян тарапдан гөзүни айырман, элтен күлчелериниң бирини метжидиң текжесинде гойды. Соң аркасыны метжиде диреди-де, шерти берҗай этмек үчин икинҗи

кекелен дөвүп алды-да, өзүне зор салып ийип башлады. Күлче бокурдакдан гечмежек болярды. Хер ничик йүрекли болса-да геп-гүррүңлер Гара Йылгына тәсирини етирипди. Онуң бир дөвүм күлчәни ювданам шолды велин, гапдалындан ынсан сесине меңзеш сес чыкды.

— Нан бер!

Бу сесе Гара Йылгын тисгинип гитди, алҗыраҗак болды Гылыжыны мәкәм гысымлады. Бирден онуң келлесине «Сынагдыр» диен пикир гелди. Онуң гөврүми гиңәп гитди. Ол гапдала бир дөвүм нан узатды. Сәхел салымдан ене-де: «Нан бер» диен сес гайталанды. Гара оңа ене-де бир дөвүм нан берди. Бу сөзлер үчүнҗи гезек гайталананда, сересап херекет этди. Нан узадан болды-да, гараңкыда сандыраклап дуран бармаклары мәкәм тутды. Гылыжыны сырып ериңден сычрап турды.

Метжидиң ичи алагыкылык болды. Дашарда дурнларың ини дүйрүгип гитди.

— Эй, вай! Җан доган, Гаратай җан, башыңа дөнейин, мен Хакы кел, чапмавери, доган җан!

Хайран галан Гара Йылгын:

— Сен нәдип йөрсүң бутайда? — дийип оны өңүне салып, метжитден чыкарды.

Гара Йылгын өтияҗы элден беренокды. Гүпбасды эдәймесинлер дийип чекинйәрди. Ол гелйәркә ягдайы достларының бирине дуйдурыбам гайдыпды.

— Бизи сени сынамага ибердилер — дийип, горкан Хакы кел бөкүп-бөкүп дүшүберди.

Хакының сесини эшиден үч нөкериң йүреги ерине гелди. Олар Гара Йылгын Хакыны чапандыр өйдүпдилер. Хакы гаты горкак экени. Ёлдашларына гыгыранда, сеси гырылҗак чыкды. Олар бир ере җемлендилер. Гара Йылгын батыры эдерменлиги үчин гутладылар. Соң тиркешип, Мәтвели мәреминкә тарап уградылар. Ёлда Хакы дагы Гара Йылгыны ата мүндүрҗек болуп көп ялбардылар. Гара Йылгын батыр этмеди. Хакы Гара Йылгына: «Ата мүнәй» дийип, ене-де айтды. Иң соңунда Гара Йылгын:

— Мүнмен, дийдимми мүнмен — дийди.

— Нәме үчин мүнмерсиң? Атда нәме гүнә бар?

— Ата мүнсем гахарым гачяр. Шу гүн сизиң ганхор агаңыз билен хапбаны айрышмасам болмаяр — дийип, әдимини чалтландырды.

Гелселер хеммелер гарашып отуран экенлер. Ягдай

аныкланандан соң, отуранларың бирентегиниң кирпиги дөкүләйди. Гулгелдиниң йүзи гапана дүшен мөжегиңкә дөнди. Нурахмет ишаның йүзүне-де күл сепилев ялы болды. Хайран галаймалы, Гара Йылгының бу батырлыгына Мәтвели мәрем-де бегенмеди. Ол Гара Йылгына гайтмага ругсат берип, хер ничигем болса, билдирмезлиге салып:

— Ханы, инди хеммәңизе анык болдумы? Бизем мал бакып йөремзок, онсоңам горкагы, батыры сайгарча болдук — дийип, Нурахмет ишан билен Гулгелди ганхоруң өңүнде билимсиреди.

Нурахмет ишан «Хак алла» дийип, гайта-гайта паллап, жәхексиз җуби ялы эрнини бирки ёла сыпады. Соңра:

— «Еген ужы, ягы» дийипдирлер. Гөрдә өзүң, мәрем жан. Ругсат болса мен-ә гайтжак — дийип, ериндеи турды. Гулгелди ганхор-да:

— Менем пирден галмайын — дийип, хаса эдинип гелен таягыны идәп башлады. Илки ишан, соң гылыжыбилен гамасыны чакнышдырып Гулгелди ганхор гапыдан чыкды.

«Бәй, соңкы вагтларда багырлары бадашан ялы-айт. Булар бири-бириндан айрылса йитип гидәйжек ялы. Гайры бир максат тутян болсалар-а менем сызардым. Ким билйәр. Чаларан башларда, чашан хыялларың болаймагы-да ахмалдыр. Гөрсүнлер-дә. Ай, ёк, бейле дәлдир. Буларың хәзирки басып билмән йөрен ягысы Гара Йылгын» дийип, мәрем хем башыны яссыга гойды. Иркилип, бирки ёла тисгинип оянды. Гөз өңүне агасының гызы гелди. Ганына галан адамлары ядына дүшди. Үч агачдан асылып дуран гарыбың кешби пейда болды. Ол сурнугып даңа голай иркилди.

Эртеси Гара Йылгының достларының әнчемеси төверегине йыгнандылар. Оңа дуйгудашлык билдирдилер. Оларың өңрәкден бәри Мәтвелә хызмат эдип гелйәнлери:

— Гаратай, хабардар бол. «Беге ынанма, сува сөенме» дийипдирлер. Мәтвели мәремем соңуны хилә тутуп башлады. Мунуң хошамай сөзлерине ынанып, бейдип өзүңи ода-көзе уруберме. Гарадан гайтмазлыгыңда өз эдилжек ерлери бардыр. Ил-гүнүң ар-намысы үчин келләмизи бермәге бизем тайяр. Йөне агшамкы ялы өвлүйә-шехитлиге ылгап йөрсең ил саңа нәме диер? Сениң ол эден ишиңи Гулгелди билен Мәтвеля батырлык хасапласа-да, биз оны келлеси енилләриң эдйән иши дийип дүшүнйәрис. Олар сениң батырлыгына ынанмасалар, гой, ынанман гечсинлер. Хер хили гайратлы болсаңам, ики адам бир адамың жаныны жәханнем базарына иберип билйәр. Олар көплөп сени метжидиң ёлунда богуп өлдүрселер нәтжек? Эртирем «Арвах-жындан горкуп йүреги ярылып өлүпдир» дийип чыкарарлар. Ана онсоң вессалам. Еке гезмегин. Ахмал болма. Буларың дашы жәжек, ичи мөжекдир» дийип, маслахат бердилер. Гара Йылгын батыр бу гүррүңлерден соң эдип йөрен ишлерине башыны яйкап отурды.

Шундан соң әп-эсли гүн гечипди. Гулгелди ганхор ене-де Мәтвели мәремиңкә гелди. Хал-ахвал сорашандан соң, ол Мәтвели мәреме йүзленип:

— Мәтвели иним, сен хер етени батыр, эдермен дийип өвүп йөрсүң. Менем саңа өз батырлыгымы анык-латжак болян. Гөзүң билен гөрмесең-де ынанма. Гулгелди батыр адыны бизем ойнамага газанан дәлдирис. Янымa сайлан нөкерлеримден үчүсини алсам боляр. Сен ок етмез ерде томаша эдип дурубер. Элбетде, менiң батырлыгымы гөркезжек болшум гаравсыз отураның нәхак ганына галмак я-да метжидиң текжесинде чөрек гоюп гайтмак дәлдир. Сен мениң батырлыгымы душман билен гаршыма-гаршы дуруп, парчалашып еңиш газанмасам хасаба алма. Ана, онсоң сен кимиң горкакдыгыны, кимиң батырдыгыны билерсиң — дийип, габа сакгалыны эли билен биркүч ёла дараклады.

Мәтвели мәрем Гулгелди ганхоруң бейдип жаңыгып, вазара галып йөрмегини бирхили гөрди. Ол бирден бөврүни диңләп: «Мениң шу этжек болян ишлерим хебес болаймабилсе ягшыдыр». Мен нирәниң гелмишекден боланына гол япып, атама хызмат эден ган дүшер гарындашыма гол товламалык этжек болуп йөрүн-ов. Мен бу пәлимден эл гөтерейин. «Бир ялңышдан, әр өлмез» дийипдирлер. Хәлем гич дәл. Бу яшдан соң мунуң бейдип бир гелмишек себәпли өз-өзүни хорлап йөрмеги мениң адыма гowы дәл» дийип ичини геплетди-де:

— Гулгелди ага, мениң төвелләмы алсаң йүрегиңе баслыкдыр. Гахарыңа хай бер. Өйке-кинәни гой. Гечени гечди бил. Ери геленде хер кимиң өз этжегини өз ичи билйәндир. Сен батырлыгыңы йүп сырыгып, той-

нукдан гечжек вагтында гөркезсеңем етерлик. Сен нәме үчиндир соңкы вагтларда маңа дүшүнеңок. Мен сениң башың аман сакланмагының аладасыны эдип йөрүв-ә. Урушжак бири өлжек бири. Сен нәме бейдип пелесаң уруп йөрсүң? «Гылыч гыныны кесмез» дийипдирлер. Мен саңа хей хыянат эдеринми — дийди.

— Мен саңа гелмишеги атып, ёк этмели диймәге гелемок. Сен энтек мениң алының ала мейданында мертлерче дуруп сөвешенними бирже гезегем гөреңок. Шоны саңа гөркезмесем асла укым тутжак дәл — дийип, Гулгелди ганхор күченлиге зыңды.

— Эйле болса, онда сениң гөвүн сөениң болсун, Гулгелди ага — дийип, мәрем гөзүни сүзди.

Акмәт батыр дийилйән адамың аркасындан гылав алан, сырты ерден галалы бәри өтегчини талап, дишинде эт галан Гулгелди ганхоруң йүзи ягмазак булуда дөнди.

Онуң өйүне мундан үч гүн өң Дөвкесенде яшаян чарваларың бири гелип гидипди. Ол адам йигримиотуз дүели кервениң Налажың гырындан оя иненини Гулгелди ганхора хабар эдип гидипди. Себәби хабар гетирен адам чарва галтаманлары тарапындан өң бир гезек таланыпды. Бу гөрен кервени болса башга адамларды. Гулгелдә онуң пархы ёк.

Эжизе ганым, гарав гайтмажагыны, пейда газанжагыны билсе, ойланмаздан келләңи алян ганхоруң талаң дийилсе гиевчилиге гитжек йигит ялы йүреги бөкүберйәрди.

Гулгелди ганхор өзүне гөвни етйән нөкерлеринден дөрдүсини тиркәп, Дөвкесене бака хайдап уграды. Маслахат боюнча Мәтвели мәрем-де атланды. Олар атларыны горгунына сүрүп барярдылар. Мәтвели мәрем ойланды-да:

— Гара Йылгын батыра-да хабар эдиң, ол хем онон ики нөкер билен ызымдан етсин — дийип, бир нөкере табшырды.

Гүн аягыны ере дирәпди. Атлылар гырың этегине голайлашдылар. Гулгелди ганхорың үмзүги гүнбатарады. Ол бирден атына гамчыны басды. Нөкерлери-де созан гуйрук болуп, онун ызына дүшдүлер. Олар гөзден йитип барярдылар.

Мәтвели мәрем Гулгелдиниң бу болшуна хайран галды. Сәхел эм-сәм болсалар Гулгелдини ыз чалып тапмалы болжакды. Шонуң үчин буларам атларының жылавыны яздырдылар. Йне, бирденем тарка-да тарка башланды. Түпең сесини эшиден Мәтвели мәрем аяк чекди.

— Гарашалың, гарры батыр хумардан чыксын — дийди.

— Гулгелди батыра көмеге барлайса кем болмазды — диен говшаграк сес чыкды.

— Ховлукмаң, йигитлер. «Ат тапылар, мейдан тапылмаз» дийипдирлер. Өмрүңиз узак болса, сөвешип хумардан чыкарсыңыз. Бизиң гожа батырымыз билен эден вадамыз бар. Шонуң үчинем энтежик шу ерде гапыл этмели боларыс.

Нөкерлер бири-бириниң йүзүне серетдилер. Оңа ченли Гара Йылгын батыр хем йигрими атлы болуп етип гелди. Онуң нөкерлериниң өңүнден гөк гыр атыны сепжедип гелшине Мәтвели мәремиң гөзи гитди. «Йигитлигиң гүлүни шейдип чиртсең-дә. Атамыз ил агасы болса-да огланлык чагым гөзе гөрүнмән гечди-дә. Онсоң-да бу дейюсың сыпаты-да гелен-дә» дийип ичини геплетди.

— Мәрем ага, нәме хызмат, чагыран экениңиз? — дийип, Гара Йылгын гелен бадына сорады.

Мәрем аркайын гүрледи.

— Олжа бар, Гара батыр, олжа.

— О нәхили олжа?

— Оны сөвешип эле саланымыздан соң билерис-дә.

Гара Йылгын элини эңегине етирип, гөзүни бир нокада дикди.

— Нәме оя батдың, батыр? — дийип, мәрем дилленди.

— Зыянсыз гечип баряны олжалабермек бирхили дәлми?

— Олар зыянсыз дәл, батыр. Олар өң Гулгелди батырың гарындашыны талапдырлар.

— Сиз онсоң аныкладыңызмы шолардыгыны?

Мәтвели мәремиң сүңңи сандырап гитди. «Бу менден сораг эдйә-ле!» дийип ичини гепледенде додагы чәммелип, сеңриги йыгрылды. Гара Йылгын оңа әхмиет бермән:

— Ерликсиз ере азар берип хорлан болсалар хакымызы көйдүрмерис, мәрем ага. Йөне... — дийип дымды. Мәтвели мәрем кесерәк бакып гүрледи.

— Нәме, сен мениң сөзүме ынанмажак болярмың?
— Хенизе ченли габат гелемок.
— Хич вагтам габат гелмерсиң. Мен ялан сөзләп йөрен адам дәлдирин.
— Ол әрән говы, мәрем ага. Йөне.. — Ол ене сөзүне дыңгы берди.
— Айт, айт! — дийип, мәрем гайталаса-да геплемеди. Ол «Олжаламак нәмә герек. Илин газананыны ийман, өзүмиз экин экмели, хасыл йыгнамалы. Шу ярагларь азала, күндә чалышмалы» дийжекди. Йөне бу маслахатына Мәтвели өң жогап беренсоң, шоны ятлап геплемеди.
— Мениң айтжак боляным душманы оңат аныклан болсаңыз боля — дийди-де ыкжамланды.
— Онда угралың-да, мәрем ага!
— Ёк, тә өзлериндөн хабар гелйәнчә гарашмалы — дийип, мәрем Гара Йылгына ваканы дүшүндирди. — Гарры батыр яшлыгыны яда салып гөрмекчи. Гөрелиң ханы, соңы нәме билен гутарка. Гара батыр, атдан дүш, аркайын отур.
...Гырдан инен кервен агыр йүклүди. Узын, узын шал гаплар гоюн, гузы, дүе, гечи чөпүрлеринден дыкаланып долдурылыпды. Гүлсүз ак кечелер, эйленен гоюн-гузы дерилери, тәриме көк эдер ялы эйленмедик көшек хамлары-да етерликди. Бәш-алты дүеде чәкмен, халы-палас барды. Оларың әелери нәден нә боларка дийишип, гарып гүнлерине төтәрик гөзлешип:
— «Гызылжа галаның» узак базарына етжек болалың — дийшип хайдашып барярдылар. Оларың янында этияч үчин атлы-яраглы дөрт адамы хем барды.
... Мәтвели мәрем иркилип отуршына, бирден тисгинип гитди. Шол вагт Гулгелди ганхоруң гиден угрундакы түпеңиң сеси ятды. Бирденем ала галмагаллык болды. Соң оңа-да сув сепилен ялы болды.
Мәтвели мәрем гүнбатар тарапына серетди-де:
— Гара Йылгын батыр, бу нененси вака болды? — дийди.
— Мәрәм ага, билип болмаз, хер хили зада гарашыбермели. Белли бир нетижә гелинсе говы боларды — дийип, Гара Йылгын телпегини дүзедишдирди.
— Ай айдың-а. Ханы ене бирселлем гарашалың. Хей, огрын-догрын бир хабар гелип етмезмикә? Хабар

болмаса угруна чыкмалы боларыс. Өзлери-хә, нәме-де болса, бир эгленишиг-ә тапдылар.
Нөкерлериң бири велилик сатды.
— Гөрерсиң хәли. Гулгелди агам олары гапыллыкда габап басандыр. Элиндәки-ужундакылары-да сырып аландыр. Дүелерин ызына тиркешип гайдан торумларың бирини сойдурыбам чишлиге тутуп ятандыр. Шол хәзир гөк чай сүзүп отуран болмаса, мениң билениме ялан болсун. Ынанмасаңыз барып гөрәели — дийип, өңденем мәремиң өңүндәки затлара середип, ювдуныл отуран нөкерлериң хасам агзыны сувартды.
— Шу йигидиң айданы хемише-де даша гитмейәр. Догруданам батырың: «Шулар бизи идәп гелйәми я-да ёк» дийип сынаян болмагы-да мүмкин-айт.
Гара Йылгының гашлары биригипди. «Шунча адам ер сүрүп экин экенде нәче пейда болжак. Бири экмели, ене бири азап эдип бакмалы, булар онуң агзындан какып алмалы. Дүнйәниң гурлышы бир тәсин» дийип пикир эдйәрди. «Урушмак нәме герек? Бу гана сувсан надаңлары догры ёла салан тапылмазмыка».
Кервениң ёлбашчысына Отуз ага диййәрдилер. Ол ёлдашларына ёлбойы маслахат берип гелйәрди. «Хеммәңизиң гөзүңиз галлада болсун. Арзан-гыммадына гарап дурман, чениңизе гелсе алыбериң, Йүкүңизи тизрәк битирмәге чалшың. Узаклашман ызымыза доланмак герек. Өзүңиз билйәниз, ызымызда гөр, нәче гара гөзли чагалар бизиң доланарымыза гарашып отыр. Шолара яланар ялы бир зат элтилмесе ажындан чишип өлмеги-де мүмкин. Гөзүңиз дары билен жөвенде болсун» дийип табшырярды. Өзлерини гораян йигитлере «Ярагларыңызы оңайлы ериңизде гоюң. Гөзе гөрнүп дуран ерде болмасын. Ягының ярага гөзи дүшсе какыны тутяндыр» дийип, өвран-өвран айдярды. Олар болса гүплейәрдилер.
— Отуз ага, нәмени галавут эдйәрсиң. Бизе горагчы диййәрлер. Ягы танаса горагчы, танамаса худайы биз. Дөрт-бәш гезек өңем гечдик шу тайдан. Чоздуларам. Ызымыздан етенлеринем атып ташладык. Эллериңден гелен затлары болмады.
— Гой, өзүңден улы геплеме. Догумына бәс гелмән йөревлере душсаң, келләни сув кәди ялы тогалар гойбәр!
— Гөрдүк-хов, Эллериңден хич задам гелмейәр —

дийип, горагчылар Отуз ага билен жеделлешйәрдилер.

Отузын кервени сазаклыкдан сайланды. Ёлуны «Гызылжа гала» тарап гөнүкдирди. Отуз ага бир зат тапбшырмак үчин ганрылмага чемеленен вагты гыялап инип гелйән бәш атлыны гөрди. Оларың болуп гелшине гөрен Отуз аганың аңы учды. Ол аграслыгына гарамаздан зиңкилдәп, мүнүп гелйән буграсының овсарыны чекди-де:

— Йигитлер, баш садаканызы айдыбериң. Бу гелйәнлер гаракчыларын өңүниң хабарчысыдыр. Бу ач гаракчыларың ызы кәндир. Буларың бу болуп гелши төвеллана, гепине-сөзүне гулак асжага меңземейәр. Буларын хәсиетини мен өңденем эшидйән. Гарашсакмыка я-да ока тутуберсекмикә? — дийип, ёлдашларына генеш салды.

Кервене гошулып гелйән горагчыларың ёлбашчысының йүреги гүрсүлдәп башлады. Себәби олар өн муңа меңзеш гөзсүз батырлык эдйәнлери гөрмәндилер. Олар Отуза середип:

— Отуз ага сен көпи гөрен. Хәзирликче сениң диениң билен болалы. Соңуны гөрүбирис — дийди.

Кервенде гелйән йигитлериң бири:

— Отуз ага, бизиң-э муңа меңзеш белалары бирянжи гезек гөршүмиз — дийип, чәкмениниң еңини чермеди.

— Өзи бәш атлы болса, нәмесинден горкярсыңыз. Белкем, булар малыны идәп йөрен чарвалардыр. Бу лара гелип япышандан соңам гайтавул бермек болар. Өзлерини атып, ат-ярагыны аларыс-дийип, горагчыларың ене бири дилленди.

Бу вагт Гулгелди ганхоруң йүзи эдил аязлан эшегиң йүзи ялыды. Онуң дор алашасыны патырдыкладып гелши дүелери үркүзди. Кервенбашы дүелерини зор билен днев ялы саклады. Гулгелди ганхор гелшине:

— Кервен башы хайсың? — дийип азгырылды.

Отуз ага гамчысының дессесини пугта пенжеләп:

— Кервенбашы мен. Эссалавмалейким. Юмшуң болса айдыбер — дийип, өвмезлиге салжак болды.

— Кервенбашы сен болсаң дүелерини йүки-йылмагы билен гөни Мәтвели мәремиң галасына тарап сүр.

— Бизиң Мәтвели мәремлик ишимиз ёк. Аныграк гепләң!

— Аныгына шол ерде етерсиңиз. Былчылдама-да кервени Мәтвели мәремиң галасына дарт.

— А-хов, доган, сен бир гепе-сөзе дүшүнмез ялы адам дәл ялы-ла! Биз «Гызылжа галаның» базарына барярыс. Бужагаз йүкүмизи сатып билсек, галла алмакчы. Ызымызда бир топар ач-ялаңач оглан-ушак бизе гарашып отыр. Геплешели-дүшүнишели. Хан болсаңыз, бег болсаңыз, сылаг-серпайыңызы алың. Хер ниче гем болса, биз сизиң илиңизиң мыхманы. «Мыхман атадан улы» дийипдирлер. Япа-ягдая гараң — дийип, Отуз ага адамкәрчилик этжек болды.

Гулгелди ганхорын йүзүнден чапгын ел өвсүп гитди.

— Гүн батып баря. Гаранкының ичинде олжа әкитжек дийип сүссенекләп йөржек дәл мен. Нәме үчин ики гайталадярсың — дийип, түпенине ок сүрди-де, Отуза гөнүледи. Кервен билен гелйән горагчыларын ёлбашчысы:

— Эй-й-й, алла-а-а-а, ш-ш-ш — дийип, сесинде барыны гыгырды. Шол вагт хер тарапдан бәш-алты ок атылды. Атлар чарпая галдылар. Дүелер гарым-гатым болды. Гулгелди ганхор ягдая деррев гөз етирсе-де, ызына гачмага богны ысмады. «Еңсәмден чүйләрлер» дийип чекинди.

Елагчылар Гулгелдинин-де, онуң нөкерлеринин-де эллерини аркасына шатырдадып даңдылар. Аяклары-на-да дүйәниң зынжырыны урдулар. Шу чакнышыкда кервен билен гелйән он еди адамын дөрдүси өлди. Икиси-де яралы болды. Гулгелди ганхоруңам ок деген нөкерлериниң икиси чалажан болуп ятырды. Гараңкы мазалы гатлышды.

Елагчылар жемлешип өсгүн сазаклыгың ортасындакы такырлыга чыкдылар. Ара салым дүшди. Горагчылар Гулгелди ганхоры, онуң нөкерлерини сымсыклап. лар Гулгелди ганхоры, онуң нөкерлерини сымсыклаплар билмек иследилер. Эмма олар нәче таяк көп затлары билмек иследилер. Эмма олар нәче таяк ийселер-де келем агыз сөзлемедилер. Өлдүк хасап эдип, гөйә гара лала дөндүлер.

Горагчылар Гулгелди ганхор дагының кисесине токмакладылар. «Гойберсек нәче пул берерсиңиз?» дийип, оларың үстүнден гүлдүлер. Есирлер гөк даша дөнүп дымярдылар. Отуз ага башлыклайын тегеленишип дуран адамлар:

— Буларың ызындан гелжеги ёкдур. Эгер ёлдаш-

лары боланда бу вагта эййәм гелерди. Булар ёл уруп йөрен гаракчы — диен нетижә гелдилер.

Отуз ага өз ёлдашларының өленлерини, яралананлары шо бада дүесине йүкләп, ызына гуратды. Онуң йигитлериниң арасында «Дуршумыз билен хеммәмиз ызымыза гайдалың. Ач өлсек-де өз илимизде өлелиң. Алла сакласын. Ким билйәр. Мундан-да бетерине саташмагымыз мүмкин» диенлери-де болды. «Биз басмачам дәл, гаракчам. Бизе уруш-кәйиш слжа-да герек дәл» дийип зейренене болды. Отуз эсли ойланансоң шейле маслахат тапды.

— Ела чыкдык, инди хер ничигем болса, базарлап гайдалың. Шонча ач-яланач, бала-чага бизиң бир зат элтеримизе гарашып отурандырлар. Элимизи бурнумыза сокуп барсак уят болар. Ханы, онсоңам булары нәдерис? — дийип, төверегиндәкилере йүзленди.

Горагчыларың башчысы муртуна сынгты берип:

— Мениң диеними этсеңиз булары эдил шу тайда, билинмез ялы эдип ере гөмүп текизләлиң. Хич бир зады гөрмедик, билмедик ялы болуп ёлумызы довам этдирибрелиң — дийди.

Отуз ага оны маслахат билмеди.

— Ёк, болмаз. Булары мәремиң янына әкиделиң. Болуш-гелиш ягдайы айдалың. Базарда аркайын гезер ялы ыгтыяр алалың. Ене-де бир зады ятдан чыкармалың, эгер булары өлдүрәйсек иру-гич билинмән галмаз. «Барар ере, кесек атма» диенлери. Биз гелерис, биз болмасак гоңшы-голамымыз гелер. Элбетде, өңүмизе чети диксек болмаз — дийип, нас атды.

Йигитлериң бири оңе сайланып:

— Отуз ага, догры айдяр. Бу юрда гелнип-гидилип дур. Она мензеш ишлере баш гошсак болмаз. Буларын өлдүрилмегине менем гаршы — диди.

Отузың маслахатының чекишмеси узага гитди. Хер ким өз билениниң гөгертжек болуп, кекирдегини гызардярды. Махласы бу гүррүң гутарар ерде гутармады. Ахыры Отуз ериндең галды-да:

— Ханы, гүррүңи бес эдиң, вагт гич болуп гитди — дийди.

Гарпышыкда горагчыларың икиси өлүпди. Галан икиси-де Отуз билен ылалашмады. Оларың тилки тумаклы бири:

— Отуз! Сен гайдышда-да бизе оба талатжак дәл.

Ол айданыңыз болмаз. Онсоңам кервени аман сакла-жак болуп, ики ёлдашым өлди. О ничик боляр? — дийди.

— Гайдышда нәме этсеңиз шоны эдиң. Йөне хәзирликче сесиңизи чыкармаң. Аман-саг иле говшавымыздан соң азап хакыңызы берерин.

— Өлен ики ёлдашымызыңам хакыны бизе бер. Болмаса ылалашмарыс.

— О нәхили сизе бермели? Оларың-да сизинки ялы бала-чагасы бар ахырын.

Горагчыларың муртлак бири есирлере гөзүни айлап:

— Буларың ыгтыярыны маңа бер — дийди.

Отуз оңа гөзүниң агыны көпелдип серетди.

— Айтдым-а өлдүрмек болмаяр дийип.

— Өлдүржек дәл, башга этжек ишимиз бар.

Олар илки билен Гулгелди ганхоры, соң ёлдашларыны йүңден докалан узын шал гаплара башашак салдылар. Аякларыны-да габың агзы билен гошуп, йүп билен пугта сарадылар. Гулгелди дагы инди бузав ялы хер вагт бир мүңңүлдәп ятырдылар.

Гижәниң бир вагты болды.

— Йигитлер, инди шуларың ызындан адам гелмежег-ә белли болды. Хер ничигем болса шуларын аксаккаллысы энебатлы адама мензейәр. Онда бу яшдан соң бейдип ёл басып йөрмеси нәмекә? Я-да бир худай уруп, пыгамбер хасасы билен дүртен, агзындан гара ганы гелмишмикә? Өзүңиз билйәңиз, бизде-хә гүнә ёк. Әй, гөрүберерис. Дан атыберсин ханы — дийип, Отуз ага белли бир нетижә гелип билмән, иркилип башлады.

Горагчылар, сөвдагәрлер гаршы-гаршы тисгиниш оянярдылар. Якаларындан эллерини сокуп гашанярдылар.Оларың дөрдүси Отузың табшырыгына гөрә гапдалдакы белент гумуң депесине чыкыпдылар. Оларың гөзлерине чиш какылан ялыды. Гезекме-гезегине хиңленип айдым айдярдылар.

Чөкүп отуран дүелер ыңранышып гәвүш гайтарярдылар. Даш-төверек ими-салалыкды. Асманың йүзи айна ялы дуруды. Ай гүнорта ерине чыкыпды. Чөл хоайна ялы дуруды. Ай гүнорта ерине чыкыпды. Чөл хова жана леззет берйәрди. Ыссы ёк, совук ёк. Ювашлык билен өвүсйән мылайым шемал йүзүни сыпап гечйәрди.

Гум депесинде хиңленип отуран йигитлер-де иркилишип башларыны ашак саллап башладылар. Төверек-

де гуш-гумурсының-да сеси ёкды. Четде чөкүп отуран гарры кәрдери кәте бир пышгырярды. Дүе пышгыранда иркилишип отуран йигитлер тисгинип гидйәрдилер.

Отуз ояныр, гирсегине дикленди-де:

— Йигитлер, «Пәлиңи ямана тут, ягшы чыкса багтыңдан» диенлери, әтияжы элден бермән. Гезекме-гезегине уклаң. Барымыз бирден келле болаймалың. Гапларыда гайтадан барлап гөрүң. Олар гаплары дишлери билен гыркян болаймасынлар. Бири-бириниң янына тогаланышып барып, диши билен гаплары йыртып эллерини чөзәймесинлер. Атларыны-да гайтадан пугталап даңың. Даш-төверәге әсеван эдип отурын — дийип, гайтадан пугта табшырды-да, сүйжи ука гитди.

Эгинлек, орта бойлы яш горагчы еринден галды. Ол илки Гулгелди ганхоры, соң бейлеки ыңранышып ятанлары итиң өлүсини сүйрән ялы эдип, херсини бир тарапа тогалап ташлады. Соң атларың-да танапларыны барлап, ерине гелип отурды.

...Гиже ярпыдан агды. Мәтвели мәремиң йүрегине ховул дүшүп башлады. Шол вагт илери йүзден үч саны гара гөрүнди. Гел-гел гөрселер булар Мәтвелиниң обадакы нөкерлеринден экени. Аңрыдан хопугып гелйән нөкерлер:

— Мәтвели ага, биз обадан ир чыкдык. Сизи идәп тапып билмән хайыр-хеләк болдук. Илери маңлайдан гүнбатар тарапа ики гезек дагы кесип гечдик. Ызымыза гайдып барярдык велин Гара Йылгының атының кишнән сесини эшидип, бәрик совулдык. Душанымыз говы болайды — дийдилер.

Мәтвели мәрем гөзүни гырпылдадып, еринден галашыны дуйман галды.

— Хава, нәме хабар? — дийип, ол гашыны дүйрүкдирди.

— Мәрем ага, Маңңыт галасына җансыз эдип иберен начарың дүйн икинди мензили доланып гелди. Онуң айтмагына гөрә Маңңыт бегиниң пәли дүзүв дәлмиш. Губа дагың үсти билен барып, Маңңыдың төверегиндәки обаларың чапылмагыны сенден гөрйәрмишлер. Шолардан эле дүшенлериң бириси: «Мен Мәтвелиниң нөкери, Гулгелди батырың гарындашы» диенмиш.

Бу айдыляплар догруды. Гара Йылгын хениз ишекчеркә Мәтвели мәрем нөкерлерини ызына тиркәп Губа дагың үсти билен барып, Маңңыдың төверегиндәки

обаларың бирнәчесини ики гезек олжалапды. Дуйдансызлыкда гиже барып, гиже гайдансоң эле-де дүшмәнди, кимдигем билинмәнди. Ондан бәри алты йыл долуп барярды. Шейле-де болса Мәтвели мәрем бынжалыкды. Иру-гич билнерин өйдүп горкярды. Шоңа ынжалман, яны-якында ол:

«Маңңыт галасында нәме геп-гүррүң бар. Билип гел» дийип хер хили ишден башы чыкян бир зенаны уградыпды. Мәремиң хыялы ене шол төверeклере гидип, олжа алып гелмекдеди. Обадан гелен йигитлериң хабары болса онуң дүнъесини даралтды. Шейле-де болса ол төверегиндәкилере сыр билдирмән, сорагыны довам этди.

— Хә-ә... онсоң?

— Җансыз эдип иберен начарыңызың хабар бермегине гөрә, Маңңыт бегиниң нөкерлериниң бир топлумы эртир даң билен бизиң обамызың үстүне дөкүлйәймек ховпы бар. Шонуң үчинем биз ийип отуран нахарымызы ташлап атланып гайтдык.

Мәтвелиниң депе сачы сых-сых болды.

— Хәй, харамзада хелей дийсәни! Ол затлары бу вагта ченли хабар этмән, киминң күлүни атып гездикә ол? Битирип гелен иши шу болса, багрыны гаралдарын, ол албассының.

— О начар: «Онайыны алып, эдилен гүррүңиң вагтында магадына етмәнсоң, беллешилен гүни гелип билмедим» диййә.

— Вах, юрт йыкан, сачы үтүлмиш, шеррай дийсәни! Мен-ә дири якды бу. Агзына сыганыны алды. Битирен бир пуллук иши ёк. Хакыт барып ятан эсби желап экен-дә бу — дийип, Мәтвели мәрәм гахарыны ичине сыгдырып билмән, ики яна гезмеледи-де:

— Гара Йылгын батыр, сен нөкерлере экин экдир. Төверекдәкилер бизе экин экдиржек мели диййәрсиң. Төверекдәкилер бизе экин экдиржек экенлерми? — дийип, Гара Йылгының йүзүне серетди.

Гара Йылгын батыр Мәтвели мәремиң бу халына чыдап дуруп билмеди. Онуң айдянларына бүс-бүтин ынанып:

— Ругсат эт! Обаны горамага мен гидейин. «Уршуң генеши болмаз» дийипдирлер. Сәхел ерде обаны вейран этдирмәлиң, Мәрем ага! Дегмәнкәк дегене түтетги берерис, Мәрем ага!

— Хәй, берекелла!

Гуртгылыч кеззап-да дилленмән дуруп билмеди.
— Мәрәм ага, менем гидейин. Гара Йылгының айдышы ялы, обаны бирден вер-тархан эдәймесинлер.
Эсен билен Жума-да обаны горамаклыга гитмәге девталап болдулар.
Мәтвели мәрем көп ойланып дурмады-да:
— Барың, Гара Йылгын батырдан өзгәңизиң барыңа жогап. Гидин-де хаял этмән, нөкерлери жемләң. Душманың гележек угрундакы букуларда гаравул гоюң. Обаның гарры-гурты түпең атып билйәнлериндеп бирисем галмасын. Окы-ярагы-да өзлерине тапдырың. Барың уграберин, бизем ызыныз билен етип барарыс.
Обадан гелен нөкерлер Жуманы, Эсени, Гуртгылыжы алып, атларыны аягалдыгына чапып ызларына гайтдылар. Мәтвели мәрем Гара Йылгының йүзүне серетди-де:
— Гаратай. Гулгелди аган-а бир бела сезевар болды өйдйән. Ёгсам олардан бирден-бири бу вагта чепли бир ерден чыкарды — дийип, пикире батды.
Гара Йылгын батыр аграслык билен ойланыбрак гепледи
— Маслахат билсең, мәрем ага, бир иш эдели!
— Хава, айт, нәме иш эдели!
— Шол узакдан думанлап гөрүнйән өсгүн сазаклыгың голайына баралы. Мен өңден гидип барлаг гечирейин. Пелек ишидир, янымa бир йигит гош!
— Гаратай, бейтмәли! Мен сенденем айрыларын. Гожа ялңышды, бизем азара гойды. Мунуң ялы ерлерде душманың үстүне көпчүлик болуп чозмалы ахырын. Адам гарраса-да йүреги гаррамаяр диенлери чын экени. Гулгелди ага етмишденем гечди. Инди онуң галасы ёк. Мен кән айтдым она. «Эгри агач ятгынына» дийлиши ялы, ене-де шол өз диенине барыберйәр. Билмедим өз-ә башында бир бела айланып йөрмүкә диййән. Ёгсам мениң диенимми диңлемелиди.
— Мәрем ага, бир багты сынап гөрели — дийип, Гаратай ене өңки пикирини гайталады.
Мәтвели мәрем енсесини гашап ойланды.
— Өзүң бил, Гаратай, этияжы элден бермели дәл. Сенем бир беланың үстүнден барайма. Гулгелди батырың болшы говулыгың аламатына меңзәнок.
— Өленде-де муна меңзеш ерде жаныңы мугтуна берәймели дәл.

Булар маслахаты жемләп, сересаплылык билен сазаклыга тарап уградылар. Сазаклыгы этекләп сакландылар. Гара Йылгын батыр гөк гыр алашасындан бөкүп дүшди-де, атының жылавыны йигитлериң бириниң элине берди. Бир йигидем ызына тиркәп, йылдырым чалтлыгында өсгүн сазаклыга синип гитди. Олар ахыры күлүң ашагында чала йылпылдаян көзи гөрдүлер. Ярагларыны хәзирләп, Айың ягтысына гөзлерине гөрнен гараның голайына барып, сине-сине серетдилер. Гара Йылгын гаплара сөеншип, уклап ятан адамлары, бүкүдип уклап отуран адамлары, дүелерин, атларың нә ягдайда дурандыгыны дуйдурман аныклады. Соң ювашлык билен ызына өврүлди-де, багры билен сүйшүп өсгүн сазаклыгың дениинден гечип, еринден галды. Ызындакы йигит хем онуң гөрелдесине эерди.
— Мәрем ага, хемме зады гөз ачып билен аныкладым. Гулгелди батырың атлары бар. Йөне велин өзи-де, нөкерлери-де гөрненок. Гечип барян кервен экени. Дүелер бу төверегинки дәл. Адамлары он төвереги бар.
Мәтвели мәрем ювашжа пышырдады.
— Гулгелди батыр-да, нөкерлери-де ёк диййәңми?
— Ятанларың арасында ики саны яраглы адам бар экени. Олар тәжире-хә меңземейәр. Шолары Гулгелди аганың нөкеридир өйдүп, голай барып серетдим велин, олар дәл экени.
— Ай, олары биреййәм өлдүрип, чәгәниң тейиве сүсүрендирлер-ов. Гара хан, ханы индики маслахат?
— Биз ене өңден гидип, янкы ики адамын түпеңлерини алмасак болмаз. Шондан соң олары габайсак ңиңчик боларка, мәрем ага!
— Бирден олар оянайса?
— Сиз көмеге барянчаңыз биз гүнүмизи гөржек боларыс. Жуда болмаса ыза чекилерис. Олар ызымыза душмәге горкарлар. Мен гуш сеси билен хабарберерин, ат тойнагының сеси чыкса олар оянарлар. Сиз атлары идип барыберин. Сәхел демиргазыга гышармагы ятдан чыкарман!
Гара Йылгын иркилип отуранларың түпеңлерини эмай билен согрул алды. Ол шу иши шейле бир сессиз-үйнсиз этди велин, ыздакы тайяр болуп дуран ики йигидиң толгунма билен дем алшы-да эшидилди. Олар ыза чекилип, үйшүрилги затлара букулдылар. Гара Йылгын йигитлериң бирине «Тайяр болуң» дийип ыша-

рат этди. Сәхел салымдан соң гуш сеси эшидилди. Гара Йылгының өң янында ятан лаңңа дикелип, төверегине диң салды. Яш батыр онуң енсесине түпеңи диреди. Отуран улудан демини алды. Йөне сесини чыкармады. Аз салымдан шатырды эшидилди, атлар хоргурды, дүелер еринден галдылар. Адамларың үч-дөрди бирден оянды. Олар бир галагоплугы аңып, ерлеринден бөкүп турдулар. Гара Йылгын оларың депесинде түпеңини гөчүрип гойберди-де:

— Бутнамаң, өлерсиңиз — дийип, жыңссыз гыгырды. Оңа ченли онуң ёлдашлары етип гелип, төвереги габадылар.

Депәниң үстүндәкилер эййәм ашак дүшүпдилер. Илкагшамкы айдым айдян етгинжек соңа галан экени. Ол өрбоюна галып нәмәниң-нәмедигине дүшүнмән, гөз ачып-юмасы салым дурды. Оняңча дазлап депә чыкан мәремиң гылыҗы онуң депесинден шувлады. Оны гөрүп дуран Гара Йылгын:

— Мәрем ага! — дийип, гаты гыгырды, огланы әжалдан горады. Оглан хем гөз илмейән чалтлык билен өзүни ере оклады. Гылыч оңа гылтыз дегип гечди. Гара Йылгын улудан дем алды.

Хеммелери орта йыгнап, ярагсызландырып, чөк дүшүрип йөркәлер ериң тейинден чыкян сес эшидилди. Йигитлер диңиргенишип хайран галдылар.

Отуз ага сакланып билмеди.

— Олар бизи таламак үчин үстүмизе дөкүлдилер. Биз олары тутдук, йөне ганларыны гечип, гачып гитмез ялы габа салып гойдук — дийип, гүңлеңч сесленди.

Ине, гөрселер хер ерде, хер ерде узын-узын шал гаплар түңңеришип ятыр. Ол гапларың арасында тогаланжак боляны-да бар. Икиси мүңңүлдейәр. Илериетдәки ала гап йыгы-йыгыдан дүйрленип языляр.

Бириниң агзында долаклы чокай гөрнүп дур. Ылгап барып чөзүп гөрселер Гулгелди ганхор билен онуң адамлары экени.

Илки билен Гулгелди ганхоры гапдан согруп чыкардылар. Гулгелди ганхоруң йүзи еди ювлан ак эсги ялыды. Йүзүне өлиниң реңки уруп гидипдир. Ол улудан демини алды. Сакгалыны гүҗүклән ганжыгың гүйругы ялы эдип:

— Ай, мениң маңлайыма такдырда язылышы шейледир-дә. Гең гөрениң алнына гелсин — дийип, ерин-

ден галды. Соңра эшиклерини дүзедишдирди, ярагларыны алып асынды. Аяк үстүнде зордан дурса-да мертлиге салды. Онуң нөкерлери велин, гапдан чыкандан гапдала гышардылар. Гара Йылгын батыр билен Мәтвелә намыса галан ганхоруң: «Башымы өлүмден алып галдыңыз саг болуң» диймәге-де дили бармады.

Мәтвели мәрем Гулгелди ганхоруң бу херекетини халамады. «Хәй, бизиң яшулымызыңам лагар дүшсе-де хор-хоры ятҗак дәл-ов! Хей, болман-да Гара Йылгының йүзи үчин бир агыз таңрыялкасын дийәймелиди. Шоны дүнениңде нәме бегликден дүшйәмиң?» дийип ичини геплетди.

Гулгелди ганхор дуз ювдан ялы дүвнүгип дурансоң, бейлекилериң-де геплешип мазасы болмады.

Мәтвели мәрем пурсатдан пейдаланып, Гулгелди ганхоры дузлады.

— Гулгелди ага, бу есирлериңи нәтжек?

— Мениң есиримем ёк, бейлекимем.

Ол бу вагт есирден, олжадан гечипди. «Гүррүң оба яйрар-ов! Нәдип бу нөкерлериң агзыны мәкәмләп боларка! Эй, оларың агзыны бентләниң билен бу ер ювутмыш гелмишеги нәтжек дийсене! Хәй, яшымың соңунда гелшиксиз болды-ов!» дийип ичини гепледип, басга дүшди.

— Гара Йылгын, есирлери оба әкитмелими я-да... — Мәтвели салыкатлылык эден болуп, сөзүниң ызыны ювутды.

Отуз отурып билмеди.

— Өмрүңиз узак болсун, худайың хатырасына бизи гойбериң. Обамызың галласы гутарды. Ач чагалар ызымыздан середип галдылар. Олар ёлумыза гарап отурандырлар. Чагалара рехимиңиз гелсин. Биз бармасак олар гырлар. Гөвүн ислән задыңызы айдың. Гирев гоюп, гидип гетирипберейин. Хеммәмизем худайың бендеси ахыры! Биз ёл урмага чыканлардан дәл, чагаларың гөзяшына чыдаман гайтдык. Рехимиңиз гелсин, доганлар! — дийип зарынлады.

Агыр дымышлык аралашды. Ашак салланып баряв Аям бу зарын сөзлери эшидип, бирселлем доңуп галан ялы болды.

— Гара Йылгын, бу сөзлере ынаняңмы? — дийип, мәрем габарылды.

— Ынаняв, мәрем ага, ынанян! Бу адамың сесинде жиле бара меңзәнок. Онсоңам... — Гара Йылгын сәгинжиле. Сонра нәме болса шол болсуна уруп, йүрегиндәкиди айтды. — Буларам Гулгелди ага дагының ганыны гечипдир-ә! Шонуң үчин булары гойберелиң.

— Сен бизиң ганымызың гечилжегини нәбилдиң? — дийип. Гулгелди ганхор жаңагырлы гыгырды.

— Батыр ага, биз булары өлдүрмекчи дәлдик. Гойбержекдик. Йөне булар бизиң адамымызы өлдүрдилер, икисине өлүм ярасыны салдылар. Огланларың шоңа биразрак гахары гелди — дийип, Отуз ага айтды.

— Буларың арасында галтаманлар бар. Олар өңем обаны талап гидипдирлер. Икисини-хә дынчладык — дийип Гулгелди ганхор ене гүррүңе гошулды.

— Бейлекилеринем максадына етириң! Галанларына ругсат бермели. Хей, кервенбашы, сениң адың нәме? — дийип, мәрем хайран галаймалы салыкатлылык билен гепледи. Кервенбашы адыны айтды.

— Адыма Отуз диййәрләр.

— Отуз биз сизи гойберйәрис. Индики геленде серпайымызы гетирерсиң. Мәтвели мәрем дийсең бу төверекде ганамаян болмаз.

Шейдип ики горагчыдан бейлекилери дири галдылар.

• • •

Агасының аялы гатнай-гатнай Мәтвелиниң босагасыны торч этди.

— Өлүдигини мен билемок, диридигини мен билемок. Я-ха мени өлдүр, я-да Найман галдавың элинден гызымы алып бер. Сен юрда ээ болуп дуркан, биз шейле хорланып, ар-намысың тейинде чүйрәп галмалымы? Вах, ягшыларың гадыры дирикә билинмейән экени. Какаң пахыр аятда бар боланда, ол бу вагта ченли бу ишлери я аңры, я бәри эдерди. Эгер сен бу гүн-эрте беллини этмесең, менем гызымын ызындан гитжек-де шонуң ёлунда өлжек. Вах, мениң мүң гүлүндев бир гүли ачылмадык, эзиз балам, чагажыгым, гөр, ол кимлерин элинде хорлук чекип, зарлап мәлейәндир. Ах, мениң гара маңлайым! Сен мениң гара башымы нәхили мушакгатлы гүнлере гирифтар этдиң! Вай, инди маңа

дине өлүм герек — дийип, ол начар ер юмруклап, аглап-энрәп сачыны ёлярды.

Мәтвели мәрем бу гүн-бу гүн, эрте-эрте билен көп гүнлери ара дүшүренини өзем дуйман галыпды. Еңңеси соңкы гезек гелип гиденден соң, бөврүни динләп: «Инди бейлеки ишлерими гоюп, шу иши бирйүзли этмесем болмады» диен карара гелди. Хут шол гүнүң өзүнде-де йүзбашылары, онбашылары, ясавулбашылары хем-де бейлекилери геңешдарларыны чагырмагы, олар билен гиңишлейин маслахат гечирмеги йүрегине дүвди.

Мәтвели мәрем хызматкәрлерини чагырып, обаның думлы-душуна чапар ёллады. «Чагырыланлар шу гүн агшамара, хич бир баханасыз белленилен ере гелмели» дийип, чакылыкчылара пугта табшырды. Соң ол өйүне гирди-де, төре гечип, теке халысының үстүне өзүни гапдал ташлап, пер яссыга тирсегини берди. Өңүне бир чәйнек чай аланы шолды, гапыдан келте бойлужа, сары пыяда гирди. Онуң гөзлери гөк монжук ялыды. Сач-сакгалына, гашына ченли дессеммил ялы сарыды. Башлы-барат өсен мурты-да сува батан жүйжәниң гуйругы ялы епбешип ятырды. Ол Мәтвели мәрем билен өңден барыш-гелишли ялы:

— Эссалавмалейким, Мухамметвели ага — дийип, ики элләп гөрүшди-де, — Мәрем жан, нүчүксиз, багалар тендарма? Бечелер кандака? Кәйплер зараңма? Бердоны бокуват, шумо нагзымо. Авул-эл аманба, калай кувватдымысың? Саг-саламат гезип йөрмүң, малың-башың сагмы?—дийип, Мәтвели мәреме үч-дөрт дилде сөзләп билйәндигини аян этжек болды.

Маңлайыны сыгыр ялан күйзе ялы ялдырадып дуран бу адам Мәтвели мәреми алчы отурдып товха гоңдуруп барярды. Оңа Мырат шагал диййәрдилер. Ол Мәтвели мәремиң йүзүне йитилик билен середйәрди. Мәтвели мәрем онуң гепине — сөзүне, херекетлерине хайран галярды.

Мырат шагал Аллагулы хана көп хызмат эдипди. Эмма Мухаммедемин хан тагта чыкансоң велин, Мырат шагалың чорбасы совады. Мухаммедемин ханың везир-векиллери Мырат шагалы итден бетер йигренйәрдилер. Хорланжагына гөзи етен Мырат шагал о тайдан тизрәк юмлукмагың гамыны этди. Инди ол обалардакы соңуны саймаян, жошанына эля ачык, паңкелле кетхудаларың идегине чыкыпды. Олар ашаклык билен жан-

сыз саклаярдылар. Мәтвели-де шолар герекли. «Мәтвелини ырып, ынамына гирерин. Онуң аркасындан дүнйәни бир пула сатып, бол-элин яшарын» диен максат билен Мырат шагал гелипди.

Мырат шагал Мәтвели мәремиң өңүнде учуп-гонуп отурышына:

— Мәрем жан! Гөрдүм, танадым, билдим. Сиз хан тагтына мынасып кетхуда экениниз. Менин бу отурышыма гарама. Говгалы дүнйәниң кән-кән вакаларындан хабарым бардыр. Хывада ханлык сүрүп гечөнлериң хич бириси-де сенден артык дәлдир. Мен оларың ата-бабаларына-да етик. Өзлери биленем гүнашадан табакдаш болуп, пикир алшыбам гөрдүм. Эншалласы, сен Хыва хан болуп, бүтин Хорезминиң эркини элиңе аларсың.

— Ай, ёк. Бейле дәл. Бейдип туга депибермәли, Мырат ага.

— Хава-хава, сен хут Хывада арз сорамага мынасып адам. Шоны-да алла халаса ёла гоюп билжек мен. Алланы бир билсеңиз сөзүме ынаның.

— Башартмаз — дийип, Мәтвели мәрем тамалы әхеңде йылгырды.

— Ягшы-ягшы. Онда Хорезминиң оюнда яшаян әхли түркменлере ээ боланда нәхили? Хандан кем болармың?

— Алла билйәр. Я несип.

Мырат шагал гөзүни ойнадып:

— Ак өкүзлериң Атамырат ханының, ушакларың Бабалак батырының, Гарадашлыларың Бекмухаммединиң, Човдурларың Ёлуш батырының, Емрелилериң Акдаш батырының, Чарва түркменлеринин Сейитмырат лаңңасысының, онсоңам Найман галдавың ногтасыны элиңе гетирип берсем нәдерсиң?

— Агзыңа сыганыны алып билерсиң, галан өмрүңде-де зада мәтәч болмарсың.

— Сизе мен бир зады айтмакчы. Бу мертебе, бу шөхрат мыдама сизиң маңлайыңызы алып дурмаз. Эдил шу вагт дүнйәни алсаң аланың, галсаң, галаның, онсоңам мениң унаян дережәме етмек үчин, азындан үч-дөрт кетхуда гөз гөркезмелисиң. Онсоң галан кетхудалар өз аягы билен гелип, әдигиң башлыгындан тоган эдер.

Мырат шагалын болшуна, херекетине, сөзлерине Мәремиң гөвни етди, оңа ынанды.

— Мырат ага, мен сизиң әхли тарапыңыз билен ылалашян. Йөне мен муңа мензеш затдан өңем бирки гезек әрбет чакылдым. Ол-да Нурахмет ишан билен Гулгелди батырдан болды. Булар Энебиби диен бир начарың тарыпыны етирдилер. Оны гидип бир ерден тапыбам гетирдилер. Ол-да диле бай, сөзе чепер аял экени. «Оны билип бержек, муны алып бержек» дийип, мени сүйт көлүне батырды. Иң соңунда-да: «Маңңыдың беги эртир үстүңе чозяр» дийип хабар этди. Биз онуң сөзүне ынанып, ярагларымызы гужаклап бир хепделәп гиҗәниң укусыны харама чыкардык. Маңңыдың беги чозма нирәде, зат нирәде. Шондан соң ол аял зым-зыят болуп гитди — дийип, Мырат шагалаң йүзүне серетди.

— Мен ол аялы говы танаярын. Сиз ким билен кими деңежек болярсыныз. Догры, ол яшка бирнеме ишем битирди. Үч-дөрт миллетиң дилинде гепләбем билйәрди. Ол яшка овадан аялды. Гейне биленини гейнип, кетхудаларың гужагына гирип, биркисиниң башына етмеги-де башарды. Йөне ол инди гаррап, сандан галды ахырын. Инди оны поссуна доласаң-да ит ысгамаяр. Танаян кетхудалар онуң ызына ит салып коврярләр. Догры, ол сени алдап герегини эдинендир. Индем сен оны гөрмерсиң. Эйрандамы, Овгандамы, алла билсин. Мениң болса өйүм бар. Бала-чагам, илим-гүнүм бар. Сизи алдап худая душман бола билмен. Ол тараплардан аркайын болуң — дийип, Мырат такал барыны оканды.

Мәтвели мәрем эл ювлансоң:

— Мырат ага, эгер ядав болмасаңыз, эдил шу пурсатда гыссаглы бир юмуш бар. — дийип, сесини ёгналтды. — Йөне оюн тутар ялы хызмат дәл.

— Лепбей, мәрем жан. Мен сизе йүрегим билен хызмат этмәге гелдим. Сизиң хызматыңыза диңе бу гүн дәл, тә өлйәнчәм тайяр.

— Мырат ага, сен Кенегес ябың боюндакы обалыклара етикмиң?

— Найман галдавың обасынамы?

— Хава.

— Вах, о тайлары өз өйүм ялы-ла. Бирнәче гезек «Кәтменчи ата» зыярат эдибем гайтдым-ла. Найман галдавың обасы «Кәтменчи атаның» кыбла гүнбатарында болмалы.

— Бизинем герегимиз сениң шо тайларыны бәш бармагың ялы билениң.

— Етик болганда гандай. Ол хызматына мен тайяр.

— Эншалласа шол хызматың диңе бизден битер. Тайяр болсаң илки билен Найман галдавың өйүниң, даш-төверегиниң ягдайыны, нөкер саныны, өй саныны аныкламалы. Ок-яраг ягдайыны, өзүниң бу гүнлер нәме билен мешгулланяныны хем-де бейлеки гүнлер нәме билен салан есирлериниң ниреде ерлешйәндигини билмели.

— Еди яның ерде болсун. Ол хызматыны хек эдериң, Мәтвели жан. Йөне эййәмден дилленип башлады дийме. «Барлының базары янында» дийипдирлер. Сизиң үчин мениң дийжек болян задым дарының сеңңиличе-де ёкдур.

— Айдыбер, Мырат ага. Чекинме, хәзир түйкүлигимиз хараз айлаяндыр.

— Чагаларыма яланар ялы биркүч батман галла болайса, мен ызымдан аркайын болжак.

— Ол затлардан мәтәчлик чекмерсиң. Чагаларыңы диңе бир нан дәл, эгин-эшиге-де, хурша-да мәтәч этмен. Иш битирсең сылаг-хеззетиң бүтинлей башгача болар. Герек задыны чекинме-де, сорап алыбер. Дурмушың хан-бегиңкиден кем болмаз.

Мырат шагалың агзы сувланып, келлеси гөчүп уграды.

— Тутан ишимиз оңуна болуп гидиберсе, Найман галдавдан алнан олжа-солжадан бирнемежик эчиливери!

— Ол затларың асла гүррүңинем этме. Бир зат элимизе илсе хеммәмизе болар.

— Мен гитдим онда!

— Алла ярың болсун!

* * *

Мырат шагал гуйругы жоннук гөк эшегини ганңалады. Ала хоржуныны какышдырып, сыпап-сермәп, ганңаның үстүне оклады. Ол базарлара, обалара айланып, сач дарак, сакгал дарак, йүвсе, боягларың дүрли-дүрлүсинден алды. Хүнжи, мержен, йүзүк, гулак халка, йүпеклериң хер гөрнүшлериңден йүкүни тутды. Бир жүбүт күлчәни-де голтугына салып, ёла дүшди.

Мырат шагал шол хайдап баршына Кенегесиң көпрүсине етмән, гүнбатара совулды. Йүз метр аралыгы геченсоң, Найман галдавың обасына аралашды. Бу обада түркменлерден башга-да азда-кәнде газаклар, гарагалпаклар хем яшаярдылар. Бу ерде тегеленип отуран өсгүн токайлык-да барды. Бу токайлыга «Чатровук» дийип ат берйәрдилер. Хер ики, үч йылдан деря жошанда, «Чатровугың» көп бөлегине сув чайылярды. Шонда өсүп отуран тораңңылар, женевитлер, игдедир жигирдеклер, йылгынлар хас гowы өсйәрдилер. Бу оба хич хачанам одун билен сувдан гытчылык чекмәнди. Гайтам узакдакы обалар-да одуны шу тайдан сатын алярдылар. Кенегеслилер балык авлаярдылар. Мал саклаярдылар. Оларың тоюн топраклы мес ерлери барды. Адамлары дийсең зәхметсөердилер. Экеранчылык мейданларының тоюн топрагы галың боландыгы үчин, бу ериң баглары-да, агачлары-да битгин болярды. Дереклериң депеси йылдызлар билен бәс эдишйәрди. Обаның кетхудасы Найман галдавың өйи Кенегес нобурың көпрүсиниң кыбла гүнбатарында ерлешйәрди. Онуң ховлусының төвереги гүр гара гүжүмлиге бүреленди. Бу обада гүжүмсиз өйи тапаймак-да четинди. Бу обаның адамлары гапысына агач гөгертмекде, багбанчылык этмекде бәслешиклиялыдылар. Бу тайда гапдалы багсыз өйи гөрмек кыныды. Бу обада багсыз-бакжасыз өйлериң эеси адам хасапланылмаярды.

Мырат шагал Кенегесиң райышыны якалап, экиден харытларыны сатып, жоннук эшегини дикирдедип баршына:

Ховуз боюнда жиде,
Жидениң гүли мейде.
Хеммәниң ярь үйде,
Бизниң сергездан кайда?

Еллеме, ярым, еллеме,
Еллелешәли.
Колларыңны сал бойнума,
Янбашлашалы.

— дийип хиңленйәрди. «Шуй-ә, барлыдыр» дийип, жаклан өйүниң гапысында аяк чекип, газал окаярды-

-да, берлен незири алярды. Өйүн даш-төвереги ялы-зырак болса, мал-гара гөрүнмесе, гечип гидиберйәрди. Бирден онун әпет гүжүмли, кашаң ховлулы, төвереги мал-гаралы өе гөзи дүшди. Ол эшегиниң башыны шол бада өе тарап айлады. Гөрсе гүжүмиң тейиндәки сыпада, ики саны гейнүвли жахыл гүлшүп, мес болуп отыр. Олар нәмедир бир затлары айдышып, ала вакырды болуп гүлүшйәрдилер. Гөк чайы күйсәп гелйән Мырат шагалын-да салкын саялы гүжүмиң тейинде дынч аласы гелди. Ол эшегини гүжүмиң тейине бака гөнүледи. Эшек гүжүмиң сыпасында отуранлара нәхар әкидилйән ёдажык билен ёргалап барярды. Мырат шагал:

Алла дийиң, адамлар,
Бахаветдин пиримдир.
Кимлер мени сыласа,
Жайы учмак төрүдир.

— дийип, сесинде барыны гыгырып газал айтды. Отуран жахылларың бири:

— Бу дивана нәдип гелйәр-айт? — дийди.

Ёлдашы гөзүни гырпылдадып:

— Сүпүрлип, арассаланып гойлан ерден эшегини ёргаладып гелшини-айт. Акмакмыкан-айт бу галандар? Араба ёл дийип билйәрмикә бу тайыны?

— Бу гелшине эшегини дүшегиң үстүне гечирҗек бүй-ә — дийип, ёлдашы гайтадан жак-жаклап гүлди. Өй эесиниң оглы батлы сеси билен:

— Хей, дивана, гөрмейәрмиң, аягың тейине серетсең болмаярмы? Эшек сүрүлйән ерми шу тайы? Эшегини дүшегиң үстүне гечирҗекми? Гайт, ызыңа. Хай, маңлайыгара дийсәни! — дийди.

Мырат шагал:

Ишиң нәме гара билен ак билен,
Дердиң нәме билбил билен зак билен,
Ики гөзүң юмгул, болгун хак билен,
Кимиң кимдигини билмән сөзлеме.

— дийин, жахыллары пиңине-де алмады. Отуранларың бири гүжүме сөелги дуран түпеңи какып алды-да, Мырат шагалы нышаналап, гүмпүлдедип гойберди. Мырат шагал түпең ченеленден өзүни ашак гойберипди. Ол ганңаны гужаклап, эшегиң гапдалына гачды.

Түпеңиң сесине өйдәкилер ылгашып даш чыкдылар. Гөрселер, гөк эшегиң гарнының тейинде саржа адам мавы гөзлерини ялдырадып ятыр. Ол улудан демини алып, сожап ыңраняр. Онуң аягы ганңаның кендир үзеңңисинден чыкмандыр. Мырат шагалы сүйрәп гидибермәге-де эшегиң гүйжи етенок. Ол гулакларыны япырып, хынчгырып жыртлаяр. Аягыны ызлы-ызына салгап, Мырат шагалың гарнына депйәр.

Адамлар ылгашып гелип, Мырат шагалы гапдала чекип алып, диклән отуртдылар. О ерини, бу ерини сыпалап барлашдырып гөрдүлер. Яра болан, ганжаран ери ёк экени. Агзына сув тутдулар. Мырат шагал кәдидәки сувы соруп: «Шүкүр аллаха, ок-а дегмән гечди. Йүрегим ярылан болмаса ягшыдыр» дийип ичини гепледип гапдала гышарды.

Дуранлар ики жахыла кәйиән башладылар.

— Ил гезип йөрен галандар, дивана билен не ишиңиз бар сизиң? Өз угруңыза гезип билмейәрсиңизми? Атан окуң дегип өләйсе нәтжек? Хэй, уятсыз улалып оңмадыклар. Сизиң дердиңизден инди галандардыр дивана-да гезип билмезми?

Гоңшы өйден гелен йигит додагыны мүңкүлдедип гепледи.

— Диванаың йүзүни ювман. Өңкы йыл бири биз иң өйүмизе шунуң ялы дивана болуп гелди. Мыхман алдык, хызмат этдик. Яры гиҗе турупдыр-да, бизиң байталымызы огурлап, алып гачып гидиберипдир.

Огланларың бири элини галгадып еринден галды.

— Бу галандарың өзи адаммы, хайванмы? Харам эшегини бизиң газан-табагымыза араладырды. Эшеги хол аңырдакы газыклара я-да агачлара даңып, өзи гелиберенде болмаярмы. Ат-эшеклерин даңылян ерини гөрмән дурмы бу. Мен бир зады билйән болсам, бу диванада есерлик бар.

— Ач-сувсуз аңы гидип гелйән яшулы адам сениң ёлуңы-ёданы нә билсин. «Дур» диймели, «саклан» диймели. Атыбермели дәл ахырын. Агзыңыздан кирей ислейәрмисиңиз? Хэй, бихәсиетлер — дийип, бир яшулы ызыны үзмән кәййеди.

Оглан доммарылып:

— Ок дегенок оңа — дийип, кесе бакды.

— Ок дегмесе-де, йүреги ярылыпдыр. Ёгсам бейдип чала жан болуп чашып ятмазды.

Мырат шагалың болуп ятышы гоңшы өйден гелен йигидиң пиниңе-де дәлди. Ол:

— Розыбай ага, огланлара кәййәп дурмаң, диваның йүрегини барлапдырлар — дийип йылгырды.

Иши пашмадык Мырат шагал бу өйүң адамларының өзлерини алып баршыны халамады. Дашыны гуршап дуранларың гылык-хәсиетлери-де Мырат шагалың ислегине догры гелмеди.

Галандара хөдүр-керем этдилер. Мырат шагал бармады. Ёгсам ичегелери элжук диййәрди. Гүн өйле болупды. Мырат шагал бу өйүң наныны дузуны датман, эшегини мүнүп ёла дүшди.

Ол гөвүнли-гөвүнсизрәк ягдайда эшегини өз майдалына сүрүп гелйәрди. Этеги билен агач кесибермели кирли телпегини элине алды-да, сыгыр ялан күйзе ялы маңлайыны газалады. Сорап-идәп Найман галдавың гоңшусыныңка хайдады. Мырат шагал аркасы эйванлы ховлының демиргазык тарапына гечди-де, сесини-үйнүни чыкарман, эшегинден дүшди. Галандарчылык эдип бу төверекден пейда тапмажагыны аңып, эшегини харазың гапдалындакы гарры эриге данды. Ала хоржуныны аркалап, теләриң тейинде отуранларың янына барды.

Бу өй Найман галдавың говы гөрйән дайханларының бириниң өйүди. Бу өйүң эеси үч доганды. Оларың улусы Найман галдавың дайханчылыгыны эдйәрди. Кичиси Найманың харазыны, депмесини, жувазыны сүрйәнлере ёлбашчылык эдйәрди. Иң кичиси Найман галдавың атларыны сейислейәрди.

Мырат шагал бу өйде чай ичди. Нахар ийип, демдынжыны алды. Жаны өңкә гөрә рахатланан Мырат шагал бөврүни диңләп башлады. Ол шол отурышына бу өйүң бикесине башдарак совгат берди. Соңра гөк монжук ялы гөзлерини гырпылдадып:

— Мениң-де аялым бар. Огул балаларым-да бар. Эмма гыз баланың дырнагының зары мен. Сен мениң кыяматлык гызым бол. Шу овадан башдарагы саңа совгат берйән. Ене-де шуңа меңзеш говы харытлар гелсе, гетирип берер дурарын. Сен-де адамың билен бизиңкә гезмәге барарсың. Гатнашалы, аталы-гыз болалы — дийди.

Өйүң кейваныcы гөзүне ышнаклы гөрнен харыдың әйлесине-бейлесине өвран-өвран середип, өз өмрүнде гөрмедик башдарагына хайран галды.

— Дүнйәде муның ялы овадан башдараклары ясап билйән өкде харратларам бар-ов. Ялкап баба бүтин өмрүнде-де шуның ялы екеже башдарак ясан дәлдир — дийип, өз обасындакы өкде хасапланян уссаны кемситди-де:

— Бу овадан дарагы Зыбажана-да гөркезейин — дийип, гөзүни гүлдүрди.

Мырат шагал укудан ачылан ялы болуп:

— Зыбажан кимиңиз боля? — дийип, бойнуны созды.

— Мениң хич кимим дәл. Гоңшымыз. Улы өйүң көрпе гызы.

— Хайсы улы өйүң?

— Найман батырың иң улы аялының көрпе гызы-да.

— Башдарагы шо гыза гөркезжек болянмы?

— Хава, о гызың йүреги чаганыңкы ялы. Оңа бу дарагы гөркезмесем, соң билсе өйкеләр. О гызың өзем жуда өйкелек. Бир өйкелесе ата-энесинем аташкин эдйәр.

— Догры айдярсың, гызларың йүреги нәзик боляр. Эйле болса о гызы өйкелетмек болмаз — дийип, Мырат шагал гөзлерини йылдыратды.

— Мыхман ага, сиз аркайын болуң. Өзүңизи эдил өз өйүңиздәки ялы дуюң. Чай ичиң, нахарланыбериң, мен дерревжик гелерин — дийди-де, дайханың начары Найман галдавыңка бака батлы йөрәп гитди.

Найманың улы аялы айна середип отырды. Кичи аялы тәзе тикинен көйнегине яка ачярды. Зыбажан өзүне яңыжа гетирилен көвши сынлап дурды. Гапының даш ишигинде-де эгин-эшиги сал-сал, ода салсаң түтемежек бир гарып начар отырды. Ол Найман галдавың аялларының гейип, чыкарып ташлан, көне-күшүл геймлериндеи тамакинди. Ичердәкилерден энтек белли жогап болмансоң, элини маңлайына дирәп умыдыгәр болуп, делминип отырды.

Дайханың аялы баран бадына элиндәки овадан дарагыны Зыбажана гөркезди. Зыбажан дарагы гөрүп, бегенмекден яңа ики болуп билмән, деррев эне-

сине, енелерине гөркезип чыкды. Соңра гоңшы өй-лериң аялларына гөркезмек үчин ылгап гитди.
Найман галдавын кичи аялы дайханын начарына кинаялы гепледи.
— Башдарагы нирeден тапдың? Өңүнчә маңа гөр-кезсең болмаярмыды?
— Багышлаң, эзизим, саңа башдарак герекдигини билмедим. Зыбажан өйүң эрке гызы болансоң, шоңа гөркезэйдим-дә — дийип, Зыбажаның энесиниң йүзү-не серетди.
Найман галдавын кичи аялы меле зүлпүне тов бе-рип, гашыны ойнатды.
— Жерчиден сорап гөрдүңми? Башга-да шуңа меңзеш дарагы бармыка?
— Бар ялы, диңе дарагам дәл, башга-да гөзе ыш-наклы говы-говы затлары бар огшыя.
— Бар, айт жерчә, эгленмән бизе гелсин.
Дайханың аялы өйүне бака ылгады. Болуш-гелши Мырат шагала гүррүң берди. Мырат шагал деррев шайланып башлады. Эшек таягынын өсер тарапыны пенжеледи-де, ала хоржуныны аркасына атды. Дай-ханың аялы билен тиркешип, салымыны бермән, Най-ман галдавын өйүне етди. Ол чөк дүшүп отурып, дү-вүнчеклерини чөзүп башлады. Жерчиниң алкымына дыкылып отуран Зыбажан-да, Найман галдавын аял-лары-да, гелинлери-де хоржуна тарап гысылышып, Мырат шагалың харытларындан гөзлерини айрып билмедилер. Олар бири-бири билен эржешип, пулла-рыны гысганман, зат сатын алдылар. Зыбажаның бойна дакылян реңкли хүнжүлере хасам гөзи гитди.
— Жерчи ага, бу гүлбентлериң хүнжүси бирнеме азрак экени. Өзи-де келтерәк. Хүнжүси көпрәк, узын-рагыны тапып берсеңиз-ле.
— Аркайын бол, гызым, саңа герек болса, Бухара, Самарканда гидибем гетирерин. Гараз, сени овадан гүлбентли эдерин.
Зыбажан гөзүни гүлдүрип гүрледи.
— Ханы, кәшгә, гүлбент гызыл, яшыл, гөк, са-ры, меле, мәмиши, ак, гоңур, гара лаплама реңкли хүнжүлерден өрүлен болайсады!
— Гызларым, мениңки бир сөз. Агзымдан чыкды бесдир. Ек йигрендигим ялан сөзлейән, ики гепли адам. Бу эдйән саргытларыңызы кисәңиздәки ялы гө-

рәйин. Эншалласа, индики базарың эртеси гүни чәшт вагтына етип гелерин.
Найман галдавын кичи аялы дилленди.
— Жерчи ага, мен Маңгыдың бегиниң тоюна ба-ранымда, шонуң улы гызының бойнунда бир өвүшгинли атян гүлбент гөрдүм. Соң иңедим. Башга ерде шоңа меңзеш гүлбент гөзүме каклышмады.
— Догры, шейле гүлбент бар. Оңа гөвхер гүлбент диййәрлер. Йөне ол гыммадраклыр.
— Вах, гой гыммат болсун, пула берилсе боля. Маңа хөкман гөвхер гүлбент гетир. Бу гызың энтек башы яш. Зыбажана хайсы гүлбент боланда нәме. Өмри узак болса, гөвхер гүлбендем дакынар.
Мырат шагал язылып-яйрады.
— Гысынман, хеммәңизе-де гетирерин.
— Жерчи ага, шол гөвхер гүлбенди нирeденем болса тапып, көпрәк гетириң. Бу өйде Зыбажандан башга-да үч гызымыз бар.
— Сиңлим, гөвхер гүлбент өрән гыт зат. Хыпа ха-ның өзүнде биркиси бардыр. Онуң моңжуклары да-шары юртлардан гетирилйәр. Йөне мен сизиң үчин нирeденем болса тапып гетирерин.
— Айтдым-а, пула берилсе тапып гетиревери, жерчи ага!
— Боляр, эзизлерим. «Хайванын шахындан, ада-мың дилинден» дийипдирлер. Мениң дил язмам кын-дыр. Боюн болдум, инди оны битди хасап эдәйиң.
Инди Мырат шагалың дерди еңләп уграды. Йүре-ги арам тапды. Ол ломай-ломай берлен пуллары ки-сесине урды. Кейпи көк Мырат шагалың гөзлери шу вагт эдил шагалыңка меңзейәрди. Ол бу өйүң гелин-гызларының эдйән саргытларының үстүни боля-боля билен текизледи.
Найман галдавын кичи аялы гөзлерини ойнадып:
— Жерчи ага, индики сапар гелениңде илки би-лен бизе гел. Биз сениң харытларыңдан герегимизи алалы. Гоңшуларымыз бизден артаныны алсынлар, хошмы? — дийди.
— Боляр, кейгим. Мениң бу оба биринжи гезек гелшим. Индики гелемде хоржунымың көжүгини илки билен сиз чөзерсиңиз. Онсоңам мен сизе ене бир зат айтмакчы. Мен бу тайдан галан-гачан харытларымы сатып, онсоң гидерин. Менем, нәме, шужагаз элиме

илен затлары гетирип, сизин ялы мертебели адамларың хызматыны битирмели хем-де өз чагаларыма яланар ялы бир затжык галдырмалы.

— Боля, жерчи ага, өз ишини эденин айбы ёк. Тә өйүне гайдянчаң, шол илки башда гелип дүшен дайханың өйүне гелибер. Шоларың жайында аркайын болубер. Мен ол дайза табшырын. Нахар-чайыны вагтлы-вагтында берип дурар. Оңа гол харжам берерин. Харытларыны аркайын сатыбер. Сениң билен бу төверекде хич кимиң иши болмаз. Саргытларымызы гетирип дурсаң боля. Индики гетиренлериң өңкүлериңденем гөзе якымлы болсун.

Мырат шагал чал хораз салнып биширилен сүйжи паландан герк-гәбе болды. Ол овлак ләгирен ялы, узындан-узын гәгирди. Омын эдип, элиниң ягыны месисиниң башлыгына чалды. Соң эшегине мүнди-де, ёргаладып ёла дүшди. Ол обада өй гойман айланып, харытларыны сатып башлады.

Мырат шагал өйме-өй айланып, галак-гачак харытларыны хедүрләп, Кыят яп дийилйән ябың ики боюндакы обалыклары өй сайы сырып, Хан яба етди. Соң Хан ябың арка тарапындакы обалыкларың өңи билен гитди. Ырза кемпириң көпрүсинде аяк чекди-де, бармакларыны үсти-үстүне басып, бир затлары хасаплады. Соң ене-де ёлуны довам этди. Улы япларың нәче еринде гайык, нәче еринде аяк көпри, нәче еринде паяпыл, нәче еринде ясгасы барыны аныклады. Обалыкларың өй саныны, бөлек-бөлек токайлыклары, чөплүклери, яп-чиллери, ялазы мейданлары, экеранчылык ерлери, экинлериң атларына ченли белледи. Ара Барлы өйлериң саныны өз башына хасаплады. Япларың көпрүлерини бирлай гөрүп чыкды. Шол болуп йөршүне-де гүнүң ыссысына аны гидип ядады. Чай ичмек үчин ёлуң голайындакы бир өе совулды. Бу өйүң эеси агзы еллирәк гожа киши экени. Гөк чайың башында агзы елли гожа Найман галдавың хайсы хан билен хыжылдыгыны, хайсы хан билен гатнашыклыдыгыны, онуң нөкерлериниң батырлыгыны, бай--гарыбың, обаның малының, жанының хасабыны берди. Махласы, Найман галдавың өйүнде нәче чемче тутарының барына ченли зат гойман айтды. Хавасыны етирип отуран Мырат шагал бу гожадан герегини алды. Ол ёл-ёдаларың хем хасабыны алды. Баш бо-

курдак болуп отуран жөвенликлере-де гөз гездирди. Махласы, Мырат шагал үч-дөрт гүнүң ичинде Найман галдавың меканыны элек эдип эледи. Найман галдав шол вагт өйүнде ёкды. Ол Гоңрат шәхерине гидипди. Шона долы гөз етиренсоң, Мырат шагал гайтмазындан бир гүн өң Найман галдавынка барды, гөвхер гүлбент сарганлар билен хошлашмак баханасы билен Найманың ховлысының ичини-дашыны гайтадан бирлай гөзүнден гечирди. Ховлының душманлардан горалып сакланылышыны, якындан-ятдан гелип-гидйәнлериң ниреде маслахат гечирйәндиклерини, ховлының гөзараларында нәче адамың гаравулчылык чекйәндиклерини аныклады.

Найман галдавың өйүниң өңүндәки гүжүмлериң арасында, чар паралыгына өсүп чыкан дөрт саны дерек барды. Ол дереклериң чүр депеси асманың йүзүни сүпүрип дуран ялыды. Дереклериң ерден он алты метр ёкарсында гаравуллар үчин йөрите секи гурланды. Секиниң үсти гиже-гүндиз гаравуллыды. Мырат шагал бу затлары өз гөзи билен гөрди. Шол вагт Найман галдавың Гоңрат шәхеринден гайдып гелйәнлиги барада айдылды. Мырат шагал шол сөзи эшиден бадына-да жоннук эшегине атланды. Ол жоннук эшегиң йүпүни Мәтвели мәремиң обасына бака гөнүледи.

Найман галдавың обасында бу сарыжа, гөк гөз, жоннук эшекли лак атан екеже киши болмады. Себәби онуң Найман галдавың өйүне барып, нахарланып, чай ичип йөренини гөренлер көпди. Шагалың өзи-де башарып билдигинден шол обаның шивесинде гепләпди.

* * *

Жемлепен нөкерлере Гулгелди ганхор сөвеш тәлимини өвредйәрди. Мәтвели мәрем хем нөкерлериниң сөвеш тайярлыгыны гөзден гечирйәрди. Ол өйүне гелип отуран махалы Мырат шагал гапыдан гирди. Кейпи көк, вагты хош Мырат шагал мавы гөзлерини йылдырадып, барыш-гелшини, гөрен-эшиденлерини бирин-бирин гүррүң берип башлады.

Мәтвели мәрем дуршуна гулага өврүлип, диңләп отурышына хопугыбрак:

— Мырат ага, «оны айт-да, муны гой» диенлериң, бу затларың мениң үчин иң зеруры, ханы, ол мениң агамың гызының ягдайы нәхили? Оны Найман галдав ниреде саклаяр? Я-да бирине аял эдип берипми? — дийип, Мырат шагалың йүзүне серетди.

Мырат шагал ламмыр-луммыр эдип, гүмми-сүммә урды. Гөз билен гашың арасында ялан сөзлемәниңем эбетейини тапмады.

— Хәьк, арман, шоны анықламак хакыдама гелмәндир-дә, мәрем жан.

Мәтвели мәремиң үлпүлдәп дуран сейрек гашы дүйрүгип гитди.

— Ай, боля-да. Кесекиниң эли билен от өлчерсең мундан говы янмаз — дийип, ол Мырат шагала ене-де аз-овлак пул эчилди-де: «Боляр онда, чагыран вагтым гелерсиң» дийип, ашак бакды.

Мырат шагал: «Вах, чекен азабымың бары бир пул болаймаса ягшыдыр» дийип ичини геплетди-де:

— Лепбей тагсыр, хызматыңыза хемише тайяр — дийип чыкып гитди.

Мәтвели мәрем Мырат шагалы диңләнсоң, өңки дүзен планларының бирентегини үйтгетмели болды. Сөвеше гитмели вагтыны-да өңкүсинден алты гүн ыза чекдирди. Гулгелди ганхорың олжа үчин «араба экитмели» диен теклибини гойболсун этди. Нөкерлериң саныны көпелдип, арабачы ябылары-да шолара бермели этди. Найман галдавы сөвешде енип билсе, онуң обасында араба билен арабачы ябының нәче дийсең бардыгының анығына етди.

«Илки билен Найман галдавы эле салмалы. Онсоң агасының гызыны талап этмели. Олжа йыгнамаклыга ызындан гиришмели. Хер этмели-хесип этмели, Найман галдавың обасыны амана гетирмели».

Шейтмәге Гулгелди ганхор башлыклайын йүзбашылар, онбашылар хем-де әхли нөкерлер Байрам чалының адындан касам ичдилер. «Еңлип гачмалы дәл. Иң соңкы нөкер гурбан болянча, иң соңкы ока ченли ыза чекилмек гадаган. Гачаны гүлледен гечирмели. Боюн товланы үч агачдан асмалы. Гайталашаны гылыч билен керчемели» дийип, мәрем буйрук берди.

Мәтвели мәрем йыгналан дерт йүзе голай адамдан йүзүсини обада галдырды. «Эгер хабар гелсе, онда оларам шобада атланмалы» дийип буйрук берди.

Сөвеш тәлими берлен нөкерлерден үч йүзден говрагы Мәтвели мәремиң өйүниң төверегине йыгнанды. Оларың арасында Гара Йылгын батыр хем барды. Йүзүни көнелдип, атының ики гулагының арасына середип, эериң үстүнде сарсман отырды. Хәлиден бәри ондан гөзүни айырман середйән Мәтвели мәрем юваш-юваш йөрәп онуң янына барды.

— Гара Йылгын батыр, нәме яравлыгың ёкмы?

— Мен саг, мәрем ага — дийип, Гара Йылгын гыялап мәреме серетди. Мәтвели мәрем онуң нәме айтжак боляныны душүнди-де:

— Иним, бизиң бу сөвеше... — Ол сөзүни кесип, ардынжырады. — Сөвеше дәл, ар алмага гитмегимизиң себәбини сен долы билйәнем дәлсиң. Эгер унутмадык болса, унутмага хакам ёкдур, бабаң саңа гүррүң эдип берен болмалы.

Мәтвели мәремиң Найман галдавың үстүне гошун чекип гитмегиниң себәбини Гара Йылгының бабасы Ата өкүз агтыгына гүррүң бермәнди. Себәби ол «Дегмесең дегмезлер. Мәтвелиниң өзи- яда Гулгелди ганхор ёкнасызлык эдип, Наймана дегендирлер, онсоң олам хакыны аландыр. Ол дегмедиге дегйән, дегене-де хакыны гидерйән адам дәлдир» дийип йөрди. Аг-тыгы Мәтвели мәремиң чакылыгына угражак боланында-да: «Обамызың адамларының Найман галдавда ынжан эрини билемзок. Этжек ишини сайгаргын, Гаратай» дийипди.

Гара Йылгын бабасының шу айданларыны ятлады велин, Мәтвели мәрем башыны яйкап:

— Ай, хава, бабаң сениң йүрегиңи чиширмежек боландыр — дийип гүрләп башлады. — Найман галдавың эден ишлерини диле алар ялы болан дәлдир, Гаратай батыр. Сен ол вагтлар огландың... Ол бизиң гелин-гызларымызың...

Мәтвели мәрем улы ахмыр билен Найман галдавың ар-намыс астында гояндыгыны артыкмаҗы билен айтды.

— Обамызың гүл ялы гызларының энчемеси шоң элинде. Ол ит азан ялы азды. Мениң агамың гызынам алып гитди. Ондан арымызы алман, башымыза телпек... — диенде толгунды.

Бу гүррүңлере Гара Йылгының хем йүзи үйтгәп гитди. Ол алдава душйәниңи аңман:

— Догры айдын, мәрем ага, башымыза телпек геймәге хакымыз ёк — дийип, төверегиндәки йигитлериң йүзүне серетди. Олар гашларыны чытып, эллерини гылычларының балҗагына етирдилер. Шондан соң Мәтвели мәрем Нурахмет ишана гарап:

— Пирим, бизе пата бер-де, өзүңем бизден галман барыбер — дийип, нөкерлериң өңүне дүшүп, Найман галдавыңка тарап уграды. Гара Йылгын, Гулгелди ганхор, Нуры чейрек, Гуртгылыч кеззап, Нурахмет ишан дагы хем онуң ызына дүшдүлер. Шейдип барышларына Хан яба етдилер, аз салым йөрәп, соң гүнбатара бурулдылар. Кыят ябың илерсиндәки такырлыга етмән, өсгүн торанңылыкда сакландылар.

Йүзбашылар, онбашылар Мәтвели мәремиң бу хилесине дүшүнмедилер. Мәремиң перманы боюнча нөкерлер халкаланып, ай болуп дурдулар. Мәтвели мәрем эндигине гөрә элини маузерине етирип:

— Адамлар, биз өңки эден маслахатымызы үйтгедйәрис. Найман галдавың обасына аралашмаярыс. Улы обаның үстүне гылыч сырып, сүрнүп бармак үчин көп гүйч герек. Онсоңам Найман галдав көп билмиш шейтандыр. Ким билйәр, от-чөплүгиң арасына нөкер ташлап гоян болмаклыгы мүмкин. Ол этиячсыз адам дәлдир. Мениң чак эдишим боюнча, онуң букуда адамы болмалы — дийип, муртуна сыгты берди.

Нуры чейрек дилленди.

— Мәрем ага, биз олара гөрүнмән токайда ятсак, өзлери үстүмизе гелермикә?

— Ховлукма, биз хәзир шонуң маслахатыны этҗек боларыс.

— Онда боляр-ла.

Мәтвели мәрем атының җылавыны чекип:

— Ханы, Гулгелди батыр, сен нәме диййәрсиң? Ир гүнүмизи гич этмәлиң. Меселәни богҗамлалың — дийди.

— Мәтвели иним, нәме эделиң дийсең мен шона тайяр. Шу обаны гүҗүк гыран ялы эдип болса, мениң шонча вагтым хош. Найман галдав мениң ичимя совар ялы эдип гайтдымы нәме?

— Хумм, боля. — Мәрем соңра йүзбашыларың хем пикирини сорады. Ахыры Гаратая гезек етди. «Гара Йылгын батыр!» дийип, мәрем ашаклык билен оңа гөзүни гыпып гойберди. Муны аңан Гулгелди ганхор бу гүнки сөвешиң сапагыны мәремиң Гара Йылгындан аланыны эййәм аңды. Бир зат дийҗек болуп хыңк-мыңк этди-де сакланды.

Гара Йылгын чыгҗаран маңлайының дерини сырып:

— Мәрем ага, көпчүлик нирә болса, менем шо тарапа — дийди.

— Ёк, Гара Йылгын батыр, сениң бу җогабыңдан мениң гөвнүм сув ичмейәр. Биз нәхили ёл билен душманы үстүмизе чоздурып билерис. Нәденимизде олары зат гойман гырып билерис? Ханы, шонуң тилсимини тап?!

Гара Йылгын йүрегини бире баглап, бирнеме дикелди-де, дуранларың йүзүне бирлай серетди.

— Маңа шу сөвешиң саласы салынян болса, мениң пикиримче, хәзир кырк нөкер атдан дүшмели. Йигримиден-йигримиден икә бөлүнмели. Ине, шу җөвен агызлары икә бөлүп гечйән араба ёлы гөрйәңизми?

— Гөрйәс.

— Гөрйән болсаңыз, шу ёлуң аңрыбашы Найман галдавың өйүнден гайдян болса герек. Йигримиңиз шу ёлуң ёкары гапдалындакы җөвенлиге гириң! Йигримиңиз ёлуң ашак гапдалындакы җөвенликде гизлениң. Окуңыз етерлик болсун.

Нөкерлер ене-де: «Окумыз етерлик, окумыз етерлик!» дийдилер.

— Тайяр болуп, ёла голай ятың. «Горкана гоша гөрнер» дийипдирлер. Гысынман, дарыкман, йүрегиңизи берк баглап сакланың. Горксаңыз элиңиз чашар, окуңыз чавар. Душманыңыздан өң өлерсиңиз. Багтымыза җөвенем өсгүн экени. Ёлдан гечениң эңегинден яраг дирелйәнчә, аңлаҗак зады ёк. Ене бир маслахат. Ики тарап бири-бирине гаршылыклайын ятмасын. Йигримиңиз демиргазыграга сүйшүң, йигримиңиз гүнорта йүзде ерлешиң. Душманлар гүндогар тарапда ятанларың окундан сыпса, гүнбатар гапдалда ятанларың окундан сыпмаз. Душман чозса четдәкилер атсын, гачса алкымдакылар от ачсынлар.

Бу маслахата Гулгелди ганхор билен Нурахмет ишан бөврүни дивләп кесе бакдылар. Эмма догры берлен маслахата сеслерини чыкарып билмедилер. Онсоң Мәтвели мәрем башлыклайын дуранларың хем-

меси Гара Йылгының маслахатыны макулладылар.

Кырк нөкер буйрук берлиши ялы белленилен ере барды. Олар инди улы ёлдан сувлуган гечсе-де гөржекдилер. Эмма ёлдан өтенлериң жөвенин ичиндәки ятанлары аңшыржак гүманы ёкды. Мәтвели мәрем гөзлерини гырпылдадып ене-де:

— Гара Йылгын батыр, бәрик гел. Ханы, сен ене бир зат дий. Өңүни башладың, ызыны-да оңар — дийди.

Гара Йылгын Гулгелди ганхорың, Нурахмет ишаның, Гуртгылыч кеззабың өзүне алдажы назар билен середип дурандыкларыны сызды. Ол: «Көпүң ойны дең гелмейәр аз билен» дийлен накыла гуллук эдип, бирнеме яйданжак болды.

— Мәтвели ага, менем сизиң буйругыңыза гарашян!

— Гара батыр, сенем жан кар-кара геленде нәзиңи артдыржак болярмың? Эдил шу пурсатда хеммелере сала салныбам дурлан дәлдир. Найман галдав бизи гырып, еңиш газанып билсе, мениң машгаламбилен бир хатарда сениң-де машгалаңы ёклар. Өңи билен икимизиң ковум-хышымызы мурыт эдер. Сен Найман галдавы танамасаң-да, онуң илатына етик болмасаң-да, ол сениң чемче торбаңың хайсы тәримиң башында асылгы дуранына ченли билйәндир. Ахмал болма. Найман галдав билен оюн этмели дәл. Шу сөвеш бир яңалык болунмалы сөвешдир. Шу сөвешде утмасак, онсоң бизиң палтамызың даша дегдиги болар. Еңсек бизе бир көрабрай болаймагы ахмал. Ёгсам Найман галдавың таяк яссыгы боларыс.

Мәтвели мәремиң бу сөзлери Гара Йылгының гашларыны йыгырды, йүзүне көлеге чайылды. Ол: «Тас сыгрың гуйругында пычак дөвен экеним. Бу көне пислерем элинден геленини гайгырмасынлар» дийип ичини гепледи. Шондан соң онуң овадан ала гөзлери ялдырап башлады. Хәлиден бәри илери-илери омзашып, Мәтвелә яранжак болуп, йылманышып дуранлар ыза-ыза тесибердилер. Гара Йылгын гылыжының балжагына япышып, Мәтвели мәремиң гөрежине гөни серетди-де:

— Мәрем ага, сен шу тораңңының гойы саясында отур-да, гөк чай сүзүбер. Хәлиден бәри ой-пикир, алада билен ядап дурсуң. Бирсалым дынжыңы ал.

Нөкерлериң йигрими бәшиси хәзир атларыны яланачлап, чыплаң эерлесинлер. Онсоң, ынха, шу жөвенлигин өңүндәки дилкав такырлыкда эйләк-бейләк атларыны агдырыберсинлер. Булар ядашансоң ене-де йигрими бәш атлы ызыны довам этдирер — дийди.

Мәтвели мәрем маңлайына элини етирип, пикире гитди. Сәхел салымдан соң яш батырың айданлары онуң аңына етди.

— Гара Йылгын батыр, шу пикириң өрән догры. Эгер маңа айдылышы догры болса, шол гүр гара баглыгың депесинден гөрүнйән дереклериң ортасында Найман галдавың секиси болмалы. Шол секиниң үсти-де гүррүңсиз гаравуллы болмалы. Секидәки сакчыларың бизиң атлыларымызы гөрмежек гүманы ёк. Найман галдавың гонжуна-да гор гуюлжагы чын — дийип, Гара Йылгын батырың йүзүне середип, ядав, йөне умытлы йылгырды.

Гара Йылгын сәгинмезден:

— Мәрем ага, ене бир зады ятдан чыкармалы дәл. Эгер Найман галдав бизи писинтде тутса, үстүне чозянчак онуң гарашаймагам әхтималдыр. Элбетде, онда бизе бирнеме кын дүшер. Йөне ол галдавлыгыны эдер. Гүн гижигиберсе ынжалып билмез. Атлыларымыза гөзи дүшсе бызбылдыклап уграр, йүрек эдип гараңка галып билмез — дийип, ягдайың эйлесини-бейлесини өлчешдирип башлады. Мәтвели мәремиң йүреги өңкә гөрә бирнеме баслыгды. Ол Гаратайың эгнине какды-да:

— Ишимизи алла оңарсын, батыр — дийди.

Гулгелди ганхор буларың этжек болян затларына дүшүнмейәрди. Ол әңип барып, гылычлашмагы эндик эдинипди. Ол ичинден өзлериниң масгара болмагыны ислейәрди. «Шу гелмишегиң келлесини тогаламага бахана-ха боларды» дийип пикир эдйәрди.

Шөври етен, арап ат гатышыклы алашалар буруңларыны паррыкладып, жылава зор салярдылар. Сарчыракларының дикленип чарпая галянлары-да бардыы. Атларың дөши, гулакларының сырты дерҗигин башлады. Мес алашалар сувлугыны чейнәп, гулакларыны япырып, бири-бирине хемле урярды.

Асманың йүзүни чалажа киржикдирен булутлар гүн ханжарының бадыны алярды. Шемал атлылардан горкунжына гизленен ялыды. Гамыш башы-да гымылдамаярды. Токайлыкларың, жөвенликлериң ичи хас-

Зак. 5113 — 8

-да дымыкды. Инлэп гелен сары чыбынлар гонан еринден найзасыны гечирйэрди. Ол чыбынларын сырты шобада гызыл монжук ялы түммерилйэрди. Өсгүн жөвенликде букуда ятан нөкерлер жөвенлери шыгырдатмажак болуп, иңнеси найза ялы чыбынлардан-да горанмаярдылар. Олар ярагларыны ыкжам тутуп, дине демиргзык тарапа дин салярдылар.

Найман галдавын олжа саклаян йөрите жайы барды. Ол жай ынамлы адамларын эркиндеди. Бу жайы «Туба» дийип атландырярдылар. Бу жай белент гырын этегинден оюлып гурланды. Төверек-дашы мыдама гаравуллыды. «Тубанын» гүндогар тарапында Найман галдавын йөрите дынч алян, кашаң гурлан терсейванлы жайы-да барды. Бу жай хан көшгүне чалым эдйэрди. Бу жайын төверегн болса баг-бакжалы, дүрли гүлли, ховасы якымлы, сергин ховузлы, ховзуң ортасы хем белент секилиди.

Найман галдав теке халылары дүшелен шол секиниң үстүнде махал-махал дынч алярды. Кашаң жайың ёкары гапдалында ики саны ат кишнэп, газыгынын төверегинде көвленип дурды. Ашак гапдалындакы сөвүтлериң саясында ики саны арабы гоч шахларыны агажа сүйкэп, бири-бирине хемле урярды. Ики саны тавус гуш жуйжелерини ызына тиркэп, ысса чыдаман диллерини саллап, саядан сая гечйэрдилер. Олар өсгүн токайлыгың үсти билен ховаланып, айланып гелйэн йыртыжы гушлары гөренлеринде дырпытрак болуп, чөпе сиңип гидйэрдилер. Адамлара гөзи дүшен йыртыжы гушлар болса, ашак инмэге оңай тапман, ене-де гөге гөтерилйэрдилер.

Үч саны йигдекче илери гапдалдакы жайың төверегиндэки жандарларың от-иймине середйэрди. Олар вагты-бивагты ёк хызмата ылгаярдылар. Оларын эгнинде сырдам битин эшиклери барды. Эмма бир гарны док болса, бир гарны ачдыгы елжигип дуран йүзлеринден-де беллиди. Олар хурушлы нахар иймек үчин, Найман галдавын бу ере тиз-тизден гелип дурмагыны дилег эдйэрдилер. Найман галдав бу ере гелен гүни олар жайын өңүне гелип, бири-бирини итеклэп эменип дурярдылар. Найман галдавын артындысыны несонлар, мес болуп ишлерине ылгашып гидйэрдилер.

Мэтвели мэремиң уясы-да шу жайларың гүнбатар-

дакысында сакланярды. Найман галдав бу гөрмегей, акыллы-башлы, эли чепер гызы Мухаммедемин хана пешгеш бермэге вада эдип гайдыпды. Ол гыз индики чаршенбе гүни сэхер билен Хыва уградылмалыды. Найман батыр хэзир бу гызы кимлер билен уградылмалыдыгы, гапдалына нэче пешгеш гошмалыдыгы, хан хезретлериниң бейлеки талапларыны нэхили канагатландырмалыдыгы барада геңешдарлары билен маслахат гечирип отырды.

Ине, бирден келтежик бойлы муртлужа пыяда дереклериң депесиндэки секиниң мердиваныңдан чалт-сынлык билен ашак дүшди-де, Найман галдавын маслахат гечирип отуран жайына бакан сыртына депилен ялы гитди. Йүреги елден долан келтежик пыяда Найман галдавын отуран эйванының ишигине гелип, хопугып дуршуна дилини зордан дүшүндирди.

— Найман агамы тиз чагырың! Дерре в!

Отуранлара чай-нахар дашап йөрен:

— Хэ, нэме жаның чыкып баряр-айт, ягы дөкүлдими? — дийип, келтежик пыяда чиңңерилип серетди. Онянча Найман галдав хайыр-харасат болуп, эйвандан чыкды.

— Не хабар? — дийип, келтежик пыяданың алкымына гирэйжек болды.

Келтежик пыяда сакавлап:

— Розыбай аганың жөвениниң кыбласы атлыдан долуп галды.

— Ол нирэниң атлысы?

— Биз нэбилели. Башларында улы, гара телпеклери бар.

— Хм-м-м-м! Бимахал вагт гелдилер-ов!

Соң ол нөкере йүзленди:

— Галмагал турзуп, адамлары ховсала дүшүрип йөрме!

Онянча ене бир нөкер ылгап гелди.

— Найман ага, өвзай бозулды. Тиженмесениз...

Гелен нөкерлере гөзлерини алардып серетсе-де, Найман батыр ыңжалмады. Секэ бакан гитди. Ол чал бағанадан тикилен сопбажыны өңе-арда сүйшүрди-де, кыбла тарап йити-йити серетди. Атлыларың болуп йөршүни нэмэ ёржагыны билмеди. «Тоба эссапыралла, жанларым. Атамырат хан билен геплешип гайданыма он гүнем боланок. Бабалак батыр билен-

-де бир-биреге азар бермезлиги вадалашдык. Назар өнбеги билен Ширин ханын-да менин билен хич хили дава-женжели ёк. Буларын өз-ә, нирeден болса-да, ниетлери-хә дузув дәле мензейә. Мухамметвели сөлпинин бейтдирип менин еримин ичинде атыны агдырып гезмеклиге йүреги тува бермесе герек. Гулгелди ганхорын менин үстүме абанмага инжиги ысармыка? Ай, ёк, ол Сары мәремин ат-овазасы, Акмәт батырын деб-дебеси билен адамды. Ол инди гаррап, лагар дүшен болмалы. Онуң инди нөкеринин өңуни дартып, илин үстүне барарлыгы ёкдур. Эйсем булар нирәнин атлыларыка, жанларым?

Галдав эли билен маңлайыны тутды. «Дур-дур-дур. Мухамметвели сөлпинин нөкерлеринин арасында Гара Йылгын телбе диен бири дөрәпдир диййәрлер велин, шол гелип йөрен болаймасын?! Гөкден доян күррежик диерлер сана! Бойнуны гыла дөндерерин мен сенин!»

Найман галдав додагыны дишләп, гөзүни сүзди. Секинин үстүндәки адамлар Найман галдавын агзындан гуш тутжак ялы, онуң энегинин тейине гысылышып, өлүп-өчүп барярдылар.

Хер ничигем болса галдавын йүрегине галагоплук аралашды. Ол кынлык билен өзүни өңки каддына гетирип, буйрук берип башлады.

— «Гачанам худай диер, кованам». Хаял этмән обанын әхли адамларыны хабарландырың. Ярагларыны алып, эгленмән гөни шу тая гелсинлер. Гарры-гуртулар-да галмасын. Пил-палта, чаршак, пычак диймән, гараз, элине илен тыгыны алып, гүймен-сүймен этмән гелсинлер. Билип болмаз, бирден душман инип гелсе, харам өлүп гитмәлин.

Адамлар үйшүп башладылар. Найман галдав нөкерлерини санады-да:

— Ханы, йигрими саныңыз тайярланың — дийдн.

— Тайяр биз, батыр эке!

— Кыят салманын ичи билен гидиң-де, жөвене гириң. Оларың нирәнин атлысыдыгыны, нәчерәкдигини билип гелин!

Йигитлеринин яйданышып дуршуна Найман галдавын чети гызып гиргады.

— Нәдип дурсуңыз, эгнинизи гысышып, нәме ойланышярсыңыз? Хэй, багты гара нав ягылары!

— Салмада сув ба. Ичи камыш, ылан ба дийдиле. Чакардыемиш. У кун Куряз экәни-де аякындан чукупды — дийип, Найманың агасынын дили пелтек оглы геп нокатлажак болды.

— Хәй, йылан алсын жаныңызы! Йыландан горкуп, душманың үстүне ненең баржаксыңыз?! Чай ичим салым вагт берйән. Ики гайталатсаңыз я-да иш битирмесеңиз, йыланың улусыны онсоң гөркезерин мен сизе!

Гара Йылгын белент торанңа мүнүпди. Гөзегчилик эдйәрди. Ол Найман галдавын обасы тарапдан гөзүни совман отырды. Бирден ол:

— Адамлар, тижениң! Найман галдав нше башлады — дийип батлы гепледи.

Дуршы билен гөз-гулага дөнүп дуран Мәтвели мәремиң адамлары:

— Ханы-да, ханы? — болушдылар.

Гара Йылгын дарыкман гепледи.

— Йигрими адам салмадан чыкып, эллери гылычлы жөвене гирдилер. Үч-дөрдүңиз жөвене тарап ылгаң. Гопгун турузмаң. Ювашлык билен барып жөвенликде ятанлара хабар бериң!

Мәтвели мәрем билен Гулгелди ганхор, Гара Йылгынын мүнүп отуран торанңысынын дүйбүне гелдилер.

Нурахмет ишан гөзүни овкалап:

— Ол найынсап Найман галдавың өзи нирeдекә? — дийди.

— Нирeдедигини нәтжек? Шу вагт оны пете-пет геленде-де танасын ёк, ягы үстүңе дөкүленде, сен нә оны гөрүпмидиң? — дийип, Гара Йылгын гыгырды. Онуң бу сөзи Мәтвели мәреме-де, Гулгелди ганхора-да, Нурахмет ишана-да ярамады. Бу берен жогабына Гара Йылгынын өзи-де пушман этди. Эмма гичди.

Шол вагт жөвенлигиң ичине ёлбарс гирене дөнди. «Ики адам бир адамың таңрысы» диенлери, Найман галдавын нөкерлеринин бир топары гызыл гана боялды. Мәтвели мәремин нөкерлеринин хем үчүси өлди. Бәшиси яралы болды.

Бу вагт Найман галдавын йүреги агзындан чыкайжак болярды. Ол гахарыны кимден чыкаржагыны билмән, габат гелене азм урярды. Барлага иберен нөкерлериндeн болса хенизем дерек ёкды. Мәремин атлыларынын болса хенизем шол атларыны гездирип

йөрүшлерини. Олар кә көпелйәрдилер, кәте азаляр-дылар.

Гара Йылгын атлыларыны хер сагатдан чалшып дурды. Йигрими бәш атлы дынжыны алянча, отуз атлы ерине барярды.

Найман галдав дишини гыжап, гөзүни юмды, гахарына хушы башындан гөчүп гитди. Соң өзүни раслап:

— Полатжан, шолара баш болуп өзүң гитмелидиң — дийип, оглунын йүзүне серетди.

Полатжан йүзүни чытып:

— Багрым санжып алып баряр. Ёгсам хәзир бир өзүмем гидип әхли ваканы аныклап гелердим — дийди.

Полатжан сарылама кеселине ятып, голайда аяга галыпды. Гөзлеринин агы, дырнаклары хенизем сарымтыл өвсүп дурды. Шонуң үчин Найман оглуна хич зат диймән, ене кырк адамы иберди. Муны гөрен Гара Йылгынын ини дүйрүгип гитди.

— Мәтвели ага, азындан йүз адамы жөвенлиге ибермесең болмаяр. Найман галдав ене тиженди.

Мәтвели мәрем еринден турды.

— Гара батыр, бу не болды?

— Аркайын бол, мәрем ага, эншалла, еңиш бизиңки болар.

Бу сапаркы сөвеш өңкүнин хем чени-чакы болмады. Жөвенлигин ичине ган чайкалды. Ахыры Найман галдавын нөкерлери алжырадылар, ызларына гачдылар. Олар барып сөзүни айдып соңламанка Найман дерегин башындакы секиден дүшди-де:

— Олар түпең атмадылармы? — дийип сорады.

— Оларын элинде гылычдан башга зат ёк.

— Гөзүң билен гөрдүңми?

— Батыр эке, бу геленлер ханын я бегин атлысы дәл. Көне гылыч билен ёл чапып йөрен огры, гаракчы булар.

— Оларын саны-ха көп.

Нөкер агзына геленини айдып гойберди.

— Ёк, батыр эке! Мен гөзүм билен гөрүп гелдим. Олар сени өйде ёкдур дийип, хонданбәриси болуп йөрлер. Гараңы гөрселер, шобада гачып гидйәрлер.

Найман галдав ынанды.

— Онда сиз ярагларыңызы алын-да, араңызы мениң билен ики йүз әдим эдип, гарама-гара йөрәбериң. Тә ол тарапдан түпең сесини эшидйәнчәңиз, бир ок-да атман — дийип, нөкерлерине пугта табшырды. Соңра:

«Булар ёл басып йөрен огры, гаракчы болса мениң гөрен бадына гачар. Эгер-де бир ханлыгың я кетхудалыгын нөкерлери болса векилини иберип, матлабыны айдар. Баштутаны мерт болса, екеме-еке сөвеше чыкар» дисен чак билен Найман галдав йөрәп уграды. Бирденем саклаңды-да: «Гел, шулары ока тутайын» дийип, пикир этди. Ене-де: «Намартламайын, намартлык хебесдир. Ол мениң өмрүмде этмедик ишим. Булара меңзеш огруларың көпүсини гөрдүм» дийип ичини геплетди.

Келлеси мес топраклы мейданда битен пешкәдә, хер гулагы чилим теммәкисинин япрагына, бурны ер чилиме, гөзлери шакәсә чалым эдип дуран, кәтмен сакгаллы, ягырнысында алын тагта ерлешжек, энтегем гаррылыгыны боюн алмаян, ортадан ёкаррак бойлы, эгинлек пыяда ызына хич кими тиркемән, екееке басып гелйәр. Арслан бичимли, ини-бойы дес-деңхырсыз, пәлван сыпат пыяданын болуп гелши айылганчды. Ол салма-да гирмеди. Жөвенлиге габадам болмады. Елуң ортасы билен абшанаклап гайдыберди.

Галагоплы ягдайда дуран Гара Йылгын:

— Хайсыңызын Найман галдавы гөресиңиз гелсе, торанна чыкың. Хонха, диңе бир өзи гелйәр. Элинде-де диңе гылыжы бар. Өзүне гөвни етйән гожа экени — дийип, гөзүни бир нокада дикди.

Мәтвели мәрем Гара Йылгынын гапдалындакы гошулып өсен ёгын шаха чыкды-да:

— Ханы, ниреде? — дийип, арка тарапа серетди. Найман галдава гөзи дүшенинде болса, онун йүзи гамчыланан ялы болды. Шобада-да онуң йүрегини ховсала гуршап алды. Ол төверегине гаранжаклап, назарыны Гара Йылгында эгледи-де:

— Гаратай, бу атаңа нәледин болуп гелши нәтенет?! Бу онун нәме этдигикә, нәме хыялы барка? — дийди.

Гара Йылгын мүнүп отуран торанньсындан бөкүп, ере дүшди-де:

— Адамлар, мен ойланян велин, бизин бу эдйән ишлеримиз телек. Найман галдав шоңа дүшүнишмәге гелйәндир — дийди.

Мәтвели мәрем сычрап еринден турды. Ол Гаратайын гөни гөрежине середип сорады.

— О нәхили бизиң эдйән ишимиз телек болярмыш? — Ол жогаба гарашман гызды. — Я сен эййәм онуң гелин-гызларымызы басгылап гиденини унутдыңмы?

— Мәрем ага, мен о затлары унудамок. Шона намыс эдибем шу гара келләни шу ёла гойдум. Эмма биз ики тарапам гыргына бермән, гүрлешип дүшүнишип билжек ахырын.

— Сен оң билен нәхили дүшүнишжек?! Бойнуны буруп: «Әкиден начарларыны ызына бер» дийжекми?

Нурахмет ишанам сөзе гошулды.

— Бейтмек намартлык болар.

— Парахат отуран илатың үстүне чозмак мертликми?

Гулгелди ганхор Мәтвели мәремиң йүзүниң хамларының тирсилдешйәнини гөрмән, сөз оклады.

— Сен онда нәме этсем диййәң, Гаратай?

Гаратай Мәтвели мәремиң йүзүне середип сорага жогап берди.

— Мен Найман галдав билен гүрлешмели дийжек болян. Бизиң обамызың адамларыны ар-намыса батыран шол болса, ондан хасап соралың дийжек болян.

— Бизиң шу гелшимиз хасап сорамак үчин-дә?!

— Мәрем ага, нәхилем болса Найман галдавы атмалы дәл. Онуң нәме себәбе гелйәнини билелиң.

— Онуң хыялы екеме-еке гылычлашмакда болса нәтжек?

Гаратай төверекде дуран йигитлере гөзүни айлады.

— Шунча нөкериң ичинден бири тапылмазмы?

Нурахмет ишаның гөзлери тегеленди. Гулгелди ганхор якасына элини етирди.

— Найман галдав биленми?

— Хава, Гулгелди ага. Найман галдавам адам ахырын. Бир адамың дуран еринде дуржак йигит бизде-де бардыр ахырын.

Гелели бәри иши онуна болан Мәтвели мәремиң хенизем йүзүниң хамлары тирсилдейәрди. «Дүе чөкерип чеммер ишен ялы мунуң бу вагткы эдйән гүррүңлери нәме?!» дийип ичини гепледип, Гаратая гөзүни аларды середйәрди. Эмма дилленип, дүйпли бир зат

дийип билмейәрди. Гаратайың гуйлан кепек ялы гөвресине, чыкын-чыкын болуп дуран чигинлерине середип, йүрегине басалык берйәрди. Нурахмет ишан билен Гулгелди ганхор болса бир ерде дуруп билмейәрди. «Үхм, хүмм» эдип, айратын хем Нурахмет ишан ынжалыксызланярды. Ахыры ол сакланып билмәни.

— Мәтвели, ини, ханы, маслахатыңызы түкетсеңиз-ле. О пеләкет етип гелйә-ле — дийди.

— Ханы, онда айт, нәме иш эдерис?

Гаратай ене нөкерлере гөзүни гездирди.

— Йигитлер, Найман галдав билен екме-ек гүйч сынанышып билжегиң бармы?

Нөкерлериң башы ашак эгилди. Бу ягдая Мәтвели мәремиң йүреги гүрсүлдәп, сүңңи саңңылдады. «Бир топар ял ягылары!»' дийип ювашжадан хүммүлдили пышырдады. Гөзлери ханасындан чыкара гелен Нурахмет ишан бир ерде дуруп билмән зовзулдап йөршүне:

— Мәтвели иним, бу совдаңызы гойсаңыз-ла! О ганыма түтетги берсениз-ле! — дийип, Гулгелди ганхора гарап, буйрук берижи әхеңде гүрледи. — Гулгелди батыр, нөкерлерини сүрсене онуң үстүне! Етип гелйә-ле ол!

Догрудан хем Найман галдав етип гелйәрди. Ана, ол гылыжыны гынындан чыкарды. Гулгелди ганхор тисгинди. Нөкерлер хем тиженип ууградылар.

— Сакланың, дуруң! — дийип, Гаратай Мәтвели мәреме йүзленди. — Мәрем ага, ругсат бер!

— Эмма үнсүни башга затлара совмагын!

Гаратай Мәтвели мәремиң бу табшырыгына дүшүнмеди. «Бу нәме дийдигикә?» дийип, гылыжыны элине алды. Мәрем ынжалман өңки табшырыгыны текрарлады.

— Найман галдав ылымлы хем дилевар адамдыр. Ахмал болсаң сөз билен башыны айлап, ганыңы совадар. Шонуң үчин геплемән, демиңи тутуп сөвеше гиргин!

— Боляр, агам. — Гаратай төверегиндәкилере эшидилер ялы сесини гаталтды. — Гылычлы гелйәнинден гылычлы чыкмак герек. Найман галдав шу терзини бозман гелсе, хич хайсың мениң голайыма гелмән. Эгер нөкерлери ызы билен чозайса, онда сизем херекет эдиң. Олар түпеңе япышса, сизем атып башлаң. Атмасалар атмаң, намартлык этмәң.

Гара Йылгын гаршыдашына тарап уграды. Нөкерлериң гөзлери мөлерип, агызлары ачылып уграды.

— Зат дегмән. Гөрелиң ханы, хондан бәрисирән-ә боля — дийип, Нурахмет ишан сеңригини йыгырды. Гаратайын аркайын әдимләп баршындан гөзүни айрып билмән дуран Мәтвели мәрем болса:

«Хәк, шулар ялы йигитлерден бирки йүз саны нөкерим болсады, онда мен бүтин Хорезмине хан болардым» дийип ичини геплетди. Соңра Гулгелди ганхоры бир чете чекип:

— Мен Гаратайың екеме-еке, намартлык, мертлик дийјән пелсепесини оңламаярын. Найман галдав гүйчлүдир — дийди-де, өз ниетини айтды. — Найман Гаратайы алайса, көплүгимизден пейда ёк, нөкерлериң арасына довул дүшер. Шонуң үчин, Гулгелди ага, сен бир ярагыңы хәзирле-де букурак ере бар. Найман галдавы...

— Дүшүндим — дийип, ганхор өзүни хендеге атды. Шол вагт аңырдан гелйән Найман галдав даяныпı:

— Мәтвели сөлпи, нәме сыртыны чола ере ташладың?! Бәри гел! Сөзлешели! — дийип гыгырды. — Сен нәме максат билен мениң үстүме гелдиң?

— Оны мен саңа тизара дүшүндирерин.

Гара Йылгын хем дилленди.

— Бизиң сенде көйүп ятан арымыз бар, Найман галдав!

— Арымыз?!

Гүрлешселер, сөзлешселер дүшүнишердилер. Эмма гахар газап дийлени. Найман галдав Гара Йылгының айдан сөзүне хум ялы чишип:

— Кимиң кимде арының бардыгыны мен саңа гөркезерин, гүжүжек! — дийип өңе йөреди. Гаратаям йөреди.

Найман галдавың ызындакы адамларын саны ики йүзден гечмейәрди. Оларың хем гылычлысы, түпеңлиси йүз чемеси адамды. Галанларында пил, палтә, ябак барды.

Мәтвели мәремиң нөкерлери болса үч йүзден хем агдыкды. Ярaглары хем гылыч, түпеңди.

Ики душман душушды. Гылычлардан от сычрап башлады. Найман галдав агыр гөвреси билен гылыжы батлы индерйәрди. Шонда Мәтвели мәремиң эндамы дыглап гидйәрди. Нөкерлер эгинлерини йыгрып, ашак эгилйәндиклеринем дуймаярдылар. Чемини тапып Гаратай батыр гылыжы индерип угранында велин, оларың дүнйәси гиңейәрди. Гаратай хәх эдип, бөкүп гылыжыны саланда, нөкерлерем шонуң ялы херекет эдйәрдилер, өзлери дуйман Гаратай болярдылар. Гулгелди ганхорың гирен хендегине өзүни атан Нурахмет ишан болса бойнуны созуп, сөвеше середйәрди. Гара Йылгына йигренч билен гарап:

— Дөремән гечен гелмишек жына дөнүпдир, серет онуң гылыч салшына, хәк... — дийип хүңүрдейәрди.

Гара Йылгын ишаның айдышынданам бетерди, чаласынды. Енил гопярды. Галдав улы хыжув билен гылыжыны салганда, Гара Йылгын чалтлык билен сыпып, онуң аркасына айланярды. Гылыжыны салярды. Хер гезек гылыч саланда, галдавың эшигиниң бир бөлегини парран бөлйәрди. Соңабака Гаратайың гылыжы галдавың тенине-де гылтызрак-гылтызрак дегип башлады.

— Гелмишек галдавы алаярмыка, алайса-ха Мәтвели оны гөтергиләр, онсоң ол бизе гүн бермез — дийип, Гулгелди ганхор мыдырдады-да, түпеңини сөвешйәнлере догрулады.

— Догры айдяң, еңсе бизе хезил бермез. Чеми гелди, чүйле оны — дийип, Нурахмет ишан айтды.

— Элйән гүррүңлериң нәхили? — дийип, Гулгелди ганхор саңңылдап, сандырап гепледи. — Гелмишеге чүйлесек галдав бизи гүмләр. Ханы, башгарак маслахат берсене?!

— Башарып болса икисинденем дынмалы.

— Мәтвели аңар.

— Соңуны санма.

Гылыч етерден узакда хем болса, ганхор галпылдаярды, чүнки ики батырың бири-бирине топулышы айылганчды. Бири-биринден асгын дәл ялыды. Йөне синңе сын этсең яш хем чакган Гаратайың гылыч салшы есерди. Сөвешдигиче онуң гөхи гелйән ялыды. Найман галдав болса хашылаярды.

Бирден ызлы-ызына гүмпүлди эшидилди. Найман галдав шол бада бир гапдала гүпүрдәп йыкылды. Онуң нөкерлери болса басга дүшүп, ызына тарап өкже гөтердилер. Мәремиң нөкерлери олары ковалап гитдилер.

— Ягдай билен! Адамлара ярат чекмән! Өйлерине

галып, ызыңыза доланың! — дийип, Гаратай созан гуйрук болуп угран нөкерлере гыгырды-да:

— Ким муны атан, ким атды? — дийип, Гаратай жынссыз гыгырып, Мәтвели мәремиң йүзүне серетди. Ол жогап бермеди.

Нурахмет ишан билен хендекде отуран Гулгелди ганхор батырларың икисини бирден нәдип атжагыны билмән кән яйданыпды. Ахыры хем оңлы ченәп билмән, гошаның ики гөзүнем бошадыпды. Окларың икисине-де Найман галдавың гөвреси габат гелипди. Ганхор шоны гөренсоң хендекден чыкып:

— Мен сениң башыңы аман саклажак болдум. Нәме гыгыряң? Таңрыялкасыныңмы шу? Шейтмедик болсам ол сени алярды — дийип, гаңрагыны гаралдып, Гаратая серетди.

Гаратайың йүзи гараөрт болупды. Ол Найман галдавың гана булашып ятан әпет гөвресине середип:

— Шулар ялы адамың элинден өлсем арманым ёкды — дийди-де, башыны яйкады. — Гулгелди ага, оңармадыңыз.

— О нәме үчин оңармадым? Шунча атмадык болсам, ол сениң келләңи тогалаярды.

— Ёк, Гулгелди ага, батыр, пәлван адамлар әжизләниңи аңсалар аңсат-аңсат өлдүрмейәрлер.

Бу хакыкатды. Гаршыдашларың бири аман дилесе сөвеш тогтадылярды. Йөне еңен тарап еңиленлери олжалап билйәрди. Бу ягдая Гулгелди ганхорам белетди.

Гаратай Гулгелди ганхорың айданларына үнс бермән Мәтвели мәремиң гүрләрине гарашярды. Онуң гүнәкәри жезаландырмагыны ислейәрди. Эмма Мәтвели мәрем хенизем сесини чыкармаярды. Ахыры ол:

— Гаратай батыр, болжак иш болды, гутарды — дийип, гылыжыны сырып Найман галдавың жеседине тарап уграды. Гаратайың сүңңи нәмедир бир задыс сызды. Ол сакланып билмән:

— Мәрем ага, нәме иш этжек боляңыз? — дийди.

— Мен мунуң келлесини обама әкитжек. Агамың аялына гөркезжек.

— Мәрем ага, бейтмән, залымлыгыңам чакы ягшы!

Нөкерлер Найман галдавың адамларыны өйлерине салып, доланып гелипдилер. Оларың көпүси Гаратайың айданларыны голдадылар. Шонуң үчин Найман

галдавың келлеси кесилмән галды. Шол вагт Зыбажан ылгап гелди-де, сачыны яйып атасының мейдиниң үстүне өзүни гойберди.

— Ханы, гыз, тур ериңден! — дийип, Гулгелди ганхор сесини ёгналдып азгырылды.

Зыбажан сесинде барыны гыгырып:

— Атың менем, атмасаңыз намарт сиз! Мен атамдан говы дәл. Чапың мени! Агамы-да өлдүриң, әжелеримизи-де ере гөмүң! Жигитлерими-де союң! Өйүмизем отлаң! Бизиң тохум-тижимизден нам-нышан галмасын. Сиз шонда мырат-максадыңыза етйән болсаңыз етиң. Вай, мен инди нәдеркәм? Атажан-эй, атажан-эй — дийип багырып, какасының жеседини гужаклады.

Гара Ишгыиың башы айланып гитди. Ол ашакы додагыны дишләп, йүзүни ашак салып, жеседе дашлашды-да:

«Боланок, боланок! Бизиң бу эдйән ишлеримиз дүйбүнден боланок!» дийип, өз-өзүне гүррүң берип, улудан демини алды. Соңра Мәтвели мәремиң янына барып, онуң билен гүрлешжек болды. Эмма ягдай мүмкинчилик бермеди. Мәрем бирден келлесини тутуп ашак отурды-да:

— Вах, чакызам... — дийип, дишлерини бири-бирине гысды.

Онуң чакызасы тутупды. Шонуң үчин оны араба мүндүрип, кечә доладылар-да ызрага, гыкылык-галмагалдан узаграга әкитдилер. Гаратаям гидипди. Ол Мәтвели мәреми оңайлы ерде гоюп, өврүлип геленде, Гулгелди ганхор дер-газап болуп нөкерлере середйәрди. Ол йүзүниң писини ашырып, нөкерлере гарап:

— Нәме агзыңызы өвелдишип дурсуңуз? Бу тая садака чорба иймәге гелдиңизми? Нәме, бири гелип сизе Найман галдавың обасыны олжалап, малыны-мүлкүни йыгнап берер өйдйәрмисиңиз? Келләмизи этегимизе салып чекен азабымызы көйдүржек боляр-мысыңыз? — дийип, дишини чархлап башлады.

— Сиз нәме иш этжек боляныз? Дуруң, саклаңың! — дийип, Гаратай элини галдырды. — Урдум шалыга тутубермек болмаз. Пүри бар, пудагы бар. Бу обаның илатыныңам сизинки ялы бала-чагасы бардыр. Биз галдавдан арымызы алмага гелдик, онам ерине салдык.

— О нәхили биз оны ерине салдык. Галдавың өлүми бизиң үчин хич. Биз азап чекип, арып гелип ики әлимизи бурнумыза сокуп отурмалымы?
Бу сөзи айдан Гуртгылыч кеззапды. Онуң айданларыны голдаян нөкер башга-да кәнди. Гулгелди ганхор шоңа етик болансоң:
— Хә, Гаратай, жогап бер огланлара сен!— дийди.
— Җогап берерин, Гулгелди ага. Адамлара азар бермек, обаны олҗаламак болмаз.
— Бу сениң өз сөзүңми?
— Алла маңа сөзлемәге дил берипдир.
Гулгелди ганхор ынанмады. «Бу гелмишек Мәтвелиң башыны айлапдыр, оны өзүне ырыпдыр. Таквасырап такал окап ыгтыяр алыпдыр» дийип ичини гепледи-де, гөзлериниң агыны көпелтди. Шол вагт бир нөкер гелип:
— Гара Йылгын батыр, сизи мәрем ага чагыряр — дийди.
— Эййәмми? — дийип, Гаратай йөрәп уградыда сорады. — Эйгиликми? Мәтвели аганың чакысазы йөвселледими?
—Йүзи чыгҗарды, өңкә гаранда, бирнеме говы инди.
Гара Йылгын Мәтвели мәремиң янына батлы йөрәп барды-да:
— Лепбей, мәрем ага! Хызматыңа тайяр! — дийди.
Мәтвели мәрем кечәниң бурчуны галдырып:
— Гара Йылгын батыр, битирен хызматын үчин танрыялкасын! Иним, инди хер эт, хесип эт, шол агамың гызыны тапҗак бол. Өзүң билйәң, бу сөвеше гайдылмагының, мунча адамларың жаныныӊ пида болмагының себәби-де шол гыз! Эгер шол гызы идәп, тапып алып әкитмесек, мениң бу ишимиң әхлиси бир пулдур. Еңңем мени гапыдан гиризмез. Онсоңам Найпулдур. Еңңем мени гапыдан гиризмез. Онсоңам Найман галдавың обасыны говы олҗалаң. Бу обада түтжар байлар көпдүр. Барлы обаның мал-мүлки көп болмалы. Онай гелди. Тиженмели, тизрәк ызымыза-да гайтмак герек. Гүррүңиң анығыны айтсам, индикч эдилҗек ишлере өзүң гөз-гулак бол! Мен-ә бу чакыза хеләк эдип дур. Гөзүм гараңкырап, гарагым ере гачып барә. Бирхили йүрегим-де ховлукҗак боля—дийди.
Ол бираз хык-чок эденсоң, ене табшырык берип башлады.
— Гаратай, бу гүнки келле агырысы йөне агыры дәл. Мен бу сапар өңкүлерден эрбет болдум. Ятдан чыкманка ене бир зады айдайын. Гулгелди аганың-да кәнбир терсине гидип дурмаң. Нәтжек, шоңа ассарлы гепләп. Гарры адамың чигит ялы гөвни бардыр. Олҗа дийсе, герегини алсын, элине какмаң.
Мәтвели мәремиң сөзлери Гаратайың гашларыны чытдырды. Ол улудан демини алып: «Олҗа жаныны зы алсын» дийип ичини гепледенде, нийети йүзүне чыкды. Мәтвели мәрем шоны сызып:
— Хә, Гаратай, нәме гама батдың? — дийди.
Гаратай ниетини айтман дуруп билмеди.
— Мәрем ага, шу олҗа нәмә герек?
— Герек, Гаратай, өрән зерур герек. Нөкерлеримизиң ызында агызларыны ачышып отуранлары бар ахыры. Онсоң нөкерлер бош барса нәхили болар? Икиленч олар бизиң ызымыза дүшмез, сөзүмизи алга алмазлар.
Бу айдылянлар хакды. Асырлар бойы бири-бирини олҗалап гелйән адамларың бейнисине «олҗа» диен сөз мәкәм орнапды. Бу ягдайы Гаратай хем аңыпды. Нөкерлер билен сөхбетдеш боланында оларың көпүси олҗаның тарапыны тутярды.
Гаратай шол затлары ятлап:
«Бех, нәдип адамларың аңындан олҗа диен сөзи айрып борка?!» дийип өз-өзүне сораг берйәрди, чыкалга гөзлейәрди. — Нәхилем болса бири-бириң дер дөкүп газананыны алҗак болмакдан эл чекмели. Олҗа диен зады ёк эдип, өз гарыңа даянмалы.
Гаратай шу айдян затлары угра барян ялы чалаҗа йылгырды. «Шонда гөр нәхили говы болҗак. Чозха-чозлугам, таламагам, уруш-сөгүшем болмаз» дийип өз янындан гуванды. Йөне зәхметкеш халкың ол дереҗә етмеги үчин угур-ёл билйән энчеме акыллы, эденли адамларың герекдигини велин Гаратай билмейәрди. Шол деңликлери берҗай этмек үчин энчеме гараларың, йылгынларың жаныны гурбан этмелидигинем Гаратай ятламаярды. Ол диңе:
«Нәме үчин бейле боляр? Бейле болмалы дәл ахырын» диййәрди. Шонуң үчин хәзир хем ол:
— Мәрем ага, бизиң максадымыз галдавдан ар алмакды. Ондан дындык. Инди гидип, Огулбибини тапып алып гелсек хеммеси дүзбе-дүз болар ахырын — дийди.

— Сен кәте шулар ялы кетже гүррүң эдәййәрсиң,— дийип, Мәтвели мәрем иңледи.— Мен болса жаныма жай тапамок. Башга гүррүңи гой-да, эгленмән угра. Нөкерлере баш бол-да, Огулбибини тапжак бол.

Гаратай кейпсиз халда ызына өврүлди. Йөне мәремиң «башга гүррүңи гой» диени велин онуң гөврүмини гиңелтди. Мәремиң шол сөзүне даянып, өзбашдак херекет эдерин өйдүп бирнеме ынжалды. Найман галдавың йүнли ганар ялы болуп ятан гөвресиниң янына гелип даянды.

Аглап-аглап, йүрегиниң хусурыны чыкаран Зыбажан Гаратая гөзүниң тейи билен серетди.

Ол илки гөренде Гара Йылгын батыры Әзрайылдан эрбет гөрүпди. Соң бу барада ойланмага межбур болды. Гара Йылгының Мәтвели мәреме атасының келлесини кесдирмәнлигини ол гөзи билен гөрүп, гулагы билен эшитди ахырын. Соң болса нөкерлере: «Олжаламак болмаз, урдум шалыга тутубермәң. Пүри бар, пудагы бар. Бу обаларынам илатының сизиңки ялы гара гөзли бала-чагасы бардыр. Оларың гүнәсине галмалың. Найман галдав бизиң илимизи чапанда-да обаны тейим-такыр эдип гайтмандыр. Онсоңам дегмедиклере кесек атмаң. Гачаны ковужы болмаң. Биз Найман галдавың илини отлап, күлүни гөге совурмага гелемзок, арымызы алмага гелдик» диенини-де гулагы билен эшидипди. Шонуң үчин Гаратай онуң гөзүне бирхили мәхрибан ялы болуп уграпды.

Гара Йылгын төверегиндәкилере йүзленип:

— Ханы, йигитлер, олжалы гүррүңи гоялың. Мәтвели мәремиң буйругы боюнча, хаял этмән Огулбибини тапмалы,— дийди.— Ери газмалы велин, Огулбибини тапаймалы. Гепиң түммек ери, Огулбибини тапмасак бу тайдан гитмерис. Халаң гулагыңыз билен эшидиң. Көп гайталап дуржак дәл. Ене бир зады гайталап айдярын. Ярагыны геземедик адама, ок атмак болмаяр. Баран өйлериңизи ағдар-дүңдер эдип, отлач болмаяр. Баран өйлериңизи агдар-дүңдер эдип, отлачвер-тархам эдибермели дәл. Ынсап дийлен зат бардыр. Огулбиби бардыр өйдүп гүман эден ериңизи гоувы барлаң.

Гулгелди ганхорың эңеги шалкылдап уграды. Ол Гара Йылгының алкымына гирип:

— Гара Йылгын, иним, сен гаты ялңышярсың. Башгалары овуррам диели. Ханы, Жанмырат гарың,

Гырлы кел, Гарлы дәли, Хакы кел, Шохы көр, Агамәт такыр, Сапар сүйүк?! Оларың бири муңе тай гелйәди. Батырларымызың ганыны кимден сорамалы?— дийип, атам дөврүде өлен адамларың адыны санап, олар үчин Найман галдавы гүнәледи.— Сен болса азар бермәң, муңа дегмәң дийип, нөкерлере табшырып, йүрегиңи бошлук этжек болярсың. Огланлык этжек болма. Билеңок сен, ичимизден урулды бизиң!— Ол гөзүне яш айлап болды.

Гаратай терсине бакып гүрледи.

— Ханы, айт онда, Гулгелди ага, эйсем нәтмели?

— Обаның гөзе илер ялы задының бирисини-де галдырман олжалап алмалы. Габат гелен эркек адамларыны ичерсинден чөрек дилемез ялы этмели. Гөзе якымлы гелин-гызларыны есир эдип алмалы. Найман галдавың хем-де оны голдайжыларың жайларыны отлап, күлүни гөге совурмалы. Пикир этме, элине дүшен гүнүң булар-да сениң маңлайыңдан сыпаймаз. Иң бәркиси сыхлап өлдүрер. Нәме үчин биз булары гайгырмалы? Хей, душмана-да бейле дөзүмсизлик этмек болармы. Сен бейдип душмана яй берип дурсаң, Мәтвели мәрем индики сапар саңа хич задам ынанмаз. Онсоңам өзүне герекмесе Найман галдавың бужагаз гызыны-да маңа жошай. Аялларымың кичиси нәсаг. Улусының-да отуран ери өзүниңки, ол инди гаррапдыр. Мундан бейләк мениң хажатыма яражак дәл. Гарран чагымда менем бу гыз билен ягты жаханың бәш гүнлүк хезилини гөрейин. Тәрет сувумы йылытмак үчин маңа шулар ялыжак бириси герек.

Гара Йылгын кесе бакып дуршуна ажы йылгырды, еңсе дамары дартылды, онда-да сыпайычылыклы сөзледи.

— Гулгелди ага, сениң гөвнүңиң гөвүн кеми-хә ёк велин, йөне хер ничигем болса энтек гарашмалы боларсыңыз. Энтек биз Огулбибини тапмалы. Гызгелниң, олжаның давасыны онсоң этсек говы болмазмы?

— Нәме, сен бу гызың хоссарларындан ыгтыяр алжакмы?— дийип, Гулгелди ганхор кинаялы гепледи.

— Гулгелди ага, илки Мәтвели агамыза бир гезешели. Шоңа сен-де дур, менем дурайын.

Гулгелди ганхорың йүзи күле горсалан багыр ялы болайды.

— Ай, онуң ялы болса бу гүррүңи гоялы. Гыз-да

өзүнки болсун, гелин-де. Мәтвели бу вагт сен баркаң, мени динләп дуранок. Найман галдавы агдаранымда ол бир агыз: «Саг бол, Гулгелди ага» диймеди. Шу тайының олжасы-да сизиң мугаңыз болсун — диийп, өйкеледи-де, атыны ызына өврүберди.

Гаратай оңа гаңрылыбам серетмеди. Ганхорың гарасы йитенсоң, бир сукум болуп отуран Зыбажана йүзленди.

— Ханы, гыз, инди сениң билен геплешели. Атаң Мәтвели мәремиң обасындан есир эдилип гетирилен Огулбиби диен гызы ниреде саклаяр?

— Айтжак дәл. Өлдүрсеңизем айтжак дәл — диийп, Зыбажан сожап аглады. Онуң бу сөзүне Гара Йылгының аты чыкан ялы болды. «Айтжак дәл». Диймек, Зыбажан Огулбибиниң ниредедигини билйәр. Огулбиби дири.

— Ялңышма гыз, айтсаң өзүң үчин говы болар!

— Говы болмаса терсине болсун. Мен атамдан говы дәл. Мениң өленим говы. Мениңем келләми кесиң. Мениң сизе шундан башга айтжак задым ёк.

— Өлсең өлер гидерсиң. Бу тайда өлүп гиденлер-де сениң ялы адамлар. Мен саңа ягшылык этжек болян, сен кесирлик эдип терсине товусма!

— Нәме дийсең шоны дий. Нәме этсең шоны эт. Атсаң ат, чапсаң чап. Мен хич зады билемок, билмегем исләмок, дүшүндиңми?

— Өзүң бил. Терс ёңкалыкдан пейда ёкдур. Бейтсең яңкы сакгаллы гарра хатын болмалы боларсың. Эрбедиң теберждеси бардыр.

Зыбажан йүзүни күршердип аңырсына бакды.

Ол Огулбибиниң сакланылян жайыны билйәрди. Огулбиби «Туба» дийилйән жайда сакланярды. Зыбажаның айтман сакланмагының себәбем, Найман галдавың иң гыммат бахалы эмләклери «Тубада» саклаяндылярды. Зыбажаның акылына гелйән зат, «Тубадакы» хазыналар билен агам, әжем, доган-гарындашларым аман галса, шол хазынадан Хыва ханына пара берип, мени есирликден халас эдерлер» диийп ол пикир айлаярды.

Зыбажаның бу хөтжетлиги Гара Йылгыны оя батырды. Ол гыз билен гүррүңини бес этди-де, онбашыларың бирнәчесини янына чагырды.

— Мәтвели агамың буйругы боюнча әхли нөкерлериңизи жемләң. Илки билен Найман галдавың аялларыны, бала-чагаларыны идәп тапың. Эллерини аркасына даңып, гөни Мәтвели мәремиң галасына тарап өңүңизе салың-да, хаял этмән хайдаң. Гайталап айдян шолардан екежеси-де галдырылмасын.

Зыбажан гөзүни сүпүрип:

— Уградыбериң, менден говы дәл. Гитсин оларам — диийп, улудан демини алып сожады.

Гара Йылгын атының үзеңңисине чиленип, сөзүни гайталады.

— Эшидйәрмисиңиз? Обаның хашамлы жайларының ичиндәки гөзе гөрнер ичери гошларыны сүпүрип-сырып алың. Соңра шемал тарапындан отлаң. Найман батырың огулларыны гөзүңизе илен ерде окдан гечириң. «Кәтменчи атаның» гүндогар тарапындакы токайы элек эдип барлаң. Ичиндәки малларың бирини-синем галдырман, оба тарап сүрүң. Гайтавул берениң адыны сораман атың. Токайы-да отлап гайдың. Мен ялңышыпдырын. Гулгелди ага буларың ягдайына өңденем етик экени — диенде, сожап отуран Зыбажан мөңңүрибериди. Ол сакланып билмән:

— Огулбиби чатыравугың токайлыгында, «Тубаның» гүндогар гапдалындакы эйванлы жайда болмалы — диийп, Гара Йылгының йүзүне серетди. — Инди сенем сөзүңде дур, йигит! Огулбибини тапып берейин. Галан затлары бер-бибат этме!

Нөкерлер атларының сувлукларыны тижәп, шол тарапа уграҗак болдулар.

— Ханы, энтек бир азажык тагапыл эдиң — диийп, Гара Йылгын берен буйрукларының кичи дилден бәрдендигини дүшүндирди. Соңра шейле дийди: — Хәзир бириң гидип, Гулгелди агаңы тапып, өйкеден ачып, оны гетириң. Зыбажан, сенем бизиң өңүмизе дүш.

«Тубаның» гүндогар тарапындакы эйванлы жайың төверегинде бөкжеклэп гезени, гызлар билен гүл йыганы, айдым айдып, танс эденлери, бойдашлары билен гизленпечек ойнаны, пайтун араба мүнүп өйлерине гайданы шу пурсатда Зыбажаның гөзүниң өңүне гелип башы айланды. Бирденем тисгинип гитди. Ол аглап, гырылҗак сес билен:

— Атамы ташлап гитжек дәл — диийп, атасының йүзүне йүзүни гойды.

— Атаңы араба салып, өйүңизе хәзир уградарыс.

— Мен атамдан галжак дәл.
— Ол айдяның болмаз, гыз.
— Өлдүрсенем, атамдан галжак дәл.
— Гайталап айдярын, ол диениң болмаз, гыз.
— Онда, ине, атмасаң намарт сен — дийип, Зыбажан сачыны яйып, еринден галды-да якасыны йыртып, Гара Йылгына дөшүни тутды.

Начар машгаланың бу болшуна Гара Йылгының йүреги жиглэп гитди. «Шунун ялы огул-гызы хеммэ етирсин. Йөне велин, мунун ялы багтсыз эдип дөретмесин» дийип ичини геплетди.

Ахыры Зыбажаны ырдылар. Нөкерлер Зыбажаны «Туба» тарап алып уградылар. Олар атларыны гамча басып барышларына Кенегес ябын көпрүсине етдилер. Кенегесин көпрүсинден гечиленден соң хеевая ёла дүшүп уградылар. Буларың эхли үнси төверек-дашындады. Бу махал төверек ими-салалык болупды. Жанлы-жандарлар дүнйә гелмедик ялыды. Себәби бу обаның адамлары биреййэм үм-дүзүне гачып, чөпе-чөре сиңип гидипдирлер.

Нөкерлер даш-төверекде гөзлерине гара-чыра гөрүнмейәндигине хайран галып башладылар. Эдил шу пурсатда Найман галдавың чөпе дуланып ятан бир нөкери габат гелди. Йигитлериң бири оны деррев бир ока табшырды.

Гара Йылгын сарсып гитди. Ол нөкери атаның ярагыны элинден алды-да:

— Угра өйүңе! Шу гүнден шейләк атызыңдан чыкман ишле. Сен нөкерлик адам дәл — дийди.

Онуң бутнаман дураныны гөрүп, гөзлерини кичелтди.

— Угра! Бир ере совулсаң менден гаты гөрме. Атызыңдакы пилин послапдыр. Айланып баранымда шол пилиң ялпылдап дурсун. Дүшүндиңми?

Нөкер башыны атып, обасына тарап уграды. Зыбажан аглап:

— Оны нәме үчин атдыныз? Ханы, яңкы берен ваданыз? Сизи «Туба» тарап өзүм алып барян ахырын — дийип, ярым-яш болуп, Гаратайың йүзүне серетди. Гаратай йүзүни бир гапдала совуп, йөрәп уграды. Ики ёлун чатрыгындан әйланан махаллары гөзлерине бир гара дүшди. Олар гелйән гара голайлашянча ёлдан совлуп, гарашып дурдулар. Чадырлы араба экени. Оңа харбоюн, мес алаша гошулыпдыр. Үч пыяда арабадан дүшди-де, өкжәни гөтерди.

Гылав алан нөкерлер олары жеңңеллиге етирмән, багырдадып басдылар. Пыядаларың эллерини аркасына даңып, гамчылажак болдулар. Гара Йылгын олара бейтмәге ёл бермән, атыны дебсиләп барып арабаны барлады. Арабада Огулбиби башлыклайын бәш саны гыз, чайдан гачан жүйже ялы бүкүдишип отыр. Олар кендир йүпе пугта саралыпдыр. Агызларына-да яглык дыкылан экени.

«Тубаның» гаравулбашысы Найман галдавың өлдүрилениңи деррев аныклапдыр. Онсоң ол гапдалындакы хызматкәрлерин ынамсызракларыны шобада дуйдансыз ягдайда атыпдыр. Ынамдар адамлары билен «Тубадакы» хазынаны пайлашмага әнипдирлер. Гызлары болса өзүниң обасы болан Гыпжага тарап чадырлы араба мүндүрип уградыпдырлар.

Арабадакы гызларың найынжар ягдайыны гөрен Гара Йылгының белент башы бир гез песеләйди. Зыбажаның мертлигине онуң гөвни етипди. Оны өз обасында ташлап гайдыбермәге-де хыял эдипди. Эмма есир дүшен гызларың халыны гөренсоң, Гара Йылгының йүреги үйтгеди дуруберди.

Ол деррев Зыбажаны-да чадырлы араба мүндүрди. Арабаны гөни Мәтвели мәремиң галасына тарап угратды.

Нөкерлер Гара Йылгына:
— Ханы, «Тубаны» барламарысмы? — дийдилер.
Гара Йылгын пикире батды. Ахыры хем:
— Йигитлер, мен-ә сизе нәме дийжегими билемок — дийди.
— Мәтвели мәрем бу гүн сени хеммелере баш этди ахырын.
— Барың онда, Найман галдавың бизиң илден талап алып гайдан задына дерек зат алың, йөне артык болмасын. Дүшүндиңизми?

Жогап бермән:
— Гүррүң гутарды — дийшип, нөкерлер обалыга тарап ат гойдулар. Шол вагт өйкеләп гиден Гүлгелди ганхор Гара Йылгының янына етип гелйәрди. Гахар-газапдан яңа онуң йүзи гыравлан санажа чалым эдйәрди.

Ол Гаратайын Огулбибини тапаныны эшидип, өҗкесини унудып:

— Иним, гөзүңиз айдың! Огулбибинем тапыпсыңыз — дийип, ит йылгырышыны этди.

— Тапдык, батыр ага. Гаты хорланыпдыр.

— Есир дүшен мундан говы болмаз, иним.

Гулгелди ганхор сакгалыны пенжеледи.

— Иним, мен-ә Мәтвели мәреме оба гайдыбер дийдим. Болмаса болҗагам дәл. Билмедим, гөзүкдими-нәтдими, йүзи ак самана дөнәйипдир.

— Хава, Мәтвели агамызың чакызасы тутса шейдәймеси бар-да.

Гулгелди ганхорың гайгысы мәремиң кесели дәлди. Ол «Тубаның» олҗасы барадакы гүррүңиң үстүнден барҗак болярды. «Тубаның» ичиндәки хазынаның ягдайыны Найман галдавың бир горкак нөкеринден аныклан Гулгелди ганхорың гөзлери барха җөвхерленйәрди. Башарып билсе, шол хазынаның аглабасыны өзи гарбамакчыды. Гара Йылгына пайлашалы диймәге чекинип дурды. Ол ондан-мундан геп оклап:

— Гара батыр, Огулбиби-де тапылыпдыр. Шүкүр инди, йүреклеримиз ынҗалды, ар ерине салынды. Индики маслахатыңызы айтсаңыз? — дийди.

Гара Йылгын Гулгелди ганхорың сорагына җогап бермән:

— Гулгелди ага, маңа табшырылан эсасы зат шу гызы идәп тапмакды. Гызы-да тапдык — дийди.

— Гызы «Тубадан» тапдыңызмы?

— Ёк, багтымыз бар экени. Огулбибә ак ёлун үстүнде пете-пет габат геләйдик.

Гулгелди ганхор йүзүни гысыр сыгрың елни ялы эдип:

— Аслыетинде, өзүң «Туба» бармакчымын? — дийди.

— Диеними ер тутдурып билсем-ә барҗак дәл. Бейлекилере-де ёл берҗек дәл.

— Ай, сениң йылына мен доган гүнүнден етик-ле. Ялан-ха шуна мензеш ерде агза-бурна гелен зады гачырмага ики пай сен — диенде, Гулгелди ганхорың йүзи гөк демре дөнди гитди.

— Гулгелди ага, шу ики арада ялан сөз нәмә герек. Хич хачанам сениң ырсгалыңа бөвет болан ерим ёкдур.

— Хәзирки сөзлең бөвет дәлми?

— Олҗа сениң ырсгалың дәлдир.

Гулгелдиниң гашы дүйрүгип гитди. «Вах, эдип болмаяр-да, дамагыны дик дуран еринде гарладаг-а чалайсаң мунуң» дийип ичини геплетди-де:

— Сениң-де өйүң бар, өвзарың бар. Илиң-гүнүң бар. Эҗең, бабаң-мамаң бар. «Олҗа» дийип, хей, дүнйәниң малынданам ынсан гачармы? Өңҗек-өсҗек умыдың ёкмы? Олара-да иймек-геймек герек болар-а.

— Гулгелди ага! Саңа йүрегим билен айдян, ынан. Өйдәкилериң мениң ееним-геенимм, мүнен атым, дакынан ярагым билен-ә ишлери ёк. Олҗадан монҗук ялы зат элтәйсем-де шобада күлүң үстүне оклаялар. Барындан бетери-де, ызының игенҗи эрбет. Бирентеге ченли йүзлерини саллап, теенели геплэп, ашыма авы гатярлар.

— Нәме сениң өйүңдәкилер Шаҗан ишандан, Нурахмет ишандан таквамышмы?

— О ягдайы бар-да, бабамдан сора.

— Ата өкүз-де таквасыран болуп гечҗек-дә — дийип, Гулгелди ганхор йүзүни кесә совды. Бирденем:

— Нөкерлең аглабасы гөрненок-ла, ханы олар? — дийди.

— Олар оба гитди.

— Олар «Туба» гиден болаймасын?

— Ёк, ёк. Олар оба гитди. Олҗаламага мен хич киме ругсат беремок.

Гулгелди ганхорың йүзи көнелди. «Туба» тарапа атының башыны аягалдыгына гойберди. Ол сакгалыны сыгыр сүйрән беде ялы эдип эңип барярды.

Онуң гарасы йитиберенде, Гара Йылгын батыр-да янында галан нөкери билен атының җылавыны Мәтвели мәремиң галасына тарап бурды.

— Бу эдилйән ишлер говы дәл-ов — дийип, ол нөкерлери билен үсти чадырлы арабаның ызындан ковуп етди.

«Мениң инди галан өмрүм шейдип гечмелимикә? «Сув күйзеси сувда сынар» дийипдирлер. Бир гүнем шунуң ялы бир ерде ләшиң серилмели. Огулсыз-гызсыз бу дүнйәден элиңи ювуп гидибермелими? Өйлененде нәме, бу гүн-эрте аялың дул галҗагы чын. Бир бендәниң гызыны ёвуз гүне галдырып гитмели. Чагаң болса ол-да етим галып, өзүңче ёкларың гапысында

күлүни атмалы. Бу-да чагасыз геченден говы дэл. Эжеме гарасаң-а «Берен ат ярагыны мэреме табшыр-да, өйүң көреманчылыгы билен бол» диййэр. Ханы, шейдип болайса. Онда булар мени өз эркиме гойжак дэллер. Аңсат-аңсат жогабымы бержек дэллер. Ай, гөрүберйэс-дэ, энтек гаррап барамзог-а. Ай ненең батя, Гүн ненен догя. «Мэтвели мэрем гаты кеселлели» диййип, Гулгелди ганхор ахырзаманы индерибем дур. Гөр онуң соңы нэме билен гутаряр? Ай, онуң ол гечи кесели өңденем бар-ла» диййип, Гара Йылгын батыр ичини гепледип, алашасының гулагына серетди.

Оларың өнлеринден акар сувлы яп чыкды. Булар сувы гөренлеринде, гаты ядандыкларыны дуйдулар. Гызлар сувлы салманың эрңегине барып ювнуп ардындылар. Зыбажаның-да бу гызлары гөренсоң йүреги бирнеме басылыгыпды.

Оларың хеммесиниң гөзи Гара Йылгындады. Гара Йылгын оларың гөзасты середишлерини билмезлиге салярды. Ылайта-да Огулбиби Гара Йылгына хырыдар бакярды. Ол Гара Йылгына бир зат диййжек болярды. Эмма эбетейини тапмаярды. «Гаратай мениң йүрегим билен сөййэндигими сызайсады! Бу гүн аңмаса, соң дуяр. Хер зат эдериң дуйдурарын. Гаратай жан, ылахым йүз яша! Маңлайыңа чаң дегмесин, багтың ачык болсун, эзизим! Өлсем ериңки, өлмесем сениңки боларын. Элиң-гөзүң дерт гөрмесин, ёвуз гүни башымдан сован ховандарым» диййип ичини гепледенде, богазы долуп, гөзүниң яшыны саклап билмейэрди.

Гара Йылгын болса, өз азары билен чуңңур пикире гүмрады. Огулбибиниң йити гарайшына, эдйэн херекетлерине үнсем бермейэрди.

Гара Йылгын гелшине мэремиң өйүне гелди. Огулбибиниң эжесиниң бегенжинден багырышыны эшитмежек болуп, деррев ичерик гирди. Мэтвели мэрем додагыны ялап, зордан тирсегине галды.

— Гызларың бэшисинем шу тая гетирдиңми?

— Алтысы-да шу тая гелди, мэрем ага.

— Ханы, сенден өңки геленлер арабада бэш гыз бар экени диййипдирлер-э.

— Найман галдавың гызы Зыбажаны-да алып гайтдык.

— Берекелла, саг бол, иним. Иш битирипсиң. Саңа

Найман галдавың гызыны никалап берйэн. Улы иле чагырып, үч гүнлэп ат чапгылы тоям эдйэн. Тоюң багшысы-да Гурбан сүйрентги болар — диййип, мэрем гөзүни гүлдүрди.

— Таңрыялкасын, агам! Мен энтек өйленмэге ховлугамок.

— Бей дийме, иним! Сениң шу хэсиетлериң болмаяр. Пикир этме, хемише саңа муңа мензеш кетхудаларың гызына өйленмек миессер болуп дурмаз.

— Ишанлар: «Хер кимиң маңлайына такдырда языланы бар» диййип айдяр. Менем шол язылана гарашян — диййип, Гара Йылгын йылгырды.

Мэтвели мэрем гөзүни овкалады.

— Бираз пикир эдип гөр! Эртире ченли пикириңи уйтгетсеңем мен гепимде дурян. Ханы, онсоң олжалы меселэни нэтдиңиз?

— Олжалы меселэ мен гаршы, агам. Йигитлере-де ёл бермедим, йөне Гулгелди ага маңа гулак асман гитди. «Тубаның» хазынасына-да Гулгелди ага ээ болды өйдйэн. Нэдениңи билемок — диенде, ятан Мэтвели мэрем ериңден лаңңа галайды. Ол додагыны ялап:

— Хэй, шоны-ха оңармансың, Гаратай! Өзүңем бир гапдалында болсаң говы болжак экени — дийди.

— Мэтвели ага! Менем, нэме, илки билен-э Огулбибини тапжак болдум. Соңам булары алып гайтжак болуп чолашып галдым — диййип, ашак отурды.

— Өзүң нэме алдың?

— Хич зат.

— Ганхор бакан малымдыр. Онуң гөзүни топракдан башга зат долдурмаз. Эшитсе яманам гөрер.

Гара Йылгын чокай багыны дүзедип:

— Мэрем ага, ким шоңа бу сөзлери хабар бержек болуп дуран? — диййип ашак гарады-да: — Мэрем ага, мен-э ядав — дийди.

— Гара Йылгын батыр, ядансың. Ынанман дурамок. Ядаңыңы билйэн. Ядаңам болсаң шу сапар гайрат этмесең болмаз. Сен хэзир хаял этме-де, Мела билен Дурдыны мениң яныма чагырып гетир.

Гара Йылгын Мэтвели мэремиң нэме диййжек боляныны аңды.

— Гулгелди аганың янында Гуртгылыч йүзбашы бар — диййип, башыны дикледи.

— Сен яш, көп затлара гөз етирип билеңок. Оларың икиси бир адамдыр, ята шәрикдир — диенде, Гара Йылгын батыр:

— Лепбей ага, хызматыңа тайяр — дийди.

— Ин говусы, Меле билен Дурды бу тая гелибем йөрмесин. Хаял этмән, олар Гулгелди дагының өңүнден чыксын. Олары алан олҗасы билен гөни шу тая гетирсин. Хер ким өз келлесине гелениңи эдип йөрҗек болса, бу оба мен нәмә герек? — дийип, мәрем йүзүни боз-яз этди.

Гара Йылгын батыр ядавам болса, Меле билен Дурдыны тапып, Гулгелди ганхор дагының өңүнден иберди. Дурды билен Меле өңүнден чыканда, Гулгелди ганхорың лопбук йүзүне күл сепилен ялы болайды. Ол йүзүни гаралдып:

— Сизи ким иберди? — дийип сорады.

— Бизи бу ере ёллан-а Гара Йылгын батыр. Йөне олам мәремиң мөхүмини битрийәндир-ле.

— Хә-ә, шей дийсеңиз-ле. Дүшнүкли. Мен сизиң хайыр-харасат болуп гелшиңизи гөрүп, обаны от алайдымыкан өйдүп горкдум.

Ол олҗа йүкленен улаглары тутушлыгына Мәтвели мәреминкә уградып, өзи өйкеләп, өйүне совулды. Ол «итден доган гурбанлыга ярамаз». Атасы-да өлйәнчә өз сөзүни гөгертҗек болуп, ят-якынына гаң гусдурып, дүнйәден гечмедими нәме» дийип, өйүне барянча хүңүрденип гитди. «Оңа геп өвредйән шу гелмишек Гаратайдыр, оны ёк этмели.»

Мәтвели мәрем өйкеләп гиден Гулгелди ганхоры чагырып гетирип билмән, азар көкүни гөрди. Гулгелди ганхор олҗа пайыны-да зордан алды. Мәтвели мәрем онуң гөвнүни авламак үчин:

— Гулгелди ага, есир алнан гызлары нәтмели? — дийди.

Гулгелди ага: «Бирисини маңа берәйин» диймәге чекинди-де, дувнүгип гепледи.

— Гелмишеги гелмишек алар-да. Барлырак гелмишеклере бер-де, пулуны алыбер.

Мәтвели мәрем ылалашды. Шонда-да Гулгелди ганхор йүзүни хазан уран пазыл ялы эдип ачылмады. Ол бу сапаркы олҗаның габарасының элинден гитмегини Гара Йылгындан гөрйәрди. «Шу гелмишек харамзада Гара Йылгының келлесиниң кесиленин

бир гөрүп өлсем дүнйәде башга арманым ёк» дийип бөврүни динлейәрди.

Гулгелди ганхор соңабака башга оншугыны гоюп, Гара Йылгының ызына дүшди. Мәтвели мәремиң-де гулагыны газалап, оны гүнүне гоймады. Мәремиң Гара Йылгын батыра гөвни етсе-де, Гулгелди ганхорың ызы үзнүксиз хышы-вышысына ылыгып, оңа гарайшыны кем-кемден үйтгетди.

— Ол гелмишек Найман галдавың обасыны олҗалатмаҗак болды, йөне эрбет гахарымын гелениңи билленсоң, боюн болайды — дийип, Гулгелди ганхор олҗалан олҗасыны мазамлаярды.

— Ол нәме тәзе бир нысак чыкарҗак болярмыка? — дийип, Нурахмет ишан олҗаны шеригатын кануныӊа делиллендирип гетирип, Мәтвели мәреме саргаярды. — Сен ол гелмишегиң гөзүниң одуны ал, ёгса ол бизи сыгыр чопан этҗек.

— Хава, хава, Мәтвели иним, ол нөкерлере: «Или талап йөрмән, экин экип экленмели» диййәрмиш.

Мәтвели мәремиң гөзүниң агы көпелди. Ол ишана гарап гүрледи.

— Биз или талаярмышыкмы?

— Ёк, ёк, Мәтвели җан, олҗаламак арыны-өвезини ерине салмакдыр. Гелмишегиң о делили шеригатда ёкдур. Сен оңа хай дий, Мәтвели җан, ёгса ол...

Мәтвели мәрем улудан демини алып, эрбет хашылады. Ишан шонуң үчин сөзүни кесди. Ол Мәтвелиниң гепләрине гарашды. Эмма Мәтвели мәрем пикире батыпды, чүнки айдылян гүррүңлер угрунда барды. Гара Йылгын олҗаның говы дәлдигини, хут, Мәтвелиниң өзүне-де айдыпды. Шейле-де болса мәрем дымярды. Себәби Гара Йылгының атың келлеси ялы йүреги, гайдувсыз гайраты Мәтвели мәреме зерурды.

— Олҗаның тарапдары дәлдигини ол маңа-да сыздырды — дийип, Мәтвели мәрем дымып эсли отурансоң дилленди. — Найманың обасында ол диениңи гөгертди. Йөне биз инди оңа ёл бермерис. Олҗа гаршы адам билен биз бир көчеден йөрәп билмерис.

— Гаты догры айдярсың, Мәтвели җан, онсоңам Гулгелди догры айдяр, Мәтвели җан. Сен ол гелмишегиң я-ха гүмүни чек, я-да оны геплемез ялы эт.

Мәтвели мәрем дымды. Ахыры ол:

— Онуң бизе герекдиги-хә хак, йөне оны нәдип

дымма этжек? — дийип, гөвүнсиз хем говшаксы айтды.

Мәтвелиниң пикире батышындан, онуң гүррүңлериниден хасап тутуп отуран ганхор:

«Гелмишеги бу говы гөрйә. Онуң себәбем душнуклы» дийип ичини геплетди-де, Гара Йылгына зепер етирмек үчин:

— Мәтвели, иним, мен шол гелмишеги йүзбашылыга хөдүрлейән. Сен нենеңгөрйәң? — дийди.

Эмма ганхорың теклибине Мәтвели мәрем гөвнемеди. Ине, онсоң Гулгелди ганхор хер хили делил гетирип, мәреме ялбарып-якарып башлады. Нурахмет ишан хем ганхоры голдады. Шейдип олар сөзлерини гөгертдилер. Шондан соң Мәтвели мәрем:

— Гара Йылгын батыр, саңа тәзе бир хош хабар айтжак болян. Гөзүң айдың. Сени йүзбашы беллемеклиги маслахат этдик — дийди.

Гара Йылгының гөзлери гинден ачылды.

— Мен ол йүзбашыларың битирен хызматыны битирип билмен. Оларың Гулгелди агадан эшидйән игенжине чыдаман. «Гит» дийсең, ынха ат-ярагың. Мен нөкерлиге илки башданам хөвесек дәлдим. Өз билшиң ялы, өйүмде өзүмден башга пил алып, атызчиле баржагым ёк. Дайхан туталы дийсем-де бабам кес-келләм этмейәр. Шонуң үчин өйүмизиң төверечөп-чалам, башлы-барат болуп дарган ятыр — дийди.

— Сениң каканАта өкүзи дайхан тутар ялы этдими нәме? — дийип, мәрем ажы йылгырды.

Бу сөзе Гара Йылгын батырың депе сачы сых-сых болуп гитди. Эмма адамкәрчилиги элден бермежек болуп, дишини гысып дымды. Ол улудан демини алып:

— Мәрем ага, шу гүне ченли эден сылагына таңрылкасын. Иң говусы, маңа ругсат бер. Бабамың, мамамың гарран чагында, өлмезлеринден өң бәш-алты йыл хызматларыны эдип хайыр-согабыны алайын — дийип башыны дикледи.

— Пикир этме, Гара батыр! «Сыласам пирим сен, сыламасам бирим сен» дийипдирлер. Кетжаллык этсең, хеззетден гачарсың. Бу гезип йөренлериң арасында-да саңа меңзешлери аз дәлдир. Биз оларың хич бирисине-де йүзбашы бол дийип сала салан дәлдирис. Кесирликден, еңсе түңңертмекден хайыр тапан ёкдур. Билйән мен, сен бу ерде башга бир затлары орта сокжак болярсың. «Ягшы ата бир гамчы, яман ата мүң гамчы» дийипдирлер. Иш битирмейән адамлары гөзи игенчден ачылмаз. Иш битиренлер хемише сылаг-хеззетиң эесидир. Бир заңы бек белле, гәвеллаңы алмасаң, мүрехеде зар боларсың. Айданымызы этмесең, межбур эдәймәмизем бардыр. Сөвеш гәлимини өвредиң. Ёлдашларың көпүсиниң саңа гөвни етйәр. Шу гүнден башлап сен бизиң йүзбашымыз. Инди йүзбашыларың саны бизде дөрт болар. Гулгелди ага болса сизе серкерделик эдер. Теперрик гожа хормат гоймак герек. Бизиң ата-бабамыза-да хызмат эден перишде ялы адам ол. Гаррады дийип оны гөзден салайман болмаз. Яшулыдыр, бир-ярым гепиниде чекәймели. Гарран адамың ынжык, гысынжан боляныны өзүң билйәң.

«Гөрйән велиң, булар мениң ызыма йүп алып душүндирлер. Мениң жанымы ынаняныңмың бары-ёгы кырк-элли саны нөкер. Олар-да энтек өз башларыны өзлери чарап биленоклар. Нәтсемкәм?» дийип, Гара ичини геплетди-де:

— Мәрем ага, маңа башга нәме хызматыңыз болса буйруң, йүзбашы бол диймәң. Йүзбашы болмага мынасып, дөвталап йигитлер бизиң арамызда кән-ә — дийип, өзүниң кемсидилйәндигинем сыздырҗак болды. Мәтвели мәрем муңа башгача душунди. «Гулгелди аганың айданлары чын экен-ов. Бу хакыт инелгәни-чыкалганы билмейән, барып ятан дикдүшди экен-ов! Өзем гәкилиги дузүв гелмишек дәл өйдйән. Ханы, энтек гүйжүнден-кувватындан пейдаланып гөрүберели. Гаты гидип гаңрышымыза гайдан гүнүң бир ок сениңки. Ятмаярмың ганыңа синек гондурып. Саглык болуп дурса, соңкы эйәң өзүм-ә сениң» дийип ичини геплетди-де, өңкүден бирнеме көшешди.

— Гара батыр, ойлəнып гөр! Мен сени йүзбашы беллемек барада Нурахмет ишан, Гулгелди батыр, Гуртгылыч йүзбашы, Назар ярты, Эсен бай дагы биленем геңешип гөрдүм. Мениң пикирими оларам макул тапдылар. Назар ярты-да сениң ялы йүзбашы. Хей, шонуң игенч эшиденини гөрдүңми?

Бу сөз Гара Йылгын батыра мерк диен ялы болды. Себәби Назар ярты Гулгелди ганхорың өзүнден кичи уясының адамсыды. Гара Йылгын батыр өзүңи раслады. «Сизден гайдан, энесинден догмасын», «Аяк-

да боландан агызда бол» дийипдирлер. Булардан гачмак намартлык болар. Багтымдакыны гөрерин. Буларың максады-ха билинмән галмаз. Ярага даянмалы болан гүни-де гөрерис-дә» дийип ичини геплетди-де:

— Мәрем ага, мен боюн, йөне ругсат этсеңиз, бирки саны товакгамы айдайын — дийди.

— Ине, инди сен мениң максадыма дүшүндиң. Сен оңат билйәрсиң ахырын, ягымыз гүн-гүнден көпелсе көпелйәр велин, азаланок. Хываның өңки ханы өз орнунда отуранда гүррүң башгачады. Оңа дилимизи дүшүндирип билйәрдик. Ол-да бизиң багтымыза сыгмады. Мухаммедеминиң тагта мүнени бәри укым тумады. Найман галдавы өлдүренимизем оңа тутарык танок. Геплесе ики сөзүниң биринде: «Бир агыз геңешмегә өзүңе кемлик билдиңми?» дийип, азар яманыны берйәр. Өзүң билйәң, Гаратай, ханың гара гайгысы башга. Ол маңа ырсараяр. Илде Найман галдава меңзеш өлдүрилйән көп. Сенден гизлежек задым ёк. Сен агзың бек йигит. Догрымы айтсам, Хываның хәзирки ханы башарып билсе өңки ханың адамларыны ер билен егсан этмекчи. Ханларың гылык-хәсиетлери шейледир. Тагта чыканы өз гөвнүне геленини этмели-дә. Өңки ханың говы гөрйән кетхудаларыны тәзе дикленен хан гүррүңсиз йигренәймели. Тәзе ханың көне кетхудалара эрк гүнүне жаныны ынанжак гүманы ёк. Йөне велин, илде узаграга середйән кетхудалар бар. Олар тәзе ханың тагта чыкжагыны өңүнден дуюп, я-да тагта чыкан бадына гойнундан гирип гоңжундан дөкүлип ынамына гирәййә. Бизе ол затларам башартмаяр. Онсоң ярага япышмалы болайярыс. Хава, иним, мундан бейләк беланың хайсы гүзерден инжегиниң беллиси ёк. Шонуң үчинем нөкериң саныны көпелтмели, ок-яраг сатын алмалы. Нөкерлере азык-овкат, эгин-эшик йыгнамалы. Гараз, ахмал болмалы дәл-дә. Саңа гөвнүм етмейән болса шу сөзлери айтмаздым. Йүзбашы эдибем беллемездим — дийип, тәзе йүзбашының товакгаларыны айтдырмажак болуп узаграк гепледи.

Гара Йылгын бөврүни динләп отурышына: «Көп агыз бириксе, бир агзы ёк эдер» дийипдирлер, нәме болса болар-да» дийип ичини геплетди-де:

— Говусыны өзүң билйәң — дийди.

— Онда халаныңдан йүз нөкер сайлап ал. Йөне

сайлап алан нөкерлериң арасында агзалалык болмасын. Олар билен геплеш. Сапак бишириленсоң Гулгелди агаңа айдарсын.

— Мәрем ага, шу нөкерлериң арасындакы кемсидилйән йигитлери мениң хасабыма берәйиң.

— Ёк, Гаратай, сен гаты ялңышярсың. Биз сени хич хачан, хич ерде кемсиден дәлдирис. Нөкерлериң-де кемсидилйәни ёкдур. Мундан бейләк-де кемситмекчи дәл. Энең белли, атаң белли. Сени нәме үчин кемситмели?

— Мениң гөвүн халанымы этсеңиз, «Башда белли болса, аякда акыллы» дийипдирлер. Янкы диеним эдин. Мен кайыл. Йөне, ат-яраглары, эгин-эшиклери бейлеки йүзбашыларың нөкерлеринден кем болмасын.

Мәтвели мәрем бирден күртдүрди. Соңам: «Нәме бейдип горкуп отырын» дийип ичини геплетди-де:

— Боляр, нөкерлериң ызына дүшени сенинки. Аз гөрсең йыгнап берәерин — дийип, ит йылгырышыны этди.

Гара Йылгын нөкерлериң арасына барды. Нөкерлер онуң йүзбашылыга беллененини гутладылар. Гара Йылгыны халамаян нөкерлере ченли «Гөзүң айдын! Ишиң шовуна болсун» дийип яллаклашдылар.

Гара Йылгын батыр максадыны айдандан соң, гелмишек гатышыгы боланлар, бейлеки тирелерден йыгнананлар: «Биз өлсегем сениң билен өлжек» дийип, Гара Йылгын батырың ызындан бир тутам хем галмадылар. Гара Йылгының гарашмаянларынданам бирнәчеси оны гутламага гелип, өзлерини янына алмагыны товакга этдилер. Йүзбашысы билен оңушман йөренлер, өз эгнини төверекдәкилерден песрәк гөрйәнлер хем оңайыны тапып, Гара Йылгына ялбарып башладылар. Гараз, тәзе йүзбаша гөвүнли боланларың саны ики йүзден гечди.

Шундан соң Гара Йылгын Мәтвелидир Гулгелдиниң ыгтыяр бермеги билен нөкерлерине сөвеш тәлимлерини өвредип башлады. Эмма бу кәр гитдигиче онуң йүрегине дүшди. Шонуң үчин ол Мәтвели мәремиң янына гатнап:

— Мәрем ага, йүзденем көп нөкерим бар. Олар билен энчеме ери агдарып, энчеме хасыл алып болжак — дийип, өз пикирини айтды. — Биз болса атларымызың ийжек иймини чапавуллап я-да оба адам-

ларына салгыт салып йыгнаярыс. Ругсат берсең, агам, мен экин экжек. Шонда малларын иймә-хә дәл, өз иймегимизем газанып болжак.

Хер душушыкда, отурышыкда хасыл хакында гүррүң гозгаян Гара Йылгын дөвлетли жогаба гарашярды. Мәтвели мәремиң болуп отурышам шейле жогап бержеге меңзейәрди. Себәби ол:

«Бех, мыдама экин, хасыл хакда гүррүң гозгаяр. Гой, эксин, бош ятан ер кән» дийип ичини гепледийәрди. Шу ниетинем дилине гетирҗек боланында велин, йүрегине ховсала дүшйәрди. «Әхли нөкериң билен арлы йыллап дер дөкүп кемала гетирен хасылыңы бир гүн чозуп дагыдып гитселер нәтҗек? Чозулҗагыңынам ужы еке» дийип, өз янындан улы басга галярды.

«Бу бир гелмишек күрт чагасыда. Оларыңам гөзүни ачып гөрени дайханчылык, онсоң айдайяндыр» дийип, Гаратайың маслахатыны йүрекден дәл хасап эдйәрди. Шонуң үчин ол:

— Ханы, энтек ховлукма, Гулгелдә, Нурахмет ишана геңешейин — дийййәрди.

— Сиз инди оларсыз чөзүп билҗек дәлми бу меселәни? — дийип, Гаратай Мәтвели мәреми гөтергиләйәрди. — Ери экмек, хасыл алмак үчин маслахатчы нәмә герек? «Эк» дийсеңиз экерис, «Гопар» дийсеңизем сограрыс-да, мәрем ага!

Мәтвели мәрем элини салгап гойберди.

— Бар, эк, Гаратай! Кейпден чык, Гаратай!

Бу ягдай Гулгелди ганхорың дүййәсини гапышдырды.

«Йүзбашылыга белләнимиз биленем бу гелмишегиң Мәтвели мәрем билен агзы алармады, гайта гитдигиче абрайы артяр» дийип, Гара Йылгына гара сүртҗек болуп йөрен гарры бир гүн йүзүни көнелдип, мәремиң янына гелди-де:

— Мәтвели, иним, сен шу гелмишеги эдил ики догуп бири галаның ялы гөрүп, оңа ынанясың-ов! — дийди.

— Аягыны гышык басяныны гөремок — дийип, Мәтвели мәрем ганхоруң йүзүне чиңерилип серетди. — Нәме бар?

Ганхор өзбашына хүңүрдеди.

— Мунуң экин, хасыл диен болмагынданам-а ниетиниң дүз дәлдигини аңярдым, эмма сөзүңе гулак асян болмансоң...

Мәтвели мәремиң такаты гачды, сеси часлы чыкды.

— Дүшнүкли гүрле, Гулгелди ага!

— Дүшнүкли айтсам, Гара Йылгының кимдигини танаярмың?

— Гелмишекден өнендигини билмейән бармы?

— Ёк, биз хенизе ченли билмейән экеник. Ол обамызы, ишанымызы масгара эден Гараның — Шаҗан ишаның гызы Хаҗарың әри Гараның агтыгы экени.

— Ким айдяр оны? Нәдип билдиң оны?

— Мен хак гөзүнден, ынамдар яшулулардан эшитдим. Олара-да Ата өкүз:

«Мениң агтыгым гелмишек дәлдир. Ол өз обамызың огланы Гараның агтыгыдыр. Шонуң үчин адына какасының адыны дакдык» дийипдир.

Бу айдыляңлар догруды. Ата ага оглуна гелмишек дийип йөрүлмегине чыдаман, өзи ялыларың янында ваканы башдан-аяк гүррүң берипди.

— Ә-хә, шейле дийсене. Шол Гара мениң эҗеме гарындашырагам болса, ол какам пахырам эсгермәндир.

— Вах, ол Шаҗан ишаның гызыны масгаралап ташлап, бир күрт гырнагыны алып гачып гидипди. Сен болса оны башына чыкардың. Ынха гөрәй, ол бир гүн сениң башыңа етер, соң хабар бермәнсин дийме.

Нурахмет ишан хем Мәтвели мәремиң йүрегини чиширди. Арлы-намыслы гүррүңлер эдип, мәреми дөюрды. Шондан соң Мәтвели мәрем Гара Йылгына бүс-бүтин гыя гарап башлады.

«Демиңиз ичиңизде болсун. Биз онуң тутан гушуны үтендирис. Бир гүн атымына гелер өзи».

Гара Йылгының йүрегинде булара үйтгешик эрбетлик ёкды. Ол диңе зәхмет чекип, экин экип, агзыбир яшамагың тарапдарыды. Эмма гөриплер, бахыллар оңа гөр нәхили шылтаклар атярлар.

Бахар паслының соңкы айларыды. Гара Йылгын экен экинлерине нөкерлери билен сув тутуп йөрди. Сув гызылтакырлыларың «Томмак яп» дийилйән салмасындан гелйәрди. Он гүн Мәтвели мәремиң, он гүн хем гызылтакырлыларың ерине акярды. Эмма Мәтвели

Зак. 5113 — 9

мэрем, Нурахмет ишан, Гулгелди ганхор дагы хер гезек нобат чалшыгы боланда:

«Нобатымызда сув песелди. Шоң өвезине сув бизе бир хепде артык аксын» дийип, кеч дава тапярдылар. Хэзир хем Мэтвели мэремиң нобаты гутарыпды. Эмма сув онуң ерине акярды. Ине, бирден сув кесилди. Гаратай дагы пилини эгнине атып, өйүне гайтды. Шол вагт Мэтвели мэрем өз геңешдарлары билен Гара Йылгының донуны бичип отырдылар. Бири-бирини голдап гүрлейэрдилер. Гүрлемек нобаты Мэтвели мэреме етенде, эгин-эшиги өл-мыжжык болан йигит гапыдан гирди. Ол сорага гарашман:

— Гызылтакырлылар бизе тарап акян сувы бекледилер. Бизем сува басып, енҗип кейпден чыкдылар — дийди.

Мэтвели мэрем җынссыз гыгырды.

— Сөмелип дурма-да, Гара Йылгына айт. Эрэн бежит яныма гелсин.

Эшиги мыжжык болан йигит гитди. Салым гечмэнкэ-де Гаратай босагадан этледи.

— Лепбей ага, хызматыңа тайяр.

— Ханы, ашак отур. Сениң хабарың бармы болуп йөрен ишлерден?

— Эшитдим, йөне бизиң сув нобатымыз гутарыпды ахырын.

Мэрем улудан хашылады, бейлекилер Гара Йылгына середип, башларыны яйкады. Гаратай назарыныгына середип, башларыны яйкады. Гаратай назарыны Нурахмет ишанда саклап:

— Нэме ишан ага, башыңызы чайкаярсыңыз? Мен нэдогры геплэдимми? — дийди.

— Сениң асыл догры геплейэн вагтың ёк, иним Гулгелди ганхор гүррүңиң ызыны етирдэ.

— Бу шол тарапа гит дийлер өйдүп, өңүндев гачяндыр.

— Гулгелди ага, мен хич вагт юмушдан гачан дэлдирин, йөне битирилҗек иш дүрс болсун.

Мэтвели мэрем шондан соң дилленди.

— Бу нэме дийдигиң болды, Гаратай?

— Мэрем ага, бизиң сув нобатымыз долды, онда-да бу гүн икиленҗи гүндүр бизе тарап акярды...

— Ханха, инди акмаз ялы эдипдирлер-дэ.

— Нобатымыз долансон беклэндирлер.

— Ёк, бейле дэл. Олар эсгермезлик эдйэрлер. Ким

чыдаса-да, мен бу ягдая чыдаман. Гел-гел инди биз гызылтакырлылардан хорлук гөрмелими? Сува салнып енҗиленлериң бирем Нурахмет ишаның агасының оглы.

Эшидйэн гүррүңлерине Гара Йылгының гахары гелди. Шейле-де болса ол хакыкаты долы аныклаҗак болуп, мэремиң сөзүни бөленинем дуймады.

— Ишан ага, айдың, сувы оларың алмагы догрумы я нэдогры?

— Мен сизе шу тайда китап ачайынмы?

— Сиз хак билен нэхакы шейле-де билмели ахырын.

Җогап ерине ишан хырчыны дишлэп, башыны яйкан болды.

— Сен нэме, Гаратай, инди шу адамлара ынанмаҗак болярмың? — дийип, Мэтвели мэрем гүрледи.— Нөкерлериңи ал-да угра! Гызылтакырлыларың Дурдымырат йүзбашысына гөз гөркезип гайт. Мениң адамымдыгыңы аңып, олар саңа ярагам ченэп билмез.

Гара Йылгын пикире батды. Ол этмели ишиниң хакдыгыны, нэхакдыгыны долы билмэн:

— Она нөкер нэмэ герек, еке өзүм гидемде дүшүнишип болмазмы? — дийди.

— Олар билен сен нэмэни дүшүнишҗек? Сувы бизе тарап акдырың дийип өз хакың үчин зөрледиң аглап ялбарҗакмы?

— Мэрем ага, мен сизиң нэме дийҗек боляныңыза дүшүнмейэн. Нэме үчин мен агламалы, нэме үчин мен ялбармалы?! Сувуң киме тарап акмалыдыгыны анықларыс, дүшүнишерис. Йөне мениң аңлайшыма гөрэ, сув хэзир оларыңкы болмалы.

— Ялан айдярсың! — Нурахмет ишан ар-намыса галан киши болуп саңңылдады. — Мен халтаҗыга гүнде бир гумалак атып, сувуң хайсы тарапа нэче гүн аканыны хасаплаян. Сув нобаты хэзир бизиңки болмалы, ынанмасаңыз гумалаклары санаң. — Ол элини галгадып гойберди. — Эй, Гаратайыңкы дүшнүксиз-ле. «Ол эшекде йүкүм ёк, йыкылса хабарым ёк». Өз обасының адамсы ач өлсе-де алада этҗек адам дэл ахырын бу.

Гулгелди батыр хем ери гелди дийип авулы сөзүни оклады.

— Сырты богы тутмаса нэтсин нересе.

Гаратайың йүзи дым-гызыл болды. Ол гахардан, намыс этмекден яңа гепләп билмән, эсли салым дурды-да:

— Мен өз обамызың адамларының аладасыны эдйәндирин. Оларың бәхбиди үчин җаныма гайгырман. Йөне... — дийип, сандырап дымды. Мәтвели мәрем асуда гепләп сорады.

— Йөнеси нәме, Гаратай?

— Йөнеси сув үчин нөкер топлап гоңшы обаның үстүне гитмеги мен өз обамызың аладасы дийип дүшүнмейәрин. Ол оба-да бизиң обамыз, ол обаның адамларам өз доган-гарындашларымыз.

Кетхудалар гүлүшдилер.

— Озал-а чапавулчылыга, олҗа алмаклыга гаршы бир топар такал окап, «Экин экелиң, хасыл алалың» дийип, адамларың хыҗувыны ятырды. Индем, гөр мунуң тапян задыны! — дийип, Нурахмет ишан Гаратая середип, сеңригини йыгырды.

— Ай, Гулгелди аганың янкы айданлары-да — дийип, Мәтвели мәрем ишаның гыҗыдының үстүни етирди. «Богнуң говшак болса чапавулчылыга, олҗа алмаклыга, экине, хасыла-ха дәл, келләңи кесҗек болуп дуран душмана гайтавул бермезлиге-де делил агтарарсың.

Кетхудасумаклар ене гүлүшдилер.

— Бес эдиң! Бес эдиң! — дийип, Гара Йылгын сакланып билмән зөвве еринден галды. — Мен гитдим. Йөне эдйән ишимиз нәхак болса, адам өлсе гүнәси сен бойнуңадыр, ишан — дийип атына атланды. Нөкерлери хем онуң ызына дүшдүлер.

Бетпәл кетхудаларың гүррүңине йүрегини чиширен Гаратай батыр асудалык билен дүшүнишмек барадакы пикирини унудып, нөкерлери билен гыкылыклап, обаның четинден гирди.

Гара Йылгын батыр өзүниң йүз нөкери билен үч йүз элли нөкерли Дурдымырадың гаршысына гөрешмелиди. Ол бирбада Дурдымырат йүзбашының нөкерлерини ызан-чуван этдем. Эмма Дурдымырадың иниси Амандурды йүзбашы йүзден агарак нөкери билен сөвеше гиренсоң, Гара Йылгын батырың нөкерлери хаяллап башлады. Мунуң дашындан Галпак йүзбашы-да йүз атлысы билен Амандурды йүзбаша көмеге гелди. Шондан соң Гара Йылгын батырың нөкерлери яканы эле бердилер.

Гара Йылгын батыр гачалганы алдырып, нөкерлерине:

— Барың, барына җогап. Бириң дири галсаң бир пейда, гачың. Тизрәк оба етиң-де, Мәтвели мәрем билен Гулгелди ага хабар эдиң. Өрән тиз көмеге гелсинлер. Мен булары саклап дурайын. Биле гачсак биримизем дири галмарыс. Буларың гөзи менде. Өлсем өзүм өлейин, сизиң аҗалыңыза себәп болмайын — дийип, өзүни үсти ачык дөлә оклады.

Нөкерлер оба тарап өкҗе гөтердилер. Дурдымырадың атлылары Гара Йылгының өзүни дөлә окланыны гөрүп, дөләниң төверегиндәки баслыгып ятан чөплери отладылар. Гара Йылгын от алып өлмек ислемеди. Онсоң ол: «Өлсем-де душманың бирини алып өленим бир пейда» дийип, чабырап дуран ялыныӊ ичинден ылгап чыкды-да, өзүни яраглы адамың үстүне оклады. Төверекдәки нөкерлер бири-бирине:

— Атма-да атма — болшуп, ядавлыкдан яңа йүзи гара-өрт болуп сүтүни сүйнен Гара Йылгыны багырдадып басдылар. Егын танап билен сарадылар. Эл етени сымсыклап ысгындан гачырдылар.

Гызылтакырлыларда эденли йигитлер кәнди. Оларың өңбашчысына Ёлуш батыр диййәрдилер. Онуң буйругы боюнча сүрнүп гелен ягының баштутаныны дири тутмалыды, чозулмагының себәбини сорамалыды. Бу ишлер берҗай эдилйәнчә эле салнан душман ики-үч хепделәп зынданда ятмалыды. Хоссары гелип, уммасыз көп зат берсе, онуң бошадылайян пурсатлары хем болярды. Эмма Гара Йылгын батырың ызындан гелйән ёкды. Үч хепде геченсоң, оны зындандан чыкардылар. Кендир йүп билен пугта саралан Гаратайы итиң маслыгыны сүйрән ялы эдип, хееван ёлуң гырасындакы бир өйүң гапдалына гетирип ятырдылар.

Инди хееван ёлдан чукур газмалыды. Гара Йылгыны шоңа салып, гөвсүне ченли гөммелиди. Ёлдан өтен-гечене даш окладып, саңсар кесек эдип өлдүрмелиди. Башга җезаны ойлап тапмаклары хем мүмкинди.

— Муны шол саңсар кесек эдилйән ере элтиң-де, маңа гарашың — дийип, Ёлуш батыр нөкерлере табшырып, биряна гидипди. Гара Йылгыны бу ере ге-

тиренлер Елуш батыра гарашярдылар. Оларын икиси гөзегчилик этмек үчин шол ердәки депәнин үстүне чыкылды, ики нөкер болса гоншы өйлерин бирине чай ичмек үчин гидипди.

Гара Йылгын батыр өйүң гапдалында ятырды. Өйүн эесине Сөег багшы диййәрдилер. Сөег багшы түркмене, өзбеге, гарагалпага ады белли багшыды. Ол багшы түркменлериң човдур тайпасындан болса-да, Хорезмиң топрагында яшаян халкларын хеммесине якымлы болар ялы эдип өзболушлы орталык бир хен дөредипди.

Гызылтакырлыларың бу абрайлы хем-де ширин лабызлы багшысынын ил арасында шөхраты белентди. Ол мундан бәш-алты йыл өң Газак диен гыҗакчы билен Мәтвели мәремиң обасында бир тойда айдым айдыпды. Шонда ол Ата өкүзиңкиде мыхман болупды. Халк багша тутмага пул тапмансоң, барындан галла берипдилер. Шол тойда Сөег багша элли батмана голай дары дүшүпди. Сөег багшы дарыдан герегини алып, галаныны Ата өкүзиң өйүнин гапдалында гөмүп гайдыпды. Йыл гечди, Сөег багшы галласындан хабар тутмады. Он докуз ая голай вагт гечди, хенизем багшыдан дерек ёкды. Шол йыл ачлык хем аралашды. Адамлар селме, күнҗара, атчокай иймәге межбур болдулар. Шол йыл ёрунжаны тә гүллейәнчә иидилер. Сөег багшы ол дарысындан биреййәм тамасыны үзүпди. Шонуң үчин дарылы гүррүңи ядындан чыкарыпды.

Бир гүн гыҗакчысы гелип:

— Халыпа, бизиң-ә ягдайымыз эбгарлады. Ачлыкдан яңа халымыз теңдир. Өзүңиз билйәңиз, бир өйде йигрими ики җан болуп яшаярыс. Көпүсем яш чага. Барысы-да гызыл яланач. Хей, якында-дашда бир айдым айтдырып, саз диңлежек ёкмука? — дийди.

— Иним, Газак җан, мениң гапыма той чакылыкчысынын гелмәнине бир йыл долуп баряр. Мен гыҗаксыз айдыма гыгырян багшы дәл. Той-томаша болса сенем билмелисиң. Шу вагтлар бир зат болса маңа-да герек. Чалгым-чалга зордан етйәр. Гелене-гидене хөдүр-керем эдип билмән, йүзүмизи саллап отырыс — дийип, Сөег багшы гамлы халда ашак бакды.

Газак гыҗакчы енсесини гашап ойланып отырышына:

— Егсам-да, багшы ага, ол Сыпайы яп боюнда яшаян өкүзлериңкиде айдым айданымызда, Ата өкүз диениңкиде он-йигрими батман дары гөмүп гайдыпдык-ла. Шол дарымыз дуран болайса биз-ә биз, обамыз биленем ачлыкдан чыкардык — дийип, илери-илери сүйшүберди.

— Эй, Газак җан, бу ачлыкда гелегурт өйүнден гузы идеме. Бу вагт агзыны ачанда өйкени гөрнүп дуран ач адамлар саңа дары гоярмы, зат гоярмы? Ол ердәки дары урың биреййәм такырланандыр.

— Халыпа, бей дийме, илде сөзүне битин адамлар көпдүр. Болмаса юрт йыкылар. Гөвнүме болмаса, шол Ата өкүз дийилйән адамын сөзи сөз болмалы.

— Иним, юрдуң йыкылман нәмеси галды?

— Халыпа, мениң айданымы этсең-ә дарымызы идәли, гезим эдип геленимиз болар — дийип, Газак гыҗакчы Сөег багшыны эркине-черкине гоймады. Шейлеликде гарры багшы өзеленип отуран гыҗакчысынын айданыны этмели болды. Адам гыссага дүшенде, сәхел затданам далда гөзлейәр ахыры!

Булар бармазындан биркуч гүн өң Ата өкүз:

— Пирмәт ага билен Аллабайың йүзүне чиш йөрәпдир. Чагалары өзүнденем бетермиш. Шолара Сөег багшынын дарысындан бирки тир берәйсек нәчик борка? — дийип, агтыгына гарап сакгалыны сыпалады. Шонда Гара Йылгын шейле дийипди:

— Баба, рехим этсең, артдырып билсең өзүңкиден бер. Кесекиниң задына биҗогап эл урмалың.

— Соң еринде гоярдык-да. Карз арасына сув гошулмаз.

— Баба, сен хәзир дары гөмлен урыны ачсаң, эртир шол урыда бир тирем дары гөрмерсиң. Гызылөлеги гөрнүп дуран ач халк сениң бир уры дарың барыны билсе элине-аягыңа гараман даргадар. Багшы диенин ил адамсы. Баран еринде гүррүң эдер. Онсоң илиң өңүнде йүңсакгал боларсың — дийип, Гара Йылгын дары урыны ачдырманды.

Сөег багшы билен Газак гыҗакчы Ата өкүзиңкә гелдилер. Йөне дилленмегиң оңайыны тапмадылар. Көпи гөрен Ата ага олары көп гынап отурмады. Өзлериниң багшы күйсейәндиклерини, шол дарынын башынын бозулман дурандыгыны сыпайылык билен яңзытды. Багшы гиңлик этди, гыҗакчы велин ач чә-

галарыны ятлап бозулды. Онун гожаны, агтыгыны гужаклясы гелип дурды.

Гара Йылгынын зындандан чыкарылан гүни Сөег багшы дутарыны гапаклатмага уссанынка гидипди. Ол гелип атдан дүшенде, йүп билен саралгы ынранып ятан даяв адамы гөрүп, тисгинип гитди. Өйүне чаласын гирип, аялына:

— Ол ятан ким-айт? — дийди.

— Билмейәрин, оны Ёлуш батырың нөкерлери гетирип ташладылар.

Сөег багшынын гирре гахары гелди.

— Оразбай! — дийип, ол оглуны чагырды.

Хич кимден сес-седа чыкмады. Багшы ылгап даш чыкды-да:

— Оразбай ханда гитди? — дийип, ховлусының даш-төверегине айланып башлады.

— Яныжа барты — дийип, аялы төверегине гаראды.

— Бар болса деррев тапып гел. Нәме йүп бук-дүржек ялы бүкүдип дурсуң?! — дийип, агзындан гаты-гайрым сөз чыкмаян багшы аялына азгырылды.

Аялы ылгап гитди. Шол вагт Оразбай гелди.

— Хә, әке, нәме?

— Будәки ятан ким?

— Ёлуш батырың есир эдип алан гаракчысы-да. Уруп-уруп, өлдир ялы эдип, сүйрәп гетирип, шудәки ёре ташладылар.

— Бизин өйүмизин гапдалы нәме, Ёлуш батырың гонамчылыгымы? Барың, эшеге йүкләң-де Ёлуш батырың өз өйүне элтип ташлаң.

— Алып гидедирен болса, Ёлуш батырың нөкерлери отыра о дәки ерде.

— О дәки ерде олар нәме ишлейдир?

— Ёлуш батыр ёкарык гечипдир. Шудәки ердеп гелжек дийдилер. Шона гарашадырлар.

— Олар нәме үчин башгасыны өлдүрип, будәкини гоядырлар? Душман боладыран болса будәкинем атмалы экен-ә — дийип, багшы гахарына сандырады. Оразбай эйлесине-бейлесине гарап:

— Әке, сен азажык сабыр эт. Мен хол отуран нөкерлерин янына барып гелейин. Бу адамы ким тутуп данан болса, шонун өзи экитсин. Өлдүрсе-де өзи өлдүрсин, гойса-да өзи гойсун — дийди.

Сөег багшы гахара мүнди.

— Бу адам солуклап ятышына атмасанам өлжек. Тизрәк ёк эт. Шуны экитмесен сени өе гиризмейдирин. Сен оларың янына гитме-де голуңы булайла.

Оразбай Ёлуш батырын нөкерлерине голуны булап, «Бәрик гелиң» диен ышараты этди. Сонра Гара Йылгын батырың болуп ятышыны сынлап:

— Өз-ә пил йәли ёмут экени — дийди.

Багшы тисгинди.

— Ёмут дийдирмиң?

— Хава, ёмут. Бу ёмутларың гаракчылары декине гезмейдир-ә. Бизинкилерде-де акыл ёк. Бу харамзәданы бирейиәм атып ташламалы. Гөзүне гара, гөзүне! Гөзлери эдил жан алгыжың гөзлери йәли.

— Мунуң бир беласы бардыр. Болмаса эййәм атардылар — дийип, Сөег багшы гашыны чытды. Оглы гөзүни чүйжердип, нөкерлерден эшиденини айтды.

— Бу ятан шол ёмутларың Гара Йылгын батыр дийдирени болмалы.

— Гара Йылгын батыр дийдирмиң?

— Хава, әке, Гара Йылгын батыр дийдирени шу, нәме дийжек боладырсың?

— Шол Мәтвели мәремиң Гара Йылгын батырымыка?

— Билем ёк, әке. Горкма, йүпе даңылгы ятыр — дийип, Оразбай какасына гарап йылгырды. Сөег багшы оглуна буйрук берди.

— Ылга, өйден менин гезлигими гетир!

Сөег багшынын аялы билен оглунын зәхреси ярылды. Багшы оны өлдүржек болядыр өйдүп, олар пикир этдилер.

— Жаны бармы мунун? Бол чалт, гезлигими гетирип, эл-аягынын йүпүни кес-де, башыны дикле.

— Әке, сенин аңын бармы? Бу Дурдымырат йүзбашының йүз нөкерини даргадыпдыр. Амандурды йүзбашынын хем нөкерлерини ховсала салыпдыр. Галпак йүзбашы билен Ёлуш батырың нөкерлери муны зордан габап басыпдырлар. Сен йүпүни чөз дийдирсиң.

— Мунун йүпүни чөзмәге нөкер герекмейдир — дийди-де, Сөег багшы Гара Йылгының эндамына саралан йүпүн барыны кесип ташлады. Оны дикелдип, агзына сув тутды. Соң өе элтип, төре гечирди.

Гара Йылгыны гаравуллап белент депеде отуран Елуш батырың нөкерлериниң бири:

— Багшың-а иш битирди — дийди.

Гапдалда гышарылып ятан нөкер:

— Хә, багшы нәме иш этди? — дийип, ланна ериндең галды.

— Гара Йылгын батыры бошатды ол. Халха өйүне гиризжек болуп алып баряр.

— Вах, иши гайдан сәхне багшы, ишимизи гайтарадыран болды-ов, бн.

Ёлдашы сазанаклады.

— Йөр, Елуш батыра айдалы.

— Йөр.

Ики нөкер Елуш батырың янына энди.

Сөег багшы тиженди. Токлы союп, газан атарды, нахар биширилйәнчә ховлугып, Гара Йылгына игдәниң көзүне шара биширип берди. Гара Йылгын шарадан яңы бир дишләп вагты муртуны еңсесинден чалып даңаймалы гара пыяда күрсәп ишикден гирди. Ол Елуш батырды. Гара Йылгын батырың тени дүйргугип гитди. Елуш батыр салам-хелиге ер гойман, гылыҗының балҗагына япышды.

— Сөег әке, бу нәме этдигиң болды? Бизиң адамларымызың бирентеги о дәки ерде гана булашып ятыр. Сен болса өйүңде душманларың башчысыны гуш иймләп ялы эдип нахарлап отырсың. Сен багшы дәл, эгер билбилгөйә болсаңам илиң аглан еринде аглап, гүлен еринде гүлмелисиң. Бу болшуң болан ёк, сениң! — дийип, сандыр-сандыр этди.

— А-хов, жаным, сен бизе-де сөз гезегини берҗекми я-да өзүң айдып, өзүң тассыклап отурҗакмысың?

— Шу адам үчин саңа сөз гезеги берилмейдир. Сен өрән йүрекли адам экениң. Әтияч этмән, кепҗебаш йыланы багрына басып отырсың.

— Елуш батыр, гелен ериң сениң гандарың өйи дәл, дуз дат! Билмән иш эдип, мени нә чашандыр өйтдүңми? Бир гезек батырың янында сөзүмиз гечер диен тамамыз болансоң этдик бу иши! Даргурсаклык батыра гелишмез.

— Сөег әке, бу сениң гиев-сиевиң болаймасын?

Сөег багшы Елуш батырың йүзүне есер серетди.

— Елуш батыр, илиң өңүне дүшен адамың гепи-сөзи еринде болса ягшы. Мен бу йигидиң ганыны сенден диләйин дийип отырын. Булам өз эркине гайдан адам дәлдир. Алдава дүшендир бу. Бу йигит үчин мен Хыва ханының хузурына бармага-да тайяр. Бир гапдалында пул гоймалы-да болса мунуң башыны диләп аларын — дийип, пайхаслы гепледи.

Шу сөзден соң Елуш батыр Сөег багшыны диңлемәге межбур болды. Сөег багшы гахарыны баслыкдырып, Гара Йылгын барадакы болуш-гелши юваш-ювашдан гүррүң берип башлады.

— Ахмал болма, итиң алнына гелен гурдунам алнына гелер. Шол гетирилен дарыдан сениңем өйүңе ики батман барыпды. Доган-гарындашларыңдан бәш-алты өйлүси шол дарыдан ийип, өлмән бишикликге етди — диенде, Газак гыҗакчы-да бир ерден гелип етди.

Ол Гара Йылгының шу ягдая дүшенини бириндең эшидипди. Гыҗакчы Сөег багша-да, Елуш батыра-да салам бермеги унудып, ылгап барып, Гара Йылгыны гуҗаклады. Гөвни әҗиз гыҗакчының сеси эндирәп гитди:

— Нә гүнлере дүшүп йөрсүң, оглум?! Бабаңы мерт гөрдүм сениң, шонуң дузуны иен болсаң халал йигит болмалы сен! Чагаҗыкларымызың өлмән галмагына себәп болан шол гожа билен сен! Улы илиң алкышыны алдыңыз. — Ол Елуш батыра йүзленди. — Башыңа дөнейин, батыр, огланың гүнәсини геч!

Бу ягдайы гөрен Елуш батырың йүрегиниң бузы эрәп башлады.

Өлдүм хасабына гечен Гара Йылгын батыр хер нененси хорлук гөрсе-де, мүззерилип отураноқды. «Душмана хайбат ягшы» диен накыла гуллук эдйәрди.

Сөег багшы хер кимиң йүзүне бир середип:

— Хава, Елуш батыр, Гара Йылгының ерине оглума, өзүме нәме жезаң болса берибер. Йөне Гара Йылгының ганыны сенден сораян! Муны бабасына өзүм элим билен элтип табшырып гайтмасам болмаз. Булар бизе галан өмрүмизде ядымыздан чыкмаз ялы ягшылык этдилер. Ягшылык билинсе ягшы — дийди.

Шу аралыкда Газак гыҗакчы-да сөзе гошулып:

— Елуш әке, нәме билен битедирен болса-да, шу овла зепер етирмәверсин — дийип, ялбар-якар этди.

— Гара Йылгыны өлдүреними билен ер долмаз.

Душманымызам гутармаз. Гайтам көпелер. «Душманың ичинде-де бир өйүн болсун» дийипдирлер. Гара Йылгын билен узак йыллар гатнашмак бизе несип этсин. «Танамадык сыламаз» дийипдирлер. Урушда-говгада ягшы-яманы нә билжек — дийип, Ёлуш батыр разылашды. Соңра ол:

— Сөег әке, бизде хич хили гүнә ёк. Душман човуп гиренсоң горанмалы боляс — дийди.

Гара Йылгын батыр элиниң танап гыян ерине середип гүрледи.

— Ёлуш батыр, гүнәми гечиң! Менем шу сапар яшулуларымызың эмелине чолашдым. Мундан бейләк шуңа мензеш иши ене-де гайталажак болсалар, онда жогапларыны берерин.

Шундан соң Сөег багшы билен Газак гыжакчы Гара Йылгын батыра саз чалып, айдым айдып бердилер. Оны ики гүн өйлеринде мыхманчылыкда сакладылар. Ёлуш батырам шол отурылышыга гатнашды. Шондан соң Гара Йылгының ат-ярагыны берип, Сөег багшы билен оны обасына угратдылар.

Гара Йылгын батыр хич тарапа совулман, гөни өйүне гелип дүшди. Агтыгының ёлуна середип жансерек болуп дуран Ата өкүз сандырап бозулды-да, өзүни ере гойберди. Аглай-аглай келлеси хум ялы чишен Багтыгүл башачык, аякялаң гелип, оглуның бойнундан асылды.

Гең гөрмели зат! Гаратай билен гөрүшмәге обаның кетхудалары хем гелдилер.

— Саг-аман гелдиңми? Гөзүң айдың! — дийип, илки Нурахмет ишан гүрледи. — Йигитлериң-ә аглабасыны пайхынлатдырыпсың. Нәтжек, алланың ишидир-дә, йөне...

Мәтвели мәрем Нурахмет ишаның сөзүни бөлди.

— Саг-аман гелипдир. Шол бес!

Гарры ганхор хем дилленди.

— А-хов, Гаратай, биз гүйч топлап гитжегем болдук, йөне иберен адамларымыз совук, ярамаз хабар гетиренсоң сакланайдык.

Гаратай алдава душенини аңып, хырчыны дишләп йөренсоң, булара хич зат айтмады, әжизлемеди. Нурахмет ишаның: «Нәдип олардан сыпдың?» диен сорагына болса:

— Адамлар говы-ла, өзүң говы болсаң — дийип, келтежик жогап берди.

Шондан соң кетхудалар гайтдылар.

«Дүе өз бойнунын эгрисини билмез» дийлени-дә. Этжеклерини эдип, ене мени гүнәлежек болярлар» дийип, Гара Йылгын ашаклык билен олара серетди.

Оларын эден ишлери кәнди. «Гара Йылгын батыры гызылтакырлылар тутупдыр» диен совук хабар Мәтвели мәремиң обасына йылдырым чалтлыгында яйрапды. Гара Йылгының көмек сорап иберен нөкерлериниң сөзүни болса кетхудалар янсылапды.

— Гошун иберсек, сөвеш ула язар. Гаратай хая гаты дикгерйәрди, гөркезсин гүйжүни! Экин экип, хасыл алыберсин шотайда — дийип, Гулгелди ганхордыр Нурахмет ишан Мәтвели мәреми геплетмәнди. Мәтвели мәремиң-де Гара Йылгына көмекчи ибереси гелип дуранокды. Ол:

«Ики саны дүвдеге хөтде гелип билмән көмек сораяр» дийип, йүзүни гараңкырадан болупды. «Гулгелдем, Нурахмет ишанам, бейлеки геңешдарларымам шол гелмишеги халанок. Менем оларың сөзүни басмайын. Ол гелмишеги язлага чыкарсаң этжеги кән онуң» дийип, «Гара Йылгыны Ёлуш батыр атып өлдүрипдир. Инди бизе Гара Йылгын ёк» дийип, яс тутан болупды. Гулгелди ганхор: «Гара Йылгын сыхланып өлдүрилипдир» дийип гөзлерини йылдырадыпды. Нурахмет ишан болса: «Гара Йылгыны дирилигине ере башашак гөмүпдирлер» дийип, онуң адыны тутмазлыгы табшырыпды.

Шондан соң «Биз Гара Йылгының тиресинден, Гара Йылгын батыр билен бизиң аслымыз бир» дийип, Гара Йылгын батыра арка даянянларың көпүси онуң эле дүшенини эшиден батларына чар тарапа даргап гидипдилер. Себәби шол дөвүрде эденли, гайратлы адам эле дүшсе, онуң хоссарларынам, илен-чаланларынам, тиркешенлеринем гүмлейәрдилер. Шонуң үчин оларың көпүси Губадаг себтине — Күти кетжәниң янына гитдилер. Бирнәчелери Тагтаның гүнбатар гайра тарапындакы обалара, бир топары Көнеүргенжиң гүндогар тарапындакы обалара сиңдилер. Олар барып ерлешен обаларында тире-тайпалары сораланда: «Биз ёмутларың «Гара Йылгын» диен тиресинден» диййәрдилер.

* * *

Гара Йылгын Гызылтакырдан гелели бәри йүзүни ашак салып гезйәрди. Себәби обаның кетхудалары:

— Сен гызма, шо хәсиетиң бизе көп зыян этди.

— Гөзсүз батырлык этсең, ынха болжагың.

— Энчеме гызыл йүзли йигитлер арманлы өлди — дийшип, Гара Йылгына есер середйәрдилер.

Гара Йылгын сесини чыкарман, улудан демини алярды. Шонда Мәтвели мәреме нөкер боландан соңкы эден ишлери гөзүниң өңүне гелйәрди.

«Мен нәме үчин шол ишлери этдим?! Адалатың тарапыны тутупмы?! — дийип, өз-өзүне сораг берйәрди. «Хава, мен эден ишлерими адалат үчин эдипдим, эмма ойланып гөрсем Мәтвели мәремиң, Гулгелди ганхорың, Нурахмет ишаның гарныны озалкылардан-нам галңытмак үчин ылгапдырын. Хава, мен шейдипдирин. Ёк, бу мениң ёлум дәл, ислегим, арзувымам дәл.»

Ол соңкы сөзлерини дашындан айтды. Кимдир бири диңләп дурандыр өйдүп, төверегине гаранҗаклап пикирини довам этди.

«Мен буларың юмшуны этмән, атызымда ишләп йөрсем нәхили боларка?!»

Җогаба гарашып сулхды. Бирденем Мәтвели мәремиң берен җогаплары гулагына эшидилип:

«Маңа бейтмәге ёл бермезлер. Бу юртдан мен я башымы алып гөчүп гитмели я-да булар билен айры окуны атышмалы. Хәк, гызылтакырлы йигитлер ялы йүрекли, айданыма «хава» дийип дуран герчеклерден бирки йүз саны нөкерим болсады!.. Онда...»

Ол онсоң нәме иш этмелидигини долы селҗерип билмеди. Мәтвелиниң, Гулгелдиниң, Нурахмедиң ёгуна янмагы арзув этди. Шолардан дынса дүнйә гүла-ла-гүллүк болайҗак ялы дүшүнди. Эмма оларың дүйбүне палта урмасаң, деңлиге етмегиң кындыгыны велин билмеди.

* * *

Мәтвели мәрем геңешдарларына ынанып, Гара Йылгыны йигренсе-де, ондан арасыны ачып билмейәрди.

«Гелмишекде гүйч бар, гайрат бар. Онун еке өзи йүз нөкере тай» дийип ичини геплейәрди Шонуч үчин ол геңешдарларына:

— Гелмишегиң хәзир бизе берйән азары ёк. Өз-өзүңиз довула дүшйәрсиңиз. Аягыны чалшык бас-җак болайса, шол гүн оны гүмләрис. Аркайын болайың — диййәрди.

Гара Йылгын билен яңы-якында сөхбетдеш боланында велин, Мәтвели мәрем пикирини үйтгетди. «Бу гелмишегиң ниети белли болды. Мунун өрән тиз ёгуна янмалы» дийип, өз янындан берк карара гелди.

Сөхбетдеш боланында Гара Йылгын оңа:

— Гарры-гуртуларымыза ерден хасыл, малдан өнүм алҗак болуп өленини-галаныны биленок. Обаларымызың мен диен җахыллары нөкердирин дийшип, эллерини говшурышып йөрлер — дийипди. Дава-җеңҗели, олҗаны ташлап, экин экмеги үндәпди.

Мәтвели мәрем шонда энчеме сораг берип, өзүне ярамлы җогап алып билмәнсоң:

«Мунуң ниети белли. Бу бизиң элимизи-аягымызы баглап, душманымыза пешгеш бермекчи бизи» дийип ичини геплединди-де:

— Сен шу сөзүңи, шу маслахатыңы гапымдан гелен гүнүңден бәри ядаман гайталаярсың. Ханы, мен бир ойланып гөрейин, белки, сен мамласың — дийипди.

Гара Йылгын хошал болупды. Мәтвели мәрем болса шондан соң Гара Йылгындан дынмагың ёлуны гөзләп башлапды. Геңешдарлары билен маслахатлашып:

«Гызылтакырлылардан арымызы алмалы» дийипди.

«Бизи намыса гоян Гара Йылгын. Ар алмага шоны ибермели» дийип, Гулгелди ганхор лагырдапды.

«Касас кыямата галмаз» диййәрлер, шейдип гелмишекден дынайсак бизиңем арымыз-өвезимиз ерине дүшҗек» дийип, Нурахмет ишан аял доганы Бибихаҗары ятлапды.

Бибихаҗар бәш-алты йыллыкда гаррап арадан чыкыпды. Нурахмет ишан болса онуң өлүмини Гарадан, онуң оглы Йылгындан, Йылгының оглы Гаратайдан гөрен болуп:

«Аял доганымызың башына етдилер-дә» дийип, хамсыган болупды.

Мәтвели мәрем Гара Йылгын барада белли нетиҗә

геленсоң, бир гүн генешдарлары билен гоңшы обада яшаян гиевсиниңкә уграды.

— Көрекеним хеззет этжекмиш. Гидели гөрели — дийип, ол Гара Йылгынам өз яны билен әкитди.

Көрекени гайынының гелерине көпден бәри гарашярды. Ол болдумлы гыр гулак серкәни ики йыл бакып семредипди. Серке өкүзчә дөнүпди, семизликден онуң аркасы хамыр ялы болупды, бойнуның мәзи-де пенжәни долдурярды.

Мәтвели мәрем саламлашып, гара өе гирен бадына, гассаплар эркежиң богазына мүндүлер. Гүберилип ятан серкәни үч адам болуп зордан өсгүн агажың хачжасындан асдылар. Серкәниң тумшугы ере голайлады.

Мәтвели мәрем гара өе гиренсоң дашкы гейимлерини чыкарды. Ярагларыны тәримиң башларына гысдырды. Елдашларына, «Отурың!» дийип ышарат этди-де, яйжынмак үчин даш чыкды. Гөрсе дуршы билен яг болуп дуран эркежи дерисинден чыкарып башлапдырлар. Муны гөрен мәремиң депе сачы сых-сых болайды. Ол:

— Бу нә? — дийип, азмлы арлады.

— Сизиң хатыраңыза кесилди. Хәзир дериден чыкаряс бу эркежи — дийип, гассаплар Мәтвелә йылжыраклашып серетдилер. Мәрем өңкүден бетер арлады.

— Ханы, гечи сойманызы бес эдиң! Өзүңизем гүмүңизи чекиң шу тайдан!

Гассаплар аңк-таңк болуп, эллериниң ягыны көне эсгә сүпүрип, гайра чекилдилер. Мәтвели мәрем жынссыз сесленди.

— Гуртгылыч!

— Лепбей, мәрем ага!

— Деррев өй эесини тап-да, эркежиң гапдалындан башашак ас! Билсин ол Мәтвели мәреме илиң нәме сойяныны!

Салымыны бермән, Мәтвели мәремиң гиевсиниң элини аркасына даңдылар-да, эркежиң гапдалындан асдылар. Мәтвелини хөреле-көшеләп өе гириздилер. Соңра өй эесиниң аялына өвеч гоюн тапмагы буюрдылар.

Нурахмет ишан оңайыны тапып, асылгы дуран узын пыяданың голайына гелди. Ювашлык билен:

— Акмакларың, акмагы диерлер саңа! Хей, батырам гечиниң этини иерми? Гечиниң эти адамы горкак эдйәр ахырын. Сен маңа аклыңызы ер-де, гүнәңи дилет! Гахары гачмаса, Мәтвели угран махалы сени атыбам гидер — дийди.

Агзыны ачып, демини алып билмән, сүмүгини саллап асылып дуран узын пыяда:

— Пирим, агзыңа сыганыны ал-да, мени шу сапаркы газабындан гутар — дийип пышырдады. Ишан сөвкы газабындан гутар — дийип пышырдады. Ишан сөвкы газабындан

— Пирим, агзыңа сыганыны ал-да, мени шу сапаркы газабындан гутар — дийип пышырдады. Ишан сөвкы газабындан гутар — дийип пышырдады. Ишан сөвкы газабындан гутар — дийип пышырдады. Ишан сөвкы газабындан гутар — дийип пышырдады. Ишан сөвкы газабындан гутар — дийип пышырдады. Ишан сөвкы газабындан гутар — дийип пышырдады. Ишан сөвкы газабындан гутар — дийип пышырдады. Ишан сөвкы газабындан гутар — дийип пышырдады.

Мәтвели мәрем өвеч гойнуң этинден герк-гәбе дойды. Чай ичди, дерләп бирнеме ачылды. Нурахмет ишан шондан соң оңа гиевсини ятладып, ыгтыяр алып бошатды.

Кетхудаларың кейплери көкелди. Олар ёмак атышып вакырдашдылар. Эмма үйшүп ятан ёмакларыда ёк экени, өрән тиз саначларыны силикдилер-де, нәме гүррүң этжеклерини билмән, йүзлерини салладылар. Бирден Гулгелди ганхор гызыл тапан дек йылгырып, башыны диклэп:

— Мәтвели иним, Гара Йылгын барада гызылтакырлыларың дүзен айдымыны эшитдиңми? — дийди.

— Бир зат гулагыма илди, хениз диңләп гөремок.

— Онда гулак ас. Гадым эййәмде жөвен өвенде, бугдай оңа «Мен болмасам гарыгың, алтмыш болар ярыгың» дийипдир. Гаратай кимиң аркасындан шөхрат газанып, Гара Йылгын батыр боланыны билйәндир — дийди-де, Гара Йылгының йүзүне серидип гызылтакырлыларың дүзен гошгусыны ятдан окады.

Емутларың келлеси олжа гызып гайнайдыр,
Өз халыны таңаман, әкеси билен ойнайдыр,
Биаиң сермес батырлар душман гырып яйнайдыр,
Душманыны парчалап, шекер-шербет чейнейдир,
Елуш билен дең гелмез Мәтвелиниң гүп-гүпи.

— Ине, гөрйәңми, бизи түкениксиз ар-намысың астында гойдун.

Гара Йылгын отуранлара гөзүниң тейи билен середип:

— Гулгелди ага, сен өрән яткеш экениң. Инди сен Отуз аганың ала ганарының ичинден согруп аланымыда бир ядыңа сал ахырын. Гызылтакырлылар-а сердарлы-затлы улы ил — дийди.

Бу сөз Гулгелди ганхоруң депесинден совук сув болуп гуюлды. «Ятдан чыкыпды» дийип йөрен айбының йүзүне айдыланыны беладан бетер гөрүп, ганхор серп-

медеп гайдан ялы болды. Соң гүйчли дымышма хөкүм сүрди. Мәтвели мәрем Нурахмет ишаның йүзүне середип:

—Мен аягымы язып гелжек—дийип, дашарык чыкды. Гызы ярым-яш аглап:

— Кака, бизи нәме үчин бейле иле масгара этдиң?! — дийди.

— Билсеңиз мениң шейтмегим сизе абрайдыр. Гоңшы-голанларыңыз адымы агзайсаң бүкүлер дурар. Дүшүндиңми?

— Дүшүндим, кака жан! — дийип, гызы енил гопуп хызмат эдип башлады. Мәрем йүзүни елә тутуп, төверегине серетди. Гара Йылгын ынжалып өйде узак отурып билмән, дашарык чыкды-да:

— Мәтвели ага, ийдик-ичдик. Көрекениң пагшанда йигит экени. Ырысгалы зыят болсун — дийди. — Ругсат берсең, мәрем ага, мен-ә гайтжак. Атызда аз-овлак этмели ишим барды.

«Гөр, мунун бойнуның ёгындыгыны, гайдалың диймәмкәм өзи өйден чыкяр» дийип, мәрем ичини геплетди-де совук сөзледи.

— Гайтсаң саг бол, хош гөрдүк.

Узак бир ерлере гидилжек болнанында айдылян бу сөзлериң манысына Гара Йылгын үнс бермеди-де, атына атланды. Ол ойланып баршына өз пикириниң догры болуп чыканыны аныклады. «Өңем сызядым. Инди хасам аныгына етдим. Сиз билниксизлик билен менден дынмагың гамыны эдип йөрен экениңиз. Гүйчли ягылары мен гайтармалы. Өлсем-де өлим итиң өлүсиче-де гөрүнмели дәл. Мен ягшы этсем-де боланок, яман этсем-ә баякы. Мен бу ягдай билен-ә узак ылалашып гезибилмен» дийип, ичини геплედип өйүне етди. Атызына гирип, экинлерине середип башлады.

Гара Йылгының мамасы арадан чыкыпды. Ата өкүз болса агыр кеселе учрапды. Гара Йылгын батыр оңа элден гелен гарашыгыны эдйәрди.

Ол йүзбашы болса-да, кәбирлери ялы гомалып, башга зада элини урман, хондан бәриси болуп гезмейәрди. Өйүне етип билсе, көне-күшүл гейимини гейип, атыз-чилиң иши билен болуберйәрди. Онуң ек йигренени хем өйүнде дайхан саклаянды. Ол зерур болан гүнүнде деӊ-душларыны, гоңшы-голамыны көмеге чагырярды.

Гара Йылгын ериниң четинде зыгыр суварып йөрдө, багтыгүл ылгап гелип:

— Бабаң чагыряр. Халы теӊ болуп баряр — дийип, гөзүне яш айлады. Гара Йылгын батыр:

— Эже, нәтжек бейдип аглап-энрәп, өзүңи хорлап. Бабам тогсан яшданам гечди. Хеммәни шунуң яшына етирсин—дийди-де, гайдыбам геплемеди. Ол өе гирди-де:

— Баба, гелдим! Мен зыгыр суварып йөрүн—дийди.

— Вах, сениң зыгыр сувараныңа дөнейин. Бейдип, еке элли башыңы азара гоюп йөрмесең болмаярмы? Нәме көп, илде аҷ-хор тентирәп йөрен эли бош көп. Хак-хешдегини берсең ишлемежеги бармы.

Гара Йылгын батыр:

— Гүнлүкчи хем тутарыс — дийип, бабасының гөвнүни йыкмажак болды.

— Шейдевери балам. Мениң диеними эт. Эншалла, өз өмрүңде хич зада хор-зар болмарсың — дийип, башыны галдырып, Гара Йылгының йүзүне серетжек болды. Эмма башармады, келлесини яссыга гойды.

Ол өчүгси гөзлерини Гара Йылгына дикип:

— Балам, шу гүне ченли мениң несихатымдан зыян тапан дәлсиң. Сениң шу дост дийип, ызыңа тиркәп йөренлериң гоюна гурт дегенде, гоюн итиң ялагыны идейши ялы болаймасын? — дийди.

— Баба, мен ончасына-ха говы билемок. «Зыянсыз гараның көпи ягшы» дийилйән накыла гуллук эдйән.

— Хей, сениң шол тиркешип йөренлериңден Мәтвели мәремден, Гулгелди ганхордан, бейлеки йүзбашылардан деӊлигини сорап билжеги бармы?

— Энтег-ә пыланкес бар дийип, адыны тутуп билжегим ёк. Йөне отуза якын йигиде жаныма ынанян.

— Онуң ялы болса ягшы. Онда-да, оглум, өзүңе пугта бол. Бирден кетхудалар билен агзыңыз аларагада бири-бириңе яраг тутуланда, бир өзүң сомалып галайма.

— Баба, биле өлен бар, габра биле гирен ёк. Ол дережә етиленде, хер ким багтындакыны гөрер. «Худая ынансаң ынан, эмма эшегиңи бек душа» дийлен накыл хемише ядымдадыр.

— Гөр-дә, балам! Шу заманда адам-адамың ызында. Арасында бурун болмаса о гөзүң, о гөзүңи чыкаржак. Сениң бармалы ериң дәлди. Этмели ишиң-де дәлди. Эркимизи элимизден алдылар-да. Өз гүнүмизе гоймадылар-да. Инди сенден этжек хайышым бар. Йүре-

гиме аян, мен инди узак ятман. Ягдайым гүн-гүнден песләп баряр. Сениң өйлениң, гөзли-башлы боланыңы гөзүмиң ачыклыгында гөрәйжекдим, ол-а болмады. Инди өзүң тиженәймесең менден-ә сени өйлендирен ёк. Мени ырза этжек болсаң, бу гүнүни эртә гойман өйлен. Казам долуп өләйсем-де Ашык айдың пирде жайлавери. Онсоңам эден весъетлерими бержай этжек бол!

— Гайгы этме, баба! Хемме диенлериңи йүрегиндәки ялы бержай эдерин. Сен хич зады гайгы этме. Ягшы боларсың. Өлүм гурасын. Гара ере йылан гирсин. Сен энтек көп яшарсың — диен махалы Ата өкүзиң гөзүниң агы билен гарасы гатлышды.

Ата өкүзиң ясына узак обалардан хем адамлар гелди. Гара Йылгын батыр бабасыны-да эдил мамасы ялы абрай билен жайлады.

* * *

Гара Йылгын батыр Мәтвелиниң хилеси билен Елуш батырың элине душенини өлүмденем гаты гөрйәрди. «Мен сизиң оңа меңзеш пыррылдакларыныза икиленч чолашаймасам герек. Сизиң бу пишик абайларыңызданам инди горкман. Мен сизиң абай-сыясатыныздан горкуп, гөбек ганымың даман ериндең, башга бир ере ыгыбам гитмен. Гитсем-де өз ислегим боюнча гидерин. Кемситсеңиз-де, хукугым сизиңкиден эжизем болса, ери-ерине геленде хаклашмалы боларсыңыз. Ханы гөрүберели бакалы, бу затларың соңы нирә баряр» дийип, какасының теммәки асан дөлесине середип бөврүни динледи. «Эжемиң айдянларының хеммеси догры. Мениң какамы-да, атамы-да жуванмерк эден Нурахмет ишан, Гулгелди ганхор, Гуртгылыч кеззап болмалы. Мәтвели мәрем болса булары голдаяр. Шонда мениң ганым душманым Мәтвели мәрем болман әйсем ким боляр? Хәлем ил говы. Илиң башына гурбан болайын. Шулара меңзеш иле якасыны танадан залымлар гыраклатса-да илден эшидйән гүррүңим ёк, чекйән эзъетим-де ёк. Гайтам олар мениң атамы, бабамы ятлап, маңа дуйгудашлык билдирип, йүреклери билен гынанярлар. Шүкүр, гынананымда гынанып, бегененимде бегенйәнлер өзүме етерлик. Какамың бөвэдиң ыгасына гөмүлениңи Мерединң атасы Аман ага аныклапдыр. «Дүрүшдәниң хошамадыны етирип, гүйжүнден пейдаланыберели. Ызына гелмишеклерини тиркесинде сөвешиберсин. Өлсе дүрүшде өлйәр, бизиң нирәмиз агыряр. Олжаны болдан, болдан гетирибериң. Ииӎәге-геймәге, совмага башымыз саг болсун. Дүрүшдеде гүйч көп. Гатыр эшек ялы заңңар бу. Гүйжи халал, өзи харам» дийип, Нурахмет ишаныңкыда Мәтвели мәрем билен Гулгелди ганхоруң гүлшүп гүррүң эдип отуранларыны йигитлериниң бири гулагы билен эшидипдир. «Гапыдан гирдимем велин, сем болайдылар» диййә.

Башым дик дурса сизе ар-намысымы көйдүрмен. Өлсем-де бирнәчәңизиң келләңизи алып өлерин. Шу вагта ченли әзениңиз етерликдир. Инди мениң бойнума шиңңил кәдини дакып билмерсиңиз» дийип, Гара Йылгын дишини гыжаярды. Ол телпегини маңлайына сүйшүрип, буйраларыны тертиплешдирен махалы ат аягының сеси эшидилди. Деррев хем бир нөкер гелип хабарыны айтды.

— Сизи Мәтвели агам Гуртгылыч батырыңка чагыряр. Өзем тиз гелсин диййә!

— Мәтвели агаң жаны берин сагмы?

— Нәме, сыркавлады дагы дийип эшидипмидиң?

— Ай, кәте бир чакызасының тутаймасы барды-да.

— Худая шүкүр, хәзир-ә жан саглыгы тут ялы.

Гара Йылгын сесини чыкармады. Нөкер белли жогап эшитмәнсоң гитмән дурды. Онсоң Гара Йылгын оңа:

— Нәме иркилип дурсуң? Бар, гидибер. Ызындан етерин — дийди.

Нөкер атының башыны ызына өвүрди. Ол ёлда: «Бә, бу-да шужагаз эмелине гомалып, донуна сыгман, болабиленини болуп йөр-ов. Эййәмден азып уграпдыр. «Гул гувдураса гуя гачар, аял гувдураса лолы ачар, байтал гувдураса гүндогара гачар» диенлери. Хеммеси аслына чекмели-дә!» дийип, нөкер Гара Йылгындан нәгиле болуп атыны гамчылады. Гара Йылгын батыр хем өйүне гирип геймлерини чалшырды-да, гылыжыны дакынып, атланып Гуртгылыч кеззабыңка тарап уграды.

«Ене парахат отуран илатың үстүне чозмалымыка?! Я кетхудаларың ене-де көйүп ятан ары-өвези бармыка?! Хайсы болса-да мен инди ховлукман, дүшүнишерин. Аслында шу ар, намыс нәхили йүзе чыкярка?!» дийип өз-өзи билен гүрлешип, чагырылан өйүне етди.

— Нәхили өй-ичерилер саглыкмы? — дийип, мәрем

Зак. 5113 — 10

дилленди. — Ёгсам-да, Кути кетжеден нәме хабар? Вәши адамды. Губадага гөчүп гидели бәри ады-соры йитәйди.
Гара Йылгының сеси гырылжак чыкды.
— Мәрем ага, мең-ә Кути кетжелик ишимем ёк, шондан хабарым-да ёк.
Нурахмет ишан бойнуны созды.
— О нәхили хабарың ёкмуш? Эжең Кути кетжәнің гызына гудачылыга барыпдыр-а!
— Мен-ә эшидемок. Барса барып йөрендир.
— Соган иши нәме үчин яшыряң? Сен нәме гизлинликде өйленжек болярмың?
Гулгелди ганхор-да сөзе гошулды.
— Арада бир гезек Губадагың үстүнден ёлум дүшди. Меле билен Мередем барды. О тайлары улы ил болайыпдыр-айт! Биз-ә хайран галайдык.
Нурахмет ишан бурнуны чекип, гөзлерини черрелтди.
—Кимлер-айт олар? Хайсы тиреден йыгнаныпдырлар?
— Хайсы тиредендир өйдйәрсиң? Гелмишеклерден-дә. Билмейән экеник. Булар иле дең ярпы болаяв экени.
Кетхудалар Гара Йылгының йүзүне серетдилер.
— Гелмишеклерден дийсек Гаратай батыр сен өзүне чекәймегин. Сениң ганың арассаланып йөрендир. Биз бейлекилере айдяс — дийип, гарры ганхор сыпайычылык эден болды.
«Мен хеммесине дүшүнйән. «Кишини кемсиден өзи нәкесдир» дийипдирлер. Гүрләбериң» дийип, Гара Йылгын ичини геплетди-де:
— Зыяны ёк, зыяны ёк — дийди.
— Ол ере гөчүп баранлар өзлерини хайсы тиреден хасаплаяркалар? — дийип, Нурахмет ишан гүррүңи ене угруна гөнүкдирди.
Гулгелди ганхор алкымыны чиширди.
— Кимиң өйүнден гачып гиден болсалар, шонуң тиресинден болар-да.
— Бейле дәл — дийип, Меле жогап берди. — Мен олар билен гүрлешип гөрдүм. Олар «Тирәмиз Гара Йылгын» диййәрлер.
Мәтвели мәрем:
— Умх — этди. — Бейле-де бир тире бомы-айт?!
Отуранлар гүлшүп, ене Гара Йылгының йүзүне серетдилер.

Нурахмет ишан горсаныт:
— Меле жан, догры айдя. Олар Гаратай эле дүшенде, горкуп гачып гиден гелмишеклердир. Гадымда бир булужың оглуны бөкдүрип: «Бизиң огул хан болар, мунун Керимхан дайысы бардыр» дийиши ялы, Гара Йылгына байрынмаса оларың ил арасында гепләрлик тувасы бармы? — дийип, Гара Йылгын батырың йүзүне чиңерилди.
Гуртгылыч кеззап гүррүңе шовхун берди.
— О-хо, Гара Йылгын оларың тире башысы болды дийсеңизләң! Гөзүң айдың, Гаратай.
Гара Йылгын сесини чыкармады. Меле такыр келлесини сыпалады.
— Тирәни-бейлекини билемок, йөне оларың көпүсиниң аяллары иг ёмутларың гызы.
Мәтвели мәрем улудан демини алып хашылады.
Нурахмет ишан чайыны овуртлап:
— Бәй, болса-да, бизиң шу көки кесилмиш зенанларымызың ногсан гетирйәни көп-айт. Гашы галың, сеңрикмен, ала гөз гелмишеги гөрсе, булар маймын гөрен ялы-да. Кәбирис-ә өлжегини билсе-де шоңа гачып өтәгидйәр.
Гулгелди ганхор бу гүррүңлери юмарлажак болды.
— О тайдакылар диңе гелмишеклерем дәл ялы-ла. Иш якмазак, энеси уран, атасы кәййән тентирешип йөрен иг ёмутлар-да көпмүш отайда.
— Олара агалык эдйән кимкән-айт?
— Мәтвели иним, олара Маңкылың беги кетхудалык эдйәрмиш — дийип, Меле маңлайының дерини сырды.
Шондан соң дымышма пейда болды. Гара Йылгын: «Булар мени нәме үчин чагырдыка? Үстүмден гүлмек үчинмикә? Үсүтүмден гүлүп ядашдылар өйдйән» дийип ичини геплетди-де, телпегини гайра сүйшүрди.
Мәтвели мәрем богазыны арчады-да:
— Ханы, Гулгелди ага, ир гүнүмизи гич эдип отурмалың. Чагырыланларың хеммеси гелди. Маслахат сенден, башлабер! — дийди.
— Мәтвели, мениң өз билшимчә, бизиң бу гүне чеңли ар-намысымызың көен ери ёкды — дийип, ганхор гүрләп башлады. — Догрусыны айданда ар-намысың астында галмага бизиң хакымыз ёк. Ёмудың өзенине өкүз-салак диййәрлер. Биз шол өзениң дамары Байрам чалының несили болмалы. Шонуң үчинем ар-намысы

элден беренимизден тохумы мурыт боланымыз мүң эссе говудыр. Ынха, Гара Йылгына улы ынам эдилди. Герек диен ат-ярагыны бердик. Сайлан нөкерлерини алды. Ичимизде мундан уммасыз олжа тама эденлеримиз-де аз болманды. Эмма эхлиси пужа чыкды-да дуруберди. Гара Йылгын бизе абрай дерегине ногсан гетирди. Иң эрбеди-де бир топар йигидимизи парчалатды. Масгара болуп, өз келлесини зордан алып гелди. Хакыкы батырың нөкери гырлып өзи аман галмалымыдыр? Бу гүлкүлик. Я алмалы, я өзүңем шол ёлда өлмели ахбетин.

Гара Йылгының йүрегиниң гүрсүлдиси артып башлады. «Булар гечен сөвеши тутарык эдинип дашыма гечжек болялар, асыл гечип отырларам. Әсгермән, «гелмишек» дийип, йүзүме айтжакларыны айдып отырлар. Буларың максады дүшнүкли. Булар менден дынжак болялар я-да гапы гулларына өврүжек болярлар. Хэй, дивал кесишиңиз гурсун!» дийип, өз-өзи билен геплешип, ашаклык билен гаршыдашларына середйәрди. «Мен булара нәме яманлык этдимкәм?! Вах!.. Мениң эдйән гүррүңлерими?!»

Гара Йылгын бу ере чагырыланда, ёл угрунда гелйәркә өз жаныны ынанян нөкерлериниң янына барыпды. «Ярагларыңызы ыкжамлап, маслахат гечйән өйүң төверегинде болуң. Ашаклыкдан эшидйән, буларың пыглы пис» дийипди.

Олар гелипдирлер. Гара Йылгын аңырды. «Көплемеселер булара еке өзүмем хөтде гелерин. Айдып, дийип кейпден чыксынлар» дийип, ол гүррүңе гулак асярды. Гулгелди ганхор сөзүни довам эдйәрди.

— Хава, адамлар! Өлен гелмишегем болса ады ёмуда гидйәр. Биз инди элинден зат гелмейән бинамыс болдук. Бар, хамана, гырлан нөкерлери оваррам диели. Ат-ярагы нирeден алжак. Йүз нөкери атлы-ярaглы этмек үчин нәче пул герек. Мен билйән, бу затлар Гара Йылгының пиңине-де дәл. «Докуз аял отурар, догрaна аграм дүшер» диенлери шу. Гөрүң инди аграм ене-де Мәтвели мәрем икимизе дүшйәр.

Гара Йылгының сеңриклери йыгрылып, йүзүниң хамлары тирсилдешип башлады. «Булар нәме гүррүңи узалдяркалар?!» дийип ол өз-өзүне сораг берди-де:

— Мәтвели ага, Гулгелди ага, бизиң шу ере йыгнанмагымызың максады нәме? — дийди.

— Пах-пах!

— Яьк-хей!

— Гаратай, сен нә гулагың агырмы?

Соңкы сөзи айдан Нурахмет ишанды.

— Мен гулагым жам ялы, ишан ага — дийип, Гара Йылгын йүзүни кесерәк совуп, гөзүни сүзүбрәк сөзледи. — Маңа ачык, айдыңлык герек.

Ганхор жогап берди.

— Биз душманларымыза гөз гөркезмели.

— Ким бизиң душманымыз?

Кетхудалар башларыны яйкадылар. Оларын йүзүндеҥ гар ягып башлады. «Мунуң сорагы нәтеңет!» дийип, Мәтвели мәрем эгшәп, ичини гепледип:

— Элиңи, аягыңы сарап, ит енжен ялы енжип, Сөер багшың өйүнин гапдалына ташлап гиденлер эйсем достуңмы сениң? — дийди.

Гара Йылгын парахат жогап берди.

— Олар билен дүшүнишдик, оңушдык ахырын.

— Онда аягыңы узадып ятып билжег-ов сен?!

Гара Йылгын бу сорага жогап бермеди.

— Ынхада мунуң дүшүниши — дийип, мәрем өз янындан өртенен болуп, пыгылдашларына гарады. Олар хем, хут, мәремиң пикир йөредиши ялы пикир йөредйәрдилер, кешплеринден билип болярды.

— Эгер биз душманларымыза гайтадан гөз гөркезмесек, оларың гелип, обамызы тоздурып гитжегине шек ёк — дийип, Гулгелди ганхор Гаратая какдырып, гүррүңини довам эдйәрди. — Бизде абрай галмады. Я-да яланмы? Ханы, ойланып гөрүң-дә?

Мәтвели мәрем гахарлы әхеңде гепледи.

— Гулгелди ага, өрән догры айдяр. Жайдар гүррүң, макул геп. Эгер индики этжек сөвешлеринде Гара Йылгын гылыжыны илки башдакы ялы ишлетмесе, бизиң гөвнүмизе мүңкүрлик гидер. Гара Йылгын индики этжек сөвешиниң нөкерлерини-де өзи жемлемели. Ат-ярагыны берйәс. Нөкерлеримизе «Гара Йылгын билен сөвеше гит» дийсең еңселеринден тутуляр. Йөне биз олара кәййәрис. Гара Йылгына бәш гүн вагт бермели. Обадан нөкер йыгнасын. Йыгнан нөкерлерине тәлим өвретсин.

Гара Йылгын батырың бу гүррүңлере башы айланып гитди. Ол дишини гыжап: «Сөз гезеги етер» дийип, өзи дуйман юмругыны дүвди. «Бу нәме үчин Гулгелди ган-

хоруң, Гуртгылыч кеззабың, хут өзүниң, башга-да бир энтек йүзбашыларың дүе ялы кемчилиги болса-да гөзе илмән, мениң инне ялы кемчилигим улы гүррүң болуп дур. Мәтвели мәремиң обаны Найман галдава чапдырып, гуррук гуя гирип гизленип галмагы мертликмикә? Гулгелди ганхоруң Отузың шал габына салнып, чәгәниң үстүнде тогаланып ташланмагы бинамыслык дәлмикә? Нөкерлер гырылса оваррам, ат-ярага йүреги аваярмыш. Инди биз хайванча-да, совук демирче-де ёкмукак?» дийип, ичини гепледип, оларың йүзүне гелмәге хыялланды. Ене: «Ханы, энтек...» дийип, өзүне аграм салып сакланды. Эмма шондан соң өңки гүррүңе гайдылып гелинмеди.

— Айдылан гүррүңлер хеммелер үчин канундыр. Гидиң-де ишли-ишиңиз билен болубериң. Чагырылан вагты гелерсиңиз — дийип, Гулгелди ганхор онбашылара, йүзбашылара жогап берди. Соң Мәтвели мәреме йүзленип:

— Мен инди, гидип, бирсалым дынжымы алжак — дийди-де, Нурахмет ишаны ызына тиркәп, чыкып гитди.

Өйде Мәтвели мәремиң өзүне якын нөкерлери галды. Онуң гарындашлары хем шол ерледи. Гара Йылгын хем гайтманды. Ол мәрем билен ачык гүрлешмек ислейәрди. Мәрем йүзүни эгшедип, дымып отырды. Гара Йылгын онуң гатылып-гарылан болмагына үнс берйәр:

— Мәрем ага, Гулгелди батыр-а бизе айтжагыны айдып кейпден чыкды. Бизе геплемәге гезегем бермеди. Бизем адам, гөвнүмиздәкини айтсак говы боларды — дийди.

Мәтвели мәрем Гаратайың йүзүне әйменч середип жогап берди.

— Иним, сениң энтек геплейән вагтың боланок!

— Мәрем ага, мениң геплейән вагтым хачан болар?

— Гүн агансоң.

Олар гелмишеклери шейле дийип кемсидйәрдилер. Шол дүшүнже оларың бейнисине орнапды. Шонуң үчин мәремиң ялхорлары алавагырды болуп гүлүшдилер.

Гара Йылгын эндамына көз гойлан дек титреди. Гүррүңлер, айратынам соңкы гүлки онуң этинден өтүп сүңкүне орнады. Онуң ганы депесине уруп, гөзүниң ичи лаплама дөнди. Ол ерден чаласынлык билен галага-да, гылыжыны Мәтвели мәремиң сүйр депесинден индерди.

Мәремиң ялхорларының шол бада диллери тутулды. Олар кесгир гылыжың Мәтвели мәремиң буйра-буйра болуп дуран гара телпегини деӊ ики бөленини гөрүп агызларыны ачдылар. Гара Йылгының:

— Бутнайман! Бириң гымылдайсаң гылыч депәңдеи инер — диен сесини эшиденлеринде болса, келлелери эгинлериниң ичине гирере гелди.

Мәтвели мәремиң тахясының үстүнде совут бар экени, ёгсам кесгир гылыч онуң келлесини гарпызын пачагына дөндерерди. Гылыч чилимиң серпмесине чалым эдйән гөзенек-гөзенек полат демре дегип жарк эдипди.

Мәтвели мәрем өзүне шейле бир эрбет зат болмандыгыны аңып, төверегиндәкилере: «Яраг кәр этмейән полат йүрекли батыр» дийдиржек болуп сарсман отырды. Ичинден велин дүшүндирип болмажак харасат гопярды.

«Бу ял агысы харамзадалара нәме болдука?! Буларың бирем гымылданок-ла» дийип, өз янындан өртенйәрди. Гара Йылгына дуйдурман, элини гапдалына узатжак болярды. Гара Йылгынам эден ишине бирхили болуп дурды. Мәремиң эли болса гапдалына узап барярды. Ахыры онуң эли гөзлейән задына етди, хасыр-хусур ериндеи туруп, маузериниң агзыны Гаратая гөнүледи. Гаратай япырылып, биринжи окдан сыпды. Икинжи ок онуң чеп гулагының ужуны дешип гечди. Үчүнжи ок гара өйүң гапдалында чокай багыны ишип отуран бигүнә хызматкәриң эңегини бөвсүп гечди. Өйдәкилериң зәхреси ярылды. Олар бири-бириндеи өң чыкжак болуп, гапа темме болдулар. Гара Йылгының йигитлери олары аралап өе гирҗек болдулар. Онянча Гара Йылгын: «Болжагым болды. Адам доган гүни өлйәр. Булар билен доган болмажагымы билдим, соңы нәме болса, шол болсун. Багт тәвекгел. Өлсемем өлдүрип өлейин» дийип, арслан ялы арлады-да, ене Мәтвелә гылыжыны салгады. Гылыч Мәтвелиниң саг элини эгниндеи ашак саллады. Мәтвели мәрем жанховлуна:

— Капырмысыңыз, залыммысыңыз, барыңа гыран дегдими? Нәме гачярсыңыз, өлдүм — дийип, гарындашларына гаргынды-да чапылан элини, ок деген гарганың ганаты ялы эдип, ылгап даш чыкды. Гөрсе дашарда-да Гара Йылгының ярашлары түпеңлерини мәремиң хоссарларының маңлайына гезәп дурлар.

Хоссар-ховандарларындан эдйән тамасы пуҗа чы-

кан Мәтвели мәрем найынжар ягдая дүшүп, чапылан элине бирки гезек серетди. Ялхорларының болса шол галдырашып дурушларыды. Элинден гидйән ган Мәтвелини ысгындан гачырып барярды. Ол энтер-тентер эдип, ак өе япланды.

Онуң чапылан эли эгнине чала илтешип дурды. Мәтвели мәрем агырсына чыдаман увлады, соңра дәлирән ялы болуп, сол эли билен саг голуны ёлды-да, зыңып гойберди. Онуң ёлнан голы бөкүп-бөкүп дүшди-де, барып ит ятага гачды. Ит ятага гачан голуң пенжелери әсли салымдан соң юмулды.

Мәтвели мәрем ысгындан гачып, ашак отурды.

Гара Йылгындан хем-де онуң яранларындан хедер эдип дуран Мәтвелиниң ялхорлары, ягдайы эшиден бала-чагалары ылгашып гелип, Мәтвелиниң дашыны гуршадылар, онуң элиниң чапылан еринден пугта сарап дандылар. Чай оврадып басып, ганы диндирҗек болдулар. Эмма ган диңмейәрди. Онсоң зыңлан голы йыгнадылар-да, Мәтвелини араба йүкләп, тебибе әкитдилер.

Шондан соң Мәтвели мәремиң «өзүме якын» дийип, мыдама өз төверегинде саклаян нөкерлери өзлериня бирнеме дүрседилер. Улудан демлерини алшып, болуп гечен ише хайран галышып, бир чете чекилишип, ярагларына ок сүрдүлер. Гара Йылгының йигитлери шол ягдайы аңып:

— Эгер яраг сесини чыкарайсаңыз сыламарыс, эшитмедик диймәң — дийип гыгырдылар.

— Сиз атмасаңыз, биз атмарыс.

— Сылашык ики тараплайын болмалы ахырын — диен говшаксы сеслер эшидилди. Булара баштутанлык эдйән Гуртгылыч кеззап болса:

— Ханы, ики тарапыңызам ярагларыңызы йыгнаң! Бир обаның адамсы бири-бирине яраг ченәрми?! Онсонам мәрем билен Гара Йылгының арасына дүшмәге, ишлерине гошулмага бизиң хич хайсымызың хакымыз ёкдур. Бири кетхуда, бири йүзбашыдыр — дийди.

Шондан соң көшешдилер. Йигитлери галлап Гара Йылгыны өйүне тарап алып униградылар. Гара Йылгын өйүне етмән сакланды.

— Йигитлер, хәзир мен өе бармайын. Иер-ичер ялы эат алың, бирсалым чөле чыкалың.

Гөз ачып, юмасы салымда болан гарашылмадык вака хеммелериң аңкасыны ашырды.

Бу хабар Гулгелди ганхора-да етди. Ол горкусына сандырап Нурахмет ишаның янына барды. Онуң маслахаты билен ердөледе букулды.

— Апыла-сапыла совлансоң Гаратайын янына гит — дийип, Нурахмет ишан оңа айтмалы сөзлери өвретди.

* * *

... Тебип Мәтвели мәремиң элиниң ёлунан ериндең пугта пенжеледи. Соңра кендир чызым билен сарап мәкәм данды. Бир ерлерден чербеи, сычрантгы, гөйүл, серсепил диен чөплери идәп тапды. Шу чөплериң көкүни гайнадып, бояга гошуп, яра япды. Үзәрлик түтетди. Шейлеликде Мәтвели мәремиң элиниң бирбада ганы дынайҗак ялы, чиши гайдайҗак ялы болды. Яраның йүзем бирнеме гайзакды. Эмма элиниң авусы велин өчмеди. Онуң йүзи ели ювлан ак эсгә дөнүпди.

Онуң гөзүни юмман дик отурып чыкян гиҗелери аз болмады. Оны илде ады эшидилйән өвүлйә болса айлап чыкдылар.

Нурахмет ишан хем онуң янындады. Адыны тапан пенакәрлерини агзап, алланы чагырып, оңа дем салярды. Мәремиң гейим-геҗимлерини-де дога-тумарлардан долдурыпды. Гызыл гаядан тебибем гетирилипди. Ол мәреме гүнде бирхили эм эдип, хайыр-хеләк болуп йөрди.

Нурахмет ишан тебип бир яна чыкса Мәтвелиниң гулагына хышы-вышы эдйәрди.

— Эгер Лукман хекимиң агтыгы болса-да шу кирли гедайдан саңа җиннек ялы шыпа ёк. Япгы япҗак дийип, гайтам сениң элиңи чүйретди бу. Нирәниң ач гедайы алладан, өвүлйәден гүйчли болупмы? Хер гезек өйүне гиденде алабиленини алып, гөтерибиленини гөтерип гидйәр. Мунуң эдйән эминиң саңа хайры ёк. Менем бизар болдум мундан.

Элиниң авусына чыдап билмән бурулҗап отуран Мәтвели мәрем:

— Ханы онда гүйчлүсини тап-да, элимиң азарыны айыр. Шу дердимден халас эдиң-де, мал-мүлкүме эе болуң. Гудратың болса бер-дә шыпаны. Нәме мениң

ярама соган-бурч басярсын! — дийип, гөзүне яш айлаярды.

— Алла дий. Пыгамбери ятла. Өвлүйәлери, гудраты гүйчлүлери чагыр. Эншалласа, даг ялы дердиң дары ялы болар.

— Мениң бу дердиме алладан-да делалат ёк, өвлүйәден-де!

Ол: «Сенденем хайыр ёк» диймәге чекинди.

— Бей диймәвери, Мәтвели жан, хенизем сениң жаныңы саклап дуран алладыр. Ожагаз мелхем-селхемиң сениң жаныңы бир гүнем саклап билмез — дийип, ишан бурнуны чекди.

— А-хов, жан доган, ишан болсаң гудратыңы гөркез. Мениң башыма хич хачан мундан агыр иш дүшмез. Маңа нәме делалатың бар болса шу вагт дегир ахырын. Мени йөне гепе-сөзе бай эдип отурма!

— Делалатым көп дегендир. Ене-де дегер.

— Вах, вах-ей, өлүп барян-ла, доганлар — дийип, Мәтвели мәрем келлесине таяк деген ялы товланярды. Гылычланан келлесиниң азары-да үстесинеди.

Тебип хем йөне отурмаярды. Нурахмет ишан дашарык чыкды велин ол:

— Мәтвели ага, яман гөрмесеңиз бир зат диймекчидим — дийди.

— Вах, менде бу вагт гепи-гүррүңи яман гөрер ялы вә тува бар?

— Шу ишаныңыз тыгы дүзүв адам дәл экени. Маңа сизиң аялыңызың «дерман пулы» дийип, берен алты теңңесини-де дүйн донумың кисесинден алайыпдыр. Өзүңизем гөрүп отырсыңыз-а. Мен-ә сизе элимден гелен эми эдип-эдип отырын. Икилик эдйән болсам йүзүм терсе дөнсүн! Ишан сениң гапдалыңда болжак болса, иң говусы маңа жогап берәйиң.

Мәрем гамашды. Азарына чыдаман, элини салгап гойберди. Шондан соң ене тебип үстүне тебип чагырылды. Олар-да халал малы сойжак саллах ялы, эллерини чермәп, Мәтвелиниң дашында чарх урдулар. Эмма мәремиң дерди бетерлесе бетерледи велин, пычак аркасы-да еңлемеди. Онсоң Мәтвели мәремиң сегсен яша сер уран эжеси — Уз атлы бир вагткы гелин гөзлеринден боюр-боюр яш дөкүп:

— Балам, бу эмгеклериң аслы дереги алладандыр. Ярадандан бидив чөп башы гымылдамаз. Гараз, бир вада бир зат себәп болмалы-да — дийип, шөхлеси өчен гөзлерини сүпүрди.

— Вах, жан эже, мени бейдип дири якмасан-а. Мениң элими чапан алла дәл, гелмишек, дүрүшде — дийип, мәрем ах чекди.

— Чапан гелмишек болса-да, жан балам, шоңа-да өзүң себәп-дә. «Дегмегин гул атаңа, дегер мен бег атаңа» дийипдирлер. Онсонам Гара Йылгының атасы гелмишек боланы биленем энеси сениң өз ёмудың ахбетин. Ил «кетхуда» дийип, «мәрем» дийип, сениң агзыңа гарап, юмшуңа ылгап йөр. Онсоң оларың бирини аңры, бирини бәри тутсаң болмаяр. Хеммелер айтса-да, оңа меңзеш сөзлере сениң дилиң бармалы дәл. Сен илиң мәреми болуп, кетхудасы болуп шоңа меңзеш ишлере йүз урсаң, онда бейлекилер нәдер? Өте ялңышыпсың, жан балам. Гырнага өйленен ёмут, гелмишеге гызыны-да бермели боляр. Онуң нәмеси генмишин? Дүнйәде адамы кемситмекден эрбет зат ёкдур. Гелмишеклерем тамың жайрыгындан чыканок. Оларам догран бизиң ялы аял. Болар болмазларың гепине гитдиң, балам!

Мәтвели мәрем яралы гаплаң ялы ах чекди.

— Эже, маңа бу акылларыңы өң берсең болмаярмыды! Гаты гижә галдың-ов! Инди багтыңдакыны гөрмели борсуң.

— Вах, ылая мен гурайын, жан балам. Маңа бир пил топгарың буйрубилсе ягшыдыр. Сениң шу дердиңден халас боланыңы гөрүп өлсем башга арманым ёкдур. Вах, ол Гара Йылгың диен йигит гечиримли болайса болмаярмы?

Гарры эне кәйинди.

— Ай, эже, «Соңкы түйкүлик, сакгал эзмез» дийипдирлер. Инди нәме дийсеңем болжак иш болды. Индики эдилен пушмандан жиннек ялы хайыр ёк. Бейдип мениң дашымы алшып отурман-да гүйчлүрәк тебип идән, дердимден халас эдер ялы дерман тапың. Мени бу агыр кеселден халас этжек болуң. Мениң дүнйә мабу лымы гайгырман. Ханы оглум нириде? Мен бу агыр халда ятыркам ол нәме үчин бейле аркайын-ла? Бейле-де бир огул бормы?

— Вах, сенде иле меңзеш, саңа яражак огул бармы? Мениң гара багрымы ган эдип дуран шол дәлми? Мунуң эхлиси өзли-өзүмизден өйлендирмекден болян затлар. Какаңа жан яндырып айтдым, этмеди. «Уямың гы-

ыны адагла» дийди. Ынсан якын гарындашы билен
никалашыберсе базар ёлдан догры йөрэп билйэн неси-
лиң өнмежегини аңмады ол. Шонуң үчин гул-гырнак
дийип, өзүң билен дең адама ат дакмагын. Оларың га-
нының гатышаны говудыр — дийип, кемпир болан Уа
гелин зейренип, бирнәче гүнден бәри уклап билмән
отуран оглунуң ынжалыгыны өңкүденем бетер гачырды.

* * *

Гара Йылгын хенизем чөлдеди. Ол жаныны ынанян
йигримә якын нөкери билен чөлде ики гүн гезенсоң,
олара ругсат берипди.
— Сиз мени алада этмәң, бирсалым мени еке гоюң.
Менем шу гүн өе барарын — дийипди.
Ол еке галып гележеги хакында ойланжакды, бел-
ли бир нетижә гелжекди. Эмма ол пикирленип, белли
бир сүбсәниң башыны богуп билмеди.
— Бех! — дийип, атының гулагына середип баряр-
ка-да тойнак сесини эшидип, төверегине гаранжаклады.
Гөрсе Гулгелди ганхор гапдалдан етип гелйән экени.
Гара Йылгын батыр атының жылавыны бат билен
чекди. Гулгелди ганхора гахарлы серетди. Эмма Гул-
гелди ганхор оны йүзүне алман йылжыраклап:
— Иним, мен саңа берекелла диймәге гелдим. Өм-
рүң узак болсун, иним, әр ишини битирдиң. Хенизем аз
болды оңа. Хәлем бәррәкден гайтдың. Мухамметвели
сөлпиниң келлесини какмалыдың. Ол харамзада ягшы-
ны танамады, яманы сайгармады. О тетелли адамда-
нам, хей, иле кетхуда болармы? — дийип сарнап баш-
лады. — Йөне сениң болян гүррүңлериң аслына етмән,
«Мәтвелиниң агзына геп салып берен Гулгелди ага»
дийип, пикир эдип йөрен болмагың-да мүмкин. Ёк,
иним, бейле дәл, мениң саңа бу гүне ченли айдан гүр-
рүңлеримиң хеммеси Мәтвелиниң сөзүдир. Ол мени өз
эркиме гоймаса нәдейин. Мениң сең билен не ишим
бар. Сен ол затлары менден гаты гөрүп, гөвнүңе башга
затлары алып йөрме. Алланы бир билсең ынан Шу гү-
не ченли саңа өзүмден ойлап айдан екеже агыз сөзүм
ёкдур. Хава-хава, иним. Бу гүррүңлери сениң билен
чай-нахарың башында геплешмелидик. Бизиң иле се-
ниң ялы адалатлы, агы-гараны сайгарян, парасатлы,
ягшы-яманы парх гойян бир мәрем герек. Эгер шу

диеними этсең, мен саңа тә өмрүмиң ахырына ченли
арка дурмага тайяр. Өзүң гөрйәрсиң, ил маңа белент
сарпа гойяр. Алла халаса шу гүнден башлап сен би-
зиң кетхудамыз боларсың. Мухамметвели сөлпи инди
гутарды. Онуң айы-гүни батды. Онсоңам сениң мәрем
болды дийлен ат-овазың иле яйраса, бизиң ыкбалымыз
артар, багтымыз даш ярар, ыкбалымыз чүвер. Герек-
-ярагымызы гоңшы кетхудаларың өзлери эллери билен
гетирип берерлер. Олжа дийип, бейдип миллетиң үс-
түне чозуп, орлуп-гырлып йөрмерис.
Гара Йылгын батыр агзындан хапа гүррүңлериң
чыканыны дуйман галды.
— Хай, сакгалы гүне агаран, харамзада! Олжа жа-
ныны алмыш имансыз, бихепбе! Этжегини эдип, утан-
ман нә йүзүне мениң яныма гелйәрсиң. Мени Мәтвелә
гандар эден, Нурахмет ишан диен ал-арвах билен ики-
ңиз дәлми? Максадыңыза етдиңиз. Ичиңизе аш дүшен
болса, барың инди иле өзүңиз кетхуда болубериң. Ха-
рам доңузлар! — дийди-де, атыны батлы сүрүп, кесе
бакып гидиберди.
Гара Йылгын батырың гыр алашасының өйүне ети-
беренде, хайкырып кишңемеси барды. Алаша соган
атыза етиберенде, енеде ызлы-ызына хайкырып кишне-
ди. Болуп гечен вакалары эшидип, зары-гирян болуп
отуран эжеси ылгап даш чыкды. Ол оглуның йүзүне
йита-йити середип:
— Эй, таңрым, баламы белалардан гора! Ялңыз
мырадым, эзиз баламы сен берин көп гөрме, гечиримли
бол, алла жан! — дийип, оглуның атдан дүшерине хов-
лукды. Эшиден затларыны аныкламак үчин сорады.
— Балам, нирелерде гездиң, нәме бейле йүзүң са-
лык, эйгиликмидир?
— Ай, эже, эйгилик дийсеңем боля, эйгилик дәл
дийсеңем.
— Нә белалар болды, балам? Хей, бизиң бир аягы-
мызы узадып, басырганман ятып-туран вагтымыз бо-
лармыка? Мунча түкениксиз гайгы-галавутлар бизиң
маңлайымыза язылыпмы? Нә пәлимизден болдука?
— Ай, эже, гөрениң Мәтвели ага-да. Достуны-душ-
маныны танамаяр. Болар-болмаз, харам ийип йөрен ха-
рамзадаларың угруна гитди-дә — дийип, Гаратай вака-
ны энесине башдан-аяк гүррүң берди.
— Вах, келтелик эдипсиң, жан балам, Мәтвели

мәрем бай ахырын. Хей, мәреме яраг ченемәге ненең илиң барды? Олар сыламаса-да сен гечиримлилик этсең болҗак экени.

— Эҗе, бейлеки адамлар-а билемок, мениң үчин-ә окдан сөз яман. Айлап-өврүп шол сөзүң үстүнден барыбермән тарка атанда-да вах диймездим. Асыл атдам ынха, гулагым дешик. Чай басып гойдум. Гахарыма агырысыны хенизем дуямок.

— Инди нәдеркәк? Яңы бир иле гошулып халк хатары болупдык. Ханы инди сени нәдерлер! Ол-а улы юрдун мәреми. Хеммелер шонуң жылавында. Ковмы-хышы ер гуртлан ялы. «Екәниң чаңы чыкмаз» диййпдирлер. Саңа арка дурҗак кимиң бар? Ханы инди сен нирелерде жаныңы сакларсың? Иң говусы сен гара-гураңы сат-да, ики-үч саны дүе ал. Бу юртдан гүм болуп гиделиң. Гума-чөле йитирим болуп гитмесек, инди бизе бу тайларда ынҗалык ёкдур. Мәтвели билен ала-гөз болуп, бу җелагайда яшап билмерис.

— Эҗе, мен догдук депәми ташлаб-а хич ерик гитҗек дәл. Дүйә мүнүп хатаба-да букҗак дәл. Мени инди көп адамлар танаярлар. Мәтвелиниң аркасындан душман барынам газандык. Эдил шу вагт достумдан душманымың көпдүгинем билйән. Гой, болса болуп гечсин. Мен олардан горкуп, гума-чөле-де гачман. Жанымы Мәтвели берен болса, гой шолам алсын. Болар-болмаз кетхуда, бегиң алкымындан гарап хызматыны этмеҗегим чыным. Галан өмрүмде гылыҗымы сырып парахат отуран илиң үстүне бармаҗагым-да хак. Үстүме дөкүлен душмана гайтавул берип билсем берерин, оңармасамда етен гүни өлерин.

— Ёк, бейле дәл, балам. Бу тайдан гитмесек болмаз. Сени инди дири гоймазлар. Өзүм өлсем өлейин. Сен берин башы аман гезевери, еке мырадым.

Гара Йылгын ашак бакып отурышына:

— Айтсана, эҗе, нирә гитмели? — диййп, улудан демини алды.

— Чөле, чарваларың арасына гитмек ислемесең Губадага гидиберели. О тайы улы юрт боланмыш. Күти кетҗәниң гызы хәлем бой отуранмыш — диенде, Гара Йылгын батырың гахары чогуп дурав хем болса йылгыраныны дуйман галды.

— Яък, эҗе, сенем ниредәкини тапярсың-айт. Мен ол гызы халамог-а.

— Сен эйсем киме өйленҗек, кимиң гызыны халаян?

— Эҗе, мен иг ёмут диййлйәнлериң орта бармак ялысына өйленҗек.

Эҗеси гөзүни гүлдүренини дуйман галды.

— Ким ол?

— Ховлукма, вагты гелер айдарын.

— Вах, өңки гезишиңе гезип йөрен болсаң, оңа меңзеш гызларың икисине-де өйленердиң. Инди битайдан гыз алсаң, дурнаның үстүне урна болар.

— Нәме, дүнйә гапышаяр өйдйәрмиң? Гиеви болсак хас сылаглы болаймагым ахмал ахырын.

— Эдип гелен ишиң шол болса, мен-ә бу обадан говулыга гарашамок.

— Ынанай, эҗе, гара чыным билен айдян. Иг ёмут гызына өйленҗегим чын. Шонуң нәхилидигини билҗек, ёгса кетхудалар иг гул диййп халыс йүреге дүшдүлер.

Энеси ене-де зейренмәге башлады.

— Дегишмәни гой, балам, мениң диенимни эт. Гачалы бу тайдан. Юрт гиндир. Ягшыны-яманы сайгарянлар бардыр. Сени бу тайда узак яшатмазлар. Мен шоны айнада гөрен ялы билйән. Баран ериңден өйленәй. Шейтсең баран ериң или билен гайын-гиеви болуп деррев гатлышып гидерсиң.

— Эҗе, бир тарапдан сениң айдян гүррүңлериң-де жаны бар. Догры айдярсын. Ягымыз аягымызың тейинде. Өзлерем илиң өңе сүрйән адамлары. Йөне мен гөбек ганымың даман ерини ташлап гитмекчи дәл.

Багтыгүл эсли вагтлап бөврүни динләп отурды-да:

— Оглум, сенден екеҗе дилегим бар. Башга айданларымы этмесең-де шу хайышымы ерине етир — диййди.

— Гөчели диймесең боля, эҗе. Башга айдавларының хеммесини эдейин.

Багтыгүл хайышыны айтды. Ялбарып аглап дүшүндирди. Гара Йылгын көп ойланды. Ахыры хем:

— Эҗе, бейтмеклик горкаклык болмазмы? — диййди.

— Ёк, балам, терсине дүшүнме. Шейтсең илат сениң адамкәрчилигиң белентдигини билер. Шондан аңның адамкәрчилик ёкдур, болубам билмез. Ишиң шорыда адамкәрчилик ёкдур, болубам билмез. Ишиң шовуна дүшәйсе, ана онсоң сен хич хачан якалы илиң гөзүниң өңүнден гитмерсиң. Дост-душманыңам танарсың. Энең берен ак сүйдүни хаклаҗак болсаң шу диенимни эт, балам — диййп, гарабагыр эне ялбарыплар ярынлады.

Гара Йылгын батыр бөврүни динләп, ене эсли вагт дурды-да:

— Боля-да, эже, ак сүйди ара салдың. Диенини этмесек болмаз — дийип, энесиниң маслахаты билен равылашды.

* * *

... Мәтвели мәремиң ат гайтарым мейданы тутуп дуран ховлусы барды. Дашдан серетсең бу ховлы кичирәк галаны гөз өңүне гетирйәрди. Кетхудалара, беглере, ханлара шейле ховлулары гурмак дәбе өврүлипди. Шуңа меңзеш кашаң ховлулары пыланкесиң галасы дийип хем атландырярдылар. Мәтвели мәремиң гиң ховлусының ичинде хатара тутулан йигрими дөрт өй барды. Мәтвели мәрем шол өйлериң ортасында яшаярды. Мәтвели мәремиң эли чапылалы бәри, бу ховлының гаравулы хас гүйчлендирилипди. Мәтвели мәремиң элиниң авусы йүрегине дүшүп, чыдап билмән арам-арам вайынҗар ыңранярды. Агырсына чыдап билмән, гапдал ятып гөрйәрди, аркан дүшйәрди, дикленип отурярды. Махласы, гөрмедигини гөрүп, чекмедигини чекйәрди. «Ийсем-ичсем элимиң азары кемелер» өйдүп, гайта-гайта чай-нахар буюрярды. Төверегиндәкилер болса нәсага яранҗак болуп дынман ылгаярдылар. Бири чай, бири нахар, бири кейгиң этини говруп, бири товшаның этини шара эдип, бири гөләниң этинден бөрек биширип, ене бири гушуң этинден чишлик эдип мәремин гөвнүни тапҗак болярды. Дограма, җөвен күртүги, гарма ызлы-ызына гетирилйәрди. Соңкы гүнлерде Мәтвели мәреми тә даң атянча саклап чыкярдылар. Онуң үстесине-де Гулгелди ганхор, Нурахмет ишан, Гуртгылыч кеззеп дагы ниреде ёк геплери тапып, онуң дердини өңкүден-де бетер артдырярдылар. «Гара Йылгын ичим билсин күлли хал ганоҗакдыр. Онуң даш багырдыгыны-ха гөрдүң, ахмал болмалы дәл. Өңүнден гамыны этмели. Ёгсам бирден инип гелип, бала-чагана ченли гырып, малыңа, мүлкүңе эе болар. Сен билеңок, Онуң гөзи сениң гара келләңде. Сени өлдүрип, шу бойы етип отуран гызыңы өзүне аял эдинип алмакда. Ёгсам, хей, илиң мәреминиң келлесине гылыч салмак болармы? Элини чапып голак эдип ташлармы? Бигам болмалы дәл, Алла сакласын. Бу ганоҗагың этмеҗек

иши ёк. Ягың ичинден дөресе шондан эрбеди болмаз. Алла билсин, гөр ол кимлере йүз тутуп, кимлери арка эдинҗек болуп йөр. Ол бу ишлери кимем болса бир гүйчлүден сапак алып эдип йөрендир. Ёгсам саңа тып ченемәге онуң гайраты чатмаз. Гөрерсиң хәли, ол бизи гүҗүк гыран ялы этмәге тайярлык гөрйәндир. Онуң ызына дүшйән нөкерлерем эп-эсли бар».

Гара Йылгын Мәтвели мәремиң голуны чапмаздан өң, Гызылтакырдан геленден соң йүзбашылыкдан бошадылыпды.

«Ене герек ери болар, бирден дүйпгөтер гырахладыбермәлиң, гөвнүне эрбет затлары гетирмегим ахмал» дийип, Мәтвели мәрем оны онбашылыга белләпди. Азарына чыдаман отуран мәрем:

«Инди ол нөкерлери ниреден топлаярка?» диен пикирлери этди-де, төверегиндәкилере йүзленди. — Кимлеркә онуң ызына дүшйән.

— Ай, өзи ялы гелмишеклер, гуллардыр-да — дийип, олар ерли-ерден дилленди.

Шу гүррүңлерден соң улы ховлының беркитмеси өңкүден-де гүйчлендирилди. Ховлының чар тарапының гаравул саныны артдырдылар. Хер гүн агшам ясавулбашылар, йүзбашылары, онбашылары чагырып маслахат гечирйәрдилер. Эмма хер гезекки чагырылан йыгнанышыкда-да херси хер яна гышарышып, богҗарлап билйән затлары ёкды. Гулгелди ганхор агзындан ак көпүгини сачып, өз сөзүни гечертҗек болуп, гызыл кекеҗе дөнйәрди. Җаныгып маслахат берйәрди. Йөне велин, онун самахылламаларыны гапдалындакылар динлесе-де, ызыракдакылар: «Бу маңлайы гара нәме герекка? Ичинин өтенини сырты билмейән лакаша гарры, ким инди сениң ызыңа дүшүп душмана гидер. Сенден-ә хәзир онбашыларам абрайлы. Аңырсына етдиренини билеңок би. Хәзир шу эдип отуран гүррүңлериниң үстүне Гара Йылгын батыр геләйседи. Сычаның хининиң мүң тылла дөнҗеги гөрнүп дур велин» дийип, билниксиз йылгырышярдылар. Шейдибем олар даңа голай алавагырды болуп, өйли-өйлерине даргашярдылар. Мәтвели мәрем бу ызы үзңүксиз йыгнанышмалардан-да бизар болупды. Ол элинин авусындан башга зада үнсем бермейәрди.

Гүнүң чәш вагты болупды. Сары кермели, җүйк бурун, гирденек вөкер гөзүни овкалап, илери тарапа

йити-йити середиберди. Бирденем Мәтвели мәремиң ятан өйүне бакан аяк алдыгына энди. Ол шол хайыр-харасат болуп гелшине күрсәп ичерик гирди-де:

— Агалар, кыбла тарапдан әпет думан сүйнүп гелйәр. Өңи емрели галадан гечди. Алла сакласын, кыямат гопаймаса ягшыдыр. Тозаны гүнүң өңүни тутяр — дийди.

Элиниң азарына чыдап билмән ыңранып ятан ысгынсыз Мәтвели еринден галаныны дуйман галды. Ол энтиреклэп барып, сол эли билен гапының босагасына сөенди. Кыбла тарапына середип, улудан демини алды.

— Багтымыз ятды. Гызыл елиң думаны дәлдир бу. Гөрйәңизми, Гулгелди аганың айдянларының барысы догры болуп чыкды. Йыгын чекип гелйән Гара Йылгындыр! Ылгаң! Нурахмет ишаны тапың. Өңүнден чыкып төвелла-тагсыр эдип гөрсүн. Гулгелдиниң ызындавам адам иберин — диенде, эли босагадан сыпып чөкүне дүшди. Яралы элиниң үстүне агман зордан сакланды. Гап бөвүрде отуран онбашы еринден галды-да:

— Мәтвели ага, бу гелйәни Гара Йылгын батырдыр өйдүп чак эдйән болсаң, онуң өңүнден Нурахмет ишан билен Гулгелди батыры иберме! — дийди.

— Нәме үчин?

— Гара Йылгын олары атар. Ынан, Мәтвели ага. Шоны мен айнада гөрен ялы билйән.

Мысапыр мәрем хас хем мысапырсырады.

— Өз өйүмизде-де аягымызы узадып өлүп билмейән болдуг-ов! Гулгелди билен Нурахмет ишандан башга төвелла иберер ялымыз бармы? «Гойна гурт дегенде, көпегиң сув ичеси гелер» диенлери шу-да. Жан кар-кара геленде, олар нирә гитдикә? Ах... вах...

Еңсесини гашап отуран эринлек нөкер дилленди.

— Нурахмет ишан билен Гулгелди батыр бу гелйәниң Гара Йылгын батырдыгыны аңан болса бу желегайда дуран дәлдир, мәрем ага.

— Мени ташлап нирә гитмели олар?

— Оларын жаны бизиңкиден сүйжүдир, ер түкенйәнчә гачар.

Мәтвели мәрем бурулжырады,

— Уф,ф,ф,ф! Өлдүм!

Онбашы гыссанды.

— Мәтвели ага!..

— Зәхер ага! Сем бол! Бар, үчеге чык-да, илери

йүзүне серет. Гелйәниң кимдигини берин аныкла. Онбашылара, йүзбашыларада айдып чыкың, гайтавул бермәге тайяр болсунлар!

Мәтвели мәрем яссыга сөенип, ене ах чекип башлады. Идейән хоссарларындан велин хенизем дерек ёкды. Онсоң ол гаты гыссанды.

— Йүрегим бирхили болуп, үзүлип баряр. Эжемә чагырың — дийип, маңлайыны тутды.

Гижеси билен Мәтвелиниң башужында гөзүне чиш какылан ялы болуп дик отурып чыкан гарры эне ене-де ылгап гелип, онуң келлесини сыпалады. Мәхрибан энәниң эли дегенсоң, Мәтвелиниң йүреги азажык арам тапан ялы болды. Ол башыны галдырман, сакланып билмеди.

— Аныкладылармыка? Кимиң атлысыка? — дийип, гапдала айланжак болуп найлы чилимини-де агдарды. Ичиндәки түссе билен гарышып гара өде дөнен хапа сув дүшегиң үстүне язылып гитди. Сувуң дөкүлен ери от алан ялы гап-гара болды. Отуранларың бири Мәтвелини диклэп яссыга сөеди. Ене бири йыкылан чилими галдырды. Аялы дөкүлен хапа сувы сырышдырды. Жүйк бурун, келте нөкер енеде ылгап гелди.

— Гулгелди аганың айданлары чын болды. Гелйәнлер шол гелмишек, дүрүшдәниң нөкерлери экени — дийип, ол гөзүни черрелтди.

— Өзем араларында бармыка? — дийип, Мәтвели мәрем додагыны дишледи. Ол эжесиниң янында өзүнә мердемси гөркезжек болярды, инжиги велин саңыл-саңыл эдйәрди.

— Бар өйдйән. Гөзе долы бир адам хеммесиниң өңүнден дөшүни гайшардып гелйәр.

— Нөкерлерине өзи баш болуп гелйән болса онуң өвзайының бозук болдугы.

Жүйк бурун нөкер гөзлерини жүйжердип хекгерди.

— Мәрем ага, нәмәни галавут эдйәрсиң? Биз, нәме, олардан азлыкмы? Ок-ярагымызам нәче дийсең бар. Олары дагыны өе етирмән күл эдерис — дийип, гөвүнлик бержек болды. Йөне гөзи велин элек-челек болуп дурды.

— Гүм бол, чык шу тайдан! Гөзүме гөрүнме, нан ягысы! Бир топар эргенексиз экленен, тербиесиз сакланан налач эдейин дейюслар сиз! Ич якмага дөрән баг-

ты ятанлар сиз! — дийип, Мәтвели мәрем батлы азм урды.

Җүйк бурун нөкер ылгап даш чыкды. Ол ене-де маңлайына элини тутуп, илери йүзүне гарады.

Мәтвели мәремиң йүреги ховул алып, башыны галдырды-да әҗесине йүзленди.

— Әҗе, мениң диеними эт. Бар, бирини ювашлык билен гайракы дервезеден чыкар-да, Меләни я-да Мереди тапдыр. Арабаларың он-он бәшини гошдур. Гымматбахалы харытларың җемини йүклет. Гелинлериңи, агтык-човлукларыңы мүндүр-де гөни Атамырат ханыңка гит. Өз-ә Хыва гиденмиш. Инилери бардыр, ягдайыңы айт. Вах, бу барада иррәк ойлансак болҗак экени. Бейле болаяр өйтмедим-дә. Бу яшдан соң сен бир мениң ганымымың ярагындан өлме. Мен инди өлен адам. Яга үстүмизи басдырдык. Бу харамзадының бейдәйҗегини билен болсам ханлыклара чапар ёллап, әййәм бир алаҗыны эдердим. Инди гич, гарашмага вагт ёк. Отурма, тиҗен, әҗе! «Мәтвелиниң әҗеси-де окдан учупдыр» диен ада галмалы.

Гарры эне бар гүйҗүни җемләп, хасасына сөенди.

— Намартлама, оглум! Хачанам болса аманады табшырмалыдырыс. Мен ийҗек унумы иен адам. Дириниң ырсгалыны ийип йөренимe-де бәш-он йыл болды. Сени бу ягдайда гоюп, Атамырат ханың алкымына дыкылҗагымы айтсан-а. Бу өйүң бала-чагалары-да сенден говы дәл, гырылса бары гырылсын. Атамырат хан киммиш? Оны догран кемпирем менден гайратлы хелей дәлдир. Мен шу вагт Атамырат ханы ыгашлап барсам, ил сениң үстүңден гүлмезми? Онсоңам сен Атамырат хан билен өңденем әбе-җүйҗе болуп гатнашып йөреңокдың. Гөзүңизде окуңыз болса бири-бириңизи урмакчыдыңыз. Онсоң мен онуң янына нәме дийип бармалы. «Баша геленини, гөз гөрер» дийипдирлер. Әҗизлеме, балам! Эгер сениң адамларың җаныңдан горкян болса, шу гелйән ягының өңүнден өзүм чыкайын. Гара Йылгының мениң билен хич хили дава-җенҗели ёкдур.

Мәтвели мәрем самраярды.

— Хей, йыкылан юрт! Мениң гөзүмиң ак ягыны иенлер нирeде? Еке галдым мен. Әҗе, мениң диеними эт. Гандарым етип гелйәр. Гит шу йыкылан юртдан. Мен дирикәм нәме үчин душманың окундан учҗак

болярсың? Ол гелмишек гахары гелсе, ата-энесини-де гайгырмаян залымдыр. Алла шаятдыр.

Гаррылыкдан яңа сүтүни сүйнен, онуң үстесине-де Мәтвели мәремиң хупбатлы ягдайындан әҗир чекйән гарры эне бар гүйҗүни йыгнап хасасыны сөенди-де, бир элини ере дирәп, зордан ериңден галды. Оглуна гарап:

— Мухамметвели җан, сен аркайынҗа отурыбер — дийип, даш чыкды. Элини маңлайына көлегеледип:

— Гыю-гыю, хәйт нөкербашылар! Ханы, бәрик гелиң — дийип, батлы гыгырды.

Нөкербашылар Мәтвели мәрем җан табшыряндыр өйдүшип, горкушып ылгашып гелдилер.

— Хә, Уз әҗе, нә хабар? Мәтвели агамызың буйругы бармы?

— Хава, Мәтвели агаңызың буйругы бар. Етип гелйәнлере түпең геземәң. Гылычларыңызы-да гынына салың. Азаҗык тагапыл эдиң. «Сабырлы гул дура-бара шат болар, бисабыр гул тиз ёлугар белага» дийипдирлер. Сабырлы болуң. Барды-гелди, бас-да-тут эдиберҗек болсаларам алла бизден тая болса, сиз еңилмерсиңиз. Чагырылмадык мыхманың ягдайына гараң! Түпең атып, гылыҗыны сырып ат салып гелиберҗек болса, сизем гайгырмаң. Эгер ховлының гара гөрнүм ерине гелип, атларындан дүшүп, пыядалап гайтса, ишиңиз болмасын. Яман ниет билен гелен болса пәлинден тапар. Эйгилик билен болса эйгилик билен гидер — дийип, үсгүрип ашак отурды.

Җүйк бурун нөкер саңңылдап:

— Уз әҗе, сен херне ялңышян-а дәлсиң-дә? — дийди.

— Чекил-айт гайрак, өз-өзүңден довул тапып самахыллап дурма! — дийип, гарры эне хасасына сөенип, өйүң гамышына аркасыны берди-де, илери гарап дуруберди.

Гара Йылгын батыр ховла таяк атым ере гелип атдан дүшди. Нөкерлери-де атларындан дүшдүлер. Гара Йылгын батыр гелип гарры әнәниң алнында дызына чөкди-де:

— Әҗе җан, гүнәми геч! Бизе ал салдылар. Егса мениң әтҗек ишим дәлди би! — дийди.

Төверек-дашдакылар бу вака гең галдылар. Мәтвели мәрем гөзлеринден боюр-боюр яш гойберип отуры-

шына, сол эли билен саг элиниң чапылан ерини пенжеледи-де ичерден гыгырды.

— Гаратай жан, сен өзүңи хорлап отурма. Әхли гүнә менде — дийди.

— Ёк, мәрем ага, келтелик эден мен. Гүнәми гечиң! — дийип, Гара Йылгын дикелип баш эгди.

Гарры эне аглап-эңрәп зейренип отурышына:

— Йенлери харам боланлар, сизиң болуп йөршүңизи гөрүп билмедилер. Ханы өйке-кинәни ташлаң! Гара Йылгын, оглум, сенем бейтмели дәл экениң, батыр диениң пайхаслырак болар ахырын — дийди.

Мәтвели мәрем билен Гара Йылгын батыр гарры энәниң төвелласыны алып ылалашыга гелдилер.

Мәтвели мәрем сол тирсегине сөенип:

— Казам долман, шундан саг-аман аяк үстүне галсам, нөкерлеримиң серкердеси сен болмалысың. Мәхрибан энемиң ак сүйдүнден, гызыл бугдайың чөрегинден касам ичйән. Инди билдим, гөрүплер өзүнден илерини йигренйән экенлер — дийди.

Гарры эне бу вака бегенип, бисабырлык этди.

— Балаларым, айып гөрмәң! Гыз берилмесе, гыз алынмаса, ара гатнашыгың угры болмаяр. Бу заманда гайын-гиевлер говы гатнашярлар. Сиз маслахат билсеңиз, мен хәлиден бәри өз янымдан бир зады унап отырын. Оулбибини Гаратай жан билен никалашдырайсак диййән. Шол гызы халас этжек болуп, Гаратаям азап чекди, башыны этегине салып гитди. Эгер шейдилсе сизиң агзыбирчилигиңизиңем илкинжи нышанасы болар. Сизи бири-бириңизе хич ким яманлабам билмез. Огулбиби жан-да өнер-өсер, огланлар дайы-дайза, баба-мама дийип, эриш-аргач гатнашык башланар. Ине, шейдибем гатлышар гидерсиңиз. Хемме матлаплар болса унт болар. Шу төвелламы алың, балаларым.

— Уз эже, сиз мениң үчин перишде ялы адам. Эгжек сылагларыныз үчин мүң яша. Мәтвели ага, сизем бу дертден сапланып, саг-аман аяк үстүне галып гидиң. Сиз диңе башларыңызың саглыгыны диләң. Маңа сердарлык-да, йүзбашылык-да, онбашылык-да герек дәл. Өйленмегем нәме... Никам гыссан гүни өйленерин-дә. Энтек яшымың соңуна чыкып барамок. Бабам пахыр арадан чыкалы бәри, өңкүже дөрйән ерлеримизиң-де партавы чыкды. Мен энтек шол ерлери бежеришдирип атызы-атыза, чили-чиле меңзетмели. Эжемаңем гиже-

-гүндиз дилеги шол. Бакып билмән йөрен еди башлы келим ёк. Еке эжеми нәдемде-де хор этмерин. Мәрем ага, өзүң билйәң, мен мал йыгнамагын, дүнйә газанмагың, иле кетхуда болмагың аладасында йөрен адамлардан дәл. О затлар пәлимде-ниетимде-де ёк. Нана мәтәч боламасам бесдир.

Гара Йылгын батырың еке гөплидигине өңденем етик Мәтвели мәрем хас бетер яй берип уграды.

— Гаратай жан, сен ялңышма. Сениң билен арамызда болуп гечен ягдайлар душманларымызың әхлисине мәлим боландыр. Муңа меңзеш болгусыз хабар иле тиз яйрагыч боляр. Бу хабар Хыва ханына-да етендир. Эгер мени разы этжек болсаң хич болмаса эжемиң айданы билен ылалаш. Иң болмаса кесеки душманлар икимизиң гайтадан ярашанымызы берин билсинлер — дийип, ярасының азарына чыдап билмән, додагыны дишләп йүзүни чытды.

Гарры эне ене-де сөзе гошулды.

— Мениң гарып төвелламы алай, Гаратай жан. Мухамметвелиниң диенини эт.

Гара Йылгын батыр Мәтвелиниң халының теңдигини йүзүнден-гөзүнден аңып отырды. Шонуң үчин оларың гаршысына-да кәнбир гидип отурмады.

— Мәрем ага, элимден гелен көмегими эдейин. Огулбибили меселәни-де эжеме геңешип гөрейин — дийип, ашак бакды.

Гарры эне хасасына дикелип:

— Геңешага, балам, геңешага! Эжеңем бизиң пикиримизе дәл диймез. Огулбиби билен икиңизиң чатылжагыңызы билсе, онуң депеси гөге етер — дийип, Гара Йылгына мәхирли серетди.

Мәтвели мәремиң-де дерди азажык еңлән ялы болды.

— Өзүң билйәң, Гаратай жан, мениң гапым душманларымың бири-де Бабалак батырдыр. Ол мениң доганогланымың-да, аялымың агасының-да башына етен адам. Менем-ә онуң ичине догмаз оглан саландырын. Ичинден чыкмаз ялы боландыр. Инисиниң гызыны сүйрәп гетирип эжекәмиң оглуна дакандырын. Шонда сүйтдеш агасының-да багрындан гызгын гүлләни гечирендирин. Мен аңып отырын, мениң бу ягдая дүшенними эййәм ол эшидендир. Үстүме чозмага тайярлык гөрйән болмагы-да әхтималдыр. Йөне ол энтек нәмәниң нәмедигине гөз етирип билйән дәлдир. Эгер ол

икимизиң энтегем барлышмандыгымызы аңайса, бу гү-
нүни эртә гойман обамыза чозарам, учдантутма гырып,
гөвүн солпусындан чыкарам. Огулларымызы олжа, гыз-
ларымызы есир эдер. Жайымызы юмруп, өйлеримизи
отлар. Ынан, Гаратай. Мен өлүмими гайгы эдемок,
ызымы гайгы эдйән. Шонун үчин оларың үстүне чозуп
дурмалы.

— Мәрем ага, мен геплемәйин дийсем-де болмаяр.
Маңа ягының үстүне бар дийме. Чозуп гелен душманы
гайтарыш дий.

Мәтвели мерем улудан демини алды.

— Вах, жан иним, яшлык этжек болярсын-ов. Ягы-
ның үстүне барып илини чапмасаң, олжаны нирeден
алжак? Мунча машгаланы, хоссар-ховандары, ковмы-
-хышы, илен-чаланыңы кесек берип бакжакмы? Гөр-
йәңми, мениң ятаныма хич гүн гечеңок. Эййәмден гар-
лаважың чагасы ялы агзыны ачышып отуранлары бар.
Олжа алмасаң булара нәме бержек?

Гаратай Мәтвели мәремиң эдйән гүррүңлерине хай-
ран галып, дүвүлги юмругыны агзына элтенинем дуй-
мады.

«Өзи хал үстүнде ятыр. Ярасының авусына чы-
даман, урнуп абат отурып билеңок, ене чапавуллык
хакында, олжа барасында гүррүң гозгаяр. Эй, худай!..
Олжа, чапавулчылык диен ногсанлар буларың бейни-
сине эне сүйди билен сиңипдир, ганларына орнапдыр.
Өзлерем улы илиң кетхудасы. Эй! — Ол тас дилленип-
ди, онянча мәрем:

—Гаратай жан, нәме гепләңок, гүрләп отурсана—дийди.

Мәремиң чапавулчылык, олжа барадакы сөзлерине
гахары гелип чишип отуран Гаратайың сеси ёгнас
чыкды.

— Ер эксинлер, мал баксынлар, авчылык этсинлер,
Шейдип яшабермели-дә.

— Жаныңа дөнейин, Гаратай! Ол ишлери этмәге-де
апгырдыны басып йөрен самсык гарындашларымыз аз
дәл. Оларам өз гүнлерини гөрүп билмән, мениңкиден
азда-кәнде бир затлары алып яланярлар. Бу заманда
өзүне ынамы бар йигитлер малына, ерине канагат эди-
бем дураңок. Шоларың бирем иле сердар болмалы,
Сенем өзүне гөвни етйән йигит.

— Мәрем ага, сердар болмага менден башга-да
адам гыт дәл.

— Догры айдярсың, сердар болмага йигит көп.
Йөне ярагың өңүне дөшүни герип бармага йүреклиси
ёк. Онсоңам, иним, сен энтек көп затлары билеңок.
Миллет сенден гарав гайтмажагыны билсе, депәнде
шәник чакар. Гүйжи зорлар гелсе, малыңам аркайын
бакдырмаз, ериңем экдирмез. Элиндәки бар задыңы
алып чагаларыны алып гидер.

Гара Йылгын батыр Мәтвели мәрем яралы болансоң
гөвнүне дегмежек болуп, айтжак затларының көпүсини
айтман сакланярды. Шонуң үчин ол:

— Боляр, мәрем ага! Шундан шейләк сениң диениң
билен боларын. Сен аман-саг башыңы дикләп гитсең
башга зады гайгы этме. Өзүң билйәң, мениң-де дашы-
мы алып: «Сен дур, мен өлейин» дийип, дуран хоссар-
-ховандарым ёк. Менем багт-төвекгел дийип гезип йө-
рендирин — дийди.

Шол вагт тебиплерин бири ишикден гирди-де:

— Мухамметвели жан, элиңизи тәзеләп даңалы —
дийип, ичи мелхемли шеңңили ол элинден бу элине ге-
чирди.

Мәтвели мәрем ашакы додагыны дишләп:

— Хабардар болаверин, ган көп гитсе мени ене-де
эссимден гидерер — дийип, тебибе голай отурды.

— Эншалласа, хич зат болмаз — дийип, тебип Мәт-
вели мәремиң элини чөзди. Гайтадан мелхемлери су-
вап башлады. Бирденем ган чүвдүрилип гитди. Нәме
үчиндир, бу сапар Мәтвелиниң элиниң ганы диңер ерде
диңмеди. Тебип мелхеми хер нәче суваса-да, ганы сак-
лап билмеди. Гайтам ганың акмасы гүйчленди. Мәтве-
ли ысгындан гачып башлады. Бейлеки тебиплер ылга-
шып гелдилер. Хер хили эмеле тутуп гөрдүлер. Онда-
-да болмады. Элини чызым билен чекип дандылар.
Омурданына ченли чүйрән эл, гүп ялы чишип дурды.
Азары эййәм йүреге урупды.

Адамлар ылгашып йөрүшлерине, ниредендир Нур-
ахмет ишаны тапып гелдилер. Ол Гара Йылгын билен
гөрүшүп, аманлык-саглык сорашып, өлүп-өчүп барярды.
Ишан Мәтвелини-де, онуң кеселини-де ятдан чыка-
рыпды.

Гара Йылгын батыр ишаның бу болшуны итден бе-
тер йигренди. Хер ничигем болса адамкәрчилиги элден
бермеди.

— Ишан ага, Мәтвели агамың ягдайы песләп барян

ялы-ла. Муна бир делалатыңыз дегер ялы болса дегриң--дә — дийди.

Нурахмет ишан:

— Боля-боля — дийип, чөк дүшүп, ики элини уйлугының үстүнде гоюп, башыны ашак-ёкарык ырап, чүф-чүфләп Мәтвеле дем салып башлады.

Мәтвели мәрем: «Сен гит» диен әхеңде Нурахмет ишана элини салгады. Нурахмет ишан муны менден башгаңызың хеммәңизе гит дийййәр» дийип, дүшүндирҗек болды. Эмма ол диени ер тутмады. Мәтвели мәрем бирден эссинден агды. Ол шу аралыкда:

— Гаратай, өзүң гайрат эдәймесең ызымы тутҗагым ёкдур. Мен адам танамаян экеним. Инди гич — дийип, чалаҗа пышырдады.

Гара Йылгын батыр Мәтвели мәреми гуҗаклап аркан ятырды. Хеммелер йыгнаныл, Мәтвелә шыпа бермек үчин өз биленлерини эдип гөрдүлер. Эмма чыкан җан доланып гелмеди. Онуң эййәм эли-аягы совапды. Ховлының ичи-дашы ызан-да чуванлык болды. Бирсалымың ичинде ит эесини, пишик бикесини танамады. Яс еринде адамлар толкун атярды. «Тойда агламагын, ясда гүлмегин» дийилсе-де, Мәтвели мәремиң ясында матам тутандан, йылгырып йөренлер көп болды. Мәтвели мәремиң якыны-яды йыгнанып, оны «Еди вели бабада» җайладылар.

Гара Йылгын батыр өйүне гайтды.

— «Батыр өлсе, батман эт» диенлери, чын экен-ов. Ахырында хеммәмизиңем болҗагымыз шу-да — дийип, ол өйүне геленсоңам бирентеге ченли Мәтвели мәремиң сыпатыны гөз өңүнден айрып билмән гезди.

* * *

Гулгелди ганхор Гара Йылгын батыры ырҗак болуп, бирки ёла йөрите гелди. Гара Йылгын батыр галан өмрүнде Гулгелди ганхор билен тиркешмеҗекдигини кесгин айтды. Шол гүнден соң хем Гулгелди ганхоруң йүрегине ховсала аралашып башлады. Ол йыгнап билен пешгешини йыгнап, Нурахмет ишаны-да тиркәп, Атамырат ханыңка гитди. Барды-да ханың аягына йыкылды, ишаны-да төвеллачы этди.

— Хан ага, биз гара өкүз өрки болсак, сиз ак өкүз гутлыбай. Икимиз бир атаның баласы. Бир оҗагын башының машгаласы. Агзыңа сыганыны айт-да,
герегиңи ал. Өлйәнчәк хызматыңа тайяр. Бир айданыңы ики гайталатмарыс. Йөне, хер нәме этсең-де,
бизи шу Гара Йылгын диен гелмишекден дындар. Бу
гелмишегиң якан оды кыяматда-да ичимизден чыкмаз. Не бир илиң гүл ялы мәремининң багтына гараны чекди. Нәхак ганына галды. Бал гүнүмиз барды,
бизи таңры гарган ялы этди. Или булашдырды — дийип, сөз гезегини бермән, агзыны көпүрҗикледип яңрап башлады.

Онуң ягдайына өңден етик Атамырат хан гөвүнли-гөвүнсиз йылгырды.

— Гулгелди батыр, шу затлар көпден бәри мениң гулагыма дегип йөр. Йөне мен бир зада хич дүшүнип билемок. Иллер-ә өз ичинден шоңа меңзеш гарадаш гайтмаяны дөредип билмән хеләк болуп йөр. Сиз болсаңыз оны ёк эдип билмән азара галып йөрсүңиз. Мен онуң бирки ёла сөзүни диңләп гөрдүм. Сөзлеринин базарлыгы бар адам экени. Муртуна гуваняң гөдек батырлардан дәл экени. Ол акыл-хушы еринде йигит экени. Оба-ил сизиңки, ганы гыздырмаңам бир ойланышып гөрүң!

Нурахмет ишан ектайының сыйыны дызының тейине басып, илери омзады.

— Атамырат хан, мертебәң белент болсун, сен оңа гара яғы диенлерден. Ол гелмишек хакыт гаравсыз говы етик дәл экениң. Өзем Гулгелди батырың аркасындан йөне бир сандыр. Шол болшуна-да барып ятан терсеңка, гедем. Ойланып этҗек екеҗе-де иши ёкдур. Ёгсам бизиң арамызда оңа меңзеш оңшуп йөренлериң саны аз дәл-ә.

— Нәбилейин, пирим мен. «Мәтвели мәремиң өзүнден болды. Гара Йылгында гүнә ёкды» дийип йөренлерден эшиденими айдян.

— Ким айтса, ялап айдыпдыр. Ол геплере ынанмаверң. Бары бидерекдир. Ол ер ювутмыша биз догабитди етиг-ә. Оны өлдүрениң кесеви гөгәр. Гөрерсиңиз, ол хачанам болса өйүнде өлмез. Кесекиниң окундан ләши дүзе серилер. Шу айдан сөзүми белләп гояйың. Нәкерлиге алып, хатара гошан Мәтвели мәрем нәме гөрди ондан. Ахырында өзүни өлдүрип дынды.

— Мен чагырсам Гара Йылгын батыр гелерми? Хызматымы эдерми?

— Вах, онуң йүзи гурасын-ла. Нәтжек оны чагырып, нәтжек оңа хызмат буйруп. Илде сениң хызматыны этмәге шона меңзеш адам гытмы? Ханы, онуң келлесини кесип ере дыкып болайсады, кәшгә. Сең оны чагыржак диййән. Йүзүни бабалы гөрсүн, ол бетнышаның.

Хер ничигем болса, хан буларың сөзүне уймады. Эмма пешгеш барыны алансоң:

— Боляр, бир алажыны эдериң. Йөне шу гүнден шейләк Гара Йылгының адыны хич ерде агзамаң. Онун билен ишиңизем болмасын — дийип, олары сыпайычылык билен ёла салҗак болды.

Ишан горсанып, отуруп билмеди.

— Хан ага, оны ёк эдип болмазмы?

— Сизе шо тайдан гитсе боля-да. Нәме ол өленда ер долар өйдйәрсиңизми?

— О тайдан өз эркине гитмез ол, ханым!

— Гидер, ишан кака, гидер. Гитмесе гидер ялы эдерис — дийип, хан буларың гетирен пешгешине серетди-де, «Илиң өңүне чыкып, өзүни гөркезениң хеммә ярананы бармы? Ылайта-да сизе меңзеш ялхор, ятапайлар үчин ол адамларың дүнйә инмедиги говы. Сиз угруңыза йөрмедигиң ер депеләнине нәгилесиңиз. Мени-де йүрегиңиз үзүлип, гөресиңиз гелип гелмәндигиңизи билйән. Пәх, таквасыран болуп, гарындаш чыкан болуп сувҗарышяныз-а. Ханы, обаңызың ыгтыярыны өз элиме алыберейин бакалы. Я агзыңыза сув алан ялы боларсыңыз, я-да ёгуңыза янарын» дийип ичини геплетди-де:

— Хабар өзүмден болянча гарашыбериң. Янкы айданым, Гара Йылгын барада азар эдиңип, алада галып йөрмән. Өзүм бир ойланышып гөрейин — дийип, Атамырат хан найлы чилимини покурдадып башлады.

Нурахмет ишан хекгерилип:

— Ханым, сизе бизиң обамызда гарашянларың саны-сажагы ёкдур. Сизиң сылаг-серпайларыңызың тайярланып гойланына кән вагт болды. Тизрәк барҗак болавериң! — дийди.

Гулгелди ганхор гапыдан чыкыберенде:

— Мен йүзбашылара, онбашылара, нөкерлере нәме диейин? Олар-да нәдерлерини билмән, эндирешип йөрлер. Онсоңам илата-да сизиң адыңыздан бир затлар айтмасак болмаз, хан! Бизиң сизиң янына гайданымызы хеммелер эшитди. Олар бизиң ёлумыза кеҗебе гелҗек ялы гарашяндырлар — дийди.

Атамырат хан сәгинмезден җогап берди.

— Хәзирликче обаңызың кетхудасы сен боларсың. Хива йөне илиң салгыт-галавыны маңа табшырмалы. Хер онбәш-йигрими гүнден гелип, этмели ишлериңе гөркезме алып гидерсиң. Шу гүнден шейләк менден бигеңеш болар-болмаз зада башыны урма.

Гулгелди ганхор Атамырат ханың вагтлайын диен сөзүни халамады. Халамаса-да:

— Боляр, таңрыялкасын. Тоя гелели — дийип, дашары чыкды.

Ёла чыкансоңлар Нурахмет ишан ызлы-ызына ардынды-да:

— Гулгелди батыр, шу ханың айдан сөзлериңден хей, бир маны алдыңмы? — дийип гөзүни сүпүрди.

— Догрымы айтсам, Нурахмет ишан, мен-ә шу сапар ханың сөзүниң манысыны тапмадым. Өзүнем өңкүлиги ёк ялы. Я бизиң бараныымызы халамады, я-да башга бир ерден, гулагына болгусыз хабарың деген махалының үстүне барыпдырыс.

— Аңшыран экениң. Даш гулакдан муны аңсыз дийип эшидйәрдик велин, бейле дәл экени. Бу ханы-ам түйлән экени. Бизиң ёргудымыз дәл. Келле барыны гырыпдыр.

— Юрдумызы терк эдип гитмели болаймасак бир-ов!

— Хыва ханына пешгеши болуракдан берип, обаның кетхудалыгыны муддасыл алмак герек. Атамырат хан нә керүмизе герек бизиң. Гара Йылгыны бирйүзли эденсоң, гөрмедигимиз Атамырат хан болсун.

— Биз энтек Атамырат хана дилимизи дүшүндирип билемзок, Хыва ханына нәме дийип барҗак? Гелмишек Мәтвелини өлдүрди дийсек, говы болупдыр, дек гезсин диер. Онсоңам Хыва ханына йүз тутҗак болсак, Атамырат ханың янына бармалы дәлдик. Хыва ханы муны бу гүн болмаса эртир, эртир болмаса биригүн, гараз, биз хучурына барманкаэшидер.

— Болмаса көпрәк пешгеши алалы-да, Хыва ханының егре адамларының бириниң янына бараялы.

Белкем, багтымыз чүвсе, Гара Йылгыны ёк этмегиң дерманыны аларыс. Онсоң сен шутая кетхуда боларсың.

— О диенинем болмаяр, Нурахмет! Хыва ханы соңкы вагтларда гелмишеклери говы гөрйәрмиш. Оларың аркасы билен көп пейда гөрйә диййәрлер. Хәзир барып, Гара Йылгын барада гүррүң гозгасаң, енсеңинден тутулар. Бужагаз гүнүмизденем айрыларыс. Мәтвели мәрем өңки хан билен говуды. Бу хан оны итден бетер йигренйәр.

— Ялңышма, Гулгелди батыр. Пул болса гөкден ёл ясап болияндыр. Хер ничигем болса Хыва ханына йүз тутуп гөрели!

Гулгелди ганхор Нурахмет ишана тутарык эдинер ялы жогап бермеди. Булар белли бир нетижә гелип билмән, ичлерини хүмледип барышларына Маслахат депе диен ерден гечдилер. Өсгүн чалылыгың ичиндәки ёл билен атларыны гезерине сүрүп гелйәрдилер. Бирден гапдалдан ики саны эшекли галтаман зомпа чыкды. Олар Гулгелди ганхор билен Нурахмет ишаны ока тутдулар. Ёлагчылар йүврүк алашаларына гамчыны басдылар. Эмма ызлы-ызына атылан ики ок эериң гашындан япышып зордан отуран ишаны серпмеден гайтарды. Нурахмет ишан атдан аган еринде сарсман жан берди. Муңа меңзеш ковушманы-гачышманы башындан энчеме гезек гечирен Гулгелди ганхор атының бойнуны гужаклады-да, оны гыссап уграды.

Нурахмет ишан илкинжи түпен атыланда:

— Дат, Гулгелди батыр, мейдим чөлде галмасын, шу сапар гайрат эт — диййип, сесинде барыны гыгырып аглапды. Эмма оны диңлән ким, оңа гарашык эден ким.

Гулгелди ганхор:

— Сен нәме, мунча-мунча чөлде өлүп йөренлерден говумың. Ийжек унуңы ийдиң, яшажак яшыңы яшадың. Жуванамерк болжак гүманың-да ёк — диййип ызына серетмән, алашасыны аяк алдыгына патырдакладып гачды.

Гаракчылар Нурахмет ишаның затларына небсевүрлик билен топулдылар. Гейимлерини чеңли сыпырып алдылар. Соң эзенегинден тутуп, үргүн чәгелиге сүсдүрдилер. Галтаманларың бири:

— Бә, бу гарры адам ишан өйдйән, селлеси-де бар-айт! — диййип, ёлдашының йүзүне серетди. Ёлдашы:

— Ишан болса хеммесинден говы. Шу тайда дога окап, бизе пата эдип ятыберсин.

Олар гүлшүп, сазаклыга сиңип гитдилер.

Гулгелди ганхор өйүне гелди-де, түкге дүшүп ятыберди. Ол инди диңе Атамырат хан барада чуң пикире гидйәрди.

Атамырат хан сөзүнде тапылды. Овал-да бириниң «Хем дайымлара барян, хем тайыма баш өвредйән» диййши ялы, Хыва ханына салама геленинде, Гулгелди ганхор билен Нурахмет ишаның хайышыны хана яңзытды.

* * *

Гачан, ковулан гарып-гасарларың бир топары Губадагың төверегинде ыгышып йөрди. Олар азлык хем дәлди. Йөне белли баш, белли аяк ёкды. Шонуң үчин булары чем гелен хорлаярды, олар оңайы гелсе өз бири-бирини-де чүркейәрдилер.

Ёмут галтаманлары Маңңыды, Гыпжагы, Гарагалпаклары таланларында Губадагың үсти билен гечйәрдилер. Гүндизине шол ердәкилериң күлбесинде ятып, гараңкы мазалы аралашансоң белленилен оба чозярдылар. Гелмишеклери уруп-сөгүп, олжалап алан затларыны олара гөтердйәрдилер. Олжа маллары сүрдүрйәрдилер, гүйчли душмана душан махаллары болса олары ташлап гачярдылар. Шонда гахары гелен халк бу маңлайы шорлары гырып хумардан чыкярды. Шонуң үчин Губадага оңшук тамакин болуп гелеңлериң ызына гайдып гидйәнлери-де аз дәлди.

Ёмут галтаманларының бу эден-этдилигине Маңңыдың, Гыпжагың, Назар ханың кетхудалары чыдап билмедилер. Олар Хыва ханына ызлы-ызына арз эдип башладылар. Соңкы гезек арза барланда, хан илки Маңңыдың бегини кабул этди. Маңңыдың беги баш эгип, ыглап барып, ханың аягына йыкылды. Жәгүлиге салып, гөзүнден боюр-боюр яш гойберди.

Хан сакгалыны сыпалады-да:

— Эркек адама, онда-да гарры адамлара агламак айып болар. Мен юрда хөкмүрованкам сиз нәме үчин

хапа болярсыңыз? — диййп, беги көшешдирмәге чалышды.

Өңки геленде хан билен чапраз дүшүп, бу сапар йүз тапан бег:

— Тагсыр, биз хапа болман, ким хапа болсун. Соңкы гүнлерде галтаманлардан итден бетер хорлук гөрйәрис. Йеңимиз ган, гениңимиз кепене өврүлди. Бир гүн дәл, ики гүн дәл. Ызы гутармаян хорлук бизи басмарлады. Инди биз сүлгүниң жүйжеси ялы, даргап гитмәге межбур болдук. Эй, улы илиң пенакәри! Бизиң сенден өзге туталгамыз ёкдур. Мүшгүл ишимизи аңсат эт! — дийди.

Хан бегиң йүзүне середип сораг берди.

— Олар сизиң үстүңизе хемише гиже дөкүлйәрми? Олар хайсы кетхуданың нөкерлери?

— Хава, гиже дөкүлйәрлер. Йөне олары пылан ерден, пыланкесиң нөкери диер ялы дәл. Идәп тапжагам гүманың ёк. Олар белли бир ерде месген тутмаян, мекансыз адамлара меңзейәр. Олар илки билен-ә Губадагын төверегине йыгнанан гелмишеклери хорладылар. Ол ач-ялаңач гедайларда нәме бар. Оларың жаныны алаймасаң башга заты ёк. Инди, якындан бәри болса бизиң үстүмизе дарап башладылар. Хәзир Маңкыдың, Гыпжагың, Назар ханың, Мәнагың, деря боюндакы илаты зир-зевран болуп оңдан-оңа босушып йөрлер.

— Губадагың төверегиндәки тентирәп йөренлериң саны көпми? Олар ниреден гелди?

— Босуп йөрен, саяк-сандырак, гелмишеклериң гелип-гидип йөренлериң саны-сажагы ёк. Көп боланда нәме, мүңүси энабатлы бир адамың ерини тутжак дәл. Өзлериңден сорасаң:

«Биз Гара Йылгын батырың топарындан. Бизе Гара Йылгынлы диййәрлер. Хеммәмиз бир ожак башының адамсы болмалы» диййп жогап берйәрлер.

— Губадаг төверегиниң ери нәхили?

— Вах, сув болса ерине не сөз. О тайларының топрагы алтына барабар-ла. Сув тапып, ере бир зат санжып-сачып билсең хер дәнәң мүң боляр. Гара малың, гоюн-гечиниң, йылкының-да түйс жайы. Арман, сув ёк-да, сув боланда биркүч йылың ичинде баглы-боссанлыга өврүлаймели мейданлары бар. Онуң ялы алтына барабар топраклы ер Хорезмиң оюнда

аз-аздыр, тагсыр — диййп, Маңкыдың беги ханың агзыны сувжартды.

Хыва ханы көп маңылы пикире гитди. Ахыры башыны галдырып:

— Ханы Гыпжагың, Маңкыдың, Назар ханың кетхудаларыны-да чагырың — диййп, хызматкәрине ышарат этди.

Ишикден гирен кетхудалар хем ханың аягына йыкылып баш эгдилер. Ики элләп гөршүп, аманлык-саглык сорашдылар. Хан буларың-да агзыны ысгап гөрди. Йөне оларың сөзи хер дүрли чыкды. Эмма хеммесиниң-де дерт-аладасы өз жүбүсиди.

Галтаманлары даргытмага Хыва ханы булара нөкер бермели, олжаланылан затларыны гайтарып алып бермели. Губадагың төверегине йыгнанан гелмишеклери буларың ыгтыярына бермели. Оларың газанжы-да буларың габына гирмели.

«А-ха, диймек, булара азапсыз азык герек. Ай, ёк. Бейдер ялы агзына сиңек гондурып отуран хан ёкдур. Хай, багтыгара худай гарган бенделер. Налажедейиң, агыз гөзлемелер. Мениң мамам-да гелмишег-ә. Ек, сизиң айдяңыңыз болмаз! О тая сизе меңзеш берймсиз бег, хусыт кетхуда дәл-де, мениң агзыма гараян, эденли, эли ачык, догумлы адамы тапмалы».

Хан ичинден айдян сөзлерини соңламан элини маңлайына етирди. Пикирини довам этди. «Дур, дур, дур. Ханы, ол гүн Атамырат хан бир затлар диййп отырды-ла. Хаял этмән, шоны идәп тапмак герек».

Хан элини маңлайындан айырды. Дуранлара бирлай гөзүни айлап:

— Боляр, беглерим! Хәзирликче гайдыбериң. Якын вагтда өзүмден хабар болар — диййп, сакгалыны сыпады.

— Нөкер көмегини эдевериң, хорматлы аркадагымыз!

— Нәме этсек-де бир зат этжек боларыс. Сиз ынжалсаңыз боля дәлми?

— Таңрыялкасын, тагсыр. Яшың узак болсун. Тапанымызы азарсыз ийип-ичип отурсак боляр.

— Мүң яшаң, пенакәримиз!

— Алладан гайтсын, хан дәде! Бизден гайтмаса алладан гайдар — диййп, беглер хошлашып чыкып гитдилер.

Шондан соң Хыва ханы Атамырат ханың айданларыны тәзеден ятлап:

— Хә, шо болжак. Айдышларына гөрә Гара Йылгын эденли йигитмиш. Губадаг төверегине ыгып геленлери-де өзлерини шонуң адамсы хасаплаярмышлар. Мен оны шол төверегиң кетхудасы эдип беллә-йин. Ыкмандалар оңа гулак асарлар. Чапавуллаянларам ондан хедер эдерлер. Онсоң ыкмандалар өзүни тутар, маңа-да берим-пешгеш акып дурар. Гара Йылгын батыр герек вагты душманыма гайтавул берер. Душман хем етерлик — дийди.

Хан өз-өзи билен шейле гүрлешип, Рейимбай кашыкчы диен хызматкәрини чагырды. Оңа Гара Йылгының янына гитмелидигини айтды. Нәме диймелидигини өвретди.

Рейимбай кашыкчы хаял этмән, Гара Йылгының идегине чыкды. Ол Сыпайы яп боюна гелип, илки билен Гулгелди ганхорың өйүне дүшди. Гара Йылгын батыры-да шол ере чагыртды.

Гара Йылгын батыр Гулгелди ганхорынка бармажакдыгыны айтды. Гулгелди ганхор йүзүни эгшиди:

— Сиз инди Губадагдакы тентирәп йөренлере баш болмага шунча илден башга адам тапман, бизиң мәремимизиң башына етен гелмишеге гезек етирйәңизми? Сиз ил адамсы, кимиң кимдигини берин танамалы ахбетин. Сиз билеңзок, Гара Йылгының жайы Хыва ханының зынданыдыр. Хей, шейле-де бир зат болармы? Хайран галярыс, бу харамзада барада бизден сораян-идейәнем ёк. Адама меңзеш адамы идемек герек ахбетин. Гөрйәңизми, сизи-де писинтде тутман, чагырылан ере гелмән, киммишин ол гелмишек?! Гелэгеде саламлашып, сизиң голуңызы алып гидиберенде, бегликден дүшермиди, ол гарасөймез? — дийип, өйкели гепледи.

Рейимбай кашыкчы онуң гүррүңлерине үнс бермән:

— Өзи билен геплешмели — дийди.

Гулгелди ганхорың йүзи гараөрт болды. Ол өзүни нәче гиң, мыхманпараз гөркезжек болса-да, гепләнде сеси жуда гураксы чыкды.

— Тагсыр, сизи эртир Меле бай мыхманчылыга чагыряр. Вагтыңызын болдугындан шонуң-да сылаг-хеззетини гөрүң. Йөне велин, индики баржак ерлериңизе о гелмишеги чагыртмаң. Ики гезек чагыртдыңыз, гелмеди. Соңкы барян чакылыкчы: «Сизиң билен ханың векилиниң йөрите иши бар» дийибем айдыпдыр. Шонда-да онуң пиңине дәлмиш, атыз-чилинде гыдырданан болуп йөр диййә. Айдян-а, сылагы-хормат билйән эшек дәл ол. Сизи-де, бизи-де сыламады. Гөрерсиңиз, ол Меле байың-да гахарыны гетирер. Бизиңем кейпимизи гачырар. Гөрйәңми, мени биперде эдишини. Ёгсам Гара Йылгын батыр адыны мениң аркамдан алыпды, ол гелмишек!

Гулгелди ганхорың жаныгып, яңрап отурышыны геп гөрен Рейимбай кашыкчы:

— Гулгелди ага, Гара Йылгын батыры ене-де бир гезек чагырдып гөрерис. «Үчден соң пуч» дийипдирлер. Онда-да гелмесе өйүне бараярыс. Себәби, бизиң бу оба несибәмизи чекдирен Гара Йылгын батырың идегидир. Шеригатың ёлы оюнча өңи билен Гара Йылгын батырынка биз бармалыдык. Эмма илиң аксакгалы хөкмүнде сылап, хормат гоюп илки сизиң гапыңыза дүшдүк. Белент мертебели ханымыз болса: «Гара Йылгын батыр билен геплешмән гайтмаң» дийип табшырды — диенде, Гулгелдиниң йүзи ит чейнән санажа дөнәйди. Ол: «Гөрйән велин, кече телпек түркмениң хасабына яшап йөрен шейтан кашыкчы сени ырып болжак дәл. Шейтанлыгыңы эдип башладың-ов. Иң говусы, Гара Йылгынлы гүррүңи бес эдейин. Нәме болса, шол болсун» дийип ичини гепледи-де:

— Тагсыр, о ягдайларыңызы өзүңиз говы билйәрсиңиз — дийип, габа сакгалыны бирки ёла сыпалады.

«Меле байынка гелмели» диен хабар билен ене бир йигиди Гара Йылгынынка ибердилер. Гара Йылгын батыр бу сапар эжесиниң йүзүне бир серетди.

— «Ил диенини этмедик, ил дердине ярамаз» дийипдирлер — дийип, эжеси пикирини айтды. — Ялңышдың, балам. Илкинжи чагырыланында бармалыдың.

— Эже, хенизем гич дәл. Бирнеме гарашдырып барсак, гадырлы боларыс.

Гара Йылгын батыр гапыдан гирип, хеммелере салам берди. Бир четден гөршүп уграды. Рейимбай кашыкчы билен хас гадырлы гөрүшди. Эмма Гулгелди ганхор билен гөрүшмек үчин элинем узатмады. Гөрүшмедем, аманлык-саглык сорашмадам.

Гулгелди ганхорың йүзи таякланан ялы болды.

Ол горсанып:

— Тагсыр, яман гөрмәң! Мен бир даш чыкып гелейин — дийип даш чыкды-да, гөни өйүне гитди. Онуң гитмегини Рейимбай кашыкчы-да яман гөрмеди.

Гара Йылгын батырың Рейимбай кашыкчы билен гүррүңи алшып гитди. Гара Йылгын сересабрак гүрлейәрди. Рейимбай кашыкчы шу аралыкда болан-гояв вакаларың көпүси билен таныш болды. Ол Гара Йылгының догручылдыгыны, буйрулжак юмшы аңсат этмежекдигини, шонун үчин өзүни чеке тутяндыгыны дуйды. Шонуң үчин ол өрән ерликли делиллер тапып, гүрлемеги йүрегине дүвди.

Рейимбай кашыкчы озалам бу обаларда бирнәче гезек болуп гөрүпди. Мухамметвели мәрем билен, Атамырат хандыр Бабалак батыр билен отурышып-турушуп гөрүпди. Илин агыр-еңили, ягшысы-яманы барада олар билен сөхбетлешипди. Йөне олардан Гара Йылгын батырынка меңзеш акыллы-башлы гүррүңи аз эшидипди. Оларың гүррүңи чапа-чаплык, таланчылык, кимиң кимден нәхили ар алшы, кимиң ниреден аял аландыгы хакындады. «Бу оглан узагракдан гөрйәр. Йөне муны окатмалы болар, йүреги еллиже сәхрайы түркмендир би. Бу баланың акылы-хушы, адамкәрчилиги өзлериниңкиден белент болан-лыгы үчин йигренйән экенлер, би көне пислер. Өзүне гөвни етйән, гепи-сөзи еринде, башаржаң йигиде меңзейәр. Ине, бу йигидиң йүпүнин үстүнде чөп гойса болар. Йөне, нәме үчин, бу йигит шу вагта ченли өйленмедикә? Айдышларына гөрә, бирнәче гызлары-да дениңинден гечирипдир. Аялсыз адамам жылавсыз ат ялы боляр. Шол тараплары бар. Эй, мениң о затлар билен нәме ишим бар. Ханың хызматыны битирсем бес дәлми» дийип ичини геплетди-де:

— Иним, мен сизи хәлиден бәри диңләп отырын. Гепиңиз-де, гүррүңиниз-де, өзүңизи алып баршыңыз-да маңа ярады. Битирен ишлериңе-де берекелла диймели. Мәтвели мәреме кемини гойман хызмат эдипсиңиз. Ахырында-да гепиңиз чапраз дүшүпдир. Нәжүмел ишиң үстүнден барлыпдыр. Элбетде, болжак ишлердир-дә. «Болжак иш болман галмаз, болмажак иш хич хачан болмаз» дийипдирлер. Мәрем аганызын чөпи гутарандыр-да. Адамың казасы долса, оңа бир зат себәп болмалы-да. Биз бу болуп гечен затлардан озал хабарлы. Элбетде, бу ерде сизиң артыкмач гүнәңиз-де ёк. Йөне дил диениң сүңксүз зат боляр. Нирә чексең чекибермели-дә. «Илиң агзыны йыгып болмаз, челегиң агзыны богуп болмаз» дийипдирлер. Йөне бу ерде башга бир ойландырян зат бар. Сиз бу обада хоссар-ховандарсыз диен ялы, екерәк йигит экениңиз. Шейле дәлми?

— Хава, өң-ә сырдашларым көпемди велин, шу ишлер булашансоң оларың чорба чыкжагының көпүси даргап гитди. Догрусы, оларың көпүсинин даргап гитмегиниң себәби өзүмизденем болды. «Гүнүңизиң өтен ерине гидиберин. Мениңкиниң инди беллиси ёк» дийдим.

— Мухамметвели мәреми өлдүрди адына-да галыпсыныз. Мухамметвели мәремиң голдайжысының, тарапдарының, доган-гарындашларының көпдүгем өз-өзүңден душнүкли — дийип, Рейимбай кашыкчы Гара Йылгының йүзүне серетди.

— Ай, хава-ла, Рейимбай еке, булар көп-ле. Мениң кассыма чыкып йөренлерем аз дәлдир. Худай бардыр, багтымыздакыны гөрүбререрис-дә!

— Онсоңам, Сейитмырат лаңңасы билен болан сөвешде, Найман галдав билен болан гарпышыкда, Отуз ага билен болан тут-ха тутлукда Мәтвели мәремиң рүстем гелмегиниң себәби-де сен дәлми? Хорезминиң оюнда чөп башы гымылдаса хан хезретлери эшидйәр. Йөне, алла өмрүни узак этсин, сәхел зада эселип-песелип отурмаяр. Өзлерем пикирлениң гөрсүнлер дийййәр.

— Бу гүррүңлериң хеммеси-де угрунда бар, тагсыр. Хызматкәр боламсоң буйрулан ишлери этдим.

— Бир хасапдан сениңки догры. Йөне буйран Мәтвели-де болса, шол ишлери эли билен эден сен. Мухамметвели мәрем өлди, ятан ери ягты болсун! Инди олар башарып билсе арыны кимден алар диен пикириңиз бар, ханы бир ойланып гөрүң?! Иң яманы-да, душманларыңызың ичли-дашлыдыгы. Айданлары-мы диңләп отырмысыңыз? — дийип, Рейимбай кашыкчы Гара Йылгын батырың йүзүне гөзүни сүзүп, йити серетди.

— Гулагым сизде, тагсыр — дийип, Гара Йылгын ойланды. «Э-хә, булам-а торы айлап башлады. Мени

Зак. 5113 — 11

ене нирә чекележек боляркалар? Өлсемем ил таламага гитмен. Ханы, сонуны гөрели».

— Гел, икимиз биле пикир эдип гөрели. Ханы, инди биажал өлмели болса, бу обада илки билен ким өлмели? Яш башың бар, жуван яшың бар.

Гара Йылгын батыр еңсесини сыпалады.

— Тагсыр, ажал етсе, өлүмиң белли вагты, белли ери ёкдур.

— Ёк, балам, биажал өлүм бардыр. Гапдалдан гелжеклер өңүнчә сениң келләңи назарлап гелер. Йөне сениң ялы акыллы-башлы мерт йигитлериң биажал өлмәге хакы ёкдур. Сен иле-де, бизе-де, ханлыклара-да герек адам. Йөне сениң эден ишлериңи бу обада хасаба алмандырлар. Зыяны ёк. «Ягшылык эт дерья окла, халк билмесе балык билер» дийипдирлер. Сизиң эдерменлигиңизи халк билипдир. Шолам сизе етерликдир. Саңа «Гара Йылгын батыр» дийип, хорматлы ат гоюпдырлар. Дерялыгың боюнда-да, Губадаг этрапда-да, Бузгөменде-де, Хан ябың кыбла тарапында-да: «Мен Гара Йылгын батырлардандырын» дийип, дөшүне какып йөренлер аз дәлмиш. Гөрйәңми, олар шол гезип йөрен ерлеринде-де сениң адынашөхрадына байрыньярлар. Ине, саңа шол адамлар герек. Шол энтирәп-тентирәп йөренлериң башыны жемлемели, олары өзбашына ил этмели сен. Гамлы гүнүнде, башыңа иш дүшенде шол адамлар саңа бирлик эдер. Догрусыны айтсам, сениң Мухамметевли мәреме хызмат эдишиң-де, итиң бойнуна гөвхер дакылышы ялы болупдыр. Шонуң үчин саңа, эгер алсаң, йүрегим билен бир маслахат бермекчи. Диңлейәнми?!

Гара Йылгын диңлейәрди. Айратынам кашыкчының «Энтирәп-тентирәп йөренлери йыгнап, олары өзбашына ил этмели» диен сөзүни говы гөрйәрди. «Гүррүңи-хә гарып халка хемаят этжеге меңзейәр, йөне бир чөпи бар болаймаса» дийип, өз ичындан ойланмагыны хем довам эдйәрди. «Мени ене ата чыкаржак боляр-ов булар! Гылыч сырып, инди адамың үстүне барман!»

Кашыкчының сорагы оны айналдырды.

— Диңлейән, тагсыр — дийип, ол кашыкчының йүзүне серетди. Кашыкчы довам этди.

— Сиз шундан шейләк гүйчлә сыгынмасаңыз, ынжалып уклап билмерсиңиз.

Бу гүррүңе дәл дийип болжак дәлди. Кашыкчының айдышы ялы Гаратайын душманы етерликди. Шонуң үчин Гара Йылгын:

— Тагсыр, бу төверекде киме сөенжек? Мен-ә йүрек эдип сөенер ялы кимиң бардыгына гөз етирип билемок — дийди.

— Эншалла, шу гүнден башлап, сен диңе Хыва ханына сөенерсиң — дийип, кашыкчы дабара билен гүрледи. — Ол сениң башыңы хер неменси ховплы белалардан, догры гелен ажалданам саклар. Белент мертебелиниң саясында сен өз максадыңа етерсиң.

Гара Йылгын батыр ыкжамланды, хич зады галавут этмән сөзледи.

— Тагсыр, мен эртир аманады табшырмалы болсам хем элиме яраг алып, кесекиниң үстүне бармакчы-ха дәлдирин. Шоны пугта билиң. Онсоңам гарып халка салгыт салмарын. Мениң максадым үйшүп экин экмекдир.

— Оңа хан разы. Онсоңам сени ата мүндүрип деррев душманың үстүне эңмели дийип дуран адам ёк. Йөне замананың заңы шу болса, яның ярагсыз гезибем билмейәрсиң. Мен саңа хәзир хан дәдеңизиң табшырып гойберен затларыны айтжак болярын. Сиз әл ере барып, экин экмели. Ол ериң топрагы говы, хасылы битгинли боляр. Сенден эдилйән товакга шол. Сениң ислегиңем шол.

Гара Йылгының экин-тикин, дайханчылык барадакы гүррүңлере йүреги ымрынды, жошды. Көпи гөрен Реймбай кашыкчы онуң дайханчылык барадакы гүррүңлери диңләнде, йүзүниң нурланан ялы боланыны шобада анды. Ол шондан соң гүррүңиниң салдамлы тарапыны дайханчылыга өврүди. Онсоң Гара Йылгын Реймбай кашыкчы сөзүңе ырыланыны дуйман галды. Реймбай кашыкчы сөзүни довам этдирип, яш йигидиң агырлы дамарларыны ызарлап башлады.

— Яңы бир сөзүңде «Гелмишек дийип мени кемситдилерем» дийдиңми? Бизде ол гүррүңлер ёк. Олар бирейййәм гатым-гарым болуп гитдилер. Гелмишеклер дийилйәнлер хәзир иле баш болуп йөрлер. Хыва шәхеринде яшаянлар-а оңа меңзеш затлара гулакларынам габартмаярлар. Ынха, сизиңем емреңлериңиз,

гарадашлыларыңыз, гөкленлилериниз өнден-соңа гелмишек дийип бири-бирини кемсиденоклар. Диңе сизиң билен гапдалыңыздакы бир ойнам човдурлар отуз-кырк өйлүсини сайлап боляр. Элбетде, бу затлар акмакларың акмагының тапян хокгасыдыр. Сайланы билен онуң айданы болуп дурмы. Эркеклери кемсидип, додакларыны чөврени билен барлыларың мес гелин-гызлары о затларыны сайгармаз. Мурты бир десее, алла гөз, пәлван сыпат дайхана гөвни гитмән сакланып билмез. Оңайыны тапарам, ойнашып-гүлшүп, өпүшип-гучушып, гөвнүне геленини эдип хумардан чыкарэм. Гелин-гызларың оңа меңзеш гизлин ишлерини нәче габанҗаңлык этсең, шонча-да хумарыны артдырярсың. Мен билйәрин, буларың ат дакмагының эсасы максады-да сизи начарларына йигрендирмекден ыбаратдыр — диенде, Гара Йылгын йылгыраныны дуйман галды.

— Тагсыр, булар өңлер кемсиндселерем, соңабака йүзүме айтмагы-ха гойдулар.

Гара Йылгын гүрлешип отурса-да ойланярды. Ине, хәзир хем онуң келлесине: «Хабардар бол. Келле гызгынлык эдип, бир беланың үстүнден барайма?! Буларың хайсысының гөвнүнде нәме барыны алла билсин» диен пикир гелип гечди.

Кашыкчы ондакы бу үйтгешмәни деррев сызды.

— Янкы айдышым ялы, оты-сувы бол. Одуны көп, халкы пукара, топрагы мес. Ине, сени шо мейданлара эе этҗек болярыс.

— Мен хан болуп гидерин-ов!

— Гүлме. Базарыңыз якынҗак, Маңкыт галасында. Ерине-юрдуна гөзүң гидйәр. Өзүң айдярсың, ин говы гөрйән задым дайханчылык дийип. Мениң диййән ерлериме барып дайханчылык этсең, еди йыллык бергиң болса-да, бир йылда үзмек болар. Сен шол ере бар, йигит!

— Тагсыр, мениң бараным билен о тайы ил болайса ягшы.

— Диййән-ә, Губадагың төверегинде бөлек-бөлек обалар көпелип башлапдыр. «Түркмен гошы дура-бара» дийипдирлер. Хыва-да бир йылда шәхер болан дәлдир.

— Тагсыр, мен гөзүм билен гөрмән, элим билен

тутман, пылан дийсем сизе яланчы болаймайын. Иле баш болмак аңсат зат дәл ахыры!

— Гара Йылгын батыр, биз шо тайының экининиң битгинлигини, малларының семизлигини гөренсоң шу гүррүңлери айдып отырыс. Бу затлар мүң гезек ойланышылып, өлчерилип дөкүлен затлар. Өзи-де түйс хорлананларың җайы о тайы. Илине айлансаң, адамлары билен геплешсең билерсиң. Йөне нәме, «Баш болмаса, гөвре лэш» диенлери-дә. Өзүң ялы атлы-абрайлы бири баш галдырмаса, огры-җүмри, өтен-гечен, саяк-сандырак олара хезил берҗек дәл.

— Бэ, тагсыр, мен о тая барамсоңам ене-де гаракчылар билен гөрешмели болҗаг-ов.

— Өзүң айдыпсың-а, «Маңа душманың үстүне бар дийме, үстүме гелен ягыны гайтармага тайяр» дийип, я-да бу гыбат гүррүңими?

Гара Йылгын батыр Рейимбай кашыкчының йүзүне середенини дуйман галды. «Бэ, мениң айдан-диен гүррүңлеримиң хеммесини ере дамдырман муңа етирипдирлер-ов. Нәме дийсем дашымдан гелип дур» дийип ичини геплетди-де:

— Тагсыр, сувуна, ябына көмек этсеңиз багтымы сынап гөрейин — дийди.

— Сув барадакы меселе чөзүлди. Маңкыдың беги билен геплешилди. Маңкыт диен арнаның аягы сизиң үчин мыдамалайын ачык болар. Арнаның аягыны Чәгели оба диен ериң ичи билен Гарадепә ченли чекерсиңиз. Соң сув чыкайҗак мейданлары гөзден гечирип, кичиҗик яплар чекерсиңиз. Япларың, салмаларың әхлиси тәзе газылан арнадан сув алмага оңайлашдырылар. Сизе яп газмага, ерлериң ягдайыны билмәге, ери мейданларыны аныкламага көмек берерис. Элбетде, экин битсе, мал өрңесе хеммәңизе-де етер. Ишлериң ровач болуп гитсе, мениң ялы арача нәхили хызмат этмелидигин-ә өзүң говы билйәнсиң — дийип, Рейимбай кашыкчы гөзүни гүлдүрди.

«Хер нәче агзында аш гатыкласанам, максадың дүшнүкли. Гөрүберйәс-дә» дийип, Гара Йылгын батыр кашыкча йүзленди:

— Тагсыр, мениң бир товакгам бар. Эгер несибәмиз чекип, Губадаг себитине барайсак, маңа йүз тутуп баранларың миллетине, тиресине, уругына гараман,

ер-сув берилсе говы боларды. Шуны-да өңүнден геп-
лешсек говы.
— Баржак адамларың ыгтыяры өзүңизде. Йөне
ер-сув бермекде ханлыкларың өз када-кануны бар.
Оны барансоң, өзүмиз дүшүндирерис. «Азапсыз рех-
нет ёк, зекатсыз ыңжалык» дийипдирлер. Херки за-
дың өз ёлы-ёдасы бар. «Бара батыр, чапа йүврүк»
дийипдирлер. Башың яш, саглык болса узагындан
көп-көп затлара гөз етирерсиң.
Эл гысышып хошлашдылар.
Гара Йылгын батыр өйүне гелип, гөвүнли-гөвүн-
сизрәк атындан дүшди. Ювашлык билен йөрәп, көҗө
дөвүп отуран эҗесиниң янына барды. Эҗеси ланңа
еринден галып, оглуның йүзүне серетди.
— Хә, Гаратай җан, йүзүң салык-ла. Ене нәме
геп болды?
— Ай, хич геп боланок, эҗе.
— Болса-да өңкүлигиң-ә дәл.
Гара Йылгын бөврүни динләбрәк:
— Эҗе, шу сапар гүнәми геч! Мен саңа генеш-
мән, ханың векилине Губадага гөчмеклиге разылык
бердим. Өз-ә бир хилирәк болды — дийип башыны
эгди.
— Ялңышмансың, балам. Өрән догры эдипсиң.
«Әр горкан еринден, ат үркен еринден» дийипдирлер.
Хачан дийсеңем мен гитмәге тайяр.
— Чыныңмы, эҗе, я-да кесә чекип айдярсыңызмы?
— Гара чыным билен айдян, балам! Мен саңа озал-
дан айдып йөрин-ә бир яңа гөчели дийип.
— Икимизиң пикиримиз бир чыкды. Говы болды,
багтдакыны гөрерис-дә, эҗе.
— Башың аман гезсе боляр, аҗымыздан чишип
өлерис горкым ёк. Көп затлары аныкладым, Гулгел-
ди ганхор дири гезсе, бизе бу обада ыңжалык ёкдур.
— Эҗе, гадымкыларың айтмадык зады ёк. «Акыл-
лы әр месген тутмаз, сулхы сөйүлмеген ерде» дийип-
дирлер. Ханы, юрдумызы тәзеләбем бир гөрели. Онда
ничик боляр — дийип йылгырды. Эҗеси-де йылгырды.
— Оглум, саглык болсун. Сениң башың аман бол-
са, шу өйкен кеселимден ачылабилсем, башга задың
гайгысыны этҗегем дәл.
— Ачыларсың, эҗе, онуң ялы үсгүлевик хеммеде-

-де боляр. Губадага гөчүп баранымыздан соң сени
Маңңыдың өкде тебиплерине гөркезерин.
Багтыгүлүң өйкенине совук дегипди. Ол көпден
бәри үсгүрйәрди, кәте сүңңүне ысгынсыз гызгын ге-
лип, ишдәси кемелйәрди. Онда-да «Ярамок» дийип,
оглуна азар берип йөрмейәрди. Өз янындан ишанла-
ра тутунмагы, олардан дога-тумар алмагы арзув эдип
йөрди. Оглуның сөзлери велин, оны горкузды.
— Оглум, олара ынанавергин, олара дил етирме-
гин, даш этсин! — дийип якасыны тутды.
— Эҗе, шеригатың озалы, дүйп-тейкары дүзүв
болса болядыр. Мен оңа шек етирҗек боламок. Йө-
не обамызың Шаҗан, Нурахмет диен ялы ишансумак-
ларының шеригата салгыланып эден ишлерини көп
гөремсоң, шол сөзлери айдян. Олар парахат отуран
илаты таламагы, гырмагы шеригата гетирйәрлер. Не-
нең онсоң оларың сәхедине-бейлекисине гулак га-
бартҗак!
— Оглум, сәхетли гүни олар гапан дәлдир. Ол
оваллан гелйән затдыр.
Гара Йылгының эҗеси билен давалашасы геле-
нокды. Ол:
«Губадаг төверегинде ыгышып йөрен гарып-гасар-
лары бир ере җемлесем, о юрдуң ери говумыш, үй-
шүп экин эксек» дийип өз янындан арзув эдйән зат-
лары барада ойлананыны кем гөренокды.
Аягым ер тутса, элим агзыма етсе, Хыва ханының
янына гидерин. Шу төверекдәки кетхудаларың әхли-
сине ёлбашчылык эт. Олар бири-бириниң үстүне чоз-
ман, экин эксинлер, хасыл алсынлар диерин» дийип,
шол арзувлары хамана баша барайҗак ялы: «Онсоң
бу юртдан бал акар» дийип, җошуп бир ерде дуруп
билмейәрди. Эҗеси болса хенизем «Сәхетли гүн гөче-
ли, оглум» диййәрди. Шонуң үчин Гара Йылгын эҗе-
си билен разылашды. Эҗесиниң «Сәхетли гүн» диен
гүни гөчүп гидип, Губадагың демиргазык-гүндогар та-
рапындан юрт тутды.
Гара Йылгының ады Губадаг төверегинде овал-
дан хем эшидилйәрди. Зулума чыдаман гачып, шол
төвереге синең «гелмишек» дийилйәнлер-ә өзлерини
Гара Йылгының хоссары хасаплаярдылар, бейлеки
гарып-гасарлар хем Гара Йылгының овазасыны
эшидип

«Биз Гара Йылгының адамлары» диййәрдилер. Шонун үчин олар Гара Йылгын гөчүп баран бадына онуң төверегине йыгнанып башладылар. Гара Йылгын олар билен танышды, максадыны айтды. Олар хошал болуп сүмелгелерине гиденсоң, Гара Йылгын кесгир палтасыны алып, одун йыгмага токая гитди.

Гара Йылгын өсгүн йылгынлыгың четинден гелди-де, аяк чекди.

— Бә, бу йылгынлары чапмасаң, көвлемесең, деңеси гөге етәйжек-айт. Мениң какамың адына нәме үчин Йылгын гойдуларка? Сазак, черкез, гандым, гамыш, дерек, бозаган, четили, тут диен атлар бар. Хенизе ченли Йылгын атлы адама-ха душ гелмедим. Ким билйәр, әлбетде, бир себәби бардыр-да. Әжем какамдыр бабам барада көп затлары билсе-де, какамың адына Йылгын дакылмагының себәбини билмейәр. Мунун бир себәби болмалы — дийип, улудан демини алды-да, өсгүн йылгынлары чапып, десселәп башлады. Шол вагт ашак гапдалдан хүмүрди эшидилди. Аң этсе, ики саны эшекли етип гелйәр. Оларын бири:

— А-хов, одунчы! Шу төвереге Гара Йылгын батыр диен бири гөчүп гелен болмалы. Өйүни билйән болсаң салгы берсене? — дийди.

Аягы черим чокайлы, келлеси көне керменли, эгин-эшиги угурсыз, тер сакгаллы, гөзлери янып дуран одунчы йигит келлесини галдырды-да:

— Гара Йылгынлык нәме хызматыңыз бар? — дийди.

Эшекли гелйәнлериң вәшираги:

— Одунчы дост, биз сенден Гара Йылгының өйүни сораярыс. Гара Йылгына душмакчы. Гара Йылгынлы меселәни сениң билен чөзмели болсак, онда сенден сорардык — дийди.

— Хамала диели, ине, Гара Йылгын батыр мен-дә! — дийип, одунчы йылгырды.

— Шу болуп йөршүң билен, эншалласа, сен Гара Йылгын батыр болманлар гечерсиң, батырлыгы гөвнүң куйсейәндир — дийип, олар гүлүшдилер. Гара Йылгын-да чыны билен гүлди.

— Йигит, дегишмәни гояльт. Гүн батып баряр. Гүни билен чайсыз-сувсуз биз. Биз өрән аргын. Гаты узакдан гелйәрис. Мыхман болмага ер тапман, гижәниң ичинде сынсыраклап йөрмәли.

— Онуң ялы арып гелйән болсаңыз йөрүң! Сизи Гара Йылгынынка өзүм әлтейин — дийип, одунчы йигит эшеклилериң өңүне дүшди-де, өйүне бака уграберди. Эшеклилер ювашжадан: «Говы йигит экени» дийшип, бири-бирине середишдилер.

Мыхманлар эшеклерини даңышдырып, айлан-чайлан эдип, төвереге гөз айлаянчалар Гара Йылгын өе гирип, эшиклерини чалшырды. Ол эдил сөвеше гиржек ялы шайланып, мыхманларың өңүнден чыкды. Мыхманлар аңк-таңк болуп, бири-бириниң йүзүне серетдилер. Олар «Салавмалейким-де, салавмалейким!» болшуп, Гара Йылгына эллерини узадып, боз-яз болшуп дурлар.

Гара Йылгын батыр мыхманлары тиркәп, өйүне гирди. Мыхманлары төре үндеди. Мыхманлар төре гечмежек болуп:

— Өйүмизден башга ерде төре гечип гөрен адам дәл биз — дийип, олар йылгырды.

Гара Йылгын батыр йылгырып:

— Мыхманлар, төр сизинкидир. Өз өйүңиз ялы аркайын чай ичип, нахар ийип, дем-дынжыңызы алыберин — дийип, өзи гап бөврүде отурды. Шол вагт әжеси оглуна: «Даш чык» дийип, ышарат этди. Гара Йылгын ылгап даш чыкды. Әжеси:

— Жанлыларың бирисини сояй — дийди.

— Хайсысыны сояйын?

— Хайсы семиз болса шоны сой.

— Семиз гөк өвежи Маңңыдың беги геленде сойжакдым!

— Маңңыдың бегининем өз ырсгалы бардыр. Ол гелйәнчә бейлеки токлыңам семрәр.

Гара Йылгын өвежи пударлап болуп, ичерик гирди. Мыхманлар:

— Иним, гүнәмизи гечевери! «Танамадык сыламаз» диенлери болды бизинки. Хер ничигем болса бизи өте дүшүрдиң — дийип йылгырышдылар.

— Зыяны ёк, мениң бейлеки кетхудаларыңкы ялы көп эгин-эшигимем ёк. Бужагаз тойдалыгымы-да чөпе-чалама йыртдырмайын дийип, көне-санамы гейип, одун чапмага барыпдым.

— Саглык болса эгин-эшигиң бир зады болар-да!

«Донуны аян тоя етер, наныны аян аша етер» дийипдирлер. Одун чапмага шол эшиклериңем боляр — дийип, мыхманлар ачылышып башладылар.

Чай ичилди, нахар ийилди. Мыхманлар ондан-мундан геп айлап, болуш-гелишлерини айдып башладылар.

— Иним, биз илеррәкден, Акдепе тарапдан гелйәрис.

Гара Йылгын мыхманларың йүзүне мәхрем середип сорады.

— Гелшиңиз-ә узакдан экени. Сорашмак айып дәл, нә хызмат билен гелипдиңиз?

— Иним, бизиң кетхудамыза Акдиш батыр диййәрлер. Онуң билен мәшимиз бишишмеди. Биз багдан башласак, ол дагдан чыкды. «Салгыт» дийип, элимизде-уҗумызда зат гоймады. Онуң биленем чыдап оңшуп отырдык. Соңабака җалатайларыны чоздурып, обамызың гөзе гөрнен гызларыны сүйредип башлады. Өзүң билйәң, түркмене шондан агыр дегйән зат-да ёк. Бу хорлук бизе өлүмден агыр дегди. Гепиң гысгасы, ахырында обаны ташлап гайтмага меҗбур болдук. Ёгсам, или-гүни, гарындаш-доганы ташлап, тозуп йөрмеги говы гөрйән адам бармы? Бизиң гелиш ягдайымыз шейлерәк.

Гара Йылгын янан йылгынларың уҗы көпүрҗикләп дуран кесиндилерини өлчерип:

— Мыхманлар, менем бу тая тәзерәк гөчүп гелдим. Энтек ериниң, сувуның ягдайына о диен етик дәл — дийди-де, гүрләп башлады. — Бу тая гөчүп гелҗек болсаңыз, бир зады аныклашдырың. «Йүз гөрен, хатыра гөрмез» дийипдирлер. Мен сизиң гөчүп гелмегиңизе гаршы дәл. «Юрт-юртдан гутлы» дийлени, «Бир атызың күнҗеги бир йигидиң ырсгалыны еди йыл саклармыш» диййәрлер. Хеммәмизиң ыкбалымыза-ишимизе гелшип гидиберсе, оңа етеси зат ёк. Элбетде, ол затлар өзүмизе-де баглыдыр. Гелсеңиз аягыңыз душумли болсун. Юрт алың. Оты-чөпи, одуны бол. Сувы-да гайрат эдип көпелдип билсек, оңшар гидерсиңиз. Онсонам, нәме, ханың-бегиң дүзгүни хеммә белли. Салгыт салман, газананымызы өйүмизе басдырыб-а гоймазлар. Элбетде, ер эксеңиз, мал баксаңыз, ил билен деңликде дурмалы боларсыңыз-да.

— Эйсем, ханы, Гара Йылгынлылара он йыллап салгыт салынжак дәлмиш дийип эшидипдиг-ә?

— Хава, шейле гүррүң болупды, йөне ынжалмаа өңүнден дуйдурайярын.

— Дуйдураныңыз говы, гурплансак гөрүберйәс. Йөне хәзир бизе рахатлык герек.

— Ол болар. Несибәңиз чекип, шу тая гөчүп гелсеңиз, дири гезип йөрсем, элиңиздәки задыңызы басып алан болмаз. Хич ким сизе зорлутам эдип билмез. Шоңа мен боюн болян.

— Яшың узак болсун, иним! Бизи хорлук билен зорлукдан дындарсаң боля. Галаныны гөрүберис. «Ил билен гелен тойда байрам» дийипдирлер. Якалы илиң хатарында яшаҗак болсаң, элбетде, ил хатарына дурмалы болар — дийип, мыхманлар Гара Йылгының сөзүни макулладылар.

Нахар-шамдан, сылаг-хорматдан кеми галмадык мыхманлар эртеси угражак болуп дуркалар, ене-де илери йүзден үч эшекли гелди. Гүнортана голай алты саны ябылы-да гелди. Бабыш бегиң чагаларам гөчүп гелди. Гаратай олара өз голай янындан юрт ер гөргезди. Гараз, гөчүп гелҗегиң хетди-хасабы ёкды. Таңры гүн берсе гөчүп гелҗек дийип, он-онбәш адам гелйәрди. Шу аралыкда ызына гайтарма гелин тиркәп бир йигдекче-де гелди. Буларың ховсалалыдыгыны йүзлеринден аңмак болярды. Өйүнден чыкып угражак болуп дуран Гара Йылгын батыр булары гөрүп, аяк чекмәге меҗбур болды. Гелин тиркәп гелен йигиде өе гирмәге мүрәхет этди. Өңүне сачак атды. Мыхман йигит өңүне гойлан затлардан бизарды. Аңы гиден ялы, наның дузуны датман отырды. Егсам ичегелери җугурдашып, элҗук дийип дурды. Ол Гара Йылгының йүзүне середенде, бирхили хоссарыны гөрен ялы эҗизлейәрди, шол вагтда-да яйданярды.

Гара Йылгын батыр:

— Угур хайыр бол-а? — дийип, йигиде серетди.

Дил ачмагың эбетейини тапман отуран йигит:

— Мен Атаяп обасындан — дийди.

Гара Йылгын батыр бу йигит бириниң аялыны алып, гачып гайдандыр өйтди.

— Өрән говы. Атаяп обасы дийип эшидйәрдик. Хош гөрдүк, гелмеклер мүбәрек болсун. Яныңдакы гелин өзүңкими?

— Ек, бу мениң уям.
— Атаңы-энеңи ташлап, уяң билен гайдыбердиңми?
— Атам-энем ёк. Хениз өйленемок.
— Бу гелниң гайын атасы-да шо тайданмы?

Гайтарма Гара Йылгына аларылып серетди. Онуң гөзлери Гара Йылгының багрындан парран гечди. Ассырынлык билен сиңлисине середип отуран мыхман оглан гөнүсинден гелмәге межбур болды.

— Мениң сизиң яныңыза гелмегиме себәп болана шу уям!

— Шейлеми? — дийип, Гара Йылгын гелне йити серетди.

Оглан яйданыбрак:

— Қакам пахыр бу гызы өзли-өзүмизден бирине дакжак болды. Сенден яшырып нәдели, оглан ярым-яртыды. Келлесиниң аган ерине гидип, келлесине гелен зады эдиберйәрди. Махласы, ника гыйылжак гижеси-де шол оглан тапылмады. Арамыз якынды. Уям ярыгиже гачып өе гелди. Хава, шейлеликде синлим гелин адыны алды-да, шол гайтармалыгына отурыберди. Гайын топары әкитжек болды. Бу гыз гитмежек болды. Шейлеликде, арада агзалалык башланды. Гепин гысгасы, соңы өлүшмә барды. Бу гызын гайын топары барлы өйди. Олар Беркели ханың оглы Илмухаммедин аягына йыкылып, бизи хорладылар. Олар бизиң машгаламызын икимизден өзгесини гүжүк гыран ялы гырдылар — дийип, сесинде барыны мөңңүриберди. Гелнем йүзүни япып хоркулдап башлады.

— Хачан өлдүрдилер?
— Өңки агшам.

Йигидиң гөзяшы сув-сил болды. Гара Йылгын ене сорады:

— Сен олара зепер етирип билмедиңми?
— Шол самсык гиеви болҗагы зордан келле эдип гайтдым. Олар мениң ызымдан галмазлар. Уям билен икимизем өлдүрерлер. Биз сизи саялап гелдик. Биз бичәрелери өзүңиз пеналавериң!
— Гайгы этме. «Догры гелен кейигиң ики гөзүнден башга айбы ёк» дийипдирлер. Догры гелдиң, болан ваканы гөниңден гелип айтдың. Менем өлдүрәймеселер, дирикликде сизи оларын элине берип, ызыңыздан гарап галман, аркайын болуң! Бизиң өе гелйән-гидйән көп. Арасында якын бар, ят бар. Бейдип гөзе илип аглап отурман!

Йигит бөкүп турды-да, девруң дүзгүни боюнча Гара Йылгын батырың аягына башыны гойды.

— Жанымызы алсан-да өзүң ал. Душманың элинден берип өлмәли, доганым.

Гара Йылгын батырың сеси часлы чыкды:

— Тур, бейдип ятма! Мен бу ысагы онламаярын! Аркайын бол дийип айтдым-а саңа.

— Таңрыялкасын, элиң-гөзүң дерт гөрмесин, агам! — дийип, йигит дикелди.

Гара Йылгын батыр даш чыкды-да, басып гоян яндак күдесиниң янына барды. Ол яндагын арасында гизләп гоян яраглaрындан бир гылыч билен бир түпең согруп алды. Гетирип йигиде берди-де:

— Энтек бизиң гапдалымыздакы кепбеде яшаберин. Узага гитме. Уяң-да эжеме хөвүр болар — дийди.

— Муң яша, агам! Өлинчәм күлүңи атмага тайяр — дийип, йигит учар гуша дөнди.

— Эркек адамлара гара өйүң күлүни атмак ярашмаз. Эркек адам этмели ишини эдер — дийип, Гара Йылгын чыкып гитди.

Гара Йылгын батыр мундан бейләк өйүнин овнук-ушак ишлерини гоймаса болмады. Гелип-гидип дуранларын херсине бир зат герекди. Ол тәзе айдан башлап, сувуң чыкайжак ерлерини аныклап, гөчүп геленлере ер пайлап берип башлады.

Оларың кәбирлери:

— Гара Йылгын, иним, бизиң гарындашларымыздан ене-де бәш-алты адам гөчүп гелмели. Ери болуражыкдан бересери! — дийип, Гара Йылгыны гапдаллап ылгап йөрдүлер. Гара Йылгын олара маслахат берйәрди.

— Гысынма, дарыкма, гарындаш. Эдил шу вагт шу тайда ере гытлык дүшүп дуранок, нәче дийсең берерис. Херки задың япы-ягдайы бар. Дайхан болмалы, экинчи болмалы дәл. Сениң гарындашларың хачан гелсе-де ер тапылар. Гой, олар-да өз ерлерииден алсынлар.

— Ковмы-хышымыз билен бир угурракда ерлешәйжек болярыс-да.

— Бизиң хеммәмиз бир догандырыс, онсоң аралашып отурсаңыз говы болар. «Гатышмага ят ягшы»

дийипдирлер. Оглуң бардыр, гызың бардыр, гуда-гарындаш боларсыңыз. Ана, онсоң хемме тирелер, уруглар, тайпалар билен доган-гарындаш болуп гатлышар гидерсиңиз — дийип, Гара Йылгын батыр сыпайычылык билен оларын райыны йыкмаярды. — Гарындашпаразлык герек дәл, хеммәмиз бир атаның, бир энәниң несилидирис.

• • •

Шол йылын бахар айы Маңңыт дийилйән арнанын газысы башланды. Гара Йылгынлылар бу ише хөвес билен гатнашдылар. Хашарың ишине Маңңыдын беги-де көмек берди. Маңңыт арнаның аягы Чәгели обадан гечип, Гарачык көл диен ере етиберенде, Маңңыт бегиниң өзи гелди. Ол хар боюн алаша гошулан тәзе пайтунлыды. Бег нәме үчиндир пайтундан дүшмеди. Ол ябын райшында адамлара: «Гайрат эдиң» дийип, голтгы берип дуран Гара Йылгыны янына чагыртды. Саламлашанларындан соң ол Гара Йылгына сеңригини йыгрып серетди-де:

— Батыр бай эке! Бу не бела жулуңыз агып гидипдир-ле?! Бейдип галандар жиндесине гириберер ялы не геп бар?! Иле сердар адам сердара меңзеш гейинмели ахырын. Бу болуп йөршүң байын килваныңа меңзейәр-ә — дийди.

Гара Йылгын өзүни парахат саклап жогап берди.

— Бег ага, «Динден чыксаңам, илден чыкма» дийипдирлер. Биз ил нәме ийсе ийип, нәме гейсе шоны гейм әге эндик эдинипдирис. Онсоңам ёргана гөрә аягымы узадасым гелйәр. Элимде пилим бар, өзүмем ишләп йөрүн. Ажала сабыр берсе, бирки атыз ер экмегем умыдым бар. Алжак сувумы халалласым гелйәр.

— Мен сени акыллы, пайхаслы йигитмикәң дийип йөрдүм велин, сениң-де шу ишләп йөренлерден пархың ёк экен-ов.

Гара Йылгын батыр бегиң гаршысына гитмезлиге чалышды.

— Бег ага, эртирден башлап сизиң айданыңызыда эдерин. Иш үстүнде тоя гелен ялы болуп йөрмеги бирхили гөрдүм-дә.

— Бейдип үтүлен торгай ялы болуп йөрениңде, нәме, буларын саңа йүреги авар өйдйәрмиң? Иле сердар болан адамын кетхуданың сыпатыны саклап гезмеги герек. Тапман-а дуран дәлсиң?!

— Лепбей, бег ага! Айданларыңы гөвнүңдәки ялы эдерин.

Гара Йылгын батыр гөвүнли-гөвүнсизрәк беге баш эген болды. Бег муртуна сыпгты берди-де:

— Ханы, бу тәзе гөчүп геленлерин арасында барлылары-да бар диййәрлер. Олардан бирнеме ёнуп болмаярмы? Сенин энтек хабарың ёкдур. Хыва ханы эййәм бирнәче гезек хабар тутдурды. Мен сенден болжак хабара гарашып, оларын өңүне бөвет басып йөрүн. Илден бир зат болмаса, мен олара нәме берейин? — дийди.

«Ханы вада, ханы лебиз?» дийип, Гара Йылгын ичини геплетди-де:

— Бу барада хан билен бизиң геплешигимиз барды — дийди.

— Билйән. Йөне мүдимилик дәлди ахырын. Гөр, нәче вагт гечди, эмма эмлейән задын ёк.

— Бег ага, вагт гечсе-де, хәзир ягдай ёк. Экин битсе онсоң гөрерис. Шу газа гатнашянларың торбаларындан шу гүне ченли бугдай наның чыканыны гөремок. Гарыгсыз күнжаралы загараны, жөвениң төтегини ийип оңнут эдйәлер. Иш болса агыр, эгер ынанмасаңыз пайтундан дүшүң, билеликде гөрәелиң. Халк билен саламлашарсыңыз, таншарсыңыз!

Бег сүсүшжек өкүз ялы гөзүни мөлертди-де:

— Ай, онун ялы болса, булар билен таньшмак, ишлешмек сенин мугаң болсун — дийип, йүзүни кесә совуп, пайтуныны ызына өврүберди.

«Хачан яп газжак, хачан экин экжек, хачан хасыл алжак, хачан бай болжак? Маңа танлакы гуйрукдан шу гүнки өйкен говы. Дүрүңи гөренимден танадым. Сенден говулыгың ысы гелмейәр. Кетхудасыны өлдүрип, гылав алан ганхор сен. Саглык болса, эт галан отуз ики дишиңи какарын сениң. Гелениңе энчеме вагт болды. Гөрйәнми, шу вагта ченли маңа берен бәш шайысы ёк. Ине, бу гүнем элимизи бурнумыза сокуп гайтдык. Губадага кетхуда беллән, ажап-да хез этдиг-ов! Айдяна, хич хачан мундан аклык тамасыны этмели дәл. Башарып билсе, дине «өзүм болайын» дийип йөрен бетпешене экени бй. Маңа-да лайын» дийип йөрен бетпешене экени бй. Маңа-да озы урасың гелйәндир. Тохумы мурт этмейәнмә се-

ин. Ким билен оюн эдйәниңи мен саңа гөркезерин» диййип, Маңңыдың беги тә өйүне барянча өз-өзүңден газапланып гитди. Шейлеликде, Гара Йылгынлыларың газып гелййән ябы Гаражык көлүнин деңине геленде, бөкделди дуруберди. Себәби бег газа көмек этмегини үзүл-кесил бес эдәйди. Гүйжүң габарасы кемеленсоң газычыларың ягдайы хас агырлашды. Ач-ялаңач Гара Йылгынлылар хер нәче газаба тутуп ишлеселер-де, ябы ниетленен ерине етирип билмедилер.

Шу аралыкда Гара Йылгын көмек сорап Рейимбай кашыкчының янына-да барып гайтды. Барыбир, онуң хем эден хайры болмады. Маңңыдың беги өз диенини гөгертди. Шейлеликде, Гара Йылгынлылар газы-хашар ишлерини тә дары экишине ченли довам этдирдилер. Шу пурсатда-да гөчүп геленлер болды.

Гара Йылгынлылар Маңңыт арнадан сака алнан ябың илеркисине «Йылгынлы», гайракы сакасына «Келяп» дийип ат гойдулар. Яплар дийсен акарлы болды. Маңңыт арнадан бир зат ширлесе, паяв сувуна ченли акды дурды. Йөне шейле акарлы яплара сакадан гелййән эгсилмейән сув герекди.

Өмүрбойы күнде дегмедик мес топраклы мейданларың сув деген ерлери гүл-гүл ачылыберди. Сепилен тохумың ерден чыканы гүнүни санап бой алып өсйәрди. Экинлериң ышгына гөзлери нурланан дайханлар болса, гиже-гүндиз хысырданярдылар. Олар ер дырмап атызлардан чыкмаярдылар.

Илатын көпүсинде онлы гош өкүз-де ёкды. Ерлери өкүзиң янына эшек гошуп, дүйәниң янына йылкыя-да эшек гошуп сүрүп экййәрдилер. Шоларың тапылып дуранына-да шүкүр эдйәрдилер.

Гара Йылгынлыларың обасында усса болса-да, энтек агач ёкды. Шонуң үчин олар омач күнделери, боюнтурыклары, малалары Маңңыт галасындан ики-үч бахасына сатын алярдылар. Ер уруп, ерде галан гарыплар болса ерлерини пил билен агдарып экип, серпме билен суварып оңнут эдйәрдилер. Себәби оларың ерлерине сувуң чыкмаян вагтлары-да аз болмаярды. Шонуң үчин олар: «Атаң мирап боланындан, ериң ой болсун» диен накылы көп гайталаярдылар.

Маңңытлылар билен ашна, дост-яр болуп, дилег-тир кег билен ек-түк жыкыр гуранлары-да барды. Олар жыкырларына ики эшеги бирден гошуп ужыпсызжа

сув алярдылар. Шонуң үчин экинлери көпленч шүте боляарды. Хер нечигем болса Гара Йылгынлыларың бу йылкы азабы говушды. Экин битинди. Губадаг төверегиниң халкының мунуң ялы битгинли хасыла хич махал йүзи дүшмәнди.

Бир ерде бир зат бар болса эшидилмән, гөрүлмән галмаяр. Губадагың оңат юрт боланыны аныклап, илинден гөвни бөлеклер йыгым-дүйрүмден соң, Гара Йылгын батырың обасыны идәп башладылар. Өвезмырат бай, Мәтгылыч, Амантаган усса, Аннаораз сопы, Ата кеззап, Худайназар жыллы, Халназар көсе, Амангулы бүкүр, Дуруң сопы ялы овнук-ушаграк кетхудаларам топарлары билен Губадага гөчүп гелдилер. Олар Гара Йылгынлылар билен гыз алышып, гыз бершип, гуда-гарындаш болуп, агзыбир яшап башладылар. Бирки йыл гечип-гечмәнкә-де Гара Йылгынлылара салгыт салнып башланды. Онсоң Маңңыдың беги тарапындан обалар бөлүнди. Ол обалара «Ел хараз», «Гөкдепе», «Чәгели оба», «Мәтер», «Гаты ой», «Гулабие», «Гөкчәге», «Чүйрүк гала» диен атлар гоюлды.

Хорезминиң башга еринде яшаян илатлар Губадагың төверегинде яшаянлары «Гара Йылгынлылар» дийип атландырярдылар. Гара Йылгынлылар той этмекде, мәреке гурнамакда, мыхман алмакда, ат чапдырмакда, халка аш-нан бермекде гоңшы тайпалардан илери болса болдулар, гайра дурмадылар. Олар гоңшулыкда яшаян өзбеклер, гарагалпаклар, газаклар билен гатнашык ачып, олардан гыз алып, гыз берип башладылар. Шонуң үчин Гара Йылгынлыларың гайынлары, дайы-дайзасы Хорезминиң хайсы күнжегине барсаң-да йылгырып өңүңден чыкярды. Гара Йылгынлылар гоңшулары билен тайпасына, тиресине, уругына гараман гуда-гарындаш боляардылар.

Бу Гара Йылгының арзувыды. Адамларың бири-бири билен доган ялы гатнашык ачышларына ол гуванярды.

Гара Йылгын батырың өзүнден ады улуды. Онуң ат-овазасыны эшиден гаракчылар Губадаг себитине чапмага бейледе дурсун, бу төверереклерден гечмәге-де эйменйәрдилер. Соңкы йылларда Гара Йылгынлылар

тарапындан бетбагтчылыга сезевар эдилен галтаман-лар шейле гошгулар-да дөретдилер:

Тул йитирсең Губадагдан тапылар,
Идәп барма герденинден чапылар,
Ягы гөрсе бары бирден топулар,
Эдермен или бар Гара Йылгының.

Гара Йылгынлылар бейлеки обалардакы гарындаш-доганлары билен якындан арагатнашык саклаярдылар. Олар Дерялыгың боюна, Бузгөмене, Хожакүммеде, Темеже баранларында «Оңшугыңыз ничик?» дийлен совала:

«Сизиң обадан гиденимизде эшекли гидипдик, гөрйәң-ә, хәзир атлы гелдик» дийип, буйсанчлы жогап берйәрдилер.

• • •

Багтыгүлүң саглыгының угры гачып башлапды. Үсгүрип-асгырып хеләк болуп йөрди. Залым кесел ахыры онуң ысгыныны алды, ол яныны ере берди. Эжесиниң бу ягдая дүшмеги Гара Йылгының үнжүсини хасам артдырды.

Маңкыт бегиниң үсти билен, Хыва ханының салгыды айсайын артдырмагы, эжесиниң агыр халда ятмагы Гара Йылгының сүтүнини сүйндүрип барярды. Ол: «Бә, ир гүлмедик гич гүлмез, гич гүлмедик хич гүлмез» диенлери чын болды-ов. Бу нә пәлимден болдука, жанларым? Дегмедиге кесек атамокдым я дегмели дәлмикә?» дийип, кәте-кәте өз гүнүнгене-де дегмели дәлмикә?» дийип, кәте-кәте өз гүнүнден зейренибермеги чыкарды. Ене-де ол: «Намартламайын, мен намартласам бейлекилер нәдер?» дийип, өз-өзүне гөвүнлик берйәрди.

Гара Йылгын «Сер-сепил» диен чөпи гайнадып, сувуны эжесине ичирип отырды. Ысгындан гачан эжеси:

— Жан балам, мениң хачан «пүф» этжегимиң белгиси ёк. Гөзүмиң ачыклыгында сениң бир гөзли-башлы боланыны гөрседим. Оны айтсам эйле дийдиң, муны айтсам бейле дийдиң, гараз, мениң адыны агзан гызым саңа ярамады. Не өзүң тапдың, не-де мени өз угрума гойбердиң. Ханы, инди менем бирден жан таглым эдип гитсем, өйүңде мениң эл-аягымы чатмага-да адам ёг-а. Оң гүнден бир гүн өйде боланок. Бу болшуңа мениң өлевими-де гөрмән галарсың — дийип, гөзяш этди.

Ашак бакып отуран Гара Йылгын ювашжа гепледи:

— Эже, гыз тапылар, өйленерин. Йөне арман, мени сениң бу нәсаглыгың якып дур.

— Оглум, мени разы этжек болсаң, гыңыр-гышыгам болса, бу гүнүңи эртә гойман бирини тап. Мен-ден-ә инди сениң тоюңда голуны чермәп, челпек япан ёк.

Гара Йылгын бөврүни диңледи.

— Эже, мениң башым диккә, бу өйде дине сениң айданың болар — дийип, ол каддыны дикледи. Шол вагт гапыдан бир адам гирди. Ол Гара Йылгына салам берип, ыхласлы гөршүп, саглык-эсенлик сорашды. Эмма Гара Йылгын бу гелене йүз бермеди. Гелен адам чытылыбрак:

— Бә, миллетем зат билмейән экен-ов. «Дүнйә азса-да, Гара Йылгын азмаз. Обада бир текиз гезип йөрен йигит Гара Йылгын» дийип, хәли бу гүне ченли тарыпыңы етирйәрлер велин, сениң-ә йүзүңи гөрер ялы болмандыр — дийди.

— Бә, Эсен ага, мен шейле болайыпдырынмы-айт? — дийип, Гара Йылгын чытыланыны дуймаңдан галды. Соңра: — Гөвнүңе алма, эжем бирки гүнден бәри яранок. Шоңа бирнеме кейпим гачып дур. Йүзүмиң салыклыгы шондандыр — дийди.

— Соңы хайыр болсун. «Ятан өлмез, етен өлер» дийипдирлер. Говы тарапларыңы эшидип, аңырдан галкынып гелипдим. Тас өйкеледипдиң-ай, валла — дийип, Эсен гушагыны чөзүп, жайлы отурды.

— Эсен ага, өйкелемек болмаз. Гелшиңем кеми ёк. Мыхман болуп, сылаг-хеззетиңем өлчәп ал. Хызматын болса айт — дийип, Гара Йылгын батыр тиженип уграды. — «Ятан өлмез, етен өлер» дийип шинжениp уграды. — «Ятан өлмез, етен өлер» дийип шиндем шол ишан какаңызың сөзүни гайталап йөрмүң? — дем шол ишан какаңызың сөзүни гайталап йөрмүң? — Мен өң нәхили дийип, Гара Йылгын аграс гепледи. — Мен өң нәхили болан болсам, шиндем шонуң ялыдырын, Эсен ага. Онсонам сен менден нәме үчин өйкележек? Кетхудаларың тепине гидип, үстүмден гүлениңиз үчин өйкележекми?!

— Сен ялңышян, Гаратай! Мен сениң билен ала-

гөз дәлдим, йүрегим билен яманлык эденем дәлдирин. Биз сени говы танаярдык. Йөне кетхудалан херекетлерине, айдан гүррүнлерине гарап саңа алагөз гарамага межбур болярдык. Нәдели, бизиң башга гидере угрумыз бармы.

— Өзи адам боланы хер хили ягдайда-да угур бардыр, Эсен ага. Йөне...

Эсен Гаратайың гызып уграныны аңып алжырады. Ол: «Мен сениң какаңы өлдүренлериң кимдигини айдайынмы? Мен олара Йылгыны өлдүртмежек болуп кән чытрашдым» диймәге хыялланды. Эмма: «Ай, инди гич, йүрегини чиширмәйин» диен пикирлери этди.

Гара Йылгын гызып угранына аңып: «Гөни гелен кейигиң ики гөзүнден башга айбы ёк» дийипдирлер. Идәп үстүме гелен адама игәми сүртүп отурмайын» дийип ичини геплетди-де, айдан сөзлерине өкүнди. Эсен бай башга гүррүне ёл бермежек болуп, гыссаглы гелендигини, узак отурмажагыны айтды.

— Эшитдиңми-эшитмедиңми? Гулгелди ага-да арадан чыкды. Атамырат хан Гулгелдиниң самсык оглуны обамыза дикме эдип белледи. Гуртгылыч кеззап-да Сейитмырат лаңңасы билен соңкы болан каклышмада агыр яраланды. Агзына пагта билен сув дамдырып отырлар. Олам инди бу ярасындан гутулып, атыны сува узак якмаз.

— Сейитмырат ага билен нәме үстүнде онушмадыңыз? — Гаратай жогаба гарашман: — Олжа үстүндеми? — дийди.

Эсен бай йылгырды. Гара Йылгын улудан демини алып, башыны яйкады.

— Мени сениң яныңа Мәтвели мәремиң әжеси иберди — дийип, Эсен бай гүрләп уграды. — Ол кемпириңем халы теӊ. Билемзок нәме үчиндир сени зарпириңем халы теӊ... Обамызам өңкүден бетер булашык. Гөрелап ятыр. Обамызам өңкүден бетер булашык. Гөрениң Гулгелдиниң леллими-дә. Онуң сайгаржак зады ёк. Оба гүйч-гүйч етеницки болды. Гулгелди ага өлмәнде-де залым адам экени.

— Гулгелди ганхора етик болдук-ла. Онуң гүррүңини эдип отурмак герек дәл.

— Йөне велин, Уз әже сүеги полат адам экени. Гаты гаррады. Шонда-да акылы чашанок пахырың.

— Догры-догры! Узак яшасын бенде — дийип, Гара Йылгын тассыклады.

— «Гаратайы өлмәнкәм бир гөржекдим» дийип, ол дилинден дүшүрмән, халыны сорап барана айдып ятыр. Ахыры мен сениң ызыңдан гайтмалы болдум.

Гара Йылгын Эсениң чакылыгына ики хили дүшүнди.

— Эсен ага, сен нәме ниет билен гелениңи гөнүсинден гелип айт! Икимиз бири-биримизе етикдирис. Соң өйке-кине болмасын!

— Гаратай, мен сен барада ялңышыпдырын, боюн алян. Яман гөрме, соң билдим. Яманлык гөвнүмде боланда гапыңдан гелмездим. Юрт гезмек говы зат. Эмма шонда-да Уз әже хайыш этмесе мен бу тайлара гарамы гөркезмездим.

— Мен гайтжак махалым Уз әже билен разылашып, хошлашыпдым. Ол мени нәме үчин идейәркә?

— Оны барып биләерлер. Сен, нәме, өз илиңден өйкелейәрмиң? Ил сени өз бала-чагасындан кем гөреног-а. Хачан барсаңам сениң үчин обаның әхли гапысы ачыкдыр.

— Ёк, мен өйке-кине дийилен зады билмейәрин. Мен ол затлардан соң доглан адам.

— Эйсем нәме онда сүйренчекли геплейәрсиң?

— Сен догрыңдан геленок. Гулгелдиниң леллим оглуның керебине чолашып йөрмүкәң өйдйән.

— Бай-бов! Сен-ә гызык адам экениң. Ятда-ойда ёк затлары тапярсың. Гөрйән велин, сен Гулгелди агадан мүңкүрлик пайыны алып галан экениң.

— Эсен ага, сен маңа олар ялы зат диймегин.

Гара Йылгының сөзлери Эсен байың гулагына хүммүлдили эшидилди өйдйән. Ол:

— Диймедигим, Гаратай, диймедигим — дийип, йөвсел гепледи. — Ханы, онсон сен, нәме, гитжекми обаңа?

— Ынха, гөрйән, әжемиң ягдайы-да шу зейилли. Уз әжәниңкиден тапавуды ёк. Сөз берйән, әжем башыны диклән бадына хаял этмән барарын. Уз әже шей дий-де айдай.

— Бейле дийме. Багтыгүл дайзам яш адам. Йүзи-гөзү-де говужа. Горкуп отурма.

— Эсен ага, кесел диениң яшыны-гаррыны сайгарып дуранок. Гөзлетмесең, оңуны алмасаң, бир ерден уруп чыкжагы икучлы дәл — дийип, Гаратай әжесине серетди. Эсен бай гөвүнсиз хошлашып гайтды.

«Бә, «Галса гөвүн, чыкса жан» диенлери чын экен-ов. Дүнйәде гөвне дегишмеден эрбет зат ёк. Гөрйәнми, бу адам шейле гечиримли, адамкәрчиликли болса-да, өлйәнчә йүзүмизи гөрмекчи дәл. Бейдип адам-адамың ичине догмаз оглан салмалы дәл экени» дийип, Эсен бай өз-өзи билен гүрлешип, Уз эжәниң янына барды. Ол Гара Йылгын батырың гелмэге ики гөвүнлидигини хабар берди. Шол гүнүң эртеси: «Гаратай гелмежек болса...» дийип, Огулбиби ики чагалы дул адама дурмуша чыкды отурыберди. Бу хабары эшидип, Гаратай хапа болды.

Огулбиби энтек Найман галдава есир дүшмәнкә-де Гара Йылгын батыра кесесинден гуванярды. Бойдашларының арасында «Гаратай» дийип, онуң адыны агзап байрынярды. Огулбиби Гара Йылгыны түйс йүрекден сөййәрди. Дири гезсе Гара Йылгындан өзгә дурмуша чыкмажагыны өз янындан касам эдипди. Ол бу максатларыны Гара Йылгын сызяндыр өйдйәрди. Себәби Гара Йылгының Огулбибә габат геленде, мәхирли йылгырмасы барды. Огулбиби агзыдили арасса, акыллы-башлы гызларың бириди. Ол Найман галдава есир дүшүп таяк иисе-де, өлүм пиллесинде хорлук гөрсе-де намысыны саклапды. Огулбиби намысыны сакланлыгы үчин Найман галдав оны Хыва ханына пешгеш бермекчиди. Огулбиби есирликден халас эдиленден соң болса Гара Йылгына сагатсайын гарашярды. Гөзи ёлундады. Гара Йылгының ады агзалса дуршуна гулага өврүлйәрди.

Гара Йылгын чагалык дөврүни Огулбиби билен ойнап гечирипди. Билеже гидип гөлелерине сокалак, гузуларына печек йыгыпдылар. Сыгырларыны идип бакыпдылар, көмелек гөзләпдилер. Сувлы салмаларың боюнда ылгашып ойнап гезипдилер. Яп аралыкларында гизленпечек ойнапдылар. Эмма Огулбиби «мени сөййәндир» диен пикир Гара Йылгының еди укланда-да ядында ёкды. Себәби Гара Йылгын өзүниң «Гелмишек» дийип кемсидилйәндигини маңа дүшүнен гүнүнден билип башлапды. Огулбиби Гара Йылгын үчин шол пурсатда алтын халкады. Ылалашыклы ягдайда оңа элиниң етмежегини-де билйәрди. Ата өкүзиң хем ылалашыксыз иши этмежеги чынды.

Огулбиби есирликден бошадылан пурсадында-да найынжар ягдайда Гара Йылгын батырың йүзүне се-

редип: «Залымларың элинден-ә азат этдиң, башымың эеси. Аслыетинде гүнә менде. Саңа хич зат дуйдурмадым, сен хем дуймадың. «Хичден гич ягшы» диенлери, багтымыз бар экени. Саңа айдып билмән йүреч гизлин сырым барды» дийип, Гара Йылгына йүзленжек болупды. Эмма аладалы ягдайда дуран Гара Йылгын батыр ол вагт Огулбибиниң болшуна үнсем бермәнди, эли етмәнди.

Гара Йылгын батыр: «Вах, мен ол гарыбың сөзүне үнсем бермәндирин. Огулбиби чын гөзел экени. Ол намысына дегилмедик болмалы. Инди маңа Огулбиби билен бу дүнйәде душушмак ёк» дийип, энчеме гүн гынанып гезди. Соң бу ягдайы эжесине-де айтды. Эжеси нәме этсин. Зейрене-зейрене бир хал болды. Пейдасы ёк. «Өкүз өлди, ортак сынды» диенлери.

Шол гүнлериң биринде Багтыгүл Гара Йылгына: «Шу гандар болуп гелен огланың уясына өйленәйсең ничик борка?» дийжек болды. Ене-де сакланды. «Буларың-да башы ганлы. Ёгсам Огулжемалың гыз кеми ёк» дийип бөврүни диңледи. Шондан үч гүн гечәенсоң эжеси максадыны яңзытды. Гара Йылгын батыр ашак бакып отурышына көп затлары өлчерип-дөкди-де, нәме үчиндир дил ярман чыкып гитди. Ол чыкып гиденсоң, Огулжемал гапыдан гирди.

Огулжемал бириниң эрке өсен гызыды. Ата-энеси оны оглундан-да эй гөрйәрди. Шу болан булагайчылыгың эсасы себәби-де Огулжемалды. Эгер ол гөзеллигини барлы ериң, сәхне оглуна рова гөрен болса, бу геп-гүррүңлер болмазды. Бу ере гөчүп гелели бәри-де Огулжемала якындан-дашдан хабар гатанлар аз болманды. Эмма ол кимиң ады агзалса-да башыны яйкаярды. Доганының: «Өзүң бил, менден-ә ругсат» дийип сыпайычылыклы яңзытмасына-да: «Мени уградып, бир өзүң галжакмы? Сен бирини алып, гөзлибашлы болубер. Соң гөрүбирис» диййәрди. Кәте болса: «Менден бир дөвүм наныңы гысганяңмы, хызматыңы эдип йөрүн-ә. Мен сенден әр сорадыммы» дийип гахарланярды. Шонуң үчин соң-соңлар агасы оңа гелен-гидениң хабарыны айтмага-да чекинди.

Огулжемала Багтыгүл дайзаның үсти билен айтдырып гөрдүлер. Шонда Огулжемал: «Багтыгүл дайза, ынан, мен сени эжемден кем гөрмейән. Иәне маңа

инди гайдып шона мензеш гүррүнлери айтма» дийип, аглап чыкып гидиберипди.

Ол Багтыгүле эл-аяк болуп хызмат эдйәрди. Шол гүнлерин биринде Огулжемал Багтыгүле ногул эрик атып, чаллы унаш биширип берди. Багтыгүлүн бирнеме дерди енлән ялы болды. Бирсалым башыны диклəбем отурды. Муна Огулжемал-да ики болуп билмән бегенди. «Дайза, сен инди гутулдың. Гаратая бушлажак» дийип, бирки ёла гайталады. Шонда Багтыгүл ондан-мундан геп гозгап, Огулжемала сорағ берди.

— Огулжемал, сен гайынларыңдан ника гыйландан көп гүн геченсоң гачып гайтдыңмы?

— Дайза, нәтжек шол затлары сорап. Шоны ядыма салсам өлесим гелиберйәр.

— Сорамасам-да боларды. Йөне диле гелди, биле гелди сорайдым-да.

Акыллы гыз бу затларың нәме үчин соралянына дүшүнипди. Шонун үчин ол гөнүледи.

— Гөрйән велин, дайза, сен менин сырымы билмән ынжалжак дәл-ов.

— Балам, болан иш яшыранын билен яшмак тутмаз. Билесим гелди, сорайдым. Яман гөрмәвергин.

— Сенден зады яман гөрмен. Мени гелин эдип алжак болан адамың өйи билен бизиң өйүмизин арасы узак дәлди. Сесъетим ерди. Той тутдулар. Мени зор билен идердедип элтдилер. Ника гыйжак боланларында огулларыны тапмадылар. Маңа-да гереги шолды. Элти аял аңыркы жая гиден махалы мен эгнимдәки эшиклери зыңдым-да, өйүмизе бакан өкжәни гөтердим. Ине, онсоңам шейле ягдая дүшдүм.

Элини агзына етирип отуран Багтыгүлниетини нәхили айданынам дуймады.

— Сен онда бизе гелин болай, балам! Менин Гаратайым-да сени яман гөренок.

Огулжемал сесини чыкармады. Онуң башы айланды. Йүзи лап-лап гызды, ол нәдерини билмеди. Ашак бакып гөрди, еринден галжак болды. Гөрсе, ысгынмыдарам галмандыр. Гызын ягдайыны анан Багтыгүл:

— Утанып отурма, балам! Гөни айданымы гөвнүңе-де алма! Я менин сөзүм ярамадымы? — дийип,

Огулжемалын йүзүне серетди. Шонда Огулжемал элини маңлайына етирди-де:

— Өңки аялы нириде? — дийип, гырылжык сео билен ювашжа гепледи.

Багтыгүл учуп дүшди.

— Худай диевери! Мениң балам телпеги аганлардан дәлдир. Нәме, ил саңа «Гаратай өң өйленен» диййәми?

— Яман гөрме, Багтыгүл дайза! Дилиме гелди-де айдайдым. Маңа-да «дул» дийип, гудачылыга гелип дурлар-а. Мен-ә гөвүн-гарын эдемок.

— Сораның зыяны ёк. Агаңа генешсеңем генеш, шу гүн-эрте белли жогап бер бизе — дийип, Багтыгүл Огулжемала йылгырып серетди.

— Багтыгүл дайза, сенин гөвнүң халаны болсун. Диеним болса, сени ташлап хич ере гитжек дәл. Агама нәмесини генешейин? Ганлы башымызы саклап отуран сиз. Мен башга нирә барайын? — дийди-де, келлесини ики дызының арасына сокуп хоркулдап аглады.

Шондан соң узаклашдырман, той тутдулар. Огулжемал Гаратай билен өрән агзыбир яшап башлады. Йөне Багтыгүлүң халы гүн-гүнден теҥ болуп башлады. Узаклашман ол хем арадан чыкды.

Гара Йылгын бир пагса ашак гайтды. Ыкбалындан зейренди. Гара Йылгының Огулжемала өйленмегини халамадыкларам болды.

— Улы илин сердары болуп, нирәниң ыгып гелен дул туласына өйленди. Бу ыкманданыңам Гара Йылгына аягы дүшмеди. Гөрйәнизми, шоңа өйлененсоң батырың энеси өлди. Кимиң гапысына баранда, Гара Йылгына гыз берилмейәрди? Нәдогры этди. Гөр, нирелерден энтирәп гелен бу дулуң догуржак-догурмажагы-да белли дәл — дийип, оларың кесесинден гыбатыны эдйәрдилер. Сулхы алшан яшлар болса ысгыныярдылар. Гара Йылгын Огулжемалын мәхир билен гарайшына, өй-ичерисини тәмиз саклайшына, йүреги билен эдйән хызматына гуванярды. Огулжемал хем Гара Йылгының гөвнүнден турҗак, өйүни гурнажак болуп дынман ылгаярды.

Огулжемал пәкизе, арымсы гелинди. Йүреги хем яшлык хыжувы билен жошуп дурды. Шонун үчин ол өз жораларына, деҥ-душларына-да ювнуп, арассала-

ныл, арасса гейимлер геймеклерини үндейәрди. Тоя-томаша гитмели боланында, ол өзүне хас хем оңат тимар берйәрди. Сәхерден туруп, гол ялы меле сачыны ювуп, дарап, өрүп, яңагының үстүнде эгремче эдип, аркасына атярды. Алындаңысыны белент хем-де бурчак эдип сораярды. Үч гоша айлы яглыкдан алындаңы эднинип үч гоша елйыртаны үстүнден атярды. Обаларың өзүне гөвни етйән гелинлери хем Огулҗемалын гөрелдесине эерйәрдилер. Шол дүзгүни шу гүнлер уланян гелинлер хем бар.

Ватт гечйәрди. Огулҗемал билен Гара Йылгын бири-бирини йитирип тапан ялыды. Гара Йылгын бир себәп билен эгленсе, Огулҗемал өйүне гирмән, онуң ёлуна гараярды. Огулҗемалың йүзи мәхирли ялпылдап, гөзлери гуванчлы гүлүп дурмаса Гара Йылгының кейпине соган догралярды. Эмма эрбет зат, Огулҗемалдан зүрят өнмейәрди.

Гара Йылгын Огулҗемала бу барада келам агыз зат диймейәрди. Огулҗемалың өзи велин, бу ягдая гысынып, алада эдйәрди.

Шол гүнлериң биринде Огулҗемал адамсының йүзүне серетди-де:

— Чеп гапдалым сүйнүгип гитди — дийип йылгырды.

Гара Йылгын сесини чыкармады. Йөне башыны галдырып, аялына середенде, онуң йүзүнден нур ягды.

...Олар дүнйә инен огулларының адына Халлы дакдылар. Өйүң алтын халка эли етен ялы болды. Огуллы болан Гара Йылгын-да, Огулҗемал-да гам-гуссадан сапландылар. Оларың гердени дикелди, эгик башлары бир гез бейгелди.

Огулҗемал чагасыны әдил гурҗак ялы эдип саклаярды. «Ики аяклы, ики гүнде» диенлери, Халлыҗык эййәм ылгап, гоюн ятагын өңүндәки гузулары ковалап йөрди. Йөне... Йөне...

Гара Йылгын батыр бир гезек арна газы газмага гиденде, дерләп дурка бузлы сува гирип, агыр кеселләп гелди. Ол өңденем бирнеме ыңңыл-чыңңыл эдйәрди, себәби Гызылтакырлыларың элине дүшенде, таяның зарбы йүреге зепер етирен экени.

Гара Йылгын кеселе ян бермеҗек болуп чытрашярды. Эмма кесел ондан элини чекмейәрди. Гара Йылгын гүн-гүнден эбгарлаярды. Ол бир гүн аялына

бирхили йити-йити серетди. Муны Огулҗемал гең гөрүп, Гара Йылгына голай отурды-да:

— Гаратай, саңа нәме болды? — дийип, гөзлерини тегеледи. Соң элиндәки яглыгы билен Гара Йылгының маңлайына инен шепбешик дери сырды. Гара Йылгын аялыны ынҗалтҗак болуп, башга гүррүң этди.

— Эй, хич зада боланок велин, йөне шу замананың дессур-кадасына бирхили гөвнүм етенок.

— Хә, нәме болды?

— Ханың-бегиң дили бир зат дийсе, йүреги башга бир ерлерден хабар берйәр. Эгер яланчы болмасам, шуларың екеҗесинде-де мессеп ёк. Өйле ели ялы чар тарапа агып-дөнүп дурлар. Асла белли бир хырда дурмаярлар. Маңңыдың бегинден нәгиле болуп йөрсем, Хыванын ханы-да берен вадасында тапылмады. Олар: «Халк долы гурпланянча агыр салгыт салмарыс» дийипдилер. Эмма... Олар гарыбыны-да биленок, ёксулыны-да. Маңа геңешмән салгыт үстүне салгыт салярлар. Габат гелен булардан зейренйәр. Шолардан яңа ичим түтәп дур. — Ол гүррүңиниң сонуны өз саглыгына яздыраныны дуйман галды. — Оларың гаршысына гөрешмәге инди мениң саглык ягдайымынам угры гачып баряр. Кәшгә җаным берин саг болсады, онда бир алаҗыны этҗек болуп гөрердим. Ягдайымың песләп барянына диңе өзүм билйән, Огулҗемал. Буларың иле эдйән сүтемини ичиме сала-сала ичи хусса болдум мен.

— Бей диймәвери, Гаратай җан! Яңы бир дурмуш гуруп, ил агасы болдуң, гүнүмиз ырылмаверсин! Алла халаса бу гүн-эрте оглуң-да тайлыҗа болар.

— Агзыңдан худай эшитсин, Огулҗемал! Огул болса, огул болсун, гыз болса, гыз болсун. Хич хайсысынданам доюп дурамок. Мениң дийҗек болян задым соңкы гүнлерде Хыва ханы-да, Маңңыдын беги-де менден нәгиле. Онуң себәбини оңат билйән. Мениң элим билен хич зат йыгнап бермеҗегиме оларың эййәм гөзи етди. Өлсем өлерин велин, ол ишин мениң этмеҗегим-де чын.

Гүнлериң гечмеги билен Гара Йылгын батыр өңкүсинден аз-кем гуратлашды. Ичерик-дашарык гирип-чыкып башлады.

* * *

Рейимбай кашыкчы Гара Йылгын батырын бирнеме гирсекленйәндигини эшидипди. Ол Маңңыдын бегиниң янына совулман, гөни Гара Йылгын батырың өйүне гелди. Онуң Маңңыдың беги билен көпден бәри арасы ёкды. Рейимбай кашыкчы гелип гөрсе, инер ялы, пәлван сыпат Гара Йылгын батыры иңңеден гечирибермели болупдыр. Муны гөрен Рейимбай кашыкчының лапы кеч болды. Ол чай ичип, нахар ийип, ёл ядавлыгыны чыкарансоң:

— Гара Йылгын батыр, сен нәме, өзүни бейдип хорлап йөрсүң? Маңа хабар эдәйсең болмаярмыдык? Бизде гүйчли тебиплер бар-а. Бежерердилер. Губадаг төверегиниң халкының байлыгы элинде. Өзүңи бежертсең болмаярмы? Ынсан үчин жаныңдан гыммат зат ёкдур. Бу болшуң-а боланок — дийип, Гара Йылгына инирдеди.

Гара Йылгын батыр Рейимбай кашыкча җогап бермекден сакланды.

Рейимбай кашыкчы Гара Йылгының өйүнде бир агшам мыхманчылыкда болуп, эртеси Гара Йылгыны ызына тиркәп, обалара айланмага гитди. Ол Гара Йылгын батырың этмели ишлери барада көп затлары айтды. Эмма нәхош адама ол несихатлар ёкуш дегйәрди. Онсоң Рейимбай кашыкчы пикирини үйтгетди, ёлуны-да довам этдирмеди. Ол үч-дөрт обаны айлананындан соң ызына доланмак билен болды. Ёлда дынмышлык хөкүм сүрйәрди. Рейимбай кашыкчы: «Бу мениң дердиме яраҗак адам дәл экени. Муңа арка дурҗак дийип, бир белаларың үстүнден барайманым мүмкин. Бу адам үчин хич ким билен ала гөз болмалы дәл. Мунуң сөййәни гарып-гасар. Халы-да тең. Үсгүрип гиҗеси билен ятып билмән чыкяр. Өйкенини гурт ийип гутарыпдыр мунуң. Йүреги-де хүрләп дур. Мунуң хайсы гүн өлҗегиниң беллиси ёк. Мундан маңа пейда ёк» дийип ичини геплетди-де, Гара Йылгын билен хошлашып, Маңңыдың бегиниңкә гитди.

Гара Йылгын батыр өйүне гелен гүнүниң эртеси бүтинлей ысгындан гачды. Огулҗемалы янына чагырып, гуҗаклап багрына басды. Халлыны аралыга алып, өмрүнде этмедик ишини эдип, гөзүне яш айлады. Огулҗемалың йүз-гөзлеринден гайта-гайта өпүп, сачларыны сыпалады.

— Сен мениң җеседими гөмеңсоң, атаң өйүне гөчүп гидибермегин — дийип, Огулҗемалың йүзүнә эҗизлик билен серетди.

— Вай-эй, сен нирелердәки гүррүңи тапярсың? Бизиң хәли бу җаханда гөрен гүнүмиз, яшан яшымыз бармы? Әхли гөрҗегимиз өңүмизде. Сениң ериңе мен өлейин, сенсиз мениң бу җаханда нәме ишим бар! — дийип, ол бар-бар багырды.

Гара Йылгын батыр ысгындан гачып, яныны ере берди. Огулҗемал ылгап гидип агасыны тапды. Соң Гара Йылгының дост-ярлары, гоңшы-голамлары-да йыгнандылар. Бирсалымдан җайың төвереги, өйүң ичи адамдан хырын-дыкын болды. Олар Гара Йылгын батырың халыны сорап, гөвүнлик берйәрдилер. Гара Йылгының йүреги галгап дурды. Ол зордан:

— Агзыбир болуң! Ере хүҗүм эдип, олҗаны ерден алҗак болуң! — дийди-де, дилден галды.

Гара Йылгын батыр аяк йыгнанан мензили җан берди. Эртеси бүтин ил болуп, Гара Йылгын батыры абрай билен җайладылар. Гөлегчилер доланып гелен махалы Гара Йылгын батырың икинҗи оглы дүнйә инди. Онуң адына Мәммет гойдулар.

Ягысы кән хем болса ягшының көки ййрагыч хем йитмезек боляр. Хәзир Дашховуз этрапының хайсы обасына барып, адамлары билен сөхбетдеш болсаңыз:

— Мениң ата-бабаларымың аңырсына Гара Йылгын диййән экенлер. Биз шонуң ызы — дийҗеклере көп душ гелерсиңиз.

Биринҗи китабың соңы.

АВТОР ХАКЫНДА

Шамырат Таганов 1924-нжи йылда Дашховуз областының Тельман районының Өкүзяп обасында энеден боляр. Ол 1959-нжы йылда Дашховуздакы оба хожалык техникумыны тамамлансоң, токай хожалыгының директоры боляр. 1965-нжи йылда Ленин районында нешир эдилйэн «Ватан» газетинде эдеби ишгэр болуп ишлейэр. 1970-нжи йылда «Коммунизм ёлы» область газетине ише чагырыляр ве тэ хорматлы дынч алша чыкянча, шол газетиң өз хабарчысы болуп ишлейэр.

Шамырат Таганов СССР Языҗылар союзының членидир. Ол 1976-нжы йылда А. М. Горький адындакы түркмен дөвлет университетиниң филология факультетини зыбрым бэшликлер билен тамамлады. Онуң галамының астындан энчеме фельетонлар, сатирики гошгулар, хекаялар, повестлер чыкды. «Ыкбал иши», «Ховандар», «Гоша чынар», «Муртлак ишан», «Уят болды», «Гүндогды» ады билен нешир эдилен китапларыны окыҗылар оңат гаршыладылар. Элиңиздэки «Гара Йылгын» атлы романының шу илкинҗи китабы болса коммунист языҗының узак йылларың довамында зехин сиңдирип дөреден гөврүмли эсерлериниң биридир.

Литературно-художественное издание

Таганов Шамурад

ГАРА ЙЫЛГЫН

Роман

На туркменском языке

Редактор Р. Алланазаров
Суратчы Г. Мелькова
Сурат редакторы С. Иаберенов
Техредакторы О. Нурлыдыева
Корректор А. Сохбетова